

MOĞOLİSTAN'DAKİ
TARİHÎ ŞEHİR KALINTILARI
VE
TOGU BALIK
(Kazılardaki Son Gelişmeler-Yeni Keşifler)

EDİTÖR
Şaban DOĞAN

**Moğolistan'daki Tarihî Şehir Kalıntıları ve Togu Balık
(Kazılardaki Son Gelişmeler-Yeni Keşifler)**

2024, İZMİR/TURKEY

Genel Koordinatör / General Coordinator

Öğr. Gör. Yaşar ALDIRMAZ

Editör / Editor

Prof. Dr. Şaban DOĞAN

Sertifika No / Certificate No

48888

Tasarım / Design

Büşra UYAR

Muhammed Sami TEKİN

Basım / Printing

Necmettin Erbakan University Press (NEU PRESS)

Yaka Mah. Yeni Meram Cad. Kasım Halife Sok. B Blok

No: 11 Meram / KONYA / TÜRKİYE

0332 221 0 575 - www.neupress.org

ISBN

978-625-94338-9-9

E-ISBN

978-625-95496-0-6

Tüm Hakları Saklıdır. Bu kitabın basım, yayın, satış hakları İKÇÜ Yayınevinin izni alınmadan kitabın tümü ya da bölümleri herhangi bir bilgi depolama ve erişim sistemiyle veya mekanik, elektronik, fotokopi, manyetik ya da başka yöntemlerle çoğaltılamaz.

All Rights Reserved. All or parts of this book cannot be reproduced by any information storage and access system or by mechanical, electronic, photocopying, magnetic or other methods without the permission of IKCU Publishing House.

İçindekiler

ÖNSÖZ	1
-------------	---

TOGU BALIK

BİR KEŞFİN HİKÂYESİ: TOGU BALIK	5
---------------------------------------	---

Prof. Dr. Şaban Doğan

2024 YILINDA TOGU BALIK CİVARINDA GERÇEKLEŞTİRİLEN YÜZEY ARAŞTIRMALARININ ÖN SONUÇLARI	13
--	----

Doç. Dr. Enkhtur Altangerel

2024 ОНД ТУГУ БАЛЫК-ИЙН ОРЧИМД ГҮЙЦЭТГЭСЭН ХАЙГУУЛ СУДАЛГААНЫ УРЬДЧИЛСАН ҮР ДҮНГЭЭС	19
---	----

Доктор (Ph.D), дэд профэссор Э. Алтангэрэл

HERMEN DENJ KALINTILARI TOGU BALIK MI?: TÜRK ŞEHİRCİLİK TARİHİNDE YENİ BULGULAR	29
---	----

Prof. Dr. Anıl Yılmaz

MOĞOLİSTAN'IN TUUL VADİSİ'NDE PALEOCOĞRAFYA ARAŞTIRMALARI VE TOGU BALIK ÜZERİNE JEOARKEOLOJİK İLK DEĞERLENDİRMELER	47
--	----

Doç. Dr. Serdar Vardar - Arş. Gör. Emre Kara

2024 YILINDA TOGU BALIK CİVARINDA GERÇEKLEŞTİRİLEN KAZI ÇALIŞMALARININ ÖN SONUÇLARI	61
---	----

Dr. Batbold Gonchig - Çev. Nurullah Karagül

2024 ОНД ТУГУ БАЛЫК-ИЙН ОРЧИМД ГҮЙЦЭТГЭСЭН МАЛТЛАГА СУДАЛГААНЫ УРЬДЧИЛСАН ҮР ДҮНГЭЭС	69
--	----

Доктор (Ph.D) Г.Батболд

HERMEN DENJ- 1'İN ANA BİNA YAPISI VE BULGULARI ÜZERİNE	75
--	----

Dr. Öğr. Üyesi Munkhtulga Rinchinkorol

ХЭРМЭН ДЭНЖ - 1-ИЙН ГОЛ БАРИЛГЫН БҮТЭЦ, ОЛДВОРУУДЫН ТУХАЙ	127
---	-----

Доктор (Ph.D). Р.Мөнхтулга

HUN YERLEŞİMLERİ

HUN DÖNEMİNE AİT GUA DOV ADLI YERLEŞİM YERİNDE YAPILAN ARKEOLOJİK ARAŞTIRMA SONUÇLARI	181
---	-----

Doç. Dr. Eregzen Gelegdorj - Çev. Ariuntuya Ganbold

ГУА ДОВ ХЭМЭЭХ ХҮННҮГИЙН ДУРСГАЛТ ГАЗАР ХИЙСЭН АРХЕОЛОГИЙН СУДАЛГААНЫ ҮР ДҮН	205
--	-----

Доктор (Ph.D), Г. Эрэгзэн

YİRMİ YIL SONRA: HUN YERLEŞİMİ ARKEOLOJİSİNDE BOROO BÖLGESİ'NİN ÖNEMİ	231
---	-----

Prof. Dr. Turbat Tsagaan - Çev. Ariyajav Batchuluun

TWENTY YEARS AFTER: SIGNIFICANCE OF BOROO SITE IN XIONGNU SETTLEMENT ARCHAEOLOGY	253
--	-----

Prof. Dr. Turbat Tsagaan

UYGUR YERLEŞİMLERİ

UYGUR BAŞKENTİ KARABALGASUN'DA YAPILAN SON ARKEOLOJİK ÇALIŞMALARDAN ELDE EDİLEN BULGULAR277

Dr. Batbayar Tumur-Ochir - Çev. Nurullah Karagül

УЙГУРЫН НИЙСЛЭЛ ХАР БАЛГАСЫН СҮҮЛИЙН ҮЕИЙН СУДАЛГААНЫ ҮР ДҮНГЭЭС295

Доктор (Ph.D), Т. Батбаяр

BAYBALIK'TAN ORDUBALIK'A: MOĞOLİSTAN'DAKİ UYGUR ŞEHİRLERİ ÜZERİNE YENİ ARAŞTIRMALAR BULGULAR VE TASAVVURLAR313

Prof. Dr. Erdenebold Lkhagvasuren - Çev. Asuman Baş

БАЙБАЛЫКААС ОРДУБАЛЫК: МОНГОЛ НУТАГ ДАХЬ УЙГУРЫН ХОТЫН ШИНЭ СУДАЛГАА, ҮР ДҮН, ТӨСӨӨЛӨЛ331

Доктор (Ph.D), Профессор Л. Эрдэнэболд

KİTAN YERLEŞİMLERİ

MOĞOLİSTAN'DAKİ KİTAN YERLEŞİMLERİ VE TOGU BALIK351

Doç. Dr. Enkhtur Altangerel

МОНГОЛ УЛСЫН НУТАГ ДАХЬ ХЯТАНЫ ХОТ СУУРИНУУД БА ТУГУ БАЛЫК ..
.....363

Доктор (Ph.D), дэд профэссор А.Энхтөр

MOĞOL YERLEŞİMLERİ

MOĞOL İMPARATORLUĞU'NUN ESKİ BAŞKENTİ KARAKURUM'DAKİ ARKEOLOJİK GELİŞMELER379

Doç. Dr. Erdenebat Ulambayar - Çev. Altanzul Pagvadorj

МОНГОЛЫН ЭРТНИЙ НИЙСЛЭЛ ХАРХОРУМ ХОТЫН АРХЕОЛОГИЙН СУДАЛГАА403

Доктор (Ph.D) Уламбаярын Эрдэнэбат

KÜLTÜREL MİRAS

MOĞOLİSTAN'DAKİ GÖÇEBELERDE ŞEHİRCİLİK ÜZERİNE429

Doç. Dr. Enkhbat Avirmed

MOĞOLİSTAN'DAKİ TARİHİ ŞEHİR YERLEŞİMLERİNİN BELGELENMESİ VE KORUNMASI437

Uzm. Ankhsanaa Ganbold - Çev. Samet Kalyoncu

МОНГОЛ НУТАГ ДАХЬ ЭРТНИЙ ХОТ СУУРИНЫ БҮРТГЭЛ СУДАЛГАА, ХАДГАЛАЛТ ХАМГААЛАЛТ449

Г. Анхсанаа

MOĞOLİSTAN KÜLTÜREL MİRAS MERKEZİ ENVANTERİNDEKİ ESKİ TÜRK VE UYGUR DÖNEMİ GÖÇEBE GİYSİLERİ VE AKSESUARLARI461

Uzm. Uugantsetseg Tungalagbaatar - Çev. Nurullah Karagül

МОНГОЛ УЛСЫН СОЁЛЫН ҮНДЭСНИЙ ТӨВИЙН САН ХӨТРӨГ ДЭХ ЭРТНИЙ ТҮРЭГ УЙГУРЫН ҮЕИЙН НҮҮДЭЛЧДИЙН ХУВЦАС ХЭРЭГЛЭЛҮҮД483

Тунгалагбаатарын Ууганцэцэг

ÖN SÖZ

Moğolistan coğrafyası sadece konar göçer kültüre ait eserler bakımından değil konar göçerlerin yerleşik hayata geçişlerine ışık tutan yerleşim yerleri ve şehir harabeleri bakımından da önem arz eden mühim bir bölgedir. Bu gerçeğin farkında olan arkeoloji dünyası uzun zamandır bölgedeki yerleşim yerleri ve şehir kalıntılarında kazı ve yüzey araştırmaları yapmaktadır. Bu çalışmada Moğolistan'daki yerleşim yerleri ve şehir kalıntılarında uzun yıllardır devam eden kazılardaki son gelişmelerle Dokuz Oğuzlara ait Togu Balık'ın keşfi mercek altına alınmıştır. Çalışmayla amaçlanan Moğolistan'daki tarihî yerleşim yerleri ve şehir kalıntılarında devam etmekte olan kazılardaki son durumu bilim dünyasıyla paylaşmak ve mevcut bilgilere 2024 yılında eklenen Togu Balık'taki son çalışmaları duyurmaktır. Çalışma Togu Balık, Hun Dönemi Yerleşimleri, Uygur Dönemi, Kitan Dönemi ve Moğol İmparatorluğu dönemi şehir kalıntıları ile Moğolistan Kültürel Miras Merkezinin şehir kalıntılarının belgelenmesi ve korunmasına dair Kültürel Miras ana bölümlerinden meydana gelmektedir. Her bölümde ilgili konularda çalışan araştırmacıların kaleme aldığı alt bölümler yer almaktadır.

Togu Balık bölümünde 2024 yılında gerçekleşen keşfin hikayesi anlatılmış, Togu Balık'ta 2024 yılındaki çalışmaların verileri bilim dünyasıyla paylaşılmıştır. Hun yerleşimleri bölümünde Hun dönemi yerleşim yerlerinden Gua Dov ve Boroo'daki son durum aktarılmıştır. Uygur Dönemi bölümünde

Ötüken Uygur Kağanlığının siyasi başkenti Karabalgasun ile ticari başkenti Baybalık'ta devam eden kazı çalışmalarındaki son durum hakkında bilgi verilmiştir. Kitan Dönemi bölümünde Moğolistan'daki Kitan dönemi yerleşimleri işlenmiştir. Çaişmanın Moğol İmparatorluğu Dönemi bölümünde Moğol İmparatorluğunun başkenti Karakurum'daki arkeolojik çalışmaların son durumu anlatılmıştır. Eserin Kültürel Miras başlığını taşıyan son bölümünde Moğolistan Kültürel Miras Merkezinin Moğolistan coğrafyasındaki tarihi şehir kalıntılarının belgelenmesi ve korunması ile ilgili çalışmaları ve Merkezin envanterinde bulunan Eski Türk ve Uygur dönemi göçebe giysileriyle aksesuarları yer almaktadır.

Çalışmaya yazılarıyla katkıda bulunan araştırmacılar yazdıkları bölümlerle ilgili arkeolojik çalışmalara bizzat katılmaktadır. Dolayısıyla da bu kitapta verilen bilgiler ilgili arkeolojik çalışmaların iştirakçileri tarafından bilim dünyasıyla paylaşılan birinci elden ve güncel verilerdir. Böylesi önemli bir çalışmaya katılarak katkı sunan yazarlara şükranlarımı sunuyorum, eserin hazırlanmasında emeği geçen tüm kişi ve kurumlara teşekkür ediyorum.

Şaban DOĞAN

TOGU BALIK

BİR KEŞFİN HİKÂYESİ: TOGU BALIK

Prof. Dr. Şaban DOĞAN

İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi

Sosyal ve Beşerî Bilimler Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü

E-posta: sabandogan@gmail.com

ORC-ID: 0000-0001-8961-3046

İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi olarak 2018 yılından bugüne kadar Atayurt Moğolistan'da çok önemli işlere imza attık. Erasmus değişim protokollerinden iş birliği protokollerine yüzey araştırmalarından kazılara Türk kültür varlıklarının yerinde restorasyonundan ortak bilimsel etkinliklere kadar farklı alanlarda her türlü iş birliği ve ortak çalışmaya varıncaya kadar kardeş ülke Moğolistan ile ilişkilerimizi mümkün olan en üst seviyeye çıkarmaya gayret sarf ettik. Azim ve kararlılıkla kesintisiz devam eden iş birliklerimiz sayesinde Türk ve Moğol bilim insanları hem Türkiye'de hem de Moğolistan'da ortak çalışmalar yapmanın mutluluğunu ve gururunu yaşadı/yaşıyor. Özellikle Türkoloji sahasında yoğunlaşan çalışmalarımız kısa sürede meyve vermeye başladı. 2019 yılında iki Üniversite ortaklığında kurulan Türkoloji Araştırmaları Enstitüsünün de destekleriyle iş birliğimiz ortaklığa dönüştü. Moğolistan Milli Üniversitesi ile İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi rektörlerinin gayretleri bu ortaklığın sorunsuz ve başarıyla devam etmesine zemin hazırladı. Rektörlerimizin himayesinde iki ülke siyasilerinin destek ve teşvikleriyle ortaklıklarımız birbirinden değerli işlere vesile oluyor. Ne mutlu bizlere ki Türk gençleri atayurtta Moğol gençleri Üniversitemizde öğrenim görüp birbirlerini daha yakından tanıma ve birbirleriyle kaynaşma fırsatı buluyor. Dil öğrenimi için karşılıklı öğrenci konuk etme

aşamasından ortak diplomalı lisans üstü programlar açma seviyesine ulaşmanın mutluluk ve gururunu yaşıyoruz. Ne mutlu bizlere ki Yüksek Öğretim Kuruluna yaptığımız üç müracaat da kabul gördü. İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi ile Moğolistan Milli Üniversitesi ve Moğolistan Bilim ve Teknoloji Üniversitesi arasında imzalanacak protokollerle Eski Türk Dili, Mongolistik ve Modern Türkiye Tarihi alanlarında ortak diplomalı programlar açılması için hazırlıklarda son aşamaya geçilmiş olacak. Amacımız 2025 yazında her üç alanda da öğrenci kabul ederek iki ülke akademisyenlerinden ders alıp ortak danışmanlar rehberliğinde alanlarında uzmanlaşan genç bilim insanları yetiştirmeye başlamak olacaktır.

2024 yazında Türk ve Moğol bilim insanlarının ortak çalışmalarıyla yapılan büyük keşif uzun yıllara dayalı ortak çalışmanın son ve en önemli meyvesidir. Bu keşif Üniversite olarak yedi yıldır Atayurt Moğolistan'da disiplinler arası iş birliğiyle çalışan Türk ve Moğol akademisyenlerin akademik yaşamlarındaki en önemli başarılarından biridir. Togu Balık keşfi hiç şüphesiz Orhun yazıtlarının keşfinden sonraki en önemli keşiflerdendir. Bu muazzam keşif sadece ekipte görev alan akademisyenlerin değil onlara inanıp, güvenip destek veren devlet adamları ve bürokratların da başarısıdır. Biz bu çalışmada teknik detaylardan ziyade bu önemli keşfin gerçekleşmesine zemin hazırlayanlardan bahsedip kısaca keşfin hikâyesini anlatmaya çalışacağız.

Her şey Moğolistan'da Türkoloji camiasını heyecanlandıran keşiflerin yapıldığı (ki bunlardan en önemlileri Nomgon 2 anıt külliyesi kazısında keşfedilen yazıt ve tarafımızdan keşfedilen Dukhin Buuts 2 yazıttır) 2022 yılında T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Bakan Yardımcısı Dr. Serdar Çam beyefendinin Moğolistan'daki son keşiflerle ilgili yaptığı ve bizi de davet ettiği toplantı ile başlamıştır. Bahse konu toplantıda Moğolistan coğrafyasındaki son arkeolojik çalışmalar hakkında sunum

yapma fırsatı bulduk. Toplantıda Moğolistan'daki arkeolojik çalışmaların 19. yy. sonlarında başladığını, günümüze kadar da hız kesmeden devam ettiğini ancak Türkiye merkezli arkeolojik çalışmaların arzu edilen seviyede olmadığını ifade ettik. Bizleri ilgiyle dinleyen Bakan Yardımcımız Sayın Dr. Serdar Çam Bakanlık olarak dünyanın her yerindeki Türk kültür varlıklarıyla ilgili çalışmalara destek verme arzusunda olduklarını, talep etmemiz halinde Moğolistan'da yapacağımız arkeolojik çalışmalara da destek olabileceklerini ifade ettiler. 2 Kasım 2024 tarihinde Kültür ve Turizm Bakanı sayın Mehmet Nuri Ersoy'un da katılımıyla TİKA tarafından yaptırılacak olan Tonyukuk Müzesi açılışıyla aynı gün Ortak Enstitümüz tarafından Bilge Tonyukuk paneli düzenlendi. Panel için Moğolistan'da bulunan Türk Tarih Kurumunun o dönem başkanlığını yürüten Prof. Dr. Birol Çetin ve TÜBA Başkanı Prof. Dr. Muzaffer Şeker arkeolojik çalışmalar için iş birliğine zemin hazırlayacak görüşmeler yaptılar. Bu görüşmelerden en önemlisi hiç şüphesiz dönemin Moğolistan Bilimler Akademisi Başkanı Prof. Dr. Dugel Regdel ile yapılanıdır. İki ülke akademilerinin başkanları Türkiye ile Moğolistan akademilerinin iş birliklerinin ortak bir kazı çalışması ile arkeoloji sahasında taşınmasında mutabık kaldılar. Türk ve Moğol akademisyenlerden meydana gelen ekibimizi ve çalışmalarını yakından takip eden TÜBA başkanı Prof. Dr. Muzaffer Şeker hocamız bu çalışmanın ekibimiz tarafından yapılması arzusunda olduklarını ifade ederek bizlerden düşündüğümüz arkeolojik çalışmalarla ilgili bir rapor istedi. Olasılıkları tartışırken Bakan yardımcımız Sayın Dr. Serdar Çam'ın danışmanlarından Dr. Ali İhsan Çağlar Eski Türk tarihiyle ilgili arkeolojik çalışmaların daha çok kurganlarla ilgili olduğunu, bu durumun değişmesi gerektiğini, bundan sonraki çalışmaların şehirler ve yerleşimler ağırlıklı olmasının daha doğru olacağını ifade etti. Aynı görüşmede bulunan Prof. Dr. Ahmet Taşağıl da benzer şeyler söyleyince ekip arkadaşarımla konuyu tartışıp neler yapabileceğimizi konuştuk.

Son arkeolojik çalışmamızın Moğolistan tarafına başkanlık eden Doç. Dr. Enkhtur Altangerel ile yerel halk tarafından Tsagaan Denj ve Hermen Denj olarak adlandırılan şehir harabeleriyle ilgili inceleme ve araştırmalar yaptık. Bölgeye ilk olarak 16 Temmuz 2023 tarihinde gittim. Tsagaan Denj ve Hermen Denj harabelerinde ve çevresinde kıymetli dostum Doç. Dr. Enkhtur Altangerel ile incelemeler yaptık. Meslektaşım bu alanda daha önce sınırlı kazılar yapıldığını, kazı çalışmalarında elde edilen buluntuların daha çok Kitan dönemini işaret ettiğini, çalışmada yüzeyde Türk (Uygur) dönemi çatı kiremitlerine de tesadüf edildiğini ancak bu duruma çok anlam verilemediğini, yapılacak detaylı çalışmalarla bu belirsizliğin aydınlatılabileceğini; alanın konumu ve bulunan çatı kiremitleri sebebiyle burasının Türk yazıtlarında adı geçen Togu Balık olabileceğini, şehrin sakinlerinin bölgeyi terk etmelerini müteakip Kitan döneminde kentin yeniden ihya edilmiş olabileceğini düşündüğünü söyledi. Akademik birikimini iyi bildiğim; Van Aladağ bölgesinde Hülagü Han tarafından yaptırılan saray ve şehir kalıntılarını eliyle koymuş gibi bulmasından da şahit olduğum Doç. Dr. Enkhtur Altangerel'in değerlendirmeleri neticesinde durumu TÜBA Başkanı Prof. Dr. Muzaffer Şeker'e aktardım. Hocamızın konuyu Bakan Yardımcımız Sayın Dr. Serdar Çam'a arzı sonrası kaynak arayışına girdik. Hocamızın bu noktada pek çok görüşme yaptığına, girişimlerde bulunduğu bizzat şahit oldum. Gönül coğrafyamızın her köşesinde canla başla çalışan TİKA bizim de imdadımıza yetişti. Prof. Dr. Muzaffer Şeker'in de bulunduğu bir ortamda TİKA Başkanımız Sayın Serkan Kayalar beyefendiye konuyla ilgili bir sunum yapma fırsatımız oldu. Moğolistan'daki çalışmalarımızı yakından takip ettiğini bildiğimiz Sayın Kayalar bize güvendiğini ifade ederek destek sözü verdi. Hatta bir adım öteye geçerek sadece kazı çalışması değil Moğolistan'daki Türk kültür varlıklarının yerinde restorasyonuna da destek olabileceklerini ifade ettiler. İtiraf etmeliyim ki sırtımıza yüklenen sorumluluğun ağırlığını ilk defa

o zaman hissettim. Ekip olarak işe koyulduk ve hazırlıklarımızı yaptık. Gerek Türkiye’de gerekse Moğolistan’da önemli işlere imza atan ekibimiz bu yıl geçen yıllardan farklı olarak iki önemli projeyi eş zamanlı olarak kırk kişilik bir ekiple yürüttü. İkiye böldüğümüz ekibimizin on kişilik kısmı Moğolistan Kültürel Miras Merkezi uzmanlarından oluşmaktaydı. Bu ekip aşağıda kısa bilgi vereceğimiz Moğolistan’daki Türk kültür varlıklarının yerinde restorasyonu işini üstlendi. Her iki projede de yanı başımızda olan, işimizi kolaylaştıran, nazımızı, kahrımızı çeken dönemin TİKA Ulanbator Ofisi Koordinatörü Sayın Emrah Ustaömer ile güler yüzlü, candan tavırlarıyla bizleri evimizde hissettiren ekibine ne kadar teşekkür etsek azdır.

1. Kazı Projesi

TİKA’nın desteğiyle İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi (İKÇÜ) ile Moğolistan Bilimler Akademisi Arkeoloji Enstitüsü ortaklığında 5 Haziran 2024 tarihinde Moğolistan’ın Tuul Vadisinde başladığımız kazı çalışmasının bu seneki kısmını tarihe geçecek bir keşifle tamamladık. Kazı ekibinin amacı Eski Türk yazıtlarında adı geçen ancak şu ana kadar yeri tespit edilemeyen Togu Balık şehrini bulmak ve şehir kalıntılarının çevresinde şehir sakinlerinin yaşamına ışık tutacak yüzey araştırmaları da yapmaktı. Yaptığımız literatür taraması ve birkaç yıldır devam ettiğimiz yüzey araştırmalarında elde edilen veriler ışığında seçilen alanda kazı çalışması yaptık. 30 kişilik ekibimizle her anı heyecan verici dolu dolu bir çalışma oldu. Çalıştığımız alanın Dokuz Oğuzlar’ın “Togu Balık” kenti olduğunu kanıtlayacak verilere ulaşmanın mutluluğunu tarif etmek mümkün değil. Yerel halk tarafından Hermen Denj olarak adlandırılan şehir harabeleri Moğolistan’ın Töv Aymagina bağlı Zaamar Sum bölgesinde bulunmaktadır. Yerel halk Tuul Nehri’nin doğu kıyısına epeyce yakın olan Agit ve Tömst adlı dağların arasında bulunan düz bir vadinin güney kısmına Hermen Denj (Surlu Teras) adını vermiş. Hermen Denj’in 22 km kuzeydoğusunda

Zaamar Sum merkezi, 20 km güneybatısında ise Bayannuur Sum merkezi bulunmaktadır. Hermen Denj Şehir Kalıntıları'nın 2.5 km doğusunda Agit Dağı ve 2.5 km kuzeybatısında Tömst Dağı bulunmaktadır. Bu iki dağ arasındaki düz vadi, ortasından bir yarıkla bölünmüştür. Şehir bu yarığın doğusundaki geniş beyaz alanın üzerinde inşa edilmiştir.

Hermen Denj'in karşı kıyısında Tuul Nehri'nin batısında başka bir toprak surlu yerleşimin kalıntıları da bulunmaktadır. Bu kalıntılar yöre halkı tarafından Tsagaan Denj Balgas olarak adlandırılmıştır. Tsagaan Denj Harabeleri, Bulgan Aymag, Bayannuur Sum bölgesinde yer almaktadır. Bu iki harabe birbirinden yaklaşık 3 km uzaklıkta ve birbirlerinden açıkça görülebilmektedir. Hermen Denj Şehir harabelerinin merkezi surlarının batı ve doğusunda, sıkıştırılmış topraktan yapılmış birçok küçük yerleşim yeri bulunmaktadır.

Uzun yıllar devam edeceği (etmesi gereken) çalışmaların bundan sonraki aşamalarında ekibimiz bir taraftan yeni seçilen alanlarda kazı ve yüzey araştırmaları yaparken bir taraftan da yapılan çalışmaların neticesini bilim dünyasıyla paylaşacağı bilimsel yayınları sürdürecektir. Kazı çalışmalarıyla elde edilen veriler ışığında Türklerin yerleşik hayata geçiş denemeleriyle ilgili bilgilerin güncellenmesi gerekeceğini düşünüyoruz. Alandaki arkeolojik çalışmalarımız sadece yapı kalıntılarında yapılan kazıyla sınırlandırılmadı. 30 kişilik kazı ekibi üçe bölündü. Ekibin bir bölümü yapı kalıntılarında çalışırken bir bölümü şehir sakinlerinin yaşam alanlarındaki kurganlarda çalıştı. Üçüncü grup da çevrede yüzey araştırmaları yaptı. Yüzey araştırmalarında kayalık alanlarda daha önce keşfedilmemiş petroglifler ve Türk tamgaları bulunup belgelendi. Tek kelimelik bir de Köktürk harfli yazıt bulundu. Yazıtla ilgili okuma ve anlamlandırma çalışmaları devam ediyor. Şehir kalıntıları'nın çevresinde yani şehir sakinlerinin yaşam alanlarında bulunan Türk tamgalarıyla yazıt bölgenin Türk yerleşimi olduğunu destekleyecek kanıtlar olarak görüyoruz.

Proje sorumlusu olarak görev almaktan onur duyduğum bu kutlu çalışmanın kazı başkanlarından akademik personeline, işçilerinden şoför ve aşçılarına kadar tüm görev alanlara teşekkürlerimi sunuyorum. Hassaten kazı başkanları Prof. Dr. Anıl Yılmaz (Türkiye tarafı) ile Doç. Dr. Enkhtur Altangerel (Moğolistan tarafı)'e; çalışmada akademik personel olarak yer alan Dr. Gonçig Batbold, Dr. Munhuu Bayarsaikhan, Dr. Munkhtulga Rinchinkhorol ve Doç. Dr. Serdar Vardar'a; doktorantlarımız Adil Yılmaz, Yusuf Baştürk, Samet Kalyoncu, Nurullah Karagül ve Emre Kara'ya teşekkür ediyorum.

2. Kültür Varlıklarının Yerinde Restorasyonu Projesi

Yine TİKA tarafından desteklenen bu özel projede Moğolistan Kültürel Miras Merkezi ile ortak çalıştık. Çalışma kapsamında Arhangay, Övörhangay ve Töv aymağları sınırlarında yer alan ve hasarlı oldukları görülen 10 eser yerinde incelendi; eserlerin fotogrametrik dokümantasyonları, restitüsyonları, restorasyonları ve bakımları yapıldı. Atalar mirasının bulundukları yerlerde daha anlamlı olduğu gerçeğinden hareketle restorasyon ve bakımlarını onları yerlerinden almadan yapmak gerektiği fikrinden yola çıkılarak hayata geçirilen proje kapsamında ekip olarak yukarıda adı geçen aymağlarda yaklaşık 4000 km yol kat edildi. Projenin sorumluluğunu TİKA adına yapmış olmanın mutluluğunu yaşıyorum. Böylesi anlamlı bir çalışmayı birlikte yapmamıza zemin hazırlayan Moğolistan Kültürel Miras Merkezi Müdürü kıymetli dostum Enkhbat Galbadrakh ile aynı kurumda Daire Başkanı olarak görev yapan değerli arkadaşım Ankhsaana Ganbold'a; projede görev alan Moğolistan Milli Üniversitesi doktorantlarından sevgili kardeşim Samet Kalyoncu'ya, Moğolistan Kültürel Miras Merkezi uzmanlarından S. Davaadar, B. Byambajargal, B. Namcuur, A. Batbayar, N. Çintögdör ile şöförümüz J. Molom'a teşekkür ediyorum.

2024 YILINDA TOGU BALIK CIVARINDA GERÇEKLEŞTİRİLEN YÜZEY ARAŞTIRMALARININ ÖN SONUÇLARI¹

Doç. Dr. Enkhtur ALTANGEREL

Moğolistan Bilimler Akademisi Arkeoloji Enstitüsü

Moğolistan Bilimler Akademisi Arkeoloji Enstitüsü, İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi (İKÇÜ) ve Türkiye Araştırma ve Uygulama Merkezi iş birliğiyle, 2024 yazında Moğolistan topraklarında arkeolojik yüzey araştırmaları ve kazı alıőmaları gerçekleştirilmiştir.

Bu çalışma, Töv ilinin Zaamar Sum'undaki Agit ve Tömst Dağları ile Tuul Nehri'nin kuzeydoğru kıyısında yer alan Hermen Denj veya "Togu Balık" bölgesi civarında gerçekleştirilmiştir. Ortak araştırma ekibi, 2024 yılında Togu Balık veya Hermen Denj - 1'de ve civarındaki birkaç yerde arkeolojik kazı çalışması yapmıştır.

Tuul Nehri Hakkında

Tuul Nehri, Moğolistan'ın orta ve kuzey kesimlerinden geçen büyük bir nehirdir. Moğollar tarafından "Hatan Tuul" olarak adlandırılan nehir 819 km uzunluğunda olup 49.840 km² havza alanına sahiptir. Hentiy, Töv, Selenge illeri ve Ulaanbaatar şehrinden geçer. Havzanın deniz seviyesinden yüksekliğı 770 ila 2800 m arasında olup en yüksek noktası deniz seviyesinden 2799,3 m yükseklikteki Asralı Hayrhan Dağı, en alçak noktası

[1] Bu makale yazarın izniyle çevrilmiş ve orijinal metinle birlikte yayıma hazırlanmıştır. Eserin Moğolca orijinali, Türkçe çevirisinin hemen ardından sunulmuştur.

ise deniz seviyesinden 770 m yükseklikte Orhon-Tuul Nehri'nin birleştiği yerdir. Derinliği 0,8-3,5 m'dir.

Hentiy Dağları'ndaki Gorkhi-Terelj Doğal Kompleksi'nin bir parçası olan Hagıyn Kara Gölü ve Nomin Nehri'nden kaynağını alıp başkent Ulaanbaatar'ın güney kısmından geçerek Orhun Nehri ile birleşir. Kasım ortasından Nisan ortasına kadar donar.

Tuul Nehri havzası, 5 ilin 37 sumunun ve Ulaanbaatar şehrinin 7 ilçesinin topraklarını kapsamakta ve toplam 49,774.3 km² alanı kaplamaktadır. Tuul Nehri havzası, Ulaanbaatar şehrinin yüzde 65.5'ini, Töv ilinin yüzde 39.8'ini, Bulgan ilinin yüzde 20.8'ini, Övörhangay ilinin yüzde 6.0'ını, Arhangay ilinin yüzde 4.4'ünü ve Selenge ilinin yüzde 2.2'sini kapsamaktadır.

Bitkiler

Hentiy Sıradağları'nın nemli ve serin iklimi, yüksek kesimi, Gobi ve ovalar arasındaki fark nedeniyle bitki örtüsü yüksek dağlardan ovalara kadar oldukça farklıdır; bitki kompozisyonu Hangay bölgesinde zengin iken bozkırda daha azdır. Havzada tundra, orman, bozkır ve çayır türleri ile bitki örtüsü bulunmaktadır. Havzanın yaklaşık %30'u dağ ormanı bitki örtüsüyle, %20'sinden fazlası ise bozkır ve kuru bozkır bitki örtüsüyle kaplıdır.

Hayvan

Tuul Nehri havzası üç bölgeden oluşur: dağ, orman ve bozkır. Dolayısıyla, havzadaki fauna bu doğal bölgelerin fauna dağılımının genel özelliklerini korumaktadır.

Öte yandan, hayvan türlerinin dağılımının doğal özellikleri bir şekilde değişmekte; bu da daha doğru bir değerlendirmeye yol açmaktadır. Havzanın topraklarının yüzde 82,8'i bozkır bölgesi, yüzde 11,8'i orman bölgesi ve yüzde 5,4'ü dağ ile kaplıdır.

10 familyadan 16 balık türü, 2 amfibi türü, 7 grup, 18 familyadan 60 memeli türü ve Tuul Nehri havzasında 171 kuş türü kaydedilmiştir. 5 balık türü ve 11 memeli türü tehlike altındadır. 12 kuş türü, bir kuş türü ve bir memeli türü ise nadir kategorisine girmektedir.

Hava Durumu

Tuul Nehri Havzası, deniz seviyesinden nispeten yüksek, denizden uzak ve dağlarla çevrili olduğundan mikro ölçekte kendine has özelliklere sahiptir. İklimi dikkate alındığında gece ve gündüz arasındaki hava sıcaklığı farkı oldukça fazladır. Mevsim nispeten uzun ve yazlar kısadır; yağışların çoğu bu mevsimde düşer ve çoğunlukla dengesiz havanın neden olduğu konveksiyondan kaynaklanır.

Yaz aylarında sıcak, kuru karasal hava hâkimdir. Sonuç olarak, yağışlar genellikle sağanak şeklindedir. Sonbaharda yağışlar azalır ve Ağustos sonu, Eylül başında şiddetli soğuklar görülür; Ekim sonu ve Kasım başında ise kış şartlarına dönüşür.

Yağış

Moğolistan'da Tuul Nehri havzası çok nemli bir iklime sahiptir ve yıllık toplam yağış miktarı yaklaşık 200-400 mm'dir. Yaylalarda veya nehir havzalarında yılda 350 mm'den fazla yağış görülür ve yağışların yaklaşık yüzde 85-90'ı yılın sıcak mevsiminde düşer; soğuk mevsimde ise çok az yağış görülmektedir.

1. Tömst Dağı Yakınlarında Yürütülen Yüzey Araştırması

Araştırmamızın amaçlarından biri, yüzey araştırması yaptığımız Tömst Dağı'nı iyice tarayıp oradaki arkeolojik anıtları kaydedip belgelemektir. Yüzey araştırması yapılırken bozkır ve vadide doğrusal yüzey araştırma yöntemi kullanılmıştır.

Tömst Dağı, Tuul Nehri'nin orta kesimlerine yakın, çok sayıda kumtaşı ve şeyl formasyonu içeren ağaçsız bir dağdır. Bu dağ kuzeyden güneye 4,3 km, doğudan batıya 6,8 km uzanmaktadır.

Yüzey araştırma sırasında;

Tömst Dağı civarında Geç Neolitik ve Erken Tunç Çağına ait 2 mezarlık,

Hun Dönemine ait 2 mezarlık,

40'tan fazla levha mezarı,

Kaya resimleri bulunan 5 alan,

Gözetleme kulesi 2,

Eski maden kuyusu 2,

Moğol İmparatorluğu dönemine ait mezar 8,

Topraktan yapılmış barajlı uzun suru 3 tane bulunmuştur.

Daha önce bilinmeyen baraj ve suru ile ilgili detaylı çalışma ve gölden toprak numunesi alınmasına yönelik sondaj çalışması yapıldı.

2. Agit Dağı Yakınlarında Yürütülen Yüzey Araştırması

Agit Dağı, Tuul Nehri'nin kuzey kıyısında batıdan kuzeydoğuya uzanan bir dağdır. Dağ, güneybatıdan kuzeydoğuya 12 km, doğudan batıya 3 km uzunluğundadır. Bu dağ, kuzeydoğu tarafında Gol Hangay ve batı tarafında Tömst Dağı'na yakındır.

Agit Dağı civarında Tunç Çağı'na ait kereksur, levha mezarları, kaya resimleri, yer altı mezar külliyesi (daha önce kazılmış Şoroon Dov) ve uzun toprak surlar bulunmuş ve belgelenmiştir. Bu anıtlar arasında en ilgi çekici olanı toprak barajıdır.

Bu toprak barajı, arazinin kuzey tarafında kazılmış, toprağı ön tarafa çıkarıp düzleştirmiştir. Baraj yaklaşık 1 m yüksekliğinde

ve 6 m genişliğindedir; kanal ise yaklaşık 2 m genişliğindedir. Lün Sum merkezinden kuzeye doğru Tuul Nehri'nin kıyısı boyunca 30 km'den fazla ilerleyip Gol Hangay'ın dar geçidini aşarak, Agt Dağı'nın önündeki alçak geçitten geçmiş ve Hermen Denji'nin arka tarafında bulunan Şoroon Dov'un kuzeyinden geçerek kuzeydoğuya yönelmiştir. Oradan Zaamar Vadisi'ne girip Zaamar Nehri'ni geçmiş ve Zaamar Dağı'nın Tsagaan Ovo'suna doğru ilerlemiştir. Ardından Tsagaan Çuluut Vadisi'ne girmiş ve Zaamar Dağı'nın arkasındaki altın madeni alanına ulaşip izi kaybolmuştur.

3. Salhit, Öndör Tsohio ve Ar Elstey Yakınlarında Yürütülen Yüzey Araştırması

Araştırmacıların daha önce keşfettiği damgalar ve kaya resimlerinin bulunduğu Tuul Nehri'nin güney kesiminde, Salhit, Öndör Tsohio ve Ar Elstey gibi yerlerde belgeleme ve inceleme yaparken Türk runik harfleriyle yazılmış yeni bir yazıt keşfedilmiştir. Bu konuda bir bildiri hazırlanacağı için açıklamaya yer verilmemiştir. Öndör Tsohio, Ar Elstey ve Salhit Dağı çevresi, eski Türk ve Uygur dönemine ait damgaların ve yazıtların bulunabileceği yerlerdir.

SONUÇ

2024 yılında Töv iline bağlı Zaamar Sum'unun Hermen Denj, Agit ve Tömst Dağı bölgelerinde yapılan araştırmalar sonucunda 2 adet Neolitik mezar, 20 adet Tunç Çağı'na ait levha mezarı, bronz silahlar, sıradan Hunlara ait 2 mezarlık, 10'dan fazla kaya resmi, eski toprak suru, 2 baraj ve 2 gözetleme kulesi keşfedilmiştir.

Gelecek yıl Agit Dağı'nın kalan bölgesinde araştırma yapılması, Tuul Nehri önündeki Salhit Dağı çevresinde ise bir araştırma yapılması gerekmektedir.

Doğrusal yüzey araştırmasının yanı sıra uzun toprak surunun başlangıç ve sonunun belirlenmesi, kesme kazıları yapılarak tarihinin netleştirilmesi önemlidir.

2024 ОНД ТУГУ БАЛЫК-ИЙН ОРЧИМД ГҮЙЦЭТГЭСЭН ХАЙГУУЛ СУДАЛГААНЫ УРЬДЧИЛСАН ҮР ДҮНГЭЭС

Доктор (Ph.D), дэд профэссор Э. АЛТАНГЭРЭЛ

Монгол Улсын Шинжлэх Ухааны Академийн Археологийн Хүрээлэн

Монгол Улсын Шинжлэх Ухааны Академийн Археологийн хүрээлэн БНТУ-ын Измирийн Катип Чэлэби Их Сургууль (ИКЧИС)-ийн Нийгмийн Ухааны Факультет, ИКЧИС-ийн Түрэг Судлалын Судалгаа, Хэрэглээний Төвтэй хамтран 2024 оны зун Монгол улсын нутагт археологийн хайгуул, малтлага судалгааны ажлыг хийсэн билээ.

Энэхүү судалгааг Төв аймгийн Заамар сумын нутаг Агьт, Төмст уулын орчимд Туул голын зүүн хойд эрэгт байрлах Хэрмэн дэнжийн балгас буюу “Тугу Балык”-ийн орчимд хийж гүйцэтгэсэн болно. Энэ 2024 онд хамтарсан шинжилгээний анги Тугу Балык буюу Хэрмэн дэнжийн - 1, мөн түүний ойр орчмын хэд хэдэн газар археологийн малтлага судалгаа хийж эхэлсэн бөгөөд малтлагын тухайд тусгайлан илтгэлүүдийг толилуулах учраас бид зөвхөн хайгуул судалгааны тухай танилцуулна.

Туул голын тухай

Туул гол нь Монгол улсын төв, хойд хэсгээр урсах том гол юм. “Хатан Туул” гэж монголчуудын нэрлэдэг уг гол нь 819 км урттай бөгөөд ус цуглуулах талбай нь 49840 км². Хэн тий, Төв, Сэлэнгэ аймгууд болон Улаанбаатар хотын нутгаар урсан өнгөрнө. Сав газрын өндөршил нь далайн түвшнээс

дээш 770-2800 м-ийн хооронд байх ба хамгийн өндөр цэг нь далайн түвшнээс дээш 2799.3 м-ийн өндөрт өргөгдсөн Асралт Хайрхан уул, хамгийн нам цэг нь далайн түвшнээс дээш 770 м-ийн өндөрт буй Орхон-Туул голын бэлчир газар юм. Гүн нь 0.8-3.5 м байдаг.

Хэнтийн нуруун дахь Горхи-Тэрэлжийн байгалийн цогцолборт багтах Хагийн Хар нуур, Номины голоос тус бүр эх авч нийслэл Улаанбаатар хотын урд хэсгээр урсаж өнгөрөн Орхон голд цутгана.

11-р сарын дунд үеэс 4-р сарын дунд хүртэл хөлдөнө.

Туул голын сав газар нь 5 аймгийн 37 сум, Улаанбаатар хотын 7 дүүргийн нутаг дэвсгэрийг хамран нийтдээ 49774.3 км² талбайг эзэлж байна. Туул голын сав газарт Улаанбаатар хотын эдэлбэр газрын 65.5 хувь, Төв аймгийн газар нутгийн 39.8 хувь, Булган аймгийн 20.8 хувь, Өвөрхангай аймгийн 6.0 хувь, Архангай аймгийн 4.4 хувь, Сэлэнгэ аймгийн 2.2 хувь нь хамрагдаж байна.

Ургамал. Хэнтийн нурууны чийглэг сэрүүн уур амьсгал, өндрийн бүс бүслүүр, говь, тал хээрийн бүсийн ялгаагаар ургамлын бүрхэвч өндөр уулнаас нам хотос хүртэл нэлээд ялгаатай бүрэлдэн тогтсон ба ургамлын бүтэц бүрэлдэхүүн Хангайн бүсэд баялаг, тал хээрт ядмаг байдаг байна. Сав газар нь тундрийн, ойн, хээрийн, нугын хэв шинжийн ургамалшилттай. Сав газрын 30 орчим хувийг уулын ойт хээрийн ургамал, 20 гаруй хувийг хээр, хуурай хээрийн ургамал тус тус эзэлдэг.

Амьтан. Туул голын сав газар нь уулын тайга, ойт хээр, хээрийн гурван бүсийг дамнан тогтсон учраас тус сав газар дахь амьтны аймаг нь эдгээр байгалийн бүсийн амьтны аймгийн тархалтын ерөнхий онцлогийг хадгалдаг.

Нөгөө талаар амьтны аймгийн тархалтын байгалийн

онцлог ямар нэгэн байдлаар өөрчлөгдөж байгаагаас түүнийг илүү нарийвчлалтай авч үзэхэд хүргэдэг ба тус сав газрын нийт нутаг дэвсгэрийн 82.8 хувийг хээрийн бүс, 11.8 хувийг ойт хээрийн бүс, 5.4 хувийг уулын тайга эзэлдэг.

Туул голын сав газрын хэмжээгээр 10 овгийн 16 зүйл загас, 2 зүйлийн хоёр нутагтан, 7 баг, 18 аймгийн 60 шахам зүйл хөхтөн, 171 зүйл шувуу бүртгэгдсэнээс 5 зүйл загас, 11 зүйл хөхтөн ховордож болзошгүй, 12 зүйл шувуу, нэг зүйл хөхтөн ховор, нэг зүйл шувуу, нэг зүйл хөхтөн нэн ховор ангилалд багтаж байна.

Цаг агаар. Туул голын сав газар далайн түвшнээс харьцангуй өндөр өргөгдсөн, далай тэнгисээс алслагдсан, эргэн тойрон уулсаар хүрээлэгдсэн тул бичил масштабын хувьд өөрийн онцлогтой бөгөөд түүний уур амьсгалын онцлог шинжийг авч үзвэл өдөр, шөнийн агаарын температурын ялгаа их, хүйтний улирал харьцангуй урт үргэлжилдэг бөгөөд тогтуун, харин зун богино, хур тунадасны ихэнх хувь энэ улиралд орох бөгөөд голдуу агаарын тогтворгүйгээс үүдэх конвекциос гаралтай байдаг.

Зуны улиралд эх газрын дулаан хуурай агаар зонхилдог. Иймээс орох хур тунадас ихэнхдээ аадар шинжтэй байдаг. Намар хур тунадас багасаж цочир хүйтрэлт 8-р сарын сүүлч, 9-р сарын эхээр ажиглагдан 10-р сарын сүүл, 11-р сарын эхээр өвлийн нөхцөлдөө шилжин ордог.

Хур тунадас. Туул голын сав газар Монголдоо ихээхэн чийглэг уур амьсгалтай, жилийн хур тунадасны нийлбэр нь 200-400 мм орчим байдаг. Өндөр уулын буюу гол мөрний урсац бүрдэх бүсэд 350 мм-ээс их хур тунадас жилд ордог бөгөөд хур тунадасны 85-90 орчим хувь нь жилийн дулаан улиралд унадаг, хүйтэн улиралд хур тунадас тун бага ордог байдал харагдана.

1. Төмст уулын орчим хийсэн хайгуул судалгаа

Бидний хайгуул судалгааны нэг зорилго бол хайгуул хийсэн талбай болох Төмст уулыг бүтэн самнаж тэнд байгаа ямарваа археологийн дурсгалуудыг бүртгэн баримтжуулах ажил байлаа. Хайгуулыг гүйцэтгэхдээ тал хөндийд шугаман хайгуулын аргыг ашиглав.

Төмст уул нь Туул голын дунд урсгалын орчим элсэн чулуу, занарлаг чулуун тогтоцтой олон нугачаа бүхий модгүй уул юм. Энэ уул хойноосоо урагш 4.3 км зүүнээс баруун тийш 6.8 км сунаж тогтсон байна. Хайгуул судалгааны явцад Төмст уулын орчмоос шинэ чулуун зэвсгийн сүүл, түрүү хүрэл зэвсгийн үеийн булш оршуулгын газар 2, Хүннүгийн үед хамаарах оршуулгын газар 2, дөрвөлжин булш 40 гаруй, хадны зураг бүхий газар 5, харуулын цамхаг 2, эртний уурхайн ухмал 2, Монголын эзэнт гүрэнд холбогдох булш 8, эртний шороон далант урт хэрэм 3-ыг тус тус олж илрүүллээ. Урьд өмнө нь мэдэгдэж байгаагүй далан хэрмийг нарийвчлан судлах, нуураас хөрсний дээж авах өрөмдлөгийн ажлыг давхар хийлээ.

2. Агьт уулын орчим хийсэн хайгуул судалгаа

Агьт уул нь Туул голын хойд хөвөөнд орших занар болон элсэн чулуун чулуулаг бүхий баруунаас зүүн хойшоо сунаж тогтсон уул юм. Баруун урдаас зүүн хойшоогоо нийтдээ 12 км урт, зүүнээс баруун тийшээ 3 км урт уул юм. Энэ уул нь зүүн хойд талдаа Голын Хангай, баруун талдаа Төмст уултай ойрхон оршиж байна.

Агьт уулын орчмоос хүрэл зэвсгийн үеийн хиргисүүр, дөрвөлжин булш, хадны зураг, бунхант оршуулга 1 (өмнө малтсан Шороон Дов), урт шороон далан зэргийг олж бүртгэн баримтжууллаа. Эдгээр дурсгалуудын дотор онц сонирхолтой нь шороон далан байна.

Энэхүү шороон даланг газрын хойд талд малтаад өмнө талд нь шороог нь гаргаж тэгшилж зассан байна. Далан нь зарим газраа 1 м орчим өндөр 6 м орчим өргөн, сувгийн өргөн нь 2 м орчим байна. Энэ далан нь Лүн сумын араас Туул голын хойд хөвөөгөөр 30 гаруй км явсаар Голын Хангайн нарийн даваагаар давж Агьт уулын урд талын нам даваагаар даван Хэрмэн дэнжийн ар талын Шороон Довын хойгуур гарч зүүн хойшоо чиглэн явжээ. Тэндээс Заамарын хөндий рүү орж Заамарын голыг хэрчин гарч Заамар уулын Цагаан овоог чиглэн Цагаан Чулуутын ам руу орж Заамар уулын ар талын алтны уурхайн талбай руу орон мэдэгдэхгүй болж байна.

3. Салхит, Өндөр цохио, Ар элстэй орчим хийсэн хайгуул судалгаа

Бид Туул голын өмнөд хэсэг Салхит, Өндөр цохио, Ар элстэй зэрэг газар, өмнө нь судлаачдын анхааралд өртсөн эртний тамга тэмдэг, хадны зураг бүхий газруудыг үзэж танилцан бүртгэн баримтжуулах явцад шинээр эртний Түрэг бичгээр бичсэн дурсгалыг олж илрүүллээ. Энэ тухай тусгайлан илтгэл тавих учраас тайлбарыг оруулсангүй. Өндөр цохио, Ар Элстэй, Салхит уулын орчим нь эртний Түрэг Уйгуруудтай холбоотой тамга тэмдэг, бичиг үсгийн дурсгал илрэх боломжтой газар байна.

Монгол Улсын Шинжлэх Ухааны Академийн Археологийн хүрээлэн БНТУ-ын Измирийн Катип Чэлэби Их Сургуул (ИКЧИС)-ийн Нийгмийн Ухааны Факультет, ИКЧИС-ийн Түрэг Судлалын Судалгаа, Хэрэглээний Төвтэй хамтран 2024 оны зун Монгол улсын нутагт археологийн хайгуул, малтлага судалгааны ажлыг хийсэн билээ.

Энэхүү судалгааг Төв аймгийн Заамар сумын нутаг Агьт, Төмст уулын орчимд Туул голын зүүн хойд эрэгт байрлах Хэрмэн дэнжийн балгас буюу “Тугу Балык”-ийн орчимд хийж гүйцэтгэсэн болно. Энэ 2024 онд хамтарсан шинжилгээний

анги Тугу Балык буюу Хэрмэн дэнжийн - 1, мөн түүний ойр орчмын хэд хэдэн газар археологийн малтлага судалгаа хийж эхэлсэн бөгөөд малтлагын тухайд тусгайлан илтгэлүүдийг толилуулах учраас бид зөвхөн хайгуул судалгааны тухай танилцуулна.

Туул голын тухай

Туул гол нь Монгол улсын төв, хойд хэсгээр урсах том гол юм. “Хатан Туул” гэж монголчуудын нэрлэдэг уг гол нь 819 км урттай бөгөөд ус цуглуулах талбай нь 49840 км². Хэнтий, Төв, Сэлэнгэ аймгууд болон Улаанбаатар хотын нутгаар урсан өнгөрнө. Сав газрын өндөршил нь далайн түвшнээс дээш 770-2800 м-ийн хооронд байх ба хамгийн өндөр цэг нь далайн түвшнээс дээш 2799.3 м-ийн өндөрт өргөгдсөн Асралт Хайрхан уул, хамгийн нам цэг нь далайн түвшнээс дээш 770 м-ийн өндөрт буй Орхон-Туул голын бэлчир газар юм. Гүн нь 0.8-3.5 м байдаг.

Хэнтийн нуруун дахь Горхи-Тэрэлжийн байгалийн цогцолборт багтах Хагийн Хар нуур, Номины голоос тус бүр эх авч нийслэл Улаанбаатар хотын урд хэсгээр урсаж өнгөрөн Орхон голд цутгана.

11-р сарын дунд үеэс 4-р сарын дунд хүртэл хөлдөнө.

Туул голын сав газар нь 5 аймгийн 37 сум, Улаанбаатар хотын 7 дүүргийн нутаг дэвсгэрийг хамран нийтдээ 49774.3 км² талбайг эзэлж байна. Туул голын сав газарт Улаанбаатар хотын эдэлбэр газрын 65.5 хувь, Төв аймгийн газар нутгийн 39.8 хувь, Булган аймгийн 20.8 хувь, Өвөрхангай аймгийн 6.0 хувь, Архангай аймгийн 4.4 хувь, Сэлэнгэ аймгийн 2.2 хувь нь хамрагдаж байна.

Ургамал. Хэнтийн нурууны чийглэг сэрүүн уур амьсгал, өндрийн бүс бүслүүр, говь, тал хээрийн бүсийн ялгаагаар ургамлын бүрхэвч өндөр уулнаас нам хотос хүртэл нэлээд

ялгаатай бүрэлдэн тогтсон ба ургамлын бүтэц бүрэлдэхүүн Хангайн бүсэд баялаг, тал хээрт ядмаг байдаг байна. Сав газар нь тундрийн, ойн, хээрийн, нугын хэв шинжийн ургамалшилттай. Сав газрын 30 орчим хувийг уулын ойт хээрийн ургамал, 20 гаруй хувийг хээр, хуурай хээрийн ургамал тус тус эзэлдэг.

Амьтан. Туул голын сав газар нь уулын тайга, ойт хээр, хээрийн гурван бүсийг дамнан тогтсон учраас тус сав газар дахь амьтны аймаг нь эдгээр байгалийн бүсийн амьтны аймгийн тархалтын ерөнхий онцлогийг хадгалдаг.

Нөгөө талаар амьтны аймгийн тархалтын байгалийн онцлог ямар нэгэн байдлаар өөрчлөгдөж байгаагаас түүнийг илүү нарийвчлалтай авч үзэхэд хүргэдэг ба тус сав газрын нийт нутаг дэвсгэрийн 82.8 хувийг хээрийн бүс, 11.8 хувийг ойт хээрийн бүс, 5.4 хувийг уулын тайга эзэлдэг.

Туул голын сав газрын хэмжээгээр 10 овгийн 16 зүйл загас, 2 зүйлийн хоёр нутагтан, 7 баг, 18 аймгийн 60 шахам зүйл хөхтөн, 171 зүйл шувуу бүртгэгдсэнээс 5 зүйл загас, 11 зүйл хөхтөн ховордож болзошгүй, 12 зүйл шувуу, нэг зүйл хөхтөн ховор, нэг зүйл шувуу, нэг зүйл хөхтөн нэн ховор ангилалд багтаж байна.

Цаг агаар. Туул голын сав газар далайн түвшнээс харьцангуй өндөр өргөгдсөн, далай тэнгисээс алслагдсан, эргэн тойрон уулсаар хүрээлэгдсэн тул бичил масштабын хувьд өөрийн онцлогтой бөгөөд түүний уур амьсгалын онцлог шинжийг авч үзвэл өдөр, шөнийн агаарын температурын ялгаа их, хүйтний улирал харьцангуй урт үргэлжилдэг бөгөөд тогтуун, харин зун богино, хур тунадасны ихэнх хувь энэ улиралд орох бөгөөд голдуу агаарын тогтворгүйгээс үүдэх конвекциос гаралтай байдаг.

Зуны улиралд эх газрын дулаан хуурай агаар зонхилдог. Иймээс орох хур тунадас ихэнхдээ аадар шинжтэй байдаг. Намар хур тунадас багасаж цочир хүйтрэлт 8-р сарын сүүлч, 9-р сарын эхээр ажиглагдан 10-р сарын сүүл, 11-р сарын эхээр өвлийн нөхцөлдөө шилжин ордог.

Хур тунадас. Туул голын сав газар Монголдоо ихээхэн чийглэг уур амьсгалтай, жилийн хур тунадасны нийлбэр нь 200-400 мм орчим байдаг. Өндөр уулын буюу гол мөрний урсац бүрдэх бүсэд 350 мм-ээс их хур тунадас жилд ордог бөгөөд хур тунадасны 85-90 орчим хувь нь жилийн дулаан улиралд унадаг, хүйтэн улиралд хур тунадас тун бага ордог байдал харагдана.

4. Төмст уулын орчим хийсэн хайгуул судалгаа

Бидний хайгуул судалгааны нэг зорилго бол хайгуул хийсэн талбай болох Төмст уулыг бүтэн самнаж тэнд байгаа ямарваа археологийн дурсгалуудыг бүртгэн баримтжуулах ажил байлаа. Хайгуулыг гүйцэтгэхдээ тал хөндийд шугаман хайгуулын аргыг ашиглав.

Төмст уул нь Туул голын дунд урсгалын орчим элсэн чулуу, занарлаг чулуун тогтоцтой олон нугачаа бүхий модгүй уул юм. Энэ уул хойноосоо урагш 4.3 км зүүнээс баруун тийш 6.8 км сунаж тогтсон байна. Хайгуул судалгааны явцад Төмст уулын орчмоос шинэ чулуун зэвсгийн сүүл, түрүү хүрэл зэвсгийн үеийн булш оршуулгын газар 2, Хүннүгийн үед хамаарах оршуулгын газар 2, дөрвөлжин булш 40 гаруй, хадны зураг бүхий газар 5, харуулын цамхаг 2, эртний уурхайн ухмал 2, Монголын эзэнт гүрэнд холбогдох булш 8, эртний шороон далант урт хэрэм 3-ыг тус тус олж илрүүлээ. Урьд өмнө нь мэдэгдэж байгаагүй далан хэрмийг нарийвчлан судлах, нуураас хөрсний дээж авах өрөмдлөгийн ажлыг давхар хийлээ.

5. Агьт уулын орчим хийсэн хайгуул судалгаа

Агьт уул нь Туул голын хойд хөвөөнд орших занар болон элсэн чулуун чулуулаг бүхий баруунаас зүүн хойшоо сунаж тогтсон уул юм. Баруун урдаас зүүн хойшоогоо нийтдээ 12 км урт, зүүнээс баруун тийшээ 3 км урт уул юм. Энэ уул нь зүүн хойд талдаа Голын Хангай, баруун талдаа Төмст уултай ойрхон оршиж байна.

Агьт уулын орчмоос хүрэл зэвсгийн үеийн хиргисүүр, дөрвөлжин булш, хадны зураг, бунхант оршуулга 1 (өмнө малтсан Шороон Дов), урт шороон далан зэргийг олж бүртгэн баримтжууллаа. Эдгээр дурсгалуудын дотор онц сонирхолтой нь шороон далан байна.

Энэхүү шороон даланг газрын хойд талд малтаад өмнө талд нь шороог нь гаргаж тэгшилж зассан байна. Далан нь зарим газраа 1 м орчим өндөр 6 м орчим өргөн, сувгийн өргөн нь 2 м орчим байна. Энэ далан нь Лүн сумын араас Туул голын хойд хөвөөгөөр 30 гаруй км явсаар Голын Хангайн нарийн даваагаар давж Агьт уулын урд талын нам даваагаар даван Хэрмэн дэнжийн ар талын Шороон Довын хойгуур гарч зүүн хойшоо чиглэн явжээ. Тэндээс Заамарын хөндий рүү орж Заамарын голыг хэрчин гарч Заамар уулын Цагаан овоог чиглэн Цагаан Чулуутын ам руу орж Заамар уулын ар талын алтны уурхайн талбай руу орон мэдэгдэхгүй болж байна.

6. Салхит, Өндөр цохио, Ар элстэй орчим хийсэн хайгуул судалгаа

Бид Туул голын өмнөд хэсэг Салхит, Өндөр цохио, Ар элстэй зэрэг газар, өмнө нь судлаачдын анхааралд өртсөн эртний тамга тэмдэг, хадны зураг бүхий газруудыг үзэж танилцан бүртгэн баримтжуулах явцад шинээр эртний Түрэг бичгээр бичсэн дурсгалыг олж илрүүллээ. Энэ тухай тусгайлан илтгэл тавих учраас тайлбарыг оруулсангүй.

Өндөр цохио, Ар Элстэй, Салхит уулын орчим нь эртний Түрэг Уйгуруудтай холбоотой тамга тэмдэг, бичиг үсгийн дурсгал илрэх боломжтой газар байна.

Дүгнэлт

2024 онд Төв аймгийн Заамар сумын нутаг Хэрмэн дэнж, Агьт, Төмст уулын орчим хийсэн хайгуул судалгааны үр дүнд шинэ чулуун зэвсгийн булш бүхий 2 газар, хүрэл зэвсгийн дөрвөлжин булш 20, Хүннүгийн жирийн иргэдийн оршуулгын газар 2, хадны зургийн дурсгал 10 гаруй, эртний шороон хэрэм далан 2, харуулын цамхаг 2-ыг тус тус илрүүлж оллоо.

Хайгуул судалгааг ирэх жил Агьт уулын үлдсэн талбайд нэмж хийж гүйцэтгэх, Туул голын өмнө тал Салхит уулын орчим хайгуул судалгааг шинээр хийж гүйцэтгэх нь зүйтэй юм.

Шугаман хайгуулаас гадна урт шороон далангийн эхлэл төгсгөлийг тогтоох, зүсэлт малтлага хийж он цагийг тодруулах нь чухал байна. Анхаарал хандуулсанд баярлалаа.

Хэрэглэсэн бүтээл

- Мэнь-гу 1895 - Мэнь-гу-ю-му-цзи. Записки о Монгольских кочевьяхъ. Перевод с китайского П.С.Попова. Санкт-Петербург
- Очир, Энхтөр 2004 - А.Очир, А.Энхтөр. Чилэн балгасны тухай. // Үндэсний Монгол судлал. УБ.: 6-13
- Очир нар 2004 - А.Очир, А.Энхтөр, Л.Эрдэнэболд. Чин толгой балгасны тухай. // Nomadic Studies. 18: 53-59
- Очир нар 2005 - А.Очир, А.Энхтөр, Л.Эрдэнэболд. Хар бух балгас ба Туул голын сав дахь хятаны үеийн хот суурингууд. УБ.
- Пэрлээ 1959 - Х.Пэрлээ. Хятан нар тэдний монголчуудтай холбогдсон нь. // Studia Historica. Tom. I, fasc. 1. УБ.
- Пэрлээ 1961 - Х.Пэрлээ. Монгол Ард Улсын эрт, дундад үеийн хот суурины товчоон. УБ.
- Rosthorne 1920- А.Ростхорн. Төв Азийн уулын цайз (эрдэмтэн Хиртийн ойн ёслолын цуврал бичиг). Нью-Йорк (герман хэлээр)
- Худяков, Цэвээндорж 1982 - Д.Цэвээндорж, Ю.С.Худяков. Керамика Орду-балыка. - Археология Северной Азии. Новосибирск

HERMEN DENJ KALINTILARI TOGU BALIK MI?: TÜRK ŞEHİRCİLİK TARİHİNDE YENİ BULGULAR

Prof. Dr. Anıl YILMAZ

İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi

Sosyal ve Beşerî Bilimler Fakültesi Türk İslam Arkeolojisi Bölümü

E-posta: yilmazanil@yahoo.com

ORC-ID: 0000-0002-9722-0012

Eski Türk şehirciliği ile ilgili sorular, uzun yıllardır Türk akademisini meşgul etmektedir. Başta Bahaeddin Ögel olmak üzere, Faruk Sümer gibi metodolojik çalışmayı seven akademisyenler bu konu ile ilgili pek çok sorunu ve çözümü bir araya getirerek bazı çalışmalar yapmışlardır (Ögel 1984: 318; Ögel 1985: 175-246; Sümer 1994).

Bu konuyu çözebilmek adına yapılacak en doğru iş, eski Türklerin belki daha doğru bir ifade ile Göçer kültürün hâkim olduğu coğrafyalarda yapılan kazıların sayısını arttırmaktır. Şehircilik ile ilgili yapılacak yorumların bu sayede bir değer taşıyacağı kanısındayız.

Moğolistan'da 2017 yılından beri yaptığımız yüzey araştırmaları ve kütüphane çalışmaları, bozkır şehirciliğinin izlediği gelişimin Anadolu'da şehircilikten çok farklı olduğu yönündeydi. Hatta benzer hiçbir ögenin olmadığını iddia etsek yanlışmış olmayacağımızı düşünmekteyiz. Bu yüzden bozkırdaki her yerleşimi şehir kurgusu içinde mi değerlendirmeliyiz? Bu da cevaplandırılmayı bekleyen sorular arasındadır.

Ancak bildirinin konusu bu sorulara cevap vermek değil; Tola nehri kıyısında var olan bir yerleşimin, Gök Türk yazıtlarında geçen Togu Balık ile ilişkisi olup olmadığı üzerinedir.

2024 yılı, 11 Haziran - 11 Temmuz tarihleri arasında Türk-Moğol akademisyenleri Zaamar şehrinin batısında Tola nehir kıyısında kalan bir gurup şehir kalıntısında arkeolojik kazı yapmıştır. Hermen Denj olarak isimlendirilmiş bu şehrin konumu, coğrafyası, historiografisi vs. konuda Çalıştay'a katılan diğer meslektaşlarımız detaylı bilgiler vereceği için ben doğrudan kazı alanında ve çevresinde yaptığımız araştırmaları yorumlayarak, yazılı belgelerle karşılaştırarak şehrin tarihlendirmesi ve niteliği ile ilgili bulgularımızı paylaşacağım.

Akademik dünyada Türklerin kurguladıkları ilk yerleşmelerin Uygur Kağanlığı dönemine ait olduğu gibi genel bir kanı hâkimdir. Ancak bazı akademisyenler haklı olarak, II. Gök Türk Kağanlığı döneminden kalma yazıtlarda geçen "balık" ifadelerinin, Uygurlardan önce Türkler arasındaki şehirlerin varlığına işaret ettiğini iddia ederler. Ancak günümüze kadar bu yazıtlarda geçen şehirlerle - arkeolojik bulgular arasında bir eşleştirme yapılamamıştır.

Hermen Denj kalıntıları Tola nehrinin her iki yakasına yayılmış durumdadır. Genel itibarı Doğu yakasında 6, Batı yakasında ise 5 yerleşim yeri tespit edilmiştir (Görsel 1). Her bir yerleşim birbirinden bağımsız, sur duvarları ile çevrelenmiş olarak planlanmışlardır. Bu plan şeması ile geleneksel Orta Doğu ve Orta Asya şehirlerden ayrıldığını söyleyebiliriz.

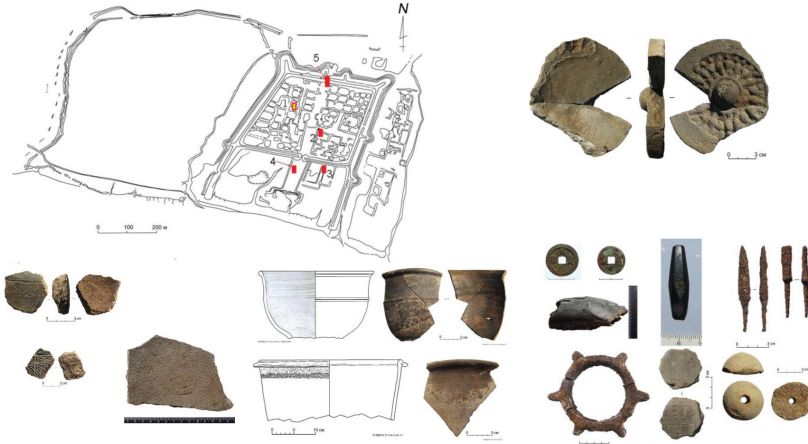
Görsel 1. Tola nehrinin her 2 yakasında yer alan yerleşimler

Şehir ile ilgili ilk bilimsel kazılar 2010-2012 yılları arasında Rus-Moğol akademisyenlerce başlamıştır (Kradin 2015: 95). Kradin, nehrin Doğu kısmında 5 numaralı yerleşimde bazı sondajlar yapmıştır (Görsel 2, 3).

Görsel 2. Nehrin Doğu yakasındaki yerleşimlerin numarasını gösteren plan.

Burası tüm yerleşimler içinde en yüksek sur duvarlarına sahip en korunaklı bölgedir. Kale gibi konumlandırılmıştır. Bu yüzden Hazine, önemli Kamu Yapılarının vs. bu alanda olduğunu kabul edebiliriz. Kazı materyalleri bize 2 farklı dönemin varlığını gösterir. İlki ve eski olanı Uygur Kağanlığı dönemi ki seramik kap kacaklar, çatı kiremitleri ve metal eşyalar bu durumu teyit eder. 2nci ve daha yoğun malzeme veren dönem ise Kitan dönemidir. Yine buluntular arasında Tang Hanedanlığına ait Kai Yuan Tong Bao ile ve Kuzey Song Hanedanlığı Tian Xi Tong Bao (1017-1021 CE) sikkeleri 2 farklı döneme işaret ederler (Görsel 3).

Görsel 3. 2010-12 yılları arasında kazısı yapılan alanlar ve buluntular (After Kradin 2015: fig. 6,9,10,11,12,13)

Sur duvarından alınan ahşap örnekleri ise hem dendrokronolojik hem de C14 analizlerine tabi tutulmuş ve duvarların MS. 780-840 arasındaki bir tarihte yapıldığı göstermiştir (Kradin 2015: 97-98). Mimari ve küçük buluntuları bir arada değerlendirirsek; en azından Sur yapısının Uygur Kağanlığı döneminde inşa edilmiş olduğunu ve Kitanlar'ın yerleşmeyi (belki de genişleterek) kullanılmaya devam ettiklerini söyleyebiliriz.

2024 yılında yapılan kazı ise 1 numaralı yerleşmede gerçekleştirilmiştir (Görsel 2). Yıkıntılar altındaki in-situ malzemeler içinde sadece Uygur Kağanlığına tarihlenen seramiklerin bulunması (Görsel 4), burasının Kitan döneminde kullanılmadığını ve tarihini Dokuz Oğuzlara kadar çekebileceğimiz düşüncesini uyandırmıştır.¹

Burası büyüklük ve konum hatta kazının ilk verileri dikkate alındığında, mimari açıdan farklı bir işlevi olduğunu düşündürmektedir. Saray olarak yorumladığımız bu küçük ama samimi yapı, alandaki en pitoresk görüntüye de sahiptir (Görsel 5). İhtimalle peyzaj 1350 yıl önce de şu anki görüntüden çok farklı değildi. Çin mimarisinin hâkim olduğu bu yapı, kayıtlarda adını bilmediğimiz ve detaylarını öğrenemediğimiz bir Çinli prenses için inşa edilmiş olmalıdır.

Görsel 4. 1 numaralı yerleşmede yapılan kazı esnasında yıkıntılar altında insitu Dokuz Oğuz kap kacağı

Prensesin böylesi bir manzaraya bakarak vakit geçirdiğini ve yurdundan uzakta kalmanın acısını bir nebze dindirdiğini düşünebiliriz. Çünkü göçerlere gelin gelmiş prenseslerden birinin dokunaklı bir şiiri kroniklere kadar girmiştir (Mau-Tsai 2011: 82-83).

[1] Bu konu, Çalıştay'da bildiri sunacak Munkhtulga Rinchinkhorol tarafından detaylı bir şekilde anlatılacaktır.

Görsel 5. 1 numaralı yerleşmenin manzarası. Yerleşmeler genel olarak Tola nehrinin doğu yakasında yer almaktadır. Bu yerleşme konum olarak güneybatıya bakmaktadır. Nehrin akışı, kıvrım yaptığı nokta ve art plandaki dağların silueti oldukça hoş bir his yaratmaktadır.

Şehirde Tang hanedanlığından gelen bir Prenses'in varlığı ile ilgili düşünceler, bölgede 2009 ve 2011 yıllarında yapılan 2 önemli kurgan kazısı yorumlanarak geliştirilmiştir (Görsel 6).

Görsel 6. Tola nehrinin iki yakasındaki kurganları ve Hermen Denji kalıntılarını gösteren harita.

Bunlardan ilki, Shoroon Dov kurganıdır (Görsel 7). Kurganın girişindeki Çince kitabe, mezar sahibi ile ilgili detaylı bilgi verir. Kitabelerde Pu-ku lideri, Shi-Fu'nun oğlu Yi-tu'nun Çin'e ne kadar sadık olduğu ve bu nedenle ne kadar vazgeçilmez bir kişiliği olduğundan bahseder. Savaşlarda Tang hanedanına yaptığı katkıları över vs.

Ancak burası bir kenotaf olarak kullanılmıştır. Yani Yi-tu'nun cenazesi buraya defnedilmemiştir. Buluntular arasında kitabelerden başka Tang mezarlarında gördüğümüz Tien Wanglar ile birlikte apotropeik figürinler vardır.

Görsel 7. Shoroon Dov kurganının plan, kesit ve bazı buluntuları. Gömü odasının hemen önünde keşfedilen yazıt bize bölgenin tarihi ile ilgili eşsiz bilgiler vermektedir.

2011 yılında açılan 2nci kurgan ise Shoroon Bumbagar (ya da Maykhan Uul) olarak isimlendirilmiştir (Görsel 8). Sayısız küçük buluntunun yanında dromos duvarı üzerindeki freskleri ile dikkat çeker.

Her iki kurgan, Tang dönemi plan tipolojisine giren tipik mezarlardır. Shoroon Bumbagar tarafımızca Pu-ku'lara gelin olmuş bir Çinli prensese ait olmalıdır (Yılmaz 2020: 14).

Görsel 8. *Shoroon Bumbagar kurganının plan, kesit ve bazı buluntuları. Kurganın buluntuları arasında dromos boyunca yapılmış freskeler Çin ve Türk kültürüne ait günlük kıyafetler, inanç sistemi içinde mitolojik hayvanlarla ilgili son derece önemli bilgiler verir. Ayrıca Türk kültüründe görülmeyen bir uygulama olan kremasyona ait izler de görmektediriz.*

Bu kurganlar Gök Türklerin Fetret döneminde Tola boyunu iskân tutan Dokuz Oğuz Boylarından *Pu-gulara* aittir. Luminesans, sikkelerin analogik çalışması ve Shoroon Dov'daki yazıt tarihlendirme yapmamıza yardımcı olur (Solongo vd. 2016:8; Feng 2014:84).²

Shoroon Dov kurganının girişindeki kitabe bize, kurganın *Pu-gu* lideri Yi-Tu için yapıldığını hatta babasının isminin de Şifu olduğunu gösterir (Feng 2014: 84). Dönem kaynaklarındaki genel uygulama, baba adının zikredilmesi üzerinden yapıldığı için Yi-Tu'nun annesinin kim olduğu ile ilgili bilginiz yoktur ancak ifade ettiğimiz gibi arkeolojik veriler, kurganların plan tipolojisi, içine bırakılan eşyalar, kremasyon gibi gömü uygulamaları bizde bu kurganların Tang kültürünün devamı olduğunu düşündürür. Böylesi bir uygulamayı da Bozkırda doğmuş ve yaşamış bir göçerin değil, Çin'de doğmuş ve bu kültür içinde

[2] Sikkelerin yorumlanması ile ilgili meslektaşım İstanbul Üniversitesi Doçenti Melda Ermiş'e teşekkür etmek isterim.

yaşamış birisine ait olması gerektiği fikrini güçlendirir (Yılmaz 2020).

Kurganlar MS.8.yy.dan önceki bir tarihe daha spesifik olmak gerekirse Gök Türklerin fetret dönemine tarihlenmektedirler (Yılmaz 2020: 4). 5 numaralı yerleşimden alınan ahşap analizlerinin ise Uygurların Kağanlık dönemine denk geldiğini daha yukarıda ifade etmiştik. Aynı noktada hem Dokuz Oğuz hem de Uygur kağanlığına ait kültür verilerin olması kronolojik bir devamlılığı gösterir.³ 7.yy'ın ilk çeyreği Gök Türk hâkimiyetinde geçse de anlaşılan bozkırda Boylar arasında çok ciddi çekişmeler yaşanmaktaydı (Ögel 1948: 17-19). 630 tarihi ise sadece Doğu Gök Türk Kağanlığının dağılmasını değil, Bozkır'da istikrarın tamamen bozulduğu bir sürecin başlangıcıdır (Taşağıl 2010: 150). Bu durumun, Gök Türkler'in Fetret döneminde olușan (ya da bu dönemin başlamasına neden olan) boşluğun *Sir Tarduș* ve *Pu-gular* arasında bir rekabet ortamı yarattığını söyleyebiliriz (Taşağıl 2004: 143-144). Boyların konumları ile ilgili Çin kaynaklarına dayansak da, Onların uzak coğrafyalar için yanılma paylarını dikkate almamız gerekir. Dolayısıyla bugünkü bilgiler üzerinden hareketle ne *Pu-gular* ne de *Sir Tarduș*ların lokasyonunu net olarak ifade edemiyoruz. Bu bahis önemlidir çünkü kazısı yapılan şehrin ismi ile ilgili kayıtlarda bir isim daha geçmektedir ki *Sir Tarduș*larla bağlantılı olduğu düşünülebilir.

[3] İzleyicinin konuyu daha iyi anlayabilmesi için Dokuz Oğuz ve Uygur kavramlarına küçük bir açıklama yapmak gerekiyor.

552 yılında Bumin kağan tarafından kurulan Gök Türk kağanlığı, Taspar Kağanın 581 yılında ölmesi ve ardından gelen idarecilerin hâkimiyeti merkezileştirememeleri, hem Batı'daki hem de Doğu'daki Türkleri çalkantılı bir döneme soktu. Doğudakilerin kendi iç işleri ile uğraşmaları bir yana, MS. 626 yılını 627'ye bağlayan kışın çok soğuk geçmesi ve bunun sebep olduğu kıtlık, durumu iyice kötüleştirdi. Duruma bir de Çin politikacılarının müdahaleleri eklendiğinde, 630 yılında İliğ Kağan Çin'e sığınmak zorunda kaldı. Böylece 1nci Gök Türk kağanlığı aktif gücünü tamamen kaybetmiş oldu. Kuzey Çin'de, 50 yıl kadar Çin Han'ının müsaade ettiği ölçüde yaşayan *Aşinalar* (Gök Türkler) nihayet 682 yılında, İltiş Kağan ve Bilge Tonyukuk'un çabalarıyla 2nci Gök Türk kağanlığını kurdular.

İşte bu Fetret olarak adlandırılan Ara Dönem esnasında, Tang dönemi idarecileri, Gök Türk topraklarını Jimi denen bir sistem altında valiliklere bölmüş ve çoğu zaman yerel yöneticilerin atandığı bir idari mekanizma geliştirmişlerdir. Tola nehir vadisi ile birlikte Moğolistan, Dokuz Oğuz konfederasyonu içinde en güçlü / tercih edilebilir Boy olan *Pugular*la yönetilmiştir.

744ten sonra kurulan ve yine Dokuz Oğuz Boylarından *Yaglakarlar* tarafından kurulmuş siyasi organizasyona Uygur ya da Orhun Uygur Kağanlığı denilmektedir. 840tan sonra yıkılan bu Uygurlar, daha güneye inerek Turfan Uygurları adı altında siyasi hayatlarına devam edeceklerdir. Son süreç 3ncü dönem olarak değerlendirilebilir.

Modern tarihçilerin çalışmalarının satır aralarında Fetret döneminin ilk yıllarındaki güç kavgasında Tola nehrinin önemli bir yer olduğu bilgisi okunur. İhtimalle burasının jeopolitik yapısı Güney Sibiry ve Moğolistan'ı kontrol etmek için ideal bir nokta oluşturuyordu. *Dokuz Oğuzlar* ve *Tarduşlar*, öncelikli olarak Tola Vadisi'ni kontrol altına almak istemişlerdir. Ancak bu süreçte *Tarduşlar*ın bir önceliğe sahip olduğu anlaşılmaktadır. Bölgeyi ilk olarak kontrol altına alan Onlar olduğu için Tu-wei-chien adında bir şehir inşa ettirdiği düşünülmektedir (Ögel 1948: 18-19).

Ancak burasının bir dağ ismi olduğu da düşünülebilir (Taşağıl 1999: 34) o zaman *Tarduşlar*'ın sadece Otağının burada olduğu gündeme gelir. Çünkü Çin kroniklerinde Doğu Türk kağanlarından An-lo'nun tahtından vazgeçerek Tola nehir kıyısına yerleştiği konusunda bir bilgi vardır (Mau-Tsai 2011: 66). Bu da vadinin Orhun vadisinden sonraki önemini vurgular; diğer Boyların tercih etme sebebini anlaşılır hale getirir.

Dolayısıyla Tu-wei-chien'in dağ mı yoksa şehir (balık) mi olduğu konusu net değildir. Oysa Gök Türk kaynakları şehrin ismi ve lokasyonu hakkında net bir ifade içerir ve kafa karışıklığını giderir:

Kül Tigin Bengü taşı, Kuzey yüzü 4ncü satır:

... Dokuz Oğuz halkı kendi halkım idi. Gök (ile) Yer (arasındaki) karışıklık nedeniyle (bize) düşman oldular. (Onlarla) bir yılda beş kez savaştık. İlk önce Toğu Balık'ta savaştık.

(e)n ilk : **togu b(a)lık**da : sün(ü)şd(ü)m(i)z :

Bilge Kağan Bengü taşı, Doğu yüzü 30ncu satır:

... (bize) düşman oldular. Bir yılda dört kez savaştım. İlk önce Togu Balık'ta savaştım. Tola ırmağını (askerleri) yüzdürerek geçip ordusu İkinci olarak Antargu'da savaştım.

(e)n ilk : **togu b(a)lıkda** : sün(ü)şd(ü)m :

Gök Türkler'in bu savaş için Orhun nehri civarında bulunan Ötüken'den yola çıktıklarını düşünürsek, Togu Balık konum olarak tam da kazısını yaptığımız Hermen Denj harabeleri ile örtüşür. Askerler nehri geçerek şehre ya da Dokuz Oğuz ordusuna saldırmış olmalıdırlar.

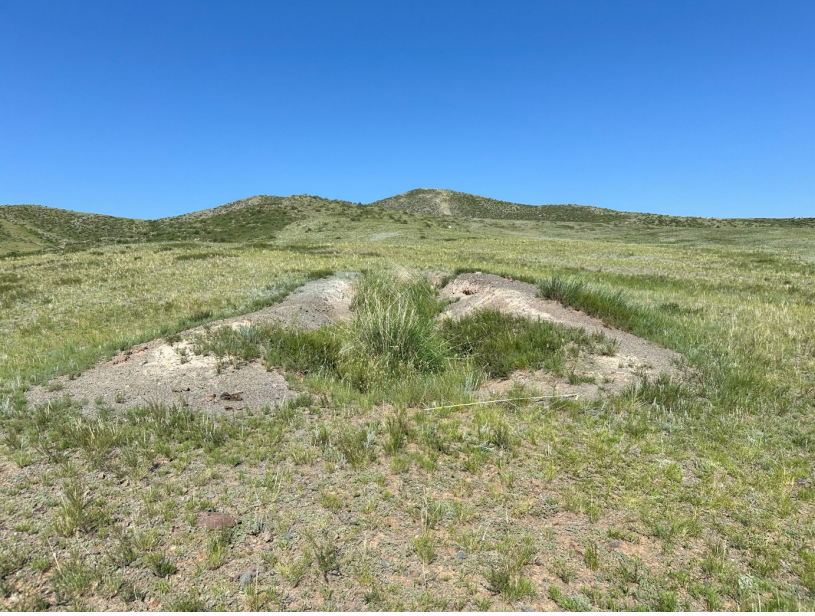
İster *Gök Türk*, ister *Sir Tarduş* ya da *Pu-gu* olsun bölgenin jeolojik alt yapısı bu vadinin neden önemli olduğunu ve kontrol eden güçlere önemli avantajlar sağladığını göstermektedir. Tanglar'ın da Tola'ya hâkim olan Boylara meyl etmesinin ya da onları buraya yönlendirmelerinin bir nedeni olmalıdır.

Şehri çevreleyen Agit ve Tömst dağları özellikle altın madenlerince oldukça zengindir.⁴ Alanda yapılan çalışmalar bazı eski maden çukurlarının varlığını ortaya çıkarmıştır (Görsel 9a-b, 10).

Görsel 9a-b. Tömst dağının en doğu ucundaki madenci çukuru. Bu çukur güneydeki tepenin içine doğru girmektedir. Çıkarılan toprağın yığıldığı kenarlar ve ön taraf açıkça görülmektedir (9a).

[4] Bölgede yapılan jeolojik çalışmalar 3100 ton altın rezervi olduğuna işaret etmektedir. (<https://news.mn/en/785445/#:~:text=Erd%20Khul%20LLC%20is%20located,reserves%20of%20approximately%203%2C100%20tonnes.>) (14 Ekim 2024)

Görsel 10. Tömst dağının güney yamacındaki bir başka madenci çukuru

Görsel 9a-b ve 10da görülen resimler günümüze yakın maden çukurlarını gösteriyor olabilirler. Yerel halk, bölgede kaçak faaliyet gösteren madencilerin varlığından söz etmiştir. Ancak, bu çukurların ruhsatlı firmaların sondaj faaliyetlerine ait olması da mümkündür. Derin olmaması yerel halkın düşüncesini teyit eder gibi duruyor ancak nihayetinde tarihini belirleyebilmek oldukça zor çünkü bu çukurların yeni bir çukur mu? yoksa eski tekniklerle çalışan ama damarı yakalamış eski bir çukurun, yeniden kazılması gibi bir durum mu? konusu açıklanmaya muhtaçtır.

Oysa Görsel 11a-b'de işlenen çukur ise bize daha çok bilgi vermektedir. Kazılan ve kenarlara yığılan toprağın durumu göz önüne alındığında, yani etrafa yayılması ve üzerinin bitkilerle kaplanması vs. burasının Yeni Çağ belki de Orta Çağlar döneminde hasat edildiğini düşündürmektedir.

Görsel 11a. Kesitte arka arkaya açılmış 3 maden çukurunun arazideki durumu ve sol üst köşede eskiz halinde planı görülmektedir. Yaklaşık 50 m. uzunluğunda, 10/12 m. çapında 3 çukur arka arkaya açılmıştır. Eğer bir damar yakalanmasaydı böyle bir çabaya girilmezdi diye düşünmekteyiz.

Görsel 11b. 3'lü maden çukurunun en altta bulunan ve en geniş olan açıklığı. İlk olarak bu çukur mu bulundu da yukarı doğru kazı devam etti yoksa yukarıdaki çukurdan mı aşağıya inildi bunlar madencilerin cevaplandıracağı sorular arasındadır.

Bu potansiyel, ihtimalle Uygur belki Gök Türk döneminde keşfedilmiş ve kullanılmış olabilir. Hermen Deni'deki 2 katlı stratigrafi bu durumu destekler: Kitanlar bölgenin jeopolitik yapısını fark etmiş ve Dokuz Oğuz dönemi yerleşmesini ihya ederek büyütmüş olmalıdır.

Şehir kalıntıları bu madenin sakinlerce keşfedildiğini gösteren bir takım kalıntılara da sahiptir. 5 numaralı yerleşimin yanındaki 4 numara ile belirlenmiş alan (Görsel 2), ortada büyük açık bir avlu etrafında sıralanmış mekânlardan oluşmaktadır. Atölye olduğunu düşündüğümüz bu alanlar, ortak bir avluya açılır. Burayı ham madde geldikçe çalışan bir işlik olarak kabul edebiliriz. Burada yaptığımız sondajlar da bölmelerin ne için kullanıldığı yönünde bilgi vereceğini düşünmemize yol açmıştır (Görsel 12). İşlik olduğunu iddia ettiğimiz alanda yaptığımız ön çalışmalar, yüzeyde bulunan seramikler üzerinden Kitan dönemine tarihlendirilebilir, belki de Dokuz Oğuz döneminde yapılan atölyeler, altın üretimi arttıkça, genişletilerek büyütülmüştür.

Resimde çok iyi gözükmese de, toprak yapısındaki renk değişikliği ve yüzey buluntularının farklılığı burada bir sondaj yapmanın gerekliliğini ortaya çıkardı. Analizlerin burada madencilik ile ilgili aktivitelerin yapılıp yapılmadığı ile ilgili cevap vereceğini umuyoruz.

Görsel 12. Tola nehri geniş menderesler yaparak aktığı için, otlaklar açısından da ekonomisi hayvancılığa dayanan göçerlere önemli fırsatlar sunar. Surveylerde karşımıza çıkan MÖ.5.bin yıl kurganları Neolitik dönemden beri bölgenin göçerlerce meskûn olduğunu gösterir.⁵

Yukarıdaki verilerle birlikte durumu bir kere daha değerlendirdiğimizde;

1. Çevrenin hayvancılığa çok müsait otlaklarla çevrili olması ki Dokuz Oğuzların ekonomisinin itici gücü de diğer göçerler gibi hayvancılıktır. Dolayısıyla Vadi, geleneksel yaşamı destekleyen ve yücelten Kağanların örnek olabilecekleri bir yerleşim alanı olarak kabul edilebilir.

2. Dağların madencilik açısından en verimli metal olan altınca zengin olması, hem komşu kültürlerin ilgisini çekmekte hem de böylesi dağlara hâkim topluluklara ticaret yapma imkânı sunarak idarecilere itibar kazandırmaktaydı.

3. Kurganların Tang dönemi ile plan ve tipoloji açısından neredeyse aynı olması, yukarıda ifade ettiğimiz gibi Göçerlerin – Çinlilerle ticari ve idari ilişkilerinin ne kadar ileri noktaya taşındığını gösterir.

[5] Bu konu ile ilgili de kazı ekibi üyesi Dr. Batbold Gonchig detaylı bilgi verecektir.

Hatta gelin alıp-vermekle akrabalık ilişkileri bile kurdukları bile iddia edebiliriz.

4. Yazılı kaynaklarda ifade edilen noktalarla, coğrafi konumun örtüşmesi, Togu Balık'ın lokasyonunun tam da olması gereken yerde keşfedildiğini düşünmemize yol açmıştır.

Yukarıdaki savlarımız üzerinden hareket edersek, Eski Türk kültürü dikkate alındığında, şehirleşme ile ilgili çalışmaların Orhun Uygurları ile birlikte başladığı düşüncesini yaklaşık 100 yıl geriye çekmek mümkün hale gelir. Şehircilik artık *Pu-gu* önderliğindeki Dokuz Oğuzlar tarafından yani 650li yıllarla birlikte başlamıştır diyebiliriz.

Türklerin kendi yazıtlarında, toponimi ile ilgili pek çok bilgi vardır. İlgi çekicidir de. Ancak arkeoloji ile desteklenmediği ve alanda araştırmalar yapılmadığı sürece sadece ilgi çekici olarak kalmaya devam edecektir. Ötügen çok önemli olduğu için ve kroniklerde bir hayli bilgi olduğu için tarihçiler lokasyon ile ilgili bazı öneriler yapmaya çalışmışlardır. Ancak Türk mitoslarının başlangıcı noktası sayılan Ergenekon hala üzerinde ciddi çalışmalar yapılmayı bekleyen bir bölgedir. Öyle görülmektedir ki Hermen Deni'nde yapılan kazılar, tarihi İpek Yolu üzerindeki şehirler bir yana bırakılırsa, ilk defa yazıtlarda geçen bir şehir ile var olan bir kalıntıyı eşleştirmiştir.

Böylesi eşleştirmeler arttıkça Türk dünyasının antik coğrafyası daha net anlaşılacaktır diye düşünmekteyiz.

SONUÇ

Sonuç olarak, Dokuz Oğuz döneminde var olan Togu Balık ile kazısını yaptığımız Hermen Denj şehrinin aynı şehirler olduğunu iddia edebiliriz. Ancak ilk Togu Balık ile şimdiki harabeler arasında belirgin farklar olmalıdır yani Dokuz Oğuzlara ait yerleşimler şimdi görünen yerleşimlerden sayıca daha az ve boyutça daha küçük olmalıdır. Örneğin 5 numaralı alan belli ki, Orhun Uygurları döneminde yapılmıştır çünkü C14 sonuçları bize 8.yy.ın ikinci yarısına tarihlenen bir dönemi vermektedir. İşlikler olduğunu düşündüğümüz her bir bölümde Kitan (Liao) döneminde (MS. 916 - 1125) genişletilmiş ya da inşa edilmiş olabilir. Kazısını yaptığımız ve Saray olduğunu düşündüğümüz yapı ise, C14 sonuçlarının açıklanması ile birlikte bize daha çok veri sağlayacaktır. Bu da kazı yapılan şehrin durumu ve boyutları ile ilgili daha net bilgilere ulaşacağımız anlamına gelmektedir.

KAYNAKÇA

- Taşagıl, A., Gök-Türkler II (Fetret Devri 630-681), TDK Yay., Ankara, 1999
- Taşagıl, A., X. Yüzyıldan Önce Güney Sibiryada Yaşayan Türk Boyları Hakkında. MSGSÜ Sosyal Bilimler (1), 143-172. (2010)
- Taşagıl, A., Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları, TTK Yay., Ankara, 2004
- Ögel, B., Büyük Hun İmparatorluğu, Cilt 1, TTK Yay., Ankara, 1981
- Sümer, F., Eski Türklerde Şehircilik, TTK Yay., Ankara, 1994
- Nikolay, K., The Ecology of Inner Asian Pastoral Nomadism, The Ecology of Pastoralism (ed. P. Nick Kardulias), Colorado Press, USA, 2015
- Mau-Tsai, L., Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri, Selenge Yay., 2011
- S. Saran vd., "Luminescence Dating Of Mortar And Terracotta From A Loyal Tomb At Ulaankhermiin Shoroon Bumbagar, Mongolia". STAR 2-2: 235-242, 2016

MOĞOLİSTAN'IN TUUL VADİSİ'NDE PALEOCOĞRAFYA ARAŞTIRMALARI VE TOGU BALIK ÜZERİNE JEOARKEOLOJİK İLK DEĞERLENDİRMELER

Doç. Dr. Serdar VARDAR

*İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi
Sosyal ve Beşerî Bilimler Fakültesi Coğrafya Bölümü
ORC-ID: 0000-0002-8448-9290*

Arş. Gör. Emre KARA

*İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi
Sosyal ve Beşerî Bilimler Fakültesi Coğrafya Bölümü
ORC-ID: 0000-0001-7617-6596*

Doğal çevre zaman içinde belirli dinamiklerin (etken-süreçlerin) etkisi ile sürekli değişmektedir. Değişen doğal çevre ise insanın yaşamına ve kültürel varlığına önemli etkiler yapmaktadır. Zaman içinde doğal çevrede meydana gelmiş değişmelerin ve eski coğrafi koşulların ele alındığı disiplin Paleocoğrafya'dır. Paleocoğrafya koşullarında var olmuş kültürlerin içinde bulundukları ortam ile ilişkilerinin değerlendirildiği bilimsel disiplin ise jeoarkeolojidir (Butzer 1964, 1982; French 2015). Bu çalışmada Togu Balık kenti Tuul Irmağı Vadisi'ndeki doğal çevre değişimleri vadinin paleocoğrafya özelliklerinin ışığında jeoarkeolojik olarak ele alınmaktadır.

İnsan Çağı olarak adlandırılan Kuvaterner'in ilk dönemi olan Pleyistosen'de Tuna, Günz, Midel, Riss ve Würm buzul dönemlerinde geniş alanları kaplayan buzullarla örtülü olan

Avrupa ve Asya'nın Holosen başları ile birlikte iklimde meydana gelen değişmelere bağlı olarak geniş ve verimli yaşam alanları bulunduğu bilinmektedir. Merkezi Asya'da Üst Paleolitik (Üst Pleistosen) dönemi takip eden evrede sıcaklıktaki yükselme ile birlikte ortaya çıkan "Klimatik Optimum" koşullarında insan grupları mağara ve barınakları büyük ölçüde terk ederek göl ve akarsu kenarlarına yerleşmeye başlamıştır. Asya kıtasının orta bölümündeki söz konusu yerlerde karasal koşullarda su çok önemlidir. Suyun çevresindeki steplerde nispeten ılımanlaşan koşullarda var olan otlaklar-meralar bölgenin başlıca faaliyeti olan hayvancılık için oldukça uygun şartları oluşturmuştur. Akarsuların büyük ölçüde yüksek alanlardaki kar yağışı ile beslendiği oldukça karasal koşullara sahip Moğol stepleri bu gibi alanların en iyi örneklerinin başında gelmektedir. Moğolistan bulunduğu coğrafi konum itibarı ile denizlere oldukça uzak, yer yer yüksek dağlara sahip ancak daha çok geniş plato rölyefinin hâkim olduğu şiddetli karasal koşullara sahiptir. Bu koşullara sahip olan Moğolistan coğrafyası tarihöncesinden günümüze değin farklı kültürlerle uygun yaşam ortamları sunmuştur. Bu yaşam ortamları özellikle geniş dalgalı düzlüklerle birlikte birçok akarsu ve göl ile karakterize olmuş sahaların varlığı ile ilişkilidir. Bu alanlar Moğolistan'da insan yaşamına en uygun noktaları oluştururken öte yandan yüksek alanlar ve çöl sahaları görece kısıtlı şartlara sahiptir. Nitekim bugünkü modern yerleşim desenleri de bu koşullar ile uyumlu gelişim göstermiştir (Şekil 1; Şekil 2). Bu yerleşimlerin doğal çevre şartlarının kontrolündeki dağılışı geçmişteki yerleşim alanları hakkında da fikir vermektedir. Bu bağlamda çalışmanın ana konusunu oluşturan Togu Balık eski Türk yerleşimi de bu şartlarda var olmuş ve gelişmiştir. Togu Balık, başkent Ulan Bator'un kuş uçuşu yaklaşık 200 km batısındadır (Şekil 1; Şekil 2). Irmağın çevresinde yalnızca bu yerleşimler yer almamakla birlikte birçok Türk ve Moğol izleri bu ırmak çevresinde takip edilebilmektedir. Eski Türk yazıtlarında adı

geçen ancak günümüze kadar yeri güvenilir bilimsel bulgularla belirlenememiş olan Togu Balık kentinin yukarı da bahsi geçen yerde bulunabileceğine ait arkeolojik bulgular Hermen Denj ve yakın çevresinde TİKA desteği ile çok disiplinli bir projeyi ortaya çıkarmıştır. Nitekim arkeoloji ve dil bilim ağırlıklı bir proje olarak başlayan kadim Hermen Denj ve Tsagaan Denj yerleşimleri kazıları İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi Coğrafya Bölümü Fiziki Coğrafya Anabilim Dalı Başkanı Doç. Dr. Serdar Vardar ve aynı anabilim dalından Arş. Gör. Emre Kara'nın katılımıyla paleocoğrafya ve jeoarkeoloji çalışmalarının da yer aldığı multidisipliner bir projeye dönüşmüştür. Bu bağlamda araştırma sahası üzerinde geniş kapsamlı çalışmalara başlanılmıştır.

Togu Balık, Hermen Denj üzerine yapılan detaylı arkeolojik araştırmalar sonucu elde edilen ilk bulguların sonucunda iki farklı evreye sahip bir yerleşim yeri olarak saptanmıştır. Bunlardan ilki Uygurlar'a (Dokuz Oğuzlar) ait olan Togu Balık'tır. Bu bağlamda Hermen Denj ve çevresinde gerçekleştirilen bilimsel çalışmalardan birini oluşturan paleocoğrafya-jeoarkeoloji çalışmaları henüz ilk yılında olmasına rağmen, hem bu keşfe katkısıyla hem de yerleşimin kurulduğu coğrafik ortamın değerlendirilmesinde önemli katkılar sağlamıştır. Söz konusu katkı ve yaklaşımlar kapsamındaki bu çalışma buluntu-kazı alanları ve çevresinde son 3000-2000 yıla ait doğal ortam değişimlerinin araştırılması ve buna bağlı olarak paleocoğrafya koşullarının belirlenmesiyle birlikte jeoarkeolojik bilimsel yorumların yapılmasını amaçlamaktadır. Bu amaçlara ulaşabilmek için öncelikle paleoklim ve paleoarazi kullanımı özelliklerinin anlaşılması hedeflenmiştir.

Şekil 1. Moğolistan ve Tuul Irmağı Vadisi yer bulduru haritası

Bu amaçla sahada verilerin elde edilebilmesi için arazinin step koşullarındaki yüzey örtüsünün ve bu örtü içinde ve üzerinde bulunan kültür katmanlarının, göl ve kolüvyon dolgu sedimanlarının aşınma-taşınma-birikme dinamikleri ile birlikte ele alınabilmesi için yöntem olarak delgi sondaj tekniği ile yapılan çalışmalar tercih edilmiştir. Bu yaklaşımla araştırma alanında yer alan yerleşimin kuzey ve güneyinde uygun koşullara sahip iki gölün tabanından delgi sondaj yöntemi ile derinliği 3 ve 6 m'yi bulan iki sondaj ve daha sonrasında buluntu-kazı alanlarında ve çevresindeki doğal-kültürel dolgularda 17 adet sondaj yapılmıştır (Fotoğraf 1). Bunlarla birlikte eski sunak alanlarından, seramik atölyelerinden, eski yangın katmanlarından, kentin sıkıştırılmış topraktan inşa edilmiş duvarlarının dolgularından, odun parçalarından örnekler ve tarihlemeler için C14 numuneleri alınmıştır. Bu örnekler üzerinde element (ICP-MS, XRF, XRD), tane boyu, kireç, mikrofosil ve organik madde analizleri yapılmaya başlanmıştır. Böylelikle doğal ortam değişimleri çoklu verilerin ışığında ele alınmaya çalışılmış ve insanlar üzerindeki etkileri daha detaylı bir şekilde değerlendirilmiştir.

Fotoğraf 1. Çalışma alanı çevresinde yapılan delgi sondaj çalışmalarından bir görsel (Holboonur Gölü)

Tuul Irmağı Vadisi'nin Fiziki Ortam Özellikleri

Araştırma alanı sınırlarındaki Khentii Dağı'ndan kaynağını alan Tuul Irmağı Moğolistan'ın başkenti Ulan Batur'dan geçerek kuzeydoğudan güneybatıya doğru genel bir yönelim izlerken Öndershireet'e doğru kuzeybatı-kuzey yönlü toplam 717 km boyunca akmaktadır (Şekil 2). Uzun bir ırmak olma özelliği gösteren Tuul, Zaamar ve Burenkhangai yerleşimleri arasından da geçtikten sonra havzasının sonunda Orhun Irmağı ile birleşerek Selenge Irmağı'nın bir kolunu meydana getirmektedir (Şekil 2). Selenge Irmağı yan kollarıyla birlikte buradan Baykal Gölü'ne dökülmektedir. Tuul Irmağı, Lun şehrinin kuş uçuşu 100 km'den fazla batısından geçtikten sonra çalışma alanını oluşturan Hermen Denj ve Tsagaan Denj yerleşimlerini iki yakaya bölerek akmaktadır (Şekil 4). Togu Balık'ı oluşturan bu yerleşimlerin Tuul Irmağı'na kıyıları bulunmaktadır. Nitekim

Tuul'un kıyısına kurulan bu eski Türk yerleşimleri aynı zamanda modern Lun-Zaamar-Bayannur yerleşimlerinin oluşturduğu üçgen içinde kalan bölümde diğer eski yerleşmelerle de benzer desenleri ortaya koymaktadır (Şekil 2; Şekil 4). Üçgenin içindeki yerleşim yerlerinin kurulduğu doğal yüzeyler dalgalı düzlük, ova tabanı ve akarsu çevresindeki düzlükler şeklinde farklı morfolojik birimler ile dikkat çekmekte olup ifade edilen alanların yerleşimlerin yoğunlaştığı yerler olduğu anlaşılmaktadır. Bu farklı morfolojik birimler üzerine kurulu olan eski yerleşimleri yayıldıkları farklı doğal yüzeyler üzerindeki konumlarının anlaşılmasının ve morfolojik birimler ile ilişkilerinin yanında, bu morfoloji üzerinde etkili olan farklılaşan jeolojik birimlerin de bilinmesi gerekmektedir. Bu bağlamda alanın jeolojik özelliklerine değinilmesi yüzey topografyasının anlaşılmasında önemlidir. Bir başka değiş ile alanın jeolojik özelliklerinin ortaya konulması araştırmanın ön değerlendirmesinin yapılması için öncelikle önemlidir.

Moğolistan'ın jeolojik özelliklerinin ana hatlarını ortaya koyan temel unsurlar çevresiyle birlikte ele alınmış ve bölgesel jeodinamik süreçlerle birlikte değerlendirilmiştir. Nitekim Moğolistan, kuzeyde Sibiry Kratonu, kuzeybatıda Doğu Avrupa Kratonu, güneyde Tarım ve Kuzey Çin Kratonlarının arasında kalan Orta Asya Orojenik Kuşağı içinde şekillenmiştir. Nitekim bu kuşağın içinde yer alan Moğolistan özellikle Paleo-Asya Okyanusu'na isabet etmektedir. Paleo-Asya Okyanusu bugün Moğolistan'ın yer aldığı bölgede var olmuş eski bir okyanus kuşağıdır. Bu bakımdan yukarıda bahsedilen kuzey ve güney kratonlarının birbirlerine yakınlaşması sırasında meydana gelen ve bu eski yapıların kenarları boyunca oluşan dalma-batma zonları bölgenin temelini oluşturmuş ve bu arada kalan alanlar bir çarpışma tipi orojenezi meydana getirmiştir. Moğolistan'ın kendi içinde de eski ve farklı blokların bulunması tektonik birliklerinin gelişiminde etkili olmuştur. Nitekim çalışma

alanını da oluşturan bölge ağırlıklı olarak Geç Proterozoyik'ten Senozoyik'e kadar olan zaman dilimindeki kayaçlardan oluşmaktadır (Şekil 3). Bununla birlikte Moğolistan'ın jeolojik yapısı farklı coğrafi bölgelerde önemli farklılıklar göstermektedir. Nitekim Moğolistan'ın jeolojik birimleri genel olarak güney, orta ve kuzey Moğolistan şeklinde sınıflandırılarak karakterize olduğu ve bu sınıflamanın aynı zamanda farklı tektonik birliklere işaret ettiği söylenebilir (Badarch vd., 2002; Blight vd., 2010; Dill vd., 2004; Kim vd., 2020). Buna bağlı olarak, Güney Moğolistan daha çok Geç Proterozoyik'ten Paleozoyik'e kadar Paleo-Asya Okyanusu'nun açılması ve kapanması sırasında oluşan geniş bir krater orojeni olan Orta Asya Orojenik Kuşağı'nın bir parçasını sunmasıyla karakterize olmaktadır (Blight vd., 2010). Orta Moğolistan Bagannur Havzası, Doğu Asya'da Jura ve Alt Kretase arasındaki sınırdaki çökmüş rift veya çek-ayır (pull-apart) havzalarından oluşmaktadır (Dill vd., 2004). Kuzey ve Orta Moğolistan ise kömür yataklarının Jura alt-bitümlü kömür içermektedir ve Kuzey Moğolistan aynı zamanda altın damarı yataklarını içeren Kuzey Khentii Altın kuşağı ile de dikkat çekmektedir (Kim vd. 2020). Bu özelliklerle birlikte Kuzey Moğolistan tektonik birliği farklı kayaç birimleri ile karmaşık bir yapıya sahiptir.

Temel yapısal evrim alanın genelini karakterize etmiş ve stabil bir kuşağı ortaya koymuştur. Nitekim bu durum oldukça eski kayaçların yüzeyde görülmesi ve sahanın yüzey topografya özelliklerinden de anlaşılabilir. Bu bakımdan eski temel yapısal süreçler sonucunda gelişim göstermiş olan yer kabuğu aynı zamanda yeryüzü şekilleri ile de eski bir arazi yüzeyi özelliği göstermektedir. Bu bağlamda araştırma alanının jeomorfolojik özellikleri eğim değerleri ile birlikte değerlendirildiğinde oldukça anlamlı olmaktadır. Tuul Havzası'nın eğim koşulları incelendiğinde rölyefin genel anlamda %25'den daha düşük eğim değerleri gösterdiği

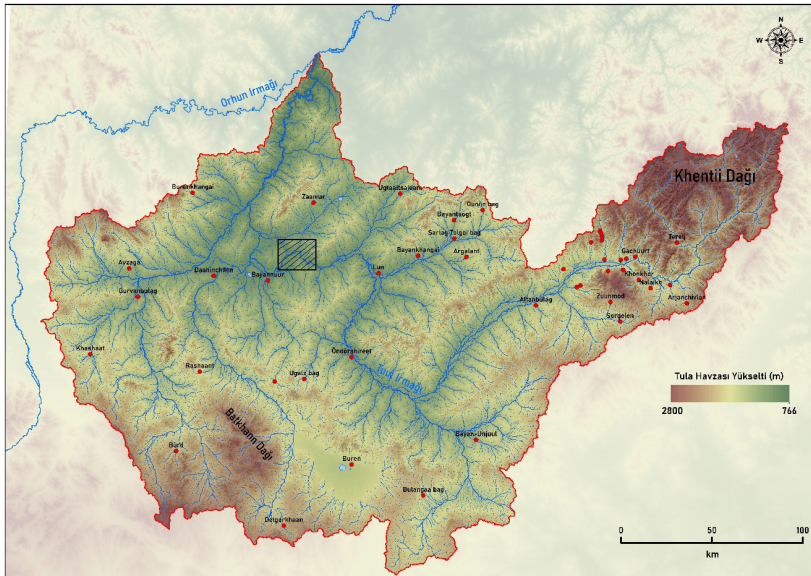
söylenbilir. Buna bağlı olarak genel bir çıkarımla arazinin adeta bir olgunluk evresinde olduğu ifade edilebilir. Nitekim yüksek alanların eteklerinden başlayan eğim kırıklıklarından akarsu yatak tabanlarına kadar pediment şekliyle karakterize olan alanlar aşınım sahalarını oluşturmaktadır (Şekil 2). Bu pediment rölyefinin üzerinde oldukça sık bir şekilde görülen büyüklü küçüklü gully gelişimleri ve pediment yüzeyindeki sellenmelere bağlı denüdasyonel süreçler temel olarak epizodik karakterli yağışların kontrolündedir. Bunun yanı sıra özellikle yağışın kar olarak düştüğü ve kar örtüsünün uzun süre yüzeyde kaldığı dönem sonrasında bahar ve yaz aylarıyla birlikte karların erimesine bağlı olarak özellikle ana ırmaklar ve yan kollarında meydana gelen taşkın ve sel olayları da arazi evriminde önemli rol oynamaktadır.

Araştırma sahası için iklim şartlarının topografyanın şekillenmesinde daha etkili olduğu söylenebilir. Köppen-Geiger iklim sınıflandırma sistemine göre, soğuk ve kurak kışlar ve soğuk yazlar ile karakterize edilen subarktik iklim (Dwc), Moğolistan'ın yüksek rakımlarda yer alan kuzey bölgelerinde baskındır (Beck vd., 2018). Bu bölgelerde, kışların soğuk ve kurak, yazların ılık geçtiği nemli karasal iklim (Dwb) de daha alçak rakımlı bölgelerde görülmektedir. Moğolistan'ın güney kesimlerinde ise soğuk ve kurak bir çöl iklimi (BWk) hakimdir (Beck vd., 2018). Bu iki iklim bölgesi arasında soğuk ve yarı kurak bozkır/step iklimi (BSk) yer alır. Moğolistan'ın en yüksek alanlarında ise polar tundra/alpin (ET) iklimi hakimdir. Nitekim Moğolistan enlem ve rakıma bağlı olarak sıcaklık dalgalanmaları, düşük yağış ve belirgin bölgesel farklılıklar ile kuvvetli bir karasal iklime sahip olduğu söylenebilir. Ortalama sıcaklıklar dağ sıralarının içinde ve arasında yaklaşık -4°C ile -8°C arasında değişmekte olup bozkır çöl bölgesinde yaklaşık 2°C 'ye ve Çin sınırındaki güney çölünde 6°C civarına kadar çıkmaktadır (Batima vd., 2005). Sıcaklıklar yıl boyunca önemli ölçüde değişmektedir. Temmuz dönemi en sıcak dönemi, Ocak dönemi en soğuk dönemi

karakterize etmektedir. Bununla birlikte ölçülmüş en düşük sıcaklık -56°C iken en yüksek sıcaklık 44°C olmuştur (Batima vd., 2005). Bu çerçevede Moğolistan'daki en az 1940'lardan beri yapılan ölçümler sonucunda iklim özelliklerinin ekstremlerle dikkat çekici olduğu görülmektedir (Batima vd., 2005). Sıcaklık ve yağışın mekânsal dağılışı ve anomaliler incelendiğinde topografyanın şekillenmesinin özellikle ortalamanın dışına çıkan hava olaylarıyla şekillendiği ifade edilebilir.

Bölgenin tektonik olarak görece stabil bir saha olması, litolojik birimlerin monolitik durumları ve iklimatik unsurlara bağlı gelişen morfolojik birimlerin ağırlıklı olarak görülmesi arazi evrimini kontrol eden ve yüzey şekillerinin olgunluk evresinde olmasına işaret eden niteliklerdir. Nitekim bu durumu destekler başka bir nokta da alanın hidrografik özelliklerinden drenaj ağının dikkat çekici olmasıdır. Drenaj ağı, ana akarsuların yapıyla olan uyumuna ve yatak tabanlarına bağlı olarak oldukça eski bir dönemde kurulmuş olduğuna işaret etmektedir. Yapıya uyumluluk gösteren ana akarsular yatakları boyunca örgülü ve menderesli karmaşık bir sistem gösterirken pediment yüzeyleri üzerine kurulmuş ve gelişmiş olan yan kollar genellikle paralel olarak bağlanmaktadır (Şekil 2). Yüksek alanların su bölüm çizgileri ile birlikte üzerlerine kurulmuş olan akarsu ağları değerlendirildiğinde geriye aşındırmanın oldukça fazla olduğu ve buna bağlı olarak su bölüm çizgilerinin uzun ve dar sırtlar üzerinden geçtiği görülmektedir (Şekil 2).

Bu bölümde Tuul Irmağı Vadisi'nin genel coğrafi özelliklerinin ön değerlendirmesine yer verilmiştir. Bu ön değerlendirmenin amacı Togu Balık'ın kurulduğu alanın günümüz şartları ile değerlendirilmesi ve çok uzak olmayan geçmişte de benzer süreçlerin etkin olabilme durumudur. Bu bağlamda "günümüz geçmişin anahtarıdır" yaklaşımı ile mevcut fiziksel süreçlerin anlaşılması geçmiş süreçlerin anlaşılmasında önemli rol oynayabilmekte ve karşılaştırmalı veriler sunabilmektedir.

Şekil 2. Tuul Irmağı Vadisi hipsometri haritası ve çalışma alanı

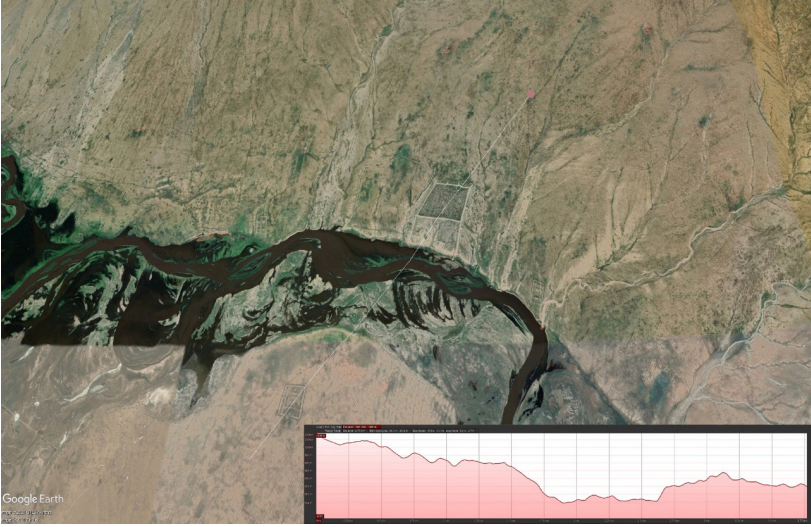

Şekil 3. Tuul Irmağı Vadisi'nin genelleştirilmiş ve basitleştirilmiş jeoloji haritası

Togu Balık Üzerine Jeoarkeolojik İlk Değerlendirmeler ve Sonuç

Moğolistan'ın orta bölümüne isabet edecek şekilde Tuul Irmağı çevresinde yaşadığı eski yazıtlarda belirtilen Dokuz Oğuzlar veya Tokuz Oğuzlar adından da anlaşılacağı üzere dokuz adet boyu ifade etmektedir (Taşağıl, 2023). Uygur Devleti'nin Ötüken merkezli olarak yükselişe geçmesi Dokuz Oğuzların onlara bağlanmasına sebep olmuş ve onların bir parçası haline gelmiştir (Taşağıl, 2023). Bu durum İslam kaynaklarında Uygur Devleti'nin Dokuz Oğuzlar şeklinde kaydedilmesine yol açmıştır (Taşağıl, 2023). Bütün bu süreçlerle birlikte Dokuz Oğuzların bölgede Gök Türkler ile asırlık mücadeleleri özellikle çalışma alanı kapsamında da değerlendirildiğinde önemli olmaktadır. Nitekim çalışma alanını oluşturan Togu Balık, Dokuz Oğuzların (Uygurlar) kurduğu bir yerleşim kompleksi olarak düşünülmektedir. Bu yerleşim tercihinin ortamsal sebepleri ve tercihleri araştırma konusu kapsamındadır.

Nitekim eski Türk yerleşimleri veya kentleşmesi özellikle göçebe yaşam biçimine sahip bir topluluk için ne anlama gelmektedir, kentleşme süreçleri nasıldır ve bütün bunların hepsinde doğal çevrenin rolü nedir? Bu sorular ve daha fazlası eski Türk yazıtlarında da adı geçen ve yeni keşfedilen Togu Balık üzerine yapılacak yeni ve daha detaylı araştırmalarla açıklanabilecektir.

Şekil 4. *Hermen Denj ve Tsagaan Denj üzerinden geçen topografik profil hattı*

Buna bağlı olarak 2024 yılının yaz döneminde gerçekleştirilen paleocoğrafya-jeoarkeoloji araştırmalarının bir ön sonucu olarak şunlar ifade edilebilir: İlk bulgular MS 680'lere isabet eden Togu Balık yerleşiminin hemen sonrasında kuralığın belirgin olarak arttığını, ortalama 1000 m yükseklikteki steplerde çevredeki dağların eteklerinden akarsu taraçalarının başladığı kesime kadar pediment rölyefinin geliştiğini ve yerleşimin pedimentin bittiği kuşak boyunca var olduğunu göstermiştir (Şekil 4). Alanda gully erozyonunun hâkim olduğu ve pediment yüzeyindeki seller ile kültürel dolguların büyük ölçüde Tuul Irmağı'na taşındığı saptanmıştır (Şekil 4). Bununla beraber pediment rölyefi üzerine gelişen oldukça çok sayıda gullyler ve bunların morfolojiye etkisi, hem kentin kurulduğu hem de kurulduktan sonraki doğal yüzeyleri anlamadaki önemine işaret etmektedir.

Sahada yapılan jeomorfoloji-jeoarkeoloji çalışmaları bu alanda yapılan ilk çalışmadır. Bu yönüyle ilk bulguların değerlendirilmesi bağlamında Togu Balık çevresindeki

yorumlara bu aşamada olmasına rağmen önemli katkılar yaptığı görülmüştür. Eldeki bulgular ve değerlendirmelerin ışığında Hermen Denj ve Tsagaan Denj çevresinde hem delgi sondajların hem de yüzey çalışmalarının sayıca artırılması gerektiği, spesifik arkeolojik ve kültürel soruların bulunduğu lokasyonlarda dar alanlarda daha detaylı çalışmalara ihtiyaç olduğu anlaşılmıştır. Bu yaklaşımla önümüzdeki yıllarda en az üç yıllık protokol çerçevesinde sırasıyla; paleoklim çalışmaları için göller ve bataklık alanlarında, sözü edilen pediment rölyefinin yüzeyini örten dolgularda, bu dolgular içindeki kültürel katmanlarda, yerleşim ve mimari buluntu alanlarında, eski maden sahaları ve maden işlikleri ile ocaklarda çok daha detaylı delgi sondaj ve yüzey örnekleme planlanmıştır. Bu örneklerden element ve sedimantoloji analizleri yanında özellikle iz element ve izotop analizlerinin yapılmasının önemli bir gereklilik olduğu anlaşılmıştır. Bu yaklaşımla gerekli laboratuvar ve arazi çalışması alt yapıları hazırlanmaktadır. Bununla birlikte arkeometrik anlamda yapılacak çalışmalar tüm bulguların tarihlemesi ve kronostratigrafik bir zaman çizelgesinin elde edilmesi için oldukça önemlidir. Bu nedenle ilk yıl yapılan çalışmalarda C14 örnekleri alınmıştır. Ancak hem C14'ün hem de izotop analizlerinin maliyetleri nedeniyle çalışmanın özellikle laboratuvar boyutunun projelendirilmesi gereği ortaya çıkmıştır. Bu perspektifle hem çalışmayı desteklemekte olan TİKA hem de diğer bilimsel destek sağlayan kamu kurumları ile istişare halinde proje çerçevesinin belirlenmesi çalışmaları devam etmektedir. Özellikle TÜBİTAK üzerinden halen devam etmekte olan kazı çalışmalarına katkı sağlayacak şekilde doğal çevre değişimlerini merkeze alan bir jeoarkeoloji-paleocoğrafya projesi hazırlanmıştır. Önümüzdeki yıllarda saha çalışmalarımız ilk bulgularımızın ışığında daha özel ve yerel uygulamalarla devam edecektir. Böylelikle spesifik sorular üzerine durulacak ve hem Türk yerleşim tarihi açısından hem de Merkezi Asya'nın Geç Holosen (Meghalayan) dönemi ile ilgili detaylı bir kronostratigrafi ve bilgi birikimi oluşturulacaktır. Bunlara

dayanarak da yeni değerlendirmelerimizin daha spesifik ve daha soru odaklı net sonuçlar vermesi hedeflenmektedir. Çalışmalarımız önümüzdeki yıllarda devam edecektir.

KAYNAKÇA

- Badarch, G., Cunningham, W. D., & Windley, B. F. (2002). A new terrane subdivision for Mongolia: implications for the Phanerozoic crustal growth of Central Asia. *Journal of Asian Earth Sciences*, 21(1), 87-110.
- Batima, P., Natsagdorj, L., Gombluudev, P., & Erdenetsetseg, B. (2005). Observed climate change in Mongolia. *Assess Imp Adapt Clim Change Work Pap*, 12, 1-26.
- Beck, H. E., Zimmermann, N. E., McVicar, T. R., Vergopolan, N., Berg, A., & Wood, E. F. (2018). Present and future Köppen-Geiger climate classification maps at 1-km resolution. *Scientific data*, 5(1), 1-12.
- Blight, J. H., Crowley, Q. G., Petterson, M. G., & Cunningham, D. (2010). Granites of the Southern Mongolia Carboniferous Arc: New geochronological and geochemical constraints. *Lithos*, 116(1-2), 35-52.
- Blight, J. H., Petterson, M. G., Crowley, Q. G., & Cunningham, D. (2010). The Oyut Ulaan Volcanic Group: stratigraphy, magmatic evolution and timing of Carboniferous arc development in SE Mongolia. *Journal of the Geological Society*, 167(3), 491-509.
- Butzer, K. W. 1964. *Environment and Archaeology: An Introduction to Pleistocene Geography*. Chicago: Aldine.
- Butzer, K. W. 1982. *Archaeology as Human Ecology*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Dill, H. G., Altangerel, S., Bulgamaa, J., Hongor, O., Khishigsuren, S., Majigsuren, Y., ... & Heunisch, C. (2004). The Baganuur coal deposit, Mongolia: depositional environments and paleoecology of a Lower Cretaceous coal-bearing intermontane basin in Eastern Asia. *International Journal of Coal Geology*, 60(2-4), 197-236.
- French, C. 2015. *A handbook of geoarchaeological approaches for investigating landscapes and settlement sites*, Oxbow books, ISBN 978-1-78570-091-0.
- Heumann, M.J., Johnson, C.L., Webb, L.E. 2018. Plate interior polyphase fault systems and sedimentary basin evolution: A case study of the East Gobi Basin and East Gobi Fault Zone, southeastern Mongolia. *Journal of Asian Earth Sciences*, v. 151, p. 343-358.
- Kim, Y., Lee, I., Oyungerel, S., Altanzul, C., Jargal, L., Kim, N.K. 2020. Geology, mineralogy and stable isotope geochemistry of the Dzuunmod area in northern Mongolia: Constraints for gold ore genesis and sources. *Ore Geology Reviews*, v. 118, p. 103213.
- Sengor, A. M. C. (1996). Paleotectonic of Asia: fragments of a synthesis. *The tectonic evolution of Asia*, 486-640.
- Taşgöl, A. (2023). *Uygurlar: 840'tan önce*. İstanbul. Bilge Kültür Sanat.

2024 YILINDA TOGU BALIK CİVARINDA GERÇEKLEŞTİRİLEN KAZI ÇALIŞMALARININ ÖN SONUÇLARI¹

Dr. Batbold GONCHIG

Moğolistan Bilimler Akademisi Arkeoloji Enstitüsü

Çev. Nurullah KARAGÜL

İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi

Sosyal ve Beşerî Bilimler Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü

E-posta: nurullahkaragul@ikc.edu.tr

ORC-ID: 0000-0001-7017-0513

2024 yılında, Togu Balık ve Hermen-denj harabelerinin çevresinde Oğuzlarla ilişkili mezar ve kült yapılarını ortaya çıkarmak amacıyla yüzey araştırmaları ve belirlenen bölgelerde kazı çalışmaları yürütülmüştür. Yüzey araştırmaları Hermen-denj harabesinin çevresinde yaklaşık olarak 5 ile 10 km'lik bir alanda gerçekleştirilmiş olup daha önce kaydedilmemiş ve diğer dönemlere ait kalıntılardan farklılık gösteren önemli buluntular üzerinde deneme kazıları yapılmıştır.

Tömst Dağı Mezar Alanı: Hermen-denj bölgesinin kuzeybatısında yer alan Tömst Dağı'nın güneybatı yamacında, taşlarla inşa edilmiş 4-5 adet yuvarlak şekilli mezar tespit edilmiştir. Bu mezarlar arasından en iyi korunmuş olanı kazı çalışmaları için seçilmiştir. Yapı, altıgen veya beşgen şekil oluşturan düz taşların dizilmesiyle meydana gelen bir mimariye sahiptir. Uygur dönemine ait Karabalgasun kentinin

[1] *Bu makale yazarın izniyle çevrilmiş ve orijinal metinle birlikte yayıma hazırlanmıştır. Eserin Moğolca orijinali, Türkçe çevirisinin hemen ardından sunulmuştur.

yakınlarındaki Olong Dowl bölgesindeki mezar yapılarına benzer bir dış yapıya sahip olması nedeniyle kuzeydoğuda yer alan mezar kazılmıştır. Mezar yapısı, çok sayıda taş içermeyen ve taşların yüksekliğinin az olduğu bir yapıya sahiptir; ilk tespit edilen durum oluşturulan mezar taşlarının kimilerinin yerlerinden daha önce oynatıldığı yönündedir. Yapının alt kısmı oval bir form sergilemektedir. Üzerine küçük taşlarla hafif bir baskı uygulanarak toprak yığılmış olabileceği düşünülmektedir. İlk tabakanın temizlenmesi sonucunda, 100x160 cm boyutlarında, kenarları birbirine bitişik beş kare yapı ortaya çıkarılmıştır ve alanın iki yanından kesitler alarak yapıyı inceleme kararı alınmıştır. Öncelikle sağ taraf yaridan alınarak içeride bir bulgu olup olmadığı kontrol edilmiştir. Bu yamaçtan Hermen-denje'ye kadar yaklaşık 3 kilometrelik bir alan net bir şekilde gözlemlenebilmekte, Tula Nehri'nin güneyinde yer alan Salhit ve Ulan Dağları da açıkça seçilebilmektedir. Kazı sırasında üç ayrı yapının yarısı kazılmış, ancak 20 cm derinliğe ulaşıldığında iki yapının altından doğal zemin ortaya çıkmıştır. Orta yapı ise hafif toprak lekeleri tespit edilmiştir. Bu nedenle üç yapı birleştirilerek temizleme işlemi gerçekleştirilmiştir. Toprak lekesi tespit edilen bölme 20 cm daha derine indirildiğinde bir çocuk femuru (uyluk kemiği) bulunmuş ve detaylı bir temizleme yapılmıştır. Toprak, oldukça sert ve doğal zemin niteliğinde olsa da çocuk kemiklerinin ortaya çıkması ile birlikte alan genişletilmiştir. Çocuğun sırtüstü yatırıldığı ve sağ kol kemikleriyle birkaç kaburga kemiği ile parçalanmış kafa tasının bulunduğu saptanmıştır. Kafatasının büyük ölçüde parçalandığı görülmüştür. Boyun bölgesinde iki adet yeşil boncuk dışında başka bir buluntuya rastlanmamıştır. Bu mezarın Neolitik döneme ait olduğunu sanmaktayız.

Har Tolgoi Mezar Alanı-2: Mezar, Har Tolgoi vadisinin doğu yamacında, siyah kaya oluşumları boyunca uzanan diğer birçok mezarın arasında yer almaktadır. Dikdörtgen formdaki

bu mezarların arasında, taş yığınlarıyla örtülü oval şekilli iki veya üç farklı mezar bulunmaktadır. Taş yığınının yüksekliği ve kare biçiminde düzenlenmiş olması nedeniyle ikinci mezar üzerinde kazı yapılmasına karar verilmiştir. Kuzey-güney yönünde 360 cm uzunluğunda ve doğu-batı yönünde 400 cm genişliğinde bir alan açılarak ilk katmanın temizliği gerçekleştirilmiştir. Kazı, kuzey yönüne referans alınarak 2 metre genişliğinde bir bölümlene ile yürütülmüştür. Alanın doğu tarafında, yaklaşık 70 cm genişliğinde taşsız bir bölge tespit edilmiştir. Bu alanın, geçmiş dönemlerde yapılan yağmalama faaliyetleri sonucu oluşmuş bir çukur olabileceği düşünülmektedir. İlk katmanın belgelenmesinin ardından taş yığını kaldırılmış ve doğudan batıya yönelen, içinde az miktarda taş dolgusu bulunan bir mezar çukuru açığa çıkarılmıştır. Bu bulgular doğrultusunda, sonraki kazı aşaması doğrudan mezar çukuruna yönlendirilmiştir. İlk katmandaki taş dolgular çıkarıldıktan sonra insan kafatasına ulaşılmış ve mezarın sığ olduğu anlaşılmıştır. İskeletin detaylı bir temizliği yapılmış, ancak mezar çukurunun derin olmadığı ve mezarla birlikte hiçbir eşya veya mezar hediyesinin bulunmadığı tespit edilmiştir. Kafanın yönüne ve mezarın diğer yapısal özelliklerine bakıldığında, bu mezarın Geç Bronz Çağı ile Erken Demir Çağı'na ait olduğu öngörülmektedir.

Har Tolgoi İnsan Figürlü Heykeli: 2005 yılında, Moğolistan Ulusal Tarih Müzesi, Hermen-denj harabelerinin kuzeybatısındaki Tömst Dağı'nın arka yamacından bir insan figürlü heykeli kendi envanterine taşımıştır. Söz konusu heykel, Tömst Dağı'nın kuzey yamacında, Har Tolgoi eteklerinde bulunan ve halk arasında "İhtiyar ya da "Yaşlı Kadın" olarak adlandırılan heykellerden biridir. 14 Haziran 2024 tarihinde gerçekleştirilen yüzey araştırması sırasında, bu heykelin orijinal kaide noktası tespit edilmiş ve "Yaşlı Kadın Heykeli" yeniden keşfedilmiştir. Heykelin, tamamlanmamış bir antropomorfik figür olabileceği düşünülmektedir; insan formu genel hatlarıyla

yontulmuş, ancak yüz, el gibi anatomik detaylar işlenmemiştir. Heykelin toplam yüksekliği 143 cm olup, ana gövdesi 130 cm uzunluğundadır. Alt kısmında kaideye yerleşmesini sağlayacak şekilde 13 cm'lik bir çıkıntı bırakılmıştır. Heykelin en geniş bölümü 43 cm ölçüsündedir. Bu buluntu, bölgedeki antropomorfik mezar taşlarının ve heykelciklerin yapısal özellikleri ve işlevleri hakkında önemli bilgiler sağlamaktadır. Heykelin tamamlanmamış durumu, heykel yapım süreci ve taş yontma teknikleri üzerine incelemelerde yeni bir bakış açısı sunmaktadır. Ayrıca, bu figürün dönemsel ve kültürel bağlamda nasıl bir anlam taşıdığı, ileriki çalışmalarla daha ayrıntılı şekilde değerlendirilecektir.

Har Tolgoi Taş Yapıları: Khar Tolgoi'nin arka tarafında, insan heykelinin keşfedildiği bölgenin çevresinde yan yana dizilmiş dokuz adet taş yapı bulunmaktadır. Bu yapılar, doğudan itibaren numaralandırılmıştır. Numaralandırılan bu yapılardan solda, yani doğudakini (sol taraf) seçtik. Bu yapı, diğerlerinden daha küçük ve biraz tahrip olmuş görünümdeydi. Bu kalıntıyı anlamak için iyi korunmuş kısımdan kazıya başladık. Arkeolojik kalıntıların daha iyi anlaşılabilmesi amacıyla, en iyi korunmuş olan yapıdan kazı işlemlerine başlanmıştır. İlk katmanın temizliği sırasında, 110 cm x 97 cm boyutlarında ve 27 cm derinliğinde bir halka yapısı ortaya çıkarılmıştır. Burada yapılan kazı doğal zemine ulaşıldığında sonlandırılmıştır. Bu dokuz taş yapının, muhtemelen adak veya ibadet amacıyla inşa edilmiş yapılar olduğu düşünülmektedir. Bu bulgular, Khar Tolgoi bölgesinin arkeolojik ve tarihsel bağlamı açısından önemli bir referans noktası oluşturmaktadır ve alanın dinî ritüeller esnasındaki kullanımı hakkında yeni bilgiler sunmaktadır.

Tömst Dağı'ndaki insan figürlü taş heykelin tarihi ve coğrafi konumu dikkate alındığında Oğuzlarla bağlantılı olabileceği düşünülmektedir. Bu heykelin belirgin özellikleri arasında kısa ve dağınık sakal, başın üst kısmındaki saç tasviridir. Ayrıca,

Zaamar bölgesindeki Ar Naimgan yerleşiminde gerçekleştirilen adak-sunak alanları kazısında kısa sakallı, belirgin saç figürüne ve büyük yuvarlak gözlere sahip insan figürlü taş heykel de bulunmuştur; bulunan bu heykel Oğuzlarla bağlantılı olduğu düşünülen heykelle benzerlik göstermektedir. Ayrıca, Selenge Nehri kıyısına taşınmış olabileceği düşünülen bir başka insan figürlü taş heykel bulunmaktadır ve bu heykel “Tsagaan Övgen” (Beyaz İhtiyar) olarak adlandırılmaktadır. Bu heykel, Selenge Nehri havzasında bulunmaktadır. Tasarım yöntemi açısından önceki iki heykelle büyük benzerlikler taşımaktadır. “Tsagaan Övgen” heykelinin hem coğrafi konumu hem de stilizasyonu itibarıyla Oğuzlarla ilişkilendirilmesi mümkündür. Heykellerin saç şekli olarak değerlendirilen bu tasvir, araştırmacılar tarafından başlık kategorisine dahil edilmektedir. Bu durum, Oğuzlara ait insan figürlü taş heykellerin diğer Türk topluluklarına ait insan figürlü heykellerden ayırt edilmesinde önemli bir gösterge olabilir. İleriye dönük araştırmalarımızda Togu Balık veya Hermen-denj nekropolünde daha fazla buluntu elde edilmesi olasılığı bulunmaktadır. İlerleyen dönemlerde yapılan çalışmalardan elde edilen buluntuların sunduğumuz hipotezleri daha fazla destekleyeceğine inanıyoruz.

		
Töv, Zaamar, Töms Öngön insan figürlü taş heykeli	Töv, Zaamar, Ar Naimgan	Bulgan, Khutağ-Öndör Tsagaan Övgön

ЗУРАГ 26. Малгайн нэг дэх хэлбэр. 1. Хяргас сум Бэл булаг (Хавсралт II. 172), 2. Сагил сум Хар модон (Хавсралт II. 114), 3. Наранбулаг сум Өмнө халзан (Хавсралт II. 59), 4. ОХУ Уулын Алтай. Малталу., Торгалыгийн хүн чулуу © В.Д.Кубарев, 5. Төв Казакстаны нутагт буй хүн чулуу © Л.Н.Ермоленко, 6. Баян-Өлгий аймаг Улаанхус сум, Улаанхарганы худаг © Д.Баяр, 7.Цэнгэл сум
Могойтмын 2013 © Л.Баяр

Töv Aymagi, Zaamar ilçesi

КАУНАКЧА

- Батболд Г. Уйгурын Хатун хот буюу “Ke Dun Cheng”. // Studia Archaeologica. Tom. XXXIII, fasc. 17. Уб., 2013: 247-262
- Батболд Г. Мартагдсан Пүгү аймаг. Уб., 2017
- Батсүрэн Б., Мөнхтулга Р. Монголын эртний түүх - IV боть: Түрэг, Уйгур. Уб., 2017
- Очир А., Энхтөр А., Эрдэнэболд Л. Туул голын сав дахь Хятаны үеийн хот суурингууд. Уб., 2022
- Очир А., Одбаатар Ц., Эрдэнэболд Л., Анхбаяр Б. Монгол улсын нутаг дахь уйгурчуудын археологийн дурсгал. Уб., 2019

2024 ОНД ТУГУ БАЛЫК-ИЙН ОРЧИМД ГҮЙЦЭТГЭСЭН МАЛТЛАГА СУДАЛГААНЫ УРЬДЧИЛСАН ҮР ДҮНГЭЭС

Доктор (Ph.D) Г.Батболд

Монгол Улсын Шинжлэх Ухааны Академийн Археологийн Хүрээлэн

Бид 2024 онд Тугу Балык буюу Хэрмэн дэнжийн балгасны ойр орчимд Огузтай холбоотой булш, тахилын байгууламжуудыг тодруулах зорилготойгоор хайгуул, малтлага судалгааг явууллаа. 2024 оны хээрийн судалгааны хугацаанд Хэрмэн дэнжийн балгасны эргэн тойронд 5-10 км дотор хайгуулыг явуулж өмнө нь тэмдэглэгдээгүй, бусад үеийн дурсгалаас онц сонирхолтой буй дурсгалд сорилын малтлага хийж гүйцэтгэв.

Төмст уулын булш. Хэрмэн дэнжийн баруун хойд талын Төмст уулын баруун урд дэвсэгт нийт 4-5 дугуй хэлбэртэй чулуугаар хийсэн, 1 үе, өндөргүй дараастай булш байв. Бид тухайн булшны хэлбэр хамгийн зөв булшийг сонгон малтав. 1 үе 6-5 талт хэлбэр үүсгэж хавтгай чулуу өрсөн байгууламж байв. Уйгурын үеийн Хар Балгасын дэргэд байдаг Олон довтой төстэй гадаад байгууламжтай харагдах учир зүүн хойд талын булшнаас малтаж үзэхээр болов. Дараас олон чулуугүй болон, өндөр биш, харахад 1 үе, зарим нь сул чулуу шиг байна. Булш доош цагариган зууван харагдана. Жижиг чулуугаар хөнгөн дараад шороо овоолон орхисон байж магадгүй. 1-р үеийн цэвэрлэгээ хийхэд 100x160 см хэмжээтэй, бөөр бөөрөөрөө нийлсэн 5 дөрвөлжин байгууламж байна. Бид талбайн 2 талыг дайруулан зүсэлт хийж үзэхээр болов. Үүний

тулд эхэлж баруун талыг нь таллан аваад ямар нэгэн зүйл байгаа эсэхийг шалгав. Энэ дэнжээс Хэрмэн дэнж хүртэл 3 км орчим бараатай харагдах бөгөөд Туулын урд талын Салхит, Улаан уул тодорхой харагдана. Бид зүсэлт хийж 3 тусдаа байгууламжийг таллан малтсан боловч 20 см яваад 2 захын байгууламжаас байгалийн хөрс гарав. Голын байгууламжид хөрсний толбо бага зэрэг байсан учир 3 байгууламжийг холбон талбайг цэвэрлэв. Гэвч толбыг доош 20 см гүн малтахад хүүхдийн дунд чөмөг гарч ирснээр нарийн цэвэрлэв. Хөрс маш хатуу байгалийн хөрс мэт байсан боловч хүүхдийн яс гарнаар бид талбайг тэлж малтав. Хүүхдийг тэнэгэр тавьсан байх ба баруун талын мөчдийн яс, цөөн хавирга, толгойн яс олдов. Толгойн яс нь үйрсэн байна. Унасан ногоон 2 ширхэг сувс хүзүү орчмын байрлалаас илэрснээс өөр олдвор илэрсэнгүй. Бид энэ булшийг неолитийн үед холбогдоно хэмээн таамаглаж байна.

Хар толгойн булш - 2. Тус булш нь хар толгойн жалгын зүүн эрэг дэх дэллэсэн хар хад дагасан олон булшны дунд байна. Тэгш өнцөг хэлбэртэй бөгөөд тэдний дунд зууван дугуй дараастай арай өөр булш 2-3 байна. Дараас өндөртэй бөгөөд дөрвөлжин зохион байгуулалттай тул бид 2-р булшийг сонгов. Хойноос урагш 360 см урт, зүүнээс баруун тийш 400 см талбайг татаж 1-р үеийн цэвэрлэгээг хийв. Зүсэлтийг хойд зүгийг баримжаа болгон хийхээр 2 м-ээр голлон хуваав. Зүүн талын хэсэгт 70 см орчим хэмжээтэй чулуугүй хэсэг байна. Магадгүй тонуулын нүх бололтой. Бид 1-р үеийг баримтжуулан дуусаад дараасыг авахад зүүнээс баруун тийш чиглэлтэй оршуулгын нүх, багахан чулуун чигжээстэй байгаа нь ажиглагдав. Тиймээс дараагийн үеийн малтлагыг оршуулгын нүхэнд явуулав. Эхний үеийн чигжээс чулууг авахад хүний гавлын яс илэрч булш гүехэн болох нь илэрхий болов. Хүний ясыг цэвэрлэхэд оршуулгын нүхийг гүехэн ухсан, ямар нэгэн олдвор дагалдуулсан зүйлгүй байв.

Хүний толгойг хандуулсан чиглэл зэргээс харахад хүрлийн сүүл, төмрийн түрүү үеийн дурсгал бололтой.

Хар толгойн хүн чулуу. Хэрмэн дэнжийн балгасны баруун хойд талын Төмст уулын ар талаас 2005 онд Монголын Үндэсний Түүхийн Музей нэгэн хүн чулууг зөөвөрлөсөн байдаг. Тус хүн чулуу нь Төмст уулын хойд талын Хар толгойн өвөрт “өвгөн”, “эмгэн” хэмээн нэрийддэг байжээ. Бид 2024.06.14-ний өдөр хайгуул хийж тус хүн чулуу байсан суурийг илрүүлэн “эмгэн чулуу”-г ахин илрүүлэв. “Эмгэн чулуу” хүн чулуу хийх гэж байсан бэлдэц байж магадгүй ба хүний хэлбэртэй зассан боловч ямар нэгэн нүүр ам, гар зэрэг дүрсэлсэнгүй. Нийт 143 см. Гол урт нь 130 см, доод 13 см углуурга мэт гаргажээ. Хамгийн өргөн хэсэг нь 43 см байна.

Хар толгойн чулуун байгууламж. Хар толгойн ард хүн чулуу илэрсний орчимд зэрэгцээ есөн байгууламж байв. Бид тус есөн тооны жижиг чулуун байгууламжийг зүүн талаас эхлэн №1 хэмээн дугаарлав. Зүүн талын нэг байгууламжийг сонгов. Энэ нь бусдаас дараас жижиг, бага зэрэг тонуулд өртсөн шинжтэй. Уг дурсгалыг ойлгох үүднээс хамгийн хадгалалт муутайгаас малтаж эхлэв.

1-р үеийн цэвэрлэгээг хийхэд 110х97 см хэмжээтэй цагариган байгууламж бөгөөд 27 см гүн болоод байгалийн шороо гарч малтлага дуусав. Эдгээр есөн байгууламж тахилгын зориулалттай байгууламж бололтой.

Бид Төмстийн хүн чулууг түүхэн газарзүйн байрлалаар Огузуудтай хамаарал бүхий хүн чулуу байж болох юм хэмээн үзэж байна. Түүний онцлогоос дурдвал жирвэгэр сахал, толгойн оройн үсний засал зэрэг болно. Бид мөн Заамар сумын Ар Наймган хэмээх газарт буй тахилын онгоныг малтахад жирвэгэр сахал, үсний засал, том дугуй нүдтэй хүн чулуу илэрсэн нь мөн түүнтэй ижилсэж байна. Мөн Сэлэнгэ мөрний хөвөөнөө зөөгдөн очсон байж магадгүй нэг хүн чулуу

байдаг бөгөөд түүнийг “Цагаан өвгөн” гэдэг. Тус хүн чулуу Сэлэнгэ мөрний ай савд буй бөгөөд дүрсэлсэн арга нь дээрх 2 хүн чулуутай тун төстэй байгаа юм. “Цагаан өвгөн” нь түүхэн газарзүйн байрлал болоод дүрслэлийн хувьд Огузуудтай холбогдож болохоор байна. Бидний үсний засал хэмээн үзэж буй дүрслэлийг судлаачид малгайн ангилалд оруулсан байдаг. Энэ нь Огуз хүн чулууг Түрэг хүн чулуунаас ялгах нэгэн гол дүрслэл байж болох юм.

Бидний цаашдын судалгаагаар Тугу Балык буюу Хэрмэн дэнжийн оршуулгын газар илэрч олдох магадлалтай бөгөөд бидний дэвшүүлэн буй санал улам бүр батлагдана гэдэгт итгэлтэй байна.

		
Төв, Заамар, Төмс Өвгөн хүн чулуу	Төв, Заамар, Ар Наймган	Булган, Хутаг-Өндөр, Цагаан өвгөн

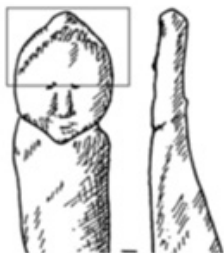
1

2

3

4

5

6

7

ЗУРАГ 26. Малгайн нэг дэх хэлбэр. 1. Хяргас сум Бал булаг (Хавсралт II. 172). 2. Сазил сум Хар модон (Хавсралт II. 114). 3. Наранбулаг сум Өмнө халзан (Хавсралт II. 59). 4. ОХУ Уулын Алтай. Малталу, Торгалыгийн хүн чулуу © В.Д.Кубарев, 5. Төв Казахстаны нутагт буй хүн чулуу © Л.Н.Ермоленко, 6. Баян-Өлгий аймаг Улаанхус сум, Улаанхарганы худаг © Д.Баяр, 7.Цэнгэл сум
Могойтмын 2011 © Л.Баяр

Төв, Заамар, Ар Наймган

Ном зүй

Батболд Г. Уйгурын Хатун хот буюу “Ke Dun Cheng”. // Studia Archaeologica. Tom. XXXIII, fasc. 17. Уб., 2013: 247-262

Батболд Г. Мартагдсан Пүгү аймаг. Уб., 2017

Батсүрэн Б., Мөнхтулга Р. Монголын эртний түүх - IV боть: Түрэг, Уйгур. Уб., 2017

Очир А., Энхтөр А., Эрдэнэболд Л. Туул голын сав дахь Хятаны үеийн хот суурингууд. Уб., 2022

Очир А., Одбаатар Ц., Эрдэнэболд Л., Анхбаяр Б. Монгол улсын нутаг дахь уйгурчуудын археологийн дурсгал. Уб., 2019

HERMEN DENJ- 1'İN ANA BİNA YAPISI VE BULGULARI ÜZERİNE

Dr. Öğr. Üyesi Munkhtulga RINCHINKOROL

İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi

Sosyal ve Beşerî Bilimler Fakültesi Türk-İslam Arkeolojisi Bölümü

E-posta: mongkari@gmail.com

ORC-ID: 0000-0003-3143-4314

GİRİŞ

Moğolistan'ın Töv ilinin Zaamar sum bölgesinde Tuul Nehri'nin kuzey kıyısında yer alan Hermen Denj kalıntıları 2002 yılında araştırmacılar A. Очир, A. Enkhtur ve L. Erdenebold tarafından keşfedilmiş ve ilk belgeleme yapılmıştır.¹ O tarihten bu yana 2005 yılında Moğol-Hollanda ortak araştırma ekibi, 2010-2013 ve 2017-2019 yıllarında Moğol-Rus ortak araştırma ekibi tarafından kazı çalışmaları yapılmıştır.² Hermen Denj

[1] А.Очир, А.Энхтөр. Хэрмэн дэнжийн балгас. Монгол-Солонгосын эрдэм шинжилгээний II симпозиумын илтгэлийн эмхтгэл. Сөүл., 2004: 15-23; А.Очир, А.Энхтөр, Л.Эрдэнэболд. Хар бух балгас ба Туул голын сав дахь хятаны үеийн хот суурингууд. Уб., 2005: 140-160

[2] А.Энхтөр. Монгол улсын нутаг дахь Хятаны хот суурины судалгааны зарим асуудалд. Доктор (Ph.D)-ын зэрэг горилох нэг сэдэвт зохиол. Уб., 2008: 20-24; А.Очир, Л.Эрдэнэболд. Хэрмэн дэнж балгасын тухай дахин өгүүлэх нь. // Nomadic Studies. № 18. Уб., 2011: 46-53; Н.Н.Крадин, А.Л.Ивлиев, С.А.Васютин. Раскопки городища Хэрмэн дэнж в Монголии и проблема локализация города Кэдунчэна. // Труды XIX ВАС (Великий Новгород Старая Русса, 24-29 октября 2011 г.). Т. 2. СПб.-М., 2011: 55-57; С.А.Васютин. Киданьское городище Хэрмэн дэнж и Тогу-балык кошо-цайдамских надписей: к вопросу о происхождении и этнокультурной принадлежности города начала VIII в. на р. Толе. // Вестник Бурятского научного центра СО РАН. 2011. № 4: 64-70; А.Очир, Н.Н.Крадин, А.Л.Ивлиев, Л.Эрдэнэболд. Результаты исследований городища Хэрмэн дэнж в Монголии в 2010-2011 гг. // История культура средневековых народов степной Евразии. Материалы Международного конгресса средневековой археологии Евразийских степей. Барнаул, 2012: 168-171; Н.Н.Крадин, Е.В.Ковычев, А.Л.Ивлиев, А.Очир, С.Е.Саранцева, Л.Эрдэнэболд. Предварительные результаты исследований городища Хэрмэн дэнж в Монголии в 2012 г. // Древние культуры Монголии и Байкальской Сибири. IV международная научная конференция. Чита, 2013; Л.Эрдэнэболд. Хэрмэн дэнж балгасын он цагийн судалгааны зарим асуудалд. // Хойт хятад, Монгол Байгалийн Сибирийн эртний археологийн соёл. Олон улсын эрдэм шинжилгээний бага хурлын эмхэтгэл. Бээжин, 2015: 657-661; N.N. Kradin, A. L. Ivliev, A. Ochir, L. Erdenebold, S. A. Vasiutin, S. E. Sarantseva, E. V. Kovychev. Khermen Denzh Town in Mongolia. // The Silk Road. Vol. 13, 2015: 95-103; А.Л.Ивлиев, Н.Н.Крадин,

kalıntıları 7 ayrı bölümden oluşmaktadır.³ Bunlardan biri olan Hermen Denj- 1 numaralı anıt daha önce araştırmacılar tarafından belgelenmiş, ancak bugüne kadar kazı çalışması yapılmamıştır.

Hermen Denj şehir kalıntısının daha önce araştırmacılar tarafından Höşöö Tsaidam'daki Bilge Kağan ve Kültigin yazıtlarında adı geçen Togu Balık olduğu öne sürülmüştür.⁴ Hermen Denj'de yapılan yüzey araştırması ve kazı çalışmalarında çanak çömlek gibi Uygur dönemine ait bulgular ortaya çıkarılmış; ancak Kitan dönemi öncesine ait kültür katmanı keşfedilmemiştir.⁵

Л.Эрдэнэболд. О доляском комплексе в материалах городища Хэрмэн-Дэнж (Монголия). // Между Востоком и Западом: движение культур, технологий и империй: III Международный конгресс средневековой археологии Евразийских степей. Владивосток, 2017: 140; Л.Эрдэнэболд, Н.Н.Крадин, А.Л.Ивлиев, С.А.Васютин, Р.Төгссайхан. Хэрмэн дэнж балгасын 2017 оны малтлага судалгааны урьдчилсан үр дүн. // Монголын археологи-2017. Уб., 2018: 240-246; А.Очир, Ц.Одбаатар, Л.Эрдэнэболд, Б.Анхбаяр. Монгол улсын нутаг дахь уйгурчуудын археологийн дурсгал. Уб., 2019: 41-51; Л.Эрдэнэболд, Н.Н.Крадин, А.Л.Ивлиев, С.А.Васютин, Р.Төгссайхан, Д.Очирпүрэв. Монгол-ОХУ-ын хамтарсан Төв Азийн нүүдэлчдийн хот суурин төслийн 2018 оны малтлагын урьдчилсан дүн. // Монголын археологи - 2018. Эрдэм шинжилгээний хурлын эмхэтгэл. Уб., 2019: 268-274; Л.Эрдэнэболд, Н.Н.Крадин, А.Л.Ивлиев, С.А.Васютин, Р.Төгссайхан, Д.Очирпүрэв. Хэрмэн дэнж балгасын 2019 оны малтлага судалгааны урьдчилсан үр дүн. // Монголын археологи - 2019. Уб., 2019: 387-394; Л.Эрдэнэболд, Н.Н.Крадин, А.Л.Ивлиев, С.А.Васютин, Р.Төгссайхан. Хэрмэн дэнж балгасын судалгаа. - "Нүүдэлчид ба хот суурин" олон улсын эрдэм шинжилгээний хурлын эмхэтгэл. Уб., 2020; Л.Эрдэнэболд. Хэрмэн дэнжийн балгас. - Монголын археологийн өв. X: Монголын эртний хот суурин. Уб., 2020: 235-241; С.А.Васютин. Археологический комплекс Хэрмэн Дэнж (Монголия) как пример взаимодействия кочевого и оседлого населения. - Древние и средневековые культуры Центральной Азии (становление, развитие и взаимодействие урбанизированных и скотоводческих обществ). Материалы Международной научной конференции, посвященной 100-летию со дня рождения д.и.н. А.М.Мандельштама и 90-летию со дня рождения д.и.н. И.Н.Хлопина. 10-12 ноября 2020 г., Санкт-Петербург. Санкт-Петербург, 2020: 270-271; Очир А., Энхтөр А., Эрдэнэболд Л. Туул голын сав дахь Хятаны үеийн хот суурингууд. Уб., 2022: 86-96

[3] А.Энхтөр. Монгол улсын нутаг дахь Хятаны хот суурины судалгааны зарим асуудал. Доктор (Ph.D)-ын зэрэг горилох нэг сэдэвт зохиол. Уб., 2008: 24

[4] С.А.Васютин. Киданьское городище Хэрмэн дэнж и Тогубалык кошо-цайдамских надписей: к вопросу о происхождении и этнокультурной принадлежности города начала VIII в. на р. Толе. // Вестник Бурятского научного центра СО РАН. 2011. № 4: 64-70; А.Л.Ивлиев, Н.Н.Крадин, Л.Эрдэнэболд. О доляском комплексе в материалах городища Хэрмэн-Дэнж (Монголия). // Между Востоком и Западом: движение культур, технологий и империй: III Международный конгресс средневековой археологии Евразийских степей. Владивосток, 2017: 140; С.А.Васютин. Археологический комплекс Хэрмэн Дэнж (Монголия) как пример взаимодействия кочевого и оседлого населения. - Древние и средневековые культуры Центральной Азии (становление, развитие и взаимодействие урбанизированных и скотоводческих обществ). Материалы Международной научной конференции, посвященной 100-летию со дня рождения д.и.н. А.М.Мандельштама и 90-летию со дня рождения д.и.н. И.Н.Хлопина 10-12 ноября 2020 г., Санкт-Петербург. Санкт-Петербург, 2020: 270-271

[5] А.Л.Ивлиев, Н.Н.Крадин, Л.Эрдэнэболд. О доляском комплексе в материалах городища Хэрмэн-Дэнж (Монголия). // Между Востоком и Западом: движение культур, технологий и империй: III Международный конгресс средневековой археологии

2024 yazında İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi ve Moğolistan Bilimler Akademisi Arkeoloji Enstitüsü, Hermen Denj- 1'in ilk kazı çalışmasını başlatmıştır. Ortak çalışma ekibinin yürüttüğü çalışmanın temel amacı Hermen Denj'de Göktürk ve Uygur dönemine ait kültürel katmanı keşfetmektir.

Hermen Denj- 1 kalıntısı, Tuul Nehri'nin kuzey kıyısında, nehrin yaklaşık 200 metre kuzeyinde ve Hermen Denj'in ana surunun yaklaşık 1 km doğusunda yer almaktadır. Kazı çalışması için seçilen alan Hermen Denj- 1'in HD-1.1 numaralı dikdörtgen duvarının ortasındaki büyük bir yapıdır. Ancak yazımızda bu yapıyı "Ana bina" olarak tanıtacağız.

Hermen Denj- 1'in Ana Binası

Bina kalıntısı olan toprak tümsek dikdörtgen şeklindedir. Doğudan batıya doğru uzanmaktadır. Harabenin dikdörtgen biçimli kalıntısının kazı öncesi boyutları 26 m doğu, 32.9 m güney, 27 m batı ve 35 m kuzeydir. Yüzeyden ortalama yükseklik yaklaşık 1.4 m'dir. Doğanın etkisiyle çok zarar görmüş ve yıpranmış olup toprak çökme durumundadır. Yüzey genellikle kuzeyden güneye doğru eğimlidir. Merkezinin kuzeyinde ve orta kısmında düzdür. En yüksek kısmı kuzeydoğu köşesindedir. Harabenin en alçak noktası ön kenarında, Kuzey-Güney ekseninin ön ucundadır. Bu iki nokta arasındaki mesafe 183 cm'dir. Çakıllı kahverengi toprağı kalıntıları üzerine dağılmış durumdadır. Fakat çevredeki toprağın rengi ana kısma göre daha açık renktedir. Kalıntı yüzeyinde Achnatherum bitkisi büyümüştür. Achnatherumun kalıntının merkez ve ön yarısında seyrek olarak, kuzeybatı ve kuzeydoğuda ise daha yoğun olduğu görülmüştür. Harabenin birkaç bölgesinde küçük çatı

Евразийских степей. Владивосток, 2017: 140; Л.Эрдэнэболд, Н.Н.Крадин, А.Л.Ивлиев, С.А.Васютин, Р.Төгссайхан, Д.Очирпүрэв. Монгол-ОХУ-ын хамтарсан Төв Азийн нүүдэлчдийн хот суурин төслийн 2018 оны малтлагын урьдчилсан үр дүн. // Монголын археологи – 2018. Уб., 2019: 271; Л.Ишцэрэн, Б.Анхбаяр, Г.Галдан, К.Кияама, Д.Накамүра, И.Усүки, Т.Шоожи. Орхон, Тамир голын савд орших Хүннү, Уйгурын үеийн зарим шороон хэрэмт дурсгалд хийсэн хайгуул судалгааны үр дүн. // Studia Archaeologica. Tom. XLIV, fasc. Уб., 2024: 135

kiremidi parçaları görülmektedir. Bu bölgede yüzeyden 3 eser bulunmuştur. Bunlar 1 küçük çömlek ve 2 küçük dökme demir tencere parçasıdır. Harabenin hemen doğusundan birkaç metre ileride toprak bir yol geçmektedir. (Görsel 1)

Her ne kadar bu harabe ciddi bir şekilde aşınmış olsa da yüzey, Achnatherum bitkisinden tamamen temizlenip yeniden belgelendiğinde bir binanın izleri açıkça ortaya çıkmıştır. Örneğin kalıntının kuzeybatı kısmında çakıl taşlı kahverengigri karışımı bir leke mevcuttur ve 66x36 cm boyutundadır. Kuzeydoğu kısmı, yani en yüksek yeri ise çoğunlukla açık gri renkli, çakıllı ve sert toprak lekelerinin hemen hemen aynı yerde bulunduğu; en küçüğü 47x40 cm, en büyüğü 180x130 cm olmak üzere toplam 7 tane tespit edilmiştir. Alanın ön kısmında önceki lekelerle benzer, birbirine yakın toprak lekeleri kitle hâlinde bulunmaktadır. Boyut olarak en küçüğü 43x38 cm, en büyüğü ise 107x38 cm'dir. Kuzeydoğudaki harabenin en yüksek noktasındaki lekeler, binanın kerpiç duvarının kalıntılarıdır. Nispeten alçak bir alan olan ön tarafta bulunan lekelerin ise binanın çamur platformunun üst kısmı olması daha muhtemeldir. Kazılar başladığında bu hipotezin olasılığı daha da belirginleşmiştir. Bu soluk gri, çakıllı ve sert toprak lekelerinin konumunu harabe yüzeyindeki içbükey ve dışbükey yapılarla karşılaştırarak buradaki binanın şeklini, yönünü ve boyutunu belirlemek mümkün olmuştur. Kazı öncesindeki varsayıma göre bu yapı, dikdörtgen şeklinde sıkıştırılmış toprak platform üzerine inşa edilmiş kerpiç duvarlı, kiremit çatılı, kuzeybatıdan güneydoğuya doğru uzanan yaklaşık 33x48 m ölçülerinde bir yapıydı. (Görsel 2) Elbette zamanla doğanın da etkisiyle binanın kalıntı ve toprağı aşağıya ya da güneye doğru hareket ederek yavaş yavaş bugünkü hâline gelmiştir. Kazı çalışmaları, bu varsayımın ne kadar doğru olduğunu daha sonra ayrıntılı olarak ortaya koyacaktır.

Kısacası, bir çeşit bina kalıntısının olduğu, kalıntıların doğal ya da insan etkisiyle olması gerekenden çok daha aşağıda bulunduğu ve üzerindeki toprak döküntüsünün çok ince olduğu kazı öncesi yapılan incelemelerde tespit edilmiştir. Platformun orijinal durumunu bozmadan çeşitli belgelemeler yapılarak yapı hakkında birçok önemli bilgiye ulaşılmıştır. Bu bilgiler doğrultusunda kazı planlamaları geliştirilerek bu yılki çalışmalar başarılı bir şekilde neticelendirilmiştir.

Bina platformu

Yukarıda da bahsettiğimiz gibi, binanın özel olarak yapılmış bir platform üzerine inşa edildiği başından beri bilinmekteydi. Üstelik binanın yapıldığı alan eğimli olduğu için ya kazılarak tesviye edilmesi ya da toprak yığınlarıyla tesviye edilmesi kaçınılmazdı. Kazının başından itibaren izlediğimiz ilkelerden biri, üzerinde çok ince bir toprak döküntüsü bulunan bu harabenin çamur platformuna zarar vermemek için çok hassas bir şekilde kazıyı devam ettirmektir. Ayrıca harabenin kuzeydoğusundaki açık gri renkli toprak yığınının büyük ihtimalle binanın duvarı olduğu düşünüldüğünden kazıya geçici olarak ara verilmiş ve öncelikle platform seviyesine ulaşmaya çalışılmıştır. Genel alanın ortasından Kuzey-Güney yönünde uzanan ana trencin kazılmasıyla 6.5-25.5 cm kalınlığında ince toprak döküntüsünü temizlediğimizde kuzey yarısından sert, soluk renkli bir kil tabakası çıkmıştır. Bunun insan yapımı ve binanın önemli bir parçası olduğu bellidir. Aşağıya doğru kazmayıp temizledikten sonra gri kil tabakasıyla aynı seviyede ahşap sütunun taş temelini olduğu ortaya çıkmıştır. Bu da kazı derinliğinin yapı platformu seviyesine ulaştığını doğrulamıştır. Ayrıca, ana trencin kazısında platformun kuzey kenarı, sütunun taş temelini yaklaşık 1 m kuzeyinde ortaya çıkarılmıştır. (Görsel 9, 18 ve 23) Platformun kuzey kenarının bu kısmının devamı, ana trencin batısında ve güneydoğusundaki iki yan alanda da bulunmuştur. (Görsel 4, 5, 8 ve 11) Böylece platformun

kuzey kenarının toplam uzunluğu 7.92 (=4.14+1.96+1.82) m olarak hesaplanmıştır. Buna 3 kazı alanını ayıran tümseklerin kazılmamış alanı da eklenince toplam uzunluk 11.62m olmaktadır. Ayrıca ana trencin kazısı sırasında platformun ön kenarı, ön bulunmuştur. (Görsel 10 ve 25) Platform hafifçe bu ön kenara doğru eğimlidir. Yağmur ve kar sularından dolayı yıpranmış olabilir. Platformun ön kenarının duvarı neredeyse kuzey kenarı kadar diktir. Tabanını koruyacak şekilde yerleştirilen herhangi bir tuğla veya taşla rastlanmamıştır. Platformun geleneksel kil katmanlama yöntemi kullanılarak yapıldığı açıktır. Platformun ön kenarından bir parça çamur düşerek mevcut genişliği 62-111 cm olan tortu oluşturmuştur. (Görsel 26) Böylece platformun ön kenarının bulunmasıyla birlikte, platformun genişliğini ve yönünü belirlemek mümkün hale gelmiştir. Hatta platformun genişliğine ve görünen sütun temelleri arasındaki mesafeye bakarak platformun bir sırasında kaç sütun bulunduğunu tahmin etmek mümkündür. Platformun genişliği 21.16 m'dir ve boyuna eksen KD ve GB yönlerinde veya 293° hafifçe eğimlidir. (Görsel 4) Platformun en üst katmanı çakıllı, sert, açık gri kilden yapılmıştır. Yüksekliği kuzey kenarında 41.5 cm, güney kenarında ise 55 cm'dir. (Görsel 19 ve 26) En kalın kısmın yüksekliği 158 cm'dir. Platformun devamı kazının diğer alanlarında da bulunmuş olup doğu ve batı kenarları henüz kesin olarak belirlenememiştir. Platformun dışında, güneyinde ve kuzeyinde kazı alanı oldukça derinleşmiştir. Platformun kuzey tarafında yüzeyden 64 cm aşağıda çakıllı, açık gri sert toprak; güney tarafında ise yüzeyden 50 cm aşağıda açık gri ve kahverengi gri karışık sert toprak çıkmasıyla zemin toprağına ulaşılmıştır. (Görsel 9, 10, 18 ve 25)

Platformun orta kısmında genişliği 190 cm olan, Batı-Doğu yönünde bir arazi şeridinin erken dönemde kasıtlı olarak kazıldığı görülmektedir. (Görsel 4 ve 9) Platformun üst kademesindeki bu tahribat izi, ana kazı trencinin her iki yanına kadar uzandığı düşünülmektedir. Özellikle ana trencin batı yakasındaki alanda bu şerit oldukça genişlemiş durumdadır. (Görsel 4 ve 7)

Şu ana kadar kazılan alanların hiçbirinde taban tuğlasına rastlanmamıştır. Platformun en üst kil tabakasında bile tuğla için herhangi bir delik bulunamamıştır. Ancak ana kazı trencinin kuzey yarısı ile güneydoğu alanında platformun en üst kısmındaki kil tabakasına kerpiç kalıntılarının dâhil edildiğine dair izlere rastlanmıştır. Örneğin, 8U karesinden 45x26 cm (ebatları eksik, bir kısmı kazı trencinin sol duvarına kaplanmış. Görsel 21) ile 23x15 cm ve 11U karesinden 21.5x15 cm ölçülerinde açık gri ham tuğla kalıntıları (Görsel 22), arkalarındaki sütunun yapının temel taşı hizasındadır. (Görsel 20) Bunlar birbirinden çok uzakta ve yanlarında aşınmış, şekli ve boyutu bilinmeyen başka ham tuğlalar mevcuttur. Kazı alanının güneydoğu kısmında bir kısmı platformun üst kil tabakasında bir kısmı da platformun üzerinde olmak üzere bu tuğlalara benzer şekil ve büyüklükte tuğlalar bulunmuştur. (Görsel 12 ve 32)

Platformun üst kısmındaki kil tabakasının içinde yer alan bu ham tuğlalar, şeklini kaybetmiş kırık tuğlalar olup mevcut şekil ve boyuttan 15 cm genişliğinde dikdörtgen “dar” ve 26 cm genişliğinde “geniş” olmak üzere iki tip reddi tuğla kalıntıları olduğu net bir şekilde anlaşılmaktadır.

Platformun üst kil tabakasında yer alan tuğlalar başlangıçta binanın duvarları için yapılmıştı. Ancak teknolojik prosedürdeki hatalar nedeniyle hasar görmüş gibi görünmektedir. Duvar örgüsü olarak kullanılamayan bu reddedilen tuğlalar platformun en üst kil tabakasında kullanılmıştır.

Bu ham tuğlalar, inşaat süreci ve yapı malzemelerinin üretim sırası hakkında ilginç bilgiler sağlamaktadır. Spesifik olarak platformun son tabakası döşendiğinde duvarın ham tuğlaları zaten kurumuş ve hazır hale gelmişti. Ayrıca taban çamurunun döşenmesi ve ham tuğlaların kalıplanıp kurutulması için ayrı ekiplerin çalıştığı da söylenebilir.

Ateş izi

Yapı içinden şimdiye kadar keşfedilen tek insan faaliyeti kanıtı ateş izidir. Toplam 3 yerde ateş izi bulunmuştur. Ancak bunlardan 2 tanesinin binadaki toprak döküntüsü sonrası zamanla ilgili olduğu görülmektedir. Doğu kazı alanının güneydoğu köşesinde veya 10Z karesinde, "sol" sütunun temel taşının 1.89 m güneydoğusunda bulunan ateş izi ise platformun tam üzerindedir. Koyu gri renkte ve 37x31 cm boyutundadır. (Görsel 4, 11 ve 31)

Duvar

Şimdiye dek genel olarak yapının kuzey duvarının konumu belli olmuştur. Kuzey duvarının kalıntıları kazının ana trencinde ve doğu, kuzeybatı ve güneydoğu alanlarında bulunmuştur. (Görsel 8, 11, 12 ve 14) Kazı alanında güneydoğu alanda bulunan buluntu, alanın kuzeydoğu köşesinde, sadece çıkıntı yapan küçük bir kısımdır. (Görsel 33) Yapının kuzey duvarı, platformun üzerinde, platformun kuzey kenarına paralel olup platformun kenarından kuzey duvarına olan mesafe 41-90 cm'dir. Mümkün olan maksimum mesafe yaklaşık 60 cm'dir. Şu anda bulunan duvar kalıntıları, anlaşılan duvar temelidir. Bunun üstüne duvar örüldüğü anlaşılmaktadır. Duvar temeli açık gri kil ile doğrudan platformdan devam ederek yapılmıştır. Duvar temeli için kullanılan kil, platform ile aynıdır. Duvar temeli doğal etkilerle aşınmış ve her iki tarafa da kil akmış, bu nedenle yüzey kenarlara doğru eğimli ve pürüzsüz bir görünüme sahip olmuştur. Bazı yerlerde çok geniş olduğu için genişlik değişmektedir. Genişlik 64 ila 133 cm arasında değişmektedir. Ortalama 1 m civarındadır. Korunma durumuna bağlı olarak duvar temelinin yüksekliği de değişmektedir. En yüksek nokta, kazı alanının kuzeybatı kısmında platformun 12 cm yukarısında işaretlenmiştir. Ayrıca bu alanda duvar temelinin ortalama yüksekliği 7.5-8.5 cm, doğu tarafında ise 10 cm'dir. (Görsel 14 ve 29)

Duvar temeli doğal etkilerle aşınmış, orijinalinin hangi malzemeden yapıldığı bilinmese de şans eseri kazının sağ alanında bulunan sütunun temel taşının önüne yerleştirilen iki adet ham tuğlanın şekli çok iyi anlaşılmaktadır. Bu iki tuğla, sütunun temel taşından 3 cm mesafede, uzunlamasına birleştirilerek temel taşına paralel olarak yerleştirilmiştir. (Görsel 15 ve 16) Her ikisinin de başlangıçta dikdörtgen şeklinde olduğu görülmektedir. Genişlikleri 25.5 cm'dir. Sol kerpicingin uzunluğu 31.5 cm'dir. Sağdaki kerpiç eksik olduğundan gerçek uzunluğu bilinmemektedir. Mevcut uzunluğu 42 cm'dir. Sanki bu iki ham tuğla doğrudan platformun üzerine yerleştirilmiş gibi görünmektedir. Platformun yüksekliği, kerpiçlerin yüksekliğiyle karşılaştırıldığında kerpiçlerin kalınlığının en az 5 cm olması gerektiği anlaşılmaktadır. İki kerpicingin solunda duvar temelinden başka bir kerpiç çıkıntısı görülmektedir. Ancak şekli ve boyutu bilinmemektedir. Şimdiye dek bulunan duvar temellerinin hepsinin hem çok aşındığı hem de kil akması nedeniyle ham tuğladan yapılıp yapılmadığı bilinmemektedir. Duvar temelinin tamamının bu tür ham tuğlalardan yapılmış olması mümkündür. Kuzeyden inişe doğru akan suyu sütun taşı tıkadığı için bu iki kerpiç neredeyse sağlam kalmıştır. Kazı alanının güneydoğu kısmında veya yapının kuzeydoğu köşesinde, bu iki kerpice benzer şekil ve boyutta üç kerpiç bulunmuştur. (Görsel 12 ve 32)

Bunlardan biri kazı alanının kuzeydoğu köşesinde olup dikdörtgen şeklindedir. Genişliği 25.5 cm, uzunluğu 36 cm, kalınlığı 5.5 cm'dir. Kırılıp; dokunulduğunda parçalanmak üzereydi. Bu, kuzey duvarının ön kısmından düşmüş veya kaldırılmış ham tuğladır. Bu tuğla, platformun üzerindeki 21 cm kalınlığındaki çökelin üzerinde olduğundan buraya yapının yıkılmasından çok sonra geldiği söylenmektedir. (Görsel 34)

Ayrıca burada kazı alanının ön duvarına devamı yerleştirilen dikdörtgen ham tuğla bulunmaktadır. Genişliği 26-30 cm, kazı

duvarına kadar olan uzunluğu ise 31 cm'dir. Kalınlığı belirsiz olup yerden toplam yüksekliği 11 cm'dir.

Ayrıca onun arkasında 45x39 cm ebatlarında dikdörtgen ham tuğla ayrı bulunmaktadır. Kalınlığı aynı şekilde belirsizdir; yerden yüksekliği 16 cm'dir. Bu son iki tuğla, yapının ince toprak çökeltisi üzerinde bulunduğu söylenebilir.

Güneydoğu alanındaki bu 3 ham tuğla muhtemelen ana yapının temel tuğlalarıdır ve bu tip tuğlaların genel boyutları büyüklüklerinden tahmin edilebilir. Duvar temelinde 2 tip dikdörtgen şekilli ham tuğla kullanılmış olması muhtemeldir. Birincisi genellikle 25.5 cm genişliğinde, 31.5-36 cm uzunluğunda ve 5.5 cm kalınlığındaydı. İkincisi öncekinden daha büyük olup 45x39 cm ölçülerindedir. Kalınlık 5.5 cm'den fazla olabilir. Ana trencin kuzey kısmının kazısı sırasında platformun üzerindeki kil tabakasında böyle bir tuğlanın 1 parçasının bulunduğu daha önce belirtilmiştir.

Hermen Denj- 1'in ana yapısının kazısında şu ana kadar yanmış tuğlaya hiç rastlanmamıştır. Ayrıca duvar temelinin üstündeki bölümde duvar işçiliği bulunamadığı için duvarın tam olarak nasıl olduğu konusunda doğrudan bir karar vermek mümkün değildir. Bu yapının duvar temeli, en az iki farklı şekildeki ham tuğlayı en az iki kat dizerek yapılmıştır. Duvar temelinin üstündeki duvar işçiliği kaybolduktan sonra uzun süre doğanın doğrudan etkisi altında kalması sonucunda aşınıp kili akarak bugünkü haline gelmiştir.

Sütun

Yapının kuzey duvarında yapının planını ve yapısını netleştirmek açısından oldukça önemli olan sütunların temel taşları bulunmuştur. Kazının ana trencinin kuzeyinde (6T-7T kare), doğu alanının merkezinin kuzeyinde (8Y-8X kare) ve kuzeybatı alanının güneybatısında (5P-5O kare) her alanda

birer temel taşı, platformun kuzey kenarının kenarından yaklaşık 1 m uzaklıkta, duvar platformunun içinde, onun kuzey kenarının 33-40 cm güneyindedir. (Görsel 4, 5, 8, 9 ve 11) Kenarlar, yapının ana aksları boyunca olup yükseklik platform yüksekliği seviyesinde veya biraz üzerindedir. Bunlar yapılırken açık gri granit taşlar kareler hâlinde kesilmiş ve boyutları birbirine yakın görünmektedir. Üst yüzeyi düzdür ve sütunun ahşabının basıncıyla aşındığı söylenebilir. Sütunların temel taşları, platformun kenarında aralarındaki mesafe aynı olacak şekilde platformun kil gövdesine yerleştirilmiştir. Duvarın temeli sütunların temelleri üzerine yapılmıştır. Böylelikle, platformun kenarındaki ahşap sütunların yapı duvarının bir parçası haline geldiği anlamına gelmektedir.

Kazının doğu alanı (kare 8Y-8X) sütunu, temel platformun kuzey kenarından 101 cm, duvar temelin kuzey kenarından ise 35 cm güneydedir. (Görsel 11, 29 ve 30) Yüksekliği yaklaşık olarak platformun yüzeyiyle aynıdır. Ebatları 51x50 cm'dir. Bunun ana özelliği, üst yüzeyine keskin bir aletle vurularak kasıtlı olarak birçok eğik çizginin oyulmuş olmasıdır.

Kazının ana trencinin kuzey kısmındaki (kare 6T-7T) sütunun temel taşı, platformun kuzey kenarının kenarından 96 cm, duvar temelinin kuzey kenarının ise 40 cm güneyindedir. Bu temel taşı, duvar temelinden güneye 24-27 cm, platformdan ise yukarıya 1.5 cm kadar çıkıntı yapmaktadır. Ebatları 54.5 x 54 cm'dir.

Kuzeybatı alanın güneybatı (kare 5P-5O) kısmının temel taşı, platformun kuzey kenarının üstünden 92 cm, duvar temelinin kuzey kenarının 33 cm güneyinde ve daha önce de belirttiğimiz gibi birleşik 2 ham tuğladan 3 cm uzaktadır. Platformdan yukarıya 3 cm çıkıntılıdır. Etrafındaki duvarın temeli için ham tuğlalar vardı ama çoğu aşınmış ve neredeyse görünmez hale gelmişti. Ebatları 54x52 cm'dir. (Görsel 8, 14 ve 15)

Daha önce de belirttiğimiz gibi, şu anda ortaya çıkan sütunların temel taşlarında aşınma izleri var ve izler bunların üzerinde ahşap yapı sütunlarının bulunduğunu göstermektedir. Ancak kazılarda ağaç kalıntısına hiç rastlanmamıştır.

Sol tarafta ve merkezde bulunan sütun temelleri arasındaki mesafe 423 cm, merkezden ve sol taraftan bulunan sütun temelleri arasındaki mesafe ise 409 cm'dir. Sütunların temel taşları arasındaki mesafenin belli olması sonucunda ve bu bilgiler ışığında yapıdaki toplam sütun sayısı ve yapının genel boyutları tahmin edilebilmektedir. Ayrıca, sütunlar arasındaki mesafeden yapının inşasında hangi uzunluk biriminin kullanıldığını netleştirmek mümkündür.

Çatı

Hermen Denj 1'in ana binasının kazısı öncesinde üzerinde az sayıda çatı kiremidi parçası görülmekteydi. Kazılarda ayrıca çatı kiremidi parçaları da bulunmuştur. Fakat sayıları çok azdır. Harabeden çıkarılan çatı kiremidi parçaları çok az olmasına rağmen gerçekten çatısı kiremitle kaplı bir binanın var olduğunu kanıtlaması açısından önemlidir.

Çatı kiremidi parçalarının dağılımı kazı alanlarına göre değişiklik göstermektedir. Örneğin, kazının güneybatı kısmında sadece bir adet çatı kiremidi parçası bulunmuş; ancak batı kısmında hiç bulunamamıştır. (Görsel 6 ve 7) Kuzeybatı alanında, platformun dış veya kuzey tarafında çatı kiremitleri ortaya çıkarılmıştır. (Görsel 8 ve 17) Ana kazı trencinin ön yarısındaki platform alanında, 20T-20U ile 26T-26U kareleri (Görsel 10) ile kuzey yarısının duvar tabanının ilerisindeki 7T-7U ve 8T-8U karelerinde çatı kiremitlerine rastlanmamıştır. (Görsel 9) Ancak 75 parça çatı kiremidi trencin kuzey ucundaki 2U karesinde bulunmuştur. (Görsel 18) Bu kare, platformun arkasındaki alana aittir. Aynı şekilde, platformun dış kısımda ana trencin ön ucunda da çatı kiremidi bulunmaktadır. Güneydoğu alanı

yüksek miktarda moloz yığınının sahiptir. Dolayısıyla buradan çok sayıda çatı kiremidi bulunmuştur. Doğu alanında ise duvar tabanının üzerinde herhangi bir çatı kiremidine rastlanmamıştır. Fakat duvarların yüzeyinden ve iç kısmında, ayrıca platformun dışında çatı kiremidi bulunmuştur.

Çatı kiremidi parçaları buluntularının yüzeyden de bulunduğunu yukarıda bahsetmiştik. Çatı kiremidi parçaları, en derin noktası yer yüzeyinin 70 cm altında, zemin toprağından bulunur ve bu platformun kuzey tarafında ortaya çıkan derinliktir. (Görsel 17) Ancak platformun ön kısmında, yüzeyin 35 cm altında çatı kiremidi parçası bulunmuştur. Çatı kiremidi parçaları bu nedenle platformun kuzey yarısına dağılmış durumda ve ön yarıda neredeyse hiç yoktur. Platformun kuzey ve güney kenarları dışındaki toprakta çok sayıda çatı kiremidi parçası bulunmuştur. Burada bulunan çatı kiremitlerinin çatıdan çok erken bir tarihte, belki de bina yıkılmadan önce düştüğü tahmin edilmektedir. Kazı çalışmaları sırasında güneydoğu alanında sadece bir adet tam çatı kiremidi bulunmuştur. (Görsel 37 ve 39) Elde edilen çatı kiremidi parçalarının çoğu küçüktür. Bina kalıntısından herhangi bir çatı kenar kiremidine rastlanmamıştır. Çatı kiremiti parçalarının çok az olması nedeniyle kenar kiremidinin tespit edilmesi elbette çok düşük bir ihtimaldir.

Bulgu

Hermen Denj- 1'in ana binasında yapılan araştırma sırasında toplam 1.000 adet bulgu ortaya çıkarılmış ve kayıt altına alınmış, belgelenmiştir. Bulgulardan 3 tanesi yüzey araştırması sırasında geri kalanı ise kazı sırasında bulunmuştur. Bu rakamın kazı alanında halen mevcut olan ham tuğlaları içermediğini belirtmek gerekir. Ana yapı buluntuları şu şekilde sınıflandırılabilir. Bunlar: 1. Çatı kiremidi, 2. Taş, 3. Seramik eşyaları, 4. Çanak çömlek kapları, 5. Hayvan kemikleri, 6. Kömür. Yüzey araştırması sırasında bulunan iki dökme demir çömlek

kap parçasının geç döneme ait olduğu açıkça görülmekteydi. Dolayısıyla burada ele alınmamıştır.

Bu bulguların birkaç ortak özelliği vardır: 1. Çok az sayıda bulunmuşlardır; 2. Çok seyrek bulunmuşlardır; 3. Oldukça hasarlı olarak bulunmuşlar.

Güneybatı alanından 1 adet çatı kiremidi parçası ve batı alanından 1 adet küçük hayvan kemiği dışında herhangi bir buluntuya rastlanmamıştır. (Görsel 6 ve 7) Ana trencin ön yarısındaki 21T-20U ile 25T-26U kareleri ve kuzey duvarının tabanında herhangi bir eser bulunmamıştır. Platformun ön ve arka dış kısmındaki bulgular, zemin toprağına kadar olan derinliklerden ortaya çıkarılmıştır. (Görsel 17, 27, 28, 71, 72) Kısacası, bulguların çoğunun neredeyse bir atık olduğunu söylemek yanlış olmaz.

Çatı kiremidi. Bu kategoriye ait toplam 851 eser bulunmaktadır. İki tip çatı kiremidinin var olduğu bilinmektedir. Moğol arkeolojik çalışmalarında “тоггуур баар” ve “нөмрөр баар” olarak bilinen *kalın* ve *ince* olmak üzere iki tür çatı kiremidi parçası bulunmuştur. Çatı kiremitlerinde en yaygın renkler kahverengi-gri, açık gri ve mavi-gri'dir. Her kiremidin iç kısmında dağarcık izi bulunmakta; az sayıda kiremidin iç kısmında dağarcık dikiş izleri de bulunmaktadır. Bazı kiremitlerin yüzeylerinde kalıba basmak için ahşap aletlerin yerleştirildiğini gösteren ince, paralel oluklar vardır. Çatı kiremitlerinin çoğunun yüzeyinde çok ince bir tebeşir tabakası mevcuttur.

Bulunan tek sağlam çatı kiremidi, kazının güneydoğu alanındaki 14E karesinde yüzeyin 20 cm altında bulunan *ince* kiremittir. (Görsel 37 ve 39) Sarı-gri renkli olup uzunluğu 37 cm, genişliği 13.2 cm, kalınlığı 3.4 cm'dir. Bir ucundaki çıkıntının uzunluğu 5.1 cm, kalınlığı ise 1 cm'dir. İki iç yan kenar arasındaki mesafe 10 cm'dir. Çatı *ince* kiremidinin diğer parçalarının eni, kalınlığı, çıkıntı uzunluğu ve kalınlığı da buna benzerdir. (Görsel 40-41)

Genişliği belirlenebilen çatı kalın kiremidinin bir büyük parçası vardır. Kazının güneydoğu alanının kuzeydoğu köşesindeki 11E karesinde, yüzeyin 11 cm derinliğinde bulunmuştur. Renk açık gridir. Mevcut uzunluk 28.4 cm, genişlik 19.9 cm ve kalınlık 1-1.4 cm'dir. (Görsel 42-43)

Kazı sırasında bulunan çatı kiremitlerinin kırık olmasından dolayı inşaat agregası dışında herhangi bir amaçla kullanılmasının mümkün olmadığı belirtilmiştir.

Taş. Ana kazı trencinin kuzey yarısında birbirini izleyen 3 karede her birinde bir taş bulunmuştur (Görsel 44 ve 46): 10T (toprağın 17 cm altında), 11T (derinlik 13 cm) ve 12T (derinlik 15 cm). Bunlardan iki küçük olanının (10T ve 12T'de bulunanlar) sütun kaidelerinin parçaları olma ihtimali bulunmaktadır.

Seramik eşyaları. Kazı sırasında seramikten yapılmış 2 adet dairesel obje bulunmuştur. Bir tanesinin çapı 6.9 cm, kalınlığı ise 8 cm'dir. Şekli tam olarak yuvarlak değildir ve kenarları pürüzlüdür. Bir tarafa dönüktür. Ortasında dairesel bir delik vardır. Deliğin çapı 0.8 cm'dir. Gövdesi kahverengimsi gridir. Her iki taraftaki yüzey başlangıçta siyahtı, ancak yanıklar nedeniyle büyük kısmı sarımsı gri ve beyaza dönüşmüştür. Günlük kullanım sırasında kırılan çatlak kaplar onararak yuvarlak hale getirilmiştir. Bunun eğirmen çengeli veya çömlekçilik kabının kapağı olduğu anlaşılmaktadır. (Görsel 47 ve 48)

Ana kazı trencinin kuzey yarısının orta kısmında, yüzeyin 24 cm altında bulunan platform üzerinde dairesel bir obje daha bulunmuştur. Koyu gri renkli, boyutu 3.7 x 3.4 cm, kalınlığı 0.9 cm'dir. Bir tarafta yüzeyin ortasında 0.2 cm çapında, de linmemiş ve çok sığ bir delik bulunmaktadır. Diğer tarafında dağarcık izi bulunmakta. Çatı kiremitlerinin kırık kenarını keserek dairesel bir şekil oluşturmaya çalışılmıştır. (Görsel 49-51) Bu bir masa oyununun pulu olabilir. Çatı kiremidi ve ev çanak çömlekleri atıklarından yararlanılarak yapılan bu iki eşya,

kullanılması nedeniyle yıpranmış ve aşınmış durumda olup bina sakinleri tarafından kullanılmış bir eşya olması kaçınılmazdır.

Çanak çömlek kapları. Günlük kullanım çanak çömlekleri, yerleşim yerlerinden bulunan en yaygın eserlerden biridir. Yukarıda belirtildiği gibi, Hermen Denj- 1'in ana binasında çok az sayıda yapı malzemesi bulunmuştur. Ancak günlük kullanıma ait çanak çömlek kalıntıları daha da azdır. Toplamda 6 çanak çömlek kabının 9 parçası bulunmuştur. Bir kap dışında diğerlerinin sadece bir parçası bulunmaktadır. Çanak çömlek parçalarının çoğu küçüktür. Her bir kabı tanımlarsak, aşağıdaki gibi olacaktır.

1. kap. Platformun dışında, yüzey toprağın 62 cm altında, ana trencin ön ucundaki 27T numaralı karede bulunmuştur. (Görsel 27 ve 28) Platformdan düşen kalın, sert kil tabakasının altında tek bir çömleğin 4 küçük parçası vardı. (Görsel 52 ve 53)

1. parça. Yüzeyi gri-kahverengi, içi siyah, gövdesi koyu gridir. Boyut 3.7x3 cm'dir.

2. parça. Yüzeyi koyu gri, içi gri-kahverengi, gövdesi sarımsı-kahverengi-gri renkli olup boyutu 3.8 x 2.9 cm, kalınlığı 0.7-1 cm'dir. Yüzeyinde eşkenar dörtgen deseni vardır. (Görsel 52) Bu küçük çanak çömlek parçasında "Uygur deseni" olarak bilinen eşkenar dörtgen desenin bulunması, Hermen Denj- 1'in ana binasının ön tarihlemesinin belirlenmesinde temel kanıtlardan biri haline gelmektedir.

3. parça. Yüzeyi gri-kahverengi, içi siyah, gövdesi gri-kahverengi ve boyutu 3.7 x 2.7 cm'dir.

4. parça. Yüzeyi koyu gri, içi siyah, gövdesi koyu gri renkli ve boyutu 2.9 x 1.3 cm'dir.

2. kap. Kuzeybatı kazı alanı 4P karesinde, platformun zemin toprağında, yüzey toprağının 70 cm altında 1 adet

çanak çömlek parçası bulunmuştur. Yüzeyi koyu gri, içi siyah, gövdesi kahverengimsi gridir. Boyutu 2.5 x 2.3 cm ve kalınlığı 1.3 cm'dir. (Görsel 55-57)

3. kap. Güneydoğu alanındaki 13d karesinde yüzeyden 34 cm derinlikte çanak çömlek kap ağzının parçası bulunmuştur. Yüzeyi gri, içi koyu gri, gövdesi kahverengimsi sarıdır. Boyutu 8.4 x 5.7 cm ve kalınlığı 0.4-0.8 cm'dir. Dikey geniş ağızlı, boyunsuz, gövde duvarları yanlara hemen hemen dik olan ince bir kap olduğu anlaşılmaktadır. (Görsel 58 ve 59)

4. kap. Doğu alanının güneydoğu köşesindeki 10Z karesinde yüzey toprağının 23 cm altında 1 adet çanak çömlek kap parçası bulunmuştur. Yüzeyi kahverengi-gri, içi siyah, gövdesi açık gridir. Boyutu 5.3 x 3.5 cm ve kalınlığı 0.9 cm'dir. (Görsel 60 ve 61)

5. kap. Çanak çömlek kabının kalın ağız kenarının iç yüzeyi gri, gövde kısmı ise açık gri renktedir. Boyutu 5.6 x 3.2 cm ve kalınlığı 1.8 cm'dir. Kabin ağız kenarının içbükey olmasının az olması nedeniyle oldukça geniş ağız kenarlı olması muhtemeldir. (Görsel 62 ve 63)

6. kap. Yüzey araştırma sırasında bulunan 1 adet çanak çömlek parçasının iç kısmı koyu gri, gövdesi ise sarımsı gri renktedir. Boyutu 5.5 x 2.8 cm ve kalınlığı 0.7-1.1 cm'dir. (Görsel 64 ve 65)

Bu birkaç çanak çömlek parçası, yüzey toprağının 23-70 cm altında bulunmaktadır.

Bu seviye, binanın terk edilmesinden çok sonra oluşan bina molozu ve doğal toprak çökeltilerinden oluşan tabakanın altındadır; bu, bunların binanın sakinleri tarafından o dönemde atıldığını göstermektedir. Başka bir deyişle, çanak çömlek ve kap parçaları mümkün olan en alt tabakada bulunmuştur.

Çanak çömlek kap parçaları az sayıda ve çok küçük olduğundan, kabın yeniden restore edilmesi olasılığı son derece sınırlıdır. Ancak yapı içerisinde en az iki tip çanak çömlek ve kap kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bunlar arasında mutlaka iki tip çömlek vardır: dik gövde ağızlı, boyunsuz, geniş ağızlı ince kap ile geniş ve kalın ağızlı kap. Ayrıca dar boyunlu, ağız kavisli, gövdesi şişkin, dip kısmı dar uzun kapların gövdesinin üst kısmına çoğunlukla eşkenar dörtgen motiflerinin süsleme amaçlı basıldığına⁶ göre bu tür kapların da kullanılmış olması muhtemeldir. (Görsel 73)

Kemik. Toplam 129 adet hayvan kemiği kırığı ve parçası bulunmuştur. Hem küçükbaş hayvan hem de büyükbaş hayvan kemikleri bulunmuştur. Ancak çoğunluğu küçükbaş hayvan kemikleri oluşturmaktadır. Kemiklerin yapısına bakıldığında kemik parçalarının olgun hayvanlara ait olduğu söylenebilir. Genel olarak küçük yaşta hayvan kemikleri hakkında hiçbir bilgi bulunmamaktadır. Laboratuvar dışı koşullarda tanınan kemikler arasında küçükbaş hayvan kemiklerinden alt çene kemiği (4 dişli. Görsel 66), kürek kemiği, sırt kemiği, kaburgalar, kol kemiği, aşık kemiği, kaval kemiği, toraks ve önkol kemiği ile büyükbaş hayvan kemiklerinden incik kemiği ve kaburga bulunmaktadır. Bu kemiklerin tümü aşık kemiği hariç kırık parçalardır. Özellikle kol kemiklerinde çoğunlukla küçük parçalar ve çatlaklar vardır. Küçükbaş hayvanın kol kemiklerinin az sayıda bulunduğunu, ancak kırık kemiğin kasıtlı olarak kırıldığı söylenebilir. Değerli kemikler arasında 4 kürek kemiği ve 2 aşık kemiği bulunmaktadır. (Görsel 67 ve 68) Ana trencin platformunda daha az sayıda kemik bulunurken, platformun dış ön ve arka kısmında çok sayıda kemik bulunmuştur. Özellikle platformun ön kısmındaki 28U karesinde yüzey toprağının 52-53 cm altında derinlikte en fazla 20 parça kemik (Görsel 69-70), platformun arka kısmında yüzey toprağının 16-62 cm altında, ön kısmında ise yüzey toprağının 5-63 cm altında derinlikte

[6] Ю.С.Худяков. К истории гончарной керамики в Южной Сибири и Центральной Азии. - Керамика как исторический источник. Новосибирск, 1989: 140, 141 (рис. 3)

bulunmuştur. Kuzeybatı alanında bulunan 3 kemiğin (omurga kemiği, kol kemiği ve incik kemiği) platformun dışında ve zemin toprağının üzerindeydi. (Görsel 71) Tespit edilen derinlik, yüzey toprağının 55-70 cm altındadır. Kazının batı alanında küçük bir hayvan kemiği dışında herhangi bir bulguya rastlanmamıştır. Ancak doğu alanında bulunan tek kemik, 47 cm derinlikte bir fare deliğindeydi. Güneydoğu alanında, en derini platformun yüzeyinde olmak üzere çeşitli derinliklerde hayvan kemikleri bulunmuştur. (Görsel 72)

Kemik kalıntılarının eksik olması, bunların yiyecek olarak kullanılıp atıldığını göstermektedir. Binanın dışına, platformun yakınına atılan bu kemiklerin büyük ihtimalle bu binada yaşayanların yemek artıkları olduğu düşünülmektedir. Eğer öyleyse, bu binanın insanlar tarafından kullanılmakla kalmayıp, platformun dışında yavaş yavaş kalın bir toprak döküntüsü birikinceye kadar uzun süre yaşamış olmaları muhtemeldir. Araştırmacı M. Bayarsaikhan'ın Hermen Denj- 1'de bulunan hayvan kemiklerini laboratuvarında detaylı bir şekilde analiz etmesiyle birçok ilginç sonuca ulaşılması beklenmektedir.

Tartışma

Moğolistan yerleşim yerleri arkeolojik çalışmasının 150 yıllık bir geçmişi⁷ olmasına rağmen Türk ve Uygur dönemlerine ait şehir ve yapı kalıntılarının kazıları henüz başlangıç aşamasındadır. Bunun, Hermen Denj- 1'in ana binasının özelliklerinin aynı döneme ait diğer binalarla karşılaştırılması sonucunda önemli sonuçlara ulaşma olasılığını büyük ölçüde sınırladığını belirtmek gerekir.

Orhun Vadisi'ndeki Bilge Kağan Anıt Külliyesi'nin Tapınağı, şu ana kadar nispeten tamamen kazılmış ve incelenmiş, birkaç Türk ve Uygur binasından çok daha küçük ancak şekil ve fiziksel boyut olarak incelediğimiz yapıya en çok benzeyen

[7] Д.Цэвээндорж, Д.Баяр, У.Эрдэнэбат. 2007 Монголын эртний хот суурины судалгаа. - Монгол улсын шинжлэх ухаан. 32-р боть. УБ., 2007: 140

yapıdır. Ayrıca Kültigin Anıt Külliyesi'nin Tapınağı'nın bazı yönleri benzerlik göstermektedir.

Öncelikle Bilge Kağan ve Kültigin Anıt Külliyesi Tapınağı'nın bilerek yapılmış kil platformlar üzerine inşa edilmiş olması dikkat çekicidir. Bilge Kağan Anıt Külliyesi Tapınağı'nın platformları 15.15 x 14.62 m boyutlarında ve 95-112 cm kalınlığındadır. Platformun dış duvarının tüm yüzeyinin tuğlalarla kaplandığı tahmin edilmektedir. Platformun kenarından 1.36 m içeride sütunların granit kaideleri bulunmaktadır. Platform üzerinde sütunların 16 taş kaidesinden sadece 5 tanesi kalmıştır. Granit taş kare şeklinde kesilmiştir. İki çeşidi vardır; üstteki düz yüzey oyulup çizgilerle doldurulmuştur. Sütun kaidelerinin ölçüleri 47 x 45.5 - 51 x 55 cm arasındadır. Sütunlar arası mesafeler, uzak, orta ve yakın olarak sınıflandırılabilir 3 farklı boyutta ayarlanmıştır. Uzak mesafesi 4.11 m, ortadaki 3.3 - 3.55 m, yakındaki ise 2.55-2.59 m'dir. Sıra kenarındaki temel taşları arasında duvar temel kalıntısı olan kırmızı kilden ince bir şerit bulunmaktadır ve genişliği 0.62 - 0.72 cm'dir. Bu ölçülere göre binanın büyüklüğü hesaplandığında uzunluğu yaklaşık 12.43 m, genişliği ise yaklaşık 11.25 m'dir. Binanın tabanı 32 x 32 cm kare tuğlalarla kaplanmıştır.⁸ Binanın yüksekliğini, tapınak binasının genişliğine göre hayal edersek 17-22.5 m olacaktır.

Anıt adı	Platformun kalınlığı (sm)	Platformun kenarından sütunun temel taşına kadar olan mesafe (sm)	Bina duvarının kalınlığı (sm)	Sütun ölçüsü (sm)	Sütunlar arasındaki mesafe (m)
Bilge Kağan Anıt Külliyesi Tapınağı	95-112	136	62-72	47x45.5 - 51x55	4.11 (uzaktaki)
Hermen Denj - 1 Ana Binası	41.5-158	92-101	64-133	(ortalama) 54x54	4.09-4.23

[8] Р.Мөнхтулга. Эртний Түрэгийн язгууртны тахилын онгоны судалгааны зарим асуудлууд. Доктор (Ph.D)-ын зэрэг горилсон бүтээл. УБ., 2019: 78-84

Ayrıca Kültigin Anıt Külliyesi Tapınağı'nda da 16 sütun kaidesi bulunmaktadır⁹ ve bu taş temelleri arasındaki "uzun" mesafesi 4.16 - 4.2 m'dir; bu da Bilge Kağan Anıt Külliyesi Tapınağı ve Hermen Denj - I'nın Ana Binası ile aynıdır.

Yukarıdaki tablodan da görebileceğiniz gibi, Hermen Denj-1 Ana Binası ile Bilge Kağan Anıt Külliyesi'nin Tapınağı'nın bazı ana boyutları örtüşmektedir.

Şimdilik sadece platformun genişliği, sütunlar arasındaki mesafe ve sütunların temel taşlarının boyutu bilinmektedir. Bu boyutlara dayanarak öncelikle platformun uzunluğunu tahmin etmek gerekir. Bu, gelecekteki kazı taktiklerini geliştirmek için önemli bir kılavuz olacaktır. Ayrıca binanın genel boyutunun yeniden hayal edilmesi açısından da önemli bir ipucu olacaktır. Bunun için öncelikle platformun üzerinde kaç sıra sütun kaidesi olabileceğini hesaplamamız gerekir. Şimdiye kadar bulunan sütunlar arasındaki mesafeye dayanarak bu binanın her iki sütunu arasındaki mesafenin 4.2 m olduğunu varsayıyoruz. Ayrıca sütunun temel taşının boyutunun da 0.54 m olduğu tahmin edilmektedir. Sütunun temel taşından platformun kuzey kenarına kadar olan mesafe yaklaşık 1 m'dir. Platformun diğer kenarlarında da böyle olması muhtemeldir. Yani platformun bilinen genişliği olan 21.16 m mesafedeki sütunun temel taş sayısını hesaplarsak tam 5 sıra çıkacaktır. Şimdilik belli olan sütunun temel taşlarından her iki tarafa sütun temeli için mümkün olan alanla sınırlı olarak hesaplanırsa sağda 1 sıra, solda ise 2 sıra olma ihtimali mevcuttur. Bir başka deyişle, sütunun kaidesi genişlemesine veya kuzeyden güneye 5, uzunlamasına veya batıdan doğuya 6 sıra olduğu varsayılabilir. 6 sıra sütunun kaidesini barındıran platformun uzunluğu $(0.54 \times 6 + 4.2 \times 5 + 2) = 26.24$ m, alanı ise yaklaşık 555.2 m^2 olacaktır.

[9] Р.Мөнхтулга. Эртний Түрэгийн язгууртны тахилын онгоны судалгааны зарим асуудлууд. Доктор (Ph.D)-ын зэрэг горилсон бүтээл. Уб., 2019: 84 (хүснэгт)

Dönemin soylular yapılarının zeminleri yanmış geniş kare tuğlalardan yapıldığından, kazdığımız binanın platformunda da böyle bir tuğla zemin olması oldukça muhtemeldir.

Şu ana kadar elde ettiğimiz yapı malzemeleri arasında zarar görmeden ilk haliyle bulunan sadece çatı ince kiremittir. (Görsel 37-39) Bulunan çatı kiremidi, Bilge Kağan ve Kültigin anıt külliyeleri ile Uygur şehirleri¹⁰ ve türbelerinden¹¹ elde edilen çatı kiremitlerinden daha uzundur. İnce kiremitin, önceki dönemine göre daha uzun olması, Geç Tang Hanedanlığı'nın (MS 780-907) bir olgusudur. Bu dönemde imparatorluk sarayları ve Budist tapınakları gibi anıtsal yapılar çok sayıda inşa edildiğinden çatı kiremitlerinin daha uzun yapılmasına ihtiyaç duyulmuştur.

Hermen Denj- 1'in bir tür inşaat malzemesi olan çatı ince kiremidi boyutları Höşöö Tsaidam anıt külliyelerinden farklı olsa da yapıda kullanılan uzunluk biriminin aynı olduğunu söylemek mümkündür. Örneğin binanın sütunları ile sütunların taşları arasındaki mesafenin aynı olmasını da bunun bir kanıtı olarak düşünebiliriz.

Kazı sırasında yanmış tuğla kalıntısına rastlanmasa da ham tuğla temelin üzerinde yanmış tuğladan yapılmış bir duvarın olduğu tahmin edilmektedir. Duvarın temeline göre üstündeki tuğla duvarın genişliği muhtemelen 1 metreyi geçmemektedir.

Tahmini olarak yapının toplam sütun kaide sayısı en fazla 30 civarındadır. Bu ise elbette ki aynı sayıda ahşap sütunun olduğu anlamına gelmektedir. Şu ana kadar bina kalıntısında herhangi bir ahşap parçası bulunmamıştır. Bina platformunun boyutuna ve sütun altlığının boyutuna bakılırsa ahşap sütununun

[10] L.A.Arden-Wong, I.A.Arzhantseva, O.N.Inevatkina. Reflecting on the Rooftops of the Eastern Uighur Khaganate: A Preliminary Study of Uighur Roof Tiles. // Sino-Platonic Papers. No. 258, 2015: 19-21

[11] А.Очир, Л.Эрдэнэболд, Ц.Одбаатар, Б.Анхбаяр. Уйгурын язгууртны бунхант булш. // Studia Archaeologica. Tom. XXVI, fasc. 17. Уб., 2008: 334

dayanıklı, sağlam, yüksek ve geniş olması gerekmektedir. Bu kadar büyük bir binanın çatısını kaplayan kiremitlerin basıncı oldukça büyük olmalıdır.

Yukarıda da bahsettiğimiz gibi binanın alanı geniş olduğundan elbette onu kaplayan çatı da küçük değildir. Genel olarak bir yapı kalıntısında en sık rastlanan bulgu çatı kiremitleridir. Harabeden bulunan çatı kiremidi kalıntıları, binanın büyüklüğüyle kıyaslanıldığında sayıca çok azdır.

Platform boyutundan 4 kenarın her birinden 0.6 m çıkarırsak binanın gerçek boyutunu elde edebiliriz. Bir başka deyişle, binanın uzunluğu 25.64 m, genişliği ise 20.56 m'dir. Kapsama alanı 527.1 m²'dir. (Görsel 74)

Binanın kapladığı alan, sütunların taş temelinin büyüklüğü, sütun temelleri arasındaki mesafe ve sütun sayısı, binanın tek katlı olmadığını göstermektedir. Bilinen miktarlara göre bu yapının 2-3 katlı, 29-38 m yüksekliğinde görkemli bir konak olduğu söylenebilir.

Bu devasa binanın tarzı, Tang Hanedanlığı'nın hükümdar sarayları ve Budist tapınakları gibi Çin elit mimarisine benzemektedir.

Bina platformunun duvarların ve sütunların temel taşları binanın uzunlamasına eksenini boyunca veya 293°'de olduğu görülmektedir. Daha sonraki kazılarda söz konusu unsurların diğer kısımları muhtemelen bu yönde ortaya çıkarılacaktır. Sütunun diğer temel taşlarının, özellikle de yapı duvarlarının temel taşlarının bulunması umulmaktadır. Bu binanın aynı zamanda surlarla çevrili kompleksin ayrılmaz bir parçası olarak inşa edildiği konumu ve ana aksın yönü açıkça anlaşılmaktadır. Ancak, yapının boyut bakımından en büyük olmasının yanı sıra kompleksin merkezi olması da buradaki en önemli yapı

olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla, bu bina bilinçli olarak seçilmiş ve kazısı başlatılmıştır.

Ana trencin ön ucundaki 27T karesinde, platformun güney kısmındaki döküntüde bulunan 4 küçük çanak çömlek parçasından birinin üzerindeki eşkenar dörtgen deseni (Görsel 52 ve 54) Moğolistan ve komşu ülkelerindeki Uygur dönemi anıtlarında sıklıkla rastlanmakta; dolayısıyla bu bazen “Uygur deseni” olarak da adlandırılmaktadır. Hermen Denj yüzey araştırma sırasında¹² ve oranın Kitan dönemine ait bina kazılarında¹³ bulunan örneklerin yanı sıra Uygur başkenti Kara Balgasun¹⁴, Kara Balgasun sakinlerinin mezar yerleri olan Olon Dov¹⁵ ve “Dörvöljin”-ler¹⁶, ayrıca Bayan-Olgii İli Nagoonuur Sum’daki Ulaan Uul¹⁷, Arhangai İli, Haşaaf Sum’daki Lüngiin Dörvöljin¹⁸, Bulgan İli, Daşınçilen Sum’daki Zaan Hoşuu’nun 1. mezarı¹⁹, Daşınçilen Sum’daki Çin Tolgoi yerleşimi²⁰, Govi-Altai İli, Şarga Sum’daki Halzan Şireg yerleşimi²¹ ile komşu Tuva’daki Uygur dönemine ait mezarlarda²² bulunmuştur. (Görsel 73)

[12] А.Очир, Ц.Одбаатар, Л.Эрдэнэболд, Б.Анхбаяр. Монгол улсын нутаг дахь уйгурчуудын археологийн дурсгал. Уб., 2019: 47, 50 (31-р зураг); А.Очир, А.Энхтөр, Л.Эрдэнэболд. Түүл голын сав дахь Хятаны үеийн хот суурингууд. Уб., 2022: 96

[13] А.Очир, Ц.Одбаатар, Л.Эрдэнэболд, Б.Анхбаяр. Монгол улсын нутаг дахь уйгурчуудын археологийн дурсгал. Уб., 2019: 47

[14] У.Эрдэнэбат, Д.Содномжамц. Уйгурын үеийн шавар савны төрөл, хээ чимэглэлийн судалгааны зарим асуудал. // Нүүдэлчдийн өв судлал. Tom. XVIII, fasc. 10. Уб., 2017: 109, 117 (7-р зураг)

[15] У.Эрдэнэбат, З.Батсайхан, Б.Дашдорж, Ч.Амарбилэг. 2011 Архангай аймгийн Хотонт сумын нутаг Олон Дов хэмээх газар 2010 онд хийсэн археологийн шинжилгээ. // Studia Archaeologica. Tom. XXX, fasc. 9. Уб., 2011: 156, 180 (22-23-р зураг)

[16] Ц.Одбаатар. Уйгурын Дөрвөлжингийн вааран сав суулгын асуудал. // Нүүдэлчдийн өв судлал. Tom. XIV, fasc. 8. Уб., 2013: 92-106

[17] У.Эрдэнэбат. Уйгурын үеийн шавар сав. - Монголын археологийн өв. VI: Монголын эртний шавар сав. Уб., 2016: 188-189 (Кат. № 93, 94)

[18] J.Bemmann, B.Ahrens, C.Grützner, R.Klinger, N.Klitzsch, F.Lehmann, S.Linzen, L.Munkhbayar, G.Nomguunsuren, M.Oczipka, H.Piezonka, B.Schütt, S.Solongo. Geoarchaeology in the Steppe First Results of the Multidisciplinary Mongolian-German Survey Project in the Orkhon Valley, Central Mongolia. // Studia Archaeologica. Tom. XXX, fasc. 5. Ulaanbaatar, 2011: 77, 90 (Fig. 9)

[19] У.Эрдэнэбат. Уйгурын үеийн шавар сав. - Монголын археологийн өв. VI: Монголын эртний шавар сав. Уб., 2016: 190-191

[20] А.Энхтөр. Монгол улсын нутаг дахь Хятаны хот суурины судалгааны зарим асуудал. Доктор (Ph.D)-ын зэрэг горилох нэг сэдэвт зохиол. Уб., 2008: 59

[21] А.Очир, Л.Эрдэнэболд, Т.Мацукава, К.Мацуда, Х.Мүраока, Ю.Наката, Р.Төгссайхан, Г.Мандахбаяр. Халзан Ширэг балгасны малтлага судалгааны 2018 оны урьдчилсан үр дүнгээс. // Монголын археологи – 2018. Уб., 2019: 314 (1-р зураг)

[22] Ю.С.Худяков. К истории гончарной керамики в Южной Сибири и Центральной Азии. - Керамика как исторический источник. Новосибирск, 1989: 140, 141 (рис. 3)

Ayrıca Bilge Kağan²³ ve Kültigin anıt külliyeleri ile Höşöö Tsaidam'ın bir diğer anıt külliyesi²⁴ gibi Türk dönemi anıtlarında da bu türden desenli çanak çömleklere rastlanmıştır.

Araştırmacılar, çatı kiremidinin işlenmesiyle elde edilen dairesel eşyaların (Görsel 49 ve 51) masa oyununun pulları olduğuna inanmaktadır²⁵ ve aynı eşyalar Kitan dönemine ait Çin Tolgoi kalıntıları²⁶, Moğol İmparatorluğu'nun başkenti Karakorum²⁷ ve Türkiye'de Van'ın Çaldıran ilçesinde keşfedilen İlhanların yazlık saray kenti kalıntılarında bulunmuştur.

Daha önce Çin Tolgoi harabelerinde yapılan kazılarda, günlük kullanım için çanak çömlek parçasından yapılmış, ortasında delik bulunan eğirgece benzeyen eşyalar bulunmuştur.²⁸ (Görsel 47-48)

Yapı kalıntılarının korunmuş şekli ve burada bulunan bulguların miktarı ve dağılımı, yapının muhtemelen terk edilmiş bir yapı olduğunu göstermektedir. Ancak sakinlerin birdenbire ayrılmadıkları, bilinçli bir plan doğrultusunda gerekli tüm eşyaları yanlarına taşıdıkları söylenebilir. Daha sonra bu terk edilmiş binadan taşınabilecek her şeyin, daha doğrusu inşaat

[23] Д.Баяр. Новые археологические раскопки на памятнике Бильгэ-кагана. // Археология, этнография и антропология Евразии. № 4 (20). Новосибирск, 2004: 76; D.Bayar. Recent Archaeological Research at the Bilge-Kagan's Site. // Archaeology, Ethnology & Anthropology of Eurasia. № 4 (20). Novosibirsk, 2004: 75; Д.Баяр, А.Энхтөр, Д.Батсүх, Р.Мөнхтулга. Монгол Түркийн хамтарсан археологийн хээрийн шинжилгээний ангийн 2003 онд хийсэн ажил. - Moğolistan'daki Türk Anıtları Projesi 2003 Yılı Çalışmaları. Ankara, 2005: 164, 172, 173, 186, 209 (зурар), 211 (зурар); Д.Баяр. Древнетюркские мемориальные комплексы в Монголии. - Международная конференция "Взаимоотношения Турция - Центральная Азия в контексте расширяющейся Европы". Алматы, 19-20 Мая 2005. Д.Баяр. Монголын Дундад Зууны археологийн судалгаа. Бүтээлийн эмхтгэл. III боть. Уб., 2014: 62

[24] А.Энхтөр. Шинээр олдсон хашлага чулуун онгоны тухай. // Studia Archaeologica. Tom. XXI, fasc. 9. Уб., 2003: 87, 91 (2-р зурар)

[25] А.Энхтөр. Монгол улсын нутаг дахь Хятаны хот суурины судалгааны зарим асуудал. Доктор (Ph.D)-ын зэрэг горилсон бүтээл. Уб., 2008: 98-100; У.Эрдэнэбат, Т.Батбаяр, Д.Содномжамц. Хар Балгасаас олдсон хөлөгт тоглоом. // Mongolian Journal of Anthropology, Archaeology and Ethnology. Vol. 7, № 1 (378). Уб., 2012: 119

[26] А.Энхтөр. Монгол улсын нутаг дахь Хятаны хот суурины судалгааны зарим асуудал. Доктор (Ph.D)-ын зэрэг горилсон бүтээл. Уб., 2008: 100

[27] E. Pohl. The Excavation in the Craftsmen-Quarter of Karakorum (KAR-2) between 2000 and 2005 – Stratigraphy and Architecture. Mongolian – German Karakorum Expedition. Volume 1. Excavation in the Craftsmen Quarter at the Main Road. Edited by J. Bemmman, U. Erdenebat & E. Pohl. Forschungen zur Archäologie Ausseureuropäischer Kulturen. Bd. 8: Bonn Contributions to Asian Archaeology. Bd. 2. Wiesbaden, 2010: 170, Cat. Nr. 52-58

[28] А.Энхтөр. Монгол улсын нутаг дахь Хятаны хот суурины судалгааны зарим асуудал. Доктор (Ph.D)-ын зэрэг горилсон бүтээл. Уб., 2008: 100

malzemelerinin, henüz nispeten sağlamken veya tamamen yıkılıp molozla kaplanmadan taşındığı anlaşılmaktadır. Kazılardan çok az inşaat malzemesi çıkması ve bunu açıklamanın tek yolu budur. Bu kadar büyük bir binanın molozu çok büyük olurdu ve bir katmandan diğerine çöken çatı kiremitlerinin büyük ölçüde ezilmiş olması gerekirdi. Binanın yıkılmasından sonra enkaz altından inşaat malzemelerinin çıkarıldığı varsayılırsa, bu tür kırık çanak çömlekler ancak yapı dolgu malzemesi olarak yeniden kullanılabilirdi. Bir tuğla parçasının bile bulunmaması, duvar çökmeden ve tuğlalar hasar görüp kırılmadan önce taşınmış olduğunun bir işaretidir. Tuğlalar kırılıp hasar görmüş olsaydı, onları taşımaya gerek kalmazdı; belki de kazı çalışmaları sırasında az sayıda olsa ortaya çıkardı.

Yapı duvarının ham tuğla temelini, üzerindeki ham tuğla örgünün üzerini örtecek hiçbir şey olmadan uzun süre doğa etkilerine maruz kalması sonucu büyük ölçüde aşınarak çöktüğü düşünülmektedir. Binanın üzerinde biriken döküntü, bina molozundan daha doğal toprak döküntüsüdür. Ancak en az bin yıllık çökelti için çok incedir. Kazı sırasında elde edilen bulguların çoğu platformun dışında onun ön ve arka taraflarının dibinde yoğunlaşmıştır. Yüzeyden aşağıda bile bulunması, binanın moloz yığını yerine, sakinler ayrılmadığında yavaş yavaş oraya düşen toprak çökeltileriyle kaplandığını göstermektedir.

Kalıntı üzerindeki çökeltilerde kireçtaşı veya kireçli toprağın bulunmaması, binanın hiç çökmediğini göstermektedir. Bina yıkılmış ve molozların arasından çatı kiremitleri, duvar tuğlaları gibi malzemeler çıkarılmışsa, sıva ve kireç kalmış olmalıdır. Çünkü bu kadar ufalanmış bir tozu taşımaya gerek yoktur. Elbette bir binanın çatısı ve duvarları için, özellikle 30-40 m yüksekliğindeki bir bina için sıva ve kireç miktarı oldukça fazla olmalıdır.

Yapıda bir süre insanların yaşadığına dair aşağıdaki kanıtlar mevcuttur:

1. Az sayıda hayvan kemiği bulunmuş ve bunların yemek artıkları olması muhtemeldir. Özellikle inşaat döneminde yüzey toprak olan zemin toprağı üzerinde bulunan büyükbaş ve küçükbaş hayvan kemikleri, zemin toprağında çöküntü oluşmasından önce yani binanın inşasından kısa bir süre sonra bina sakinleri tarafından atılan atıklardır.

2. Çok az sayıda çanak çömlek parçası ve çanak çömlek eşyası bulunmuştur ve bunlar uzun süre kullanılmış durumdadır. Çanak çömlek parçalarının kırılmadan önce tam iken kullanılması, aşınma ve yıpranma sonrası atılabilmesi veya çoğu parçanın ortadan kaybolup tek bir küçük parça bırakıncaya kadar belirli bir süre geçmiş olması gerekir. Çömlek parçalarının atılmasının yanı sıra, bunların onarılarak yeniden kullanılmış olmasının kanıtı olarak ortasında delik bulunan yuvarlak bir eşya bulunmuştur. Bu, sadece bir çömlek kabının ömrünün ne kadar uzun olduğunu göstermekle kalmıyor, aynı zamanda sakinlerin binada kalma süresinin de kısa olmadığını kanıtlamaktadır.

3. Ayrıca çatı kiremiti dairesel şekilde kesilerek şişe tıpası gibi bir oyun pulu haline getirilmiş ve binanın platformunda bulunmuştur. (Görsel 49-51) Bu da binada yerleşim olduğunu bir başka kanıttır.

Kısacası, insanlar binada uzun süre yaşamışlar ama ayrıldıktan kısa bir süre sonra tüm bina yıkılmış ve malzemeleri Hermen Denj'e yeni bir şehir inşa etmek için kullanılmıştır. Araştırma sırasında kalıntılardan alınan örnekler bize bina tarihi hakkında daha detaylı bilgi verecektir.

Hermen Denj'in ana surunun doğusunda özel olarak inşa edilen bu surlarla çevrili kompleksin Pugu kabilesinden bir soylu için inşa edilmiş olması muhtemeldir. Özellikle külliye

ana binası, büyüklük ve işçilik açısından Uygur başkenti Kara Balgasun'daki kağana adanan büyük külliyelerin seviyesine ulaşmamaktadır. Ancak bu yapının kağana son derece yakın bir soyluya ithaf edilmiş olması mevcuttur. Peki, Uygur döneminde Pugu kabilesinin hangi soylusu böylesine görkemli bir saray inşa etme hakkına sahipti? Bu soruyu cevaplamak için Uygur Kağanlığı ile Pugu soyluları arasındaki ilişkiye bakmak gerekir.

Araştırmacı G. Batbold, Hermen Denj kalıntılarının Pugu kabilesine ait olduğunu doğrulamakla birlikte; Tang Hanedanlığı kraliyet sarayının, Pugu'nun üç asil hatununu Uygur kağanın Hatunları olmaları için gönderdiği haberini de doğrulamıştır. Bu üç genç kadın, Tang Hanedanlığı'nın generali Pugu Huayen'in soyundandı. İlk ikisi Pugu Huayen'in kızlarıydı ve biri 758'de, diğeri ise 769'da Uygur kağanlarının yanına Hatun olarak gelmişti. Ancak Pugu Huayen'in torunu olan sonuncusu, 790'da Duoluosi Kağan veya Tengride Bolmuş Külüg Bilge Zhongzheng Kağan'ın Hatunu olmuş ve Ye Hatun veya Yabgu Hatun ünvanını almıştır.²⁹ Aynı yıl Yabgu Hatun, kağanı zehirleyerek öldürmüştür.³⁰ Hermen Denj-1'in ana yapı özellikleri onun 780'den sonra inşa edildiğini göstermektedir; dolayısıyla yalnızca bu Yabgu Hatun ile ilişkilendirilebilir.

Kıtan garnizon askerleri ve onların getirdikleri yabancılar Hermen Denj'in Büyük Suru veya Hermen Denj- 5'te yoğunlaşmış, bu nedenle ondan oldukça uzakta olan Hermen Denj- 1 surunun binasında yerleşmemiştir. Ancak malzemelerinin oranın büyük ana suru'nun binalarını onarmak ve yenilerini inşa etmek için kullanıldığı görülmektedir. Ama Kıtan garnizon askerlerinin Hermen Denj'e oldukça geç, MS 1004 civarında yerleşmiş olması muhtemeldir.³¹

[29] Г.Батболд. Уйгурын Хатун хот буюу "Ke Dun Cheng". // Studia Archaeologica. Том. XXXIII, fasc. 17. Уб., 2013: 252 (1-р хүснэгт); Б.Батсүрэн, Р.Мөнхтулга. Монголын эртний түүх - IV боть: Түрэг, Уйгур. Уб., 2017: 197-198; Г.Батболд. Мартагдсан Пүгү аймаг. Уб., 2017: 60, 202, 205

[30] Б.Батсүрэн, Р.Мөнхтулга. Монголын эртний түүх - IV боть: Түрэг, Уйгур. Уб., 2017: 198

[31] Г.Батболд. Уйгурын Хатун хот буюу "Ke Dun Cheng". // Studia Archaeologica. Том. XXXIII, fasc. 17. Уб., 2013: 247-262

SONUÇ

2024 yazında İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi ve Moğolistan Bilimler Akademisi Arkeoloji Enstitüsü ortaklığında düzenlenen Hermen Denj- 1'in ilk kazı çalışmasını başarıyla başlatmıştır. Ortak çalışma ekibi, Hermen Denj- 1'in ana binasının yapısını netleştirmek amacıyla toplam 144 m² ölçekli 6 kazı alanında kazı çalışmaları sürdürmüştür. Yapılan kazı çalışmalarında bina platformunun kuzey ve güney kenarları, yapının kuzey duvarı ve ahşap sütunlara ait ve orijinal yerinde olan 3 temel taşı ortaya çıkarılmıştır. Binanın platform genişliği 21.16 m'dir. Enlem ekseni 23°dir.

Kil ve toprak katmanlardan oluşan platformun üstündeki binanın duvarları kerpiç temeline sahip olduğu görülmektedir. Halen bilinen bazı ölçülere göre bu bina, 26.24 x 21.16 m ölçülerinde ve 41.5-158 sm kalınlığındaki bir platformun üzerinde yer almaktadır. 2-3 kat yüksekliğinde 25.64 x 20.56 m boyutlarında, 29-38 m yüksekliğinde olduğu varsayılmaktadır.

Binanın tek bir kültürel katmanı vardır; geçici olarak MS 790 yılına tarihlendirilmesi önerilmiştir.

KAYNAKÇA

- Arden-Wong L.A., Arzhantseva I.A., Inevatkina O.N. Reflecting on the Rooftops of the Eastern Uighur Khaganate: A Preliminary Study of Uighur Roof Tiles. // Sino-Platonic Papers. No. 258, 2015: 2-72
- Bayar D. Recent Archaeological Research at the Bilge-Kagan's Site. // Archaeology, Ethnology & Anthropology of Eurasia. №4 (20). Novosibirsk, 2004: 73-84
- Bemmann J., Ahrens B., Grützner C., Klinger R., Klitzsch N., Lehmann F., Linzen S., Munkhbayar L., Nomguunsuren G., Oczipka M., Piezonka H., Schütt B., Solongo S. Geoarchaeology in the Steppe First Results of the Multidisciplinary Mongolian-German Survey Project in the Orkhon Valley, Central Mongolia. // Studia Archaeologica. Tom. XXX, fasc. 5. Ulaanbaatar, 2011: 69-97
- Kradin N.N., Ivliev A.L., Ochir A., Erdenebold L., Vasiutin S.A., Sarantseva S.E., Kovychev E.V. Khermen Denzh Town in Mongolia. // The Silk Road. Vol. 13, 2015: 95-103
- Pohl E. The Excavation in the Craftsmen-Quarter of Karakorum (KAR-2) between 2000 and 2005 – Stratigraphy and Architecture. Mongolian – German Karakorum Expedition. Volume 1. Excavation in the Craftsmen Quarter at the Main Road. Edited by J.Bemmann, U.Erdenebat & E.Pohl. Forschungen zur Archäologie Ausereuropäischer Kulturen. Bd. 8: Bonn Contributions to Asian Archaeology. Bd. 2. Wiesbaden, 2010: 63-136
- Батболд Г. Уйгурын Хатун хот буюу “Ke Dun Cheng”. // Studia Archaeologica. Tom. XXXIII, fasc. 17. Уб., 2013: 247-262
- Батболд Г. Мартагдсан Пүгү аймаг. Уб., 2017
- Батсүрэн Б., Мөнхтулга Р. Монголын эртний түүх - IV боть: Түрэг, Уйгур. Уб., 2017
- Баяр Д. Новые археологические раскопки на памятнике Бильгэ-кагана. // Археология, этнография и антропология Евразии. № 4 (20). Новосибирск, 2004: 73-84
- Баяр Д. Древнетюркские мемориальные комплексы в Монголии-Международная конференция “ВзаимоотношенияТурция-Центральная Азия в контексте аширияющей Европы”. Алматы, 19-20 Мая 2005. Д.Баяр. Монголын Дундад Зууны археологийн судалгаа. Бүтээлийн эмхтгэл. III боть. Уб., 2014: 61-70
- Баяр Д. Монголын Дундад Зууны археологийн судалгаа. Бүтээлийн эмхтгэл. III боть. Уб., 2014
- Баяр Д., Энхтөр А., Батсүх Д., Мөнхтулга Р. Монгол Туркийн хамтарсан археологийн хээрийн шинжилгээний ангийн 2003 онд хийсэн ажил. - Moğolistan'daki Türk Anıtları Projesi 2003 Yılı Çalışmaları. Ankara, 2005: 156-220
- Васютин С.А. Киданьское городище Хэрмэн дэнж и Тогубалык кошо-цайдамских надписей: к вопросу о происхождении и этнокультурной принадлежности города начала VIII в. на р. Толе. // Вестник Бурятского научного центра СО РАН. 2011. № 4: 64-70

- Васютин С.А. Археологический комплекс Хэрмэн Дэнж (Монголия) как пример взаимодействия кочевого и оседлого населения. - Древние и средневековые культуры Центральной Азии (становление, развитие и взаимодействие урбанизированных и скотоводческих обществ). Материалы Международной научной конференции, посвященной 100-летию со дня рождения д.и.н. А.М.Мандельштама и 90-летию со дня рождения д.и.н. И.Н.Хлопина. 10-12 ноября 2020 г., Санкт-Петербург. Санкт-Петербург, 2020: 270-271
- Ивлиев А.Л., Крадин Н.Н., Эрдэнэболд Л. О доляском комплексе в материалах городища Хэрмэн-Дэнж (Монголия). // Между Востоком и Западом: движение культур, технологий и империй: III Международный конгресс средневековой археологии Евразийских степей. Владивосток, 2017: 140
- Крадин Н.Н., Ивлиев А.Л., Васютин С.А. Раскопки городища Хэрмэн дэнж в Монголии и проблема локализация города Кэдунчэна. // Труды XIX ВАС (Великий Новгород Старая Русса, 24-29 октября 2011 г.). Т. 2. СПб.-М., 2011: 55-57
- Крадин Н.Н., Ковычев Е.В., Ивлиев А.Л., Очир А., Саранцева С.Е., Эрдэнэболд Л. Предварительные результаты исследований городища Хэрмэн дэнж в Монголии в 2012 г. // Древние культуры Монголии и Байкальской Сибири. IV международная научная конференция. Чита, 2013
- Мөнхтулга Р. Эртний Түрэгийн язгууртны тахилын онгоны судалгааны зарим асуудлууд. Доктор (Ph.D)-ын зэрэг горилсон бүтээл. Уб., 2019
- Одбаатар Ц. Уйгурын Дөрвөлжингийн вааран сав суулгын асуудалд. // Нүүдэлчдийн өв судлал. Том. XIV, fasc. 8. Уб., 2013: 92-106
- Очир А., Энхтөр А. Хэрмэн дэнжийн балгас. Монгол-Солонгосын эрдэм шинжилгээний II симпозиумын илтгэлийн эмхтгэл. Сөүл, 2004: 15-23
- Очир А., Энхтөр А., Эрдэнэболд Л. Хар бух балгас ба Туул голын сав дахь хятаны үеийн хот суурингууд. Уб., 2005: 140-160
- Очир А., Эрдэнэболд Л., Одбаатар Ц., Анхбаяр Б. Уйгурын язгууртны бунхант булш. // Studia Archaeologica. Том. XXVI, fasc. 17. Уб., 2008: 328-368
- Очир А., Эрдэнэболд Л. Хэрмэн дэнж балгасын тухай дахин өгүүлэх нь. // Nomadic Studies. № 18. Уб., 2011: 46-53
- Очир А., Крадин Н.Н., Ивлиев А.Л., Эрдэнэболд Л. Результаты исследований городища Хэрмэн дэнж в Монголии в 2010-2011 гг. // История культура средневековых народов степной Евразии. Материалы Международного конгресса средневековой археологии Евразийских степей. Барнаул, 2012: 168-171;
- Очир А., Одбаатар Ц., Эрдэнэболд Л., Анхбаяр Б. Монгол улсын нутаг дахь уйгурчуудын археологийн дурсгал. Уб., 2019
- Очир А., Эрдэнэболд Л., Мацукава Т., Мацуда К., Мураока Х., Наката Ю., Төгссайхан Р., Мандахбаяр Г. Халзан Ширэг балгасын малтлага судалгааны 2018 оны урьдчилсан үр дүнгээс. // Монголын археолог – 2018. Уб., 2019: 310-315
- Очир А., Энхтөр А., Эрдэнэболд Л. Туул голын сав дахь Хятаны үеийн хот суурингууд. Уб., 2022

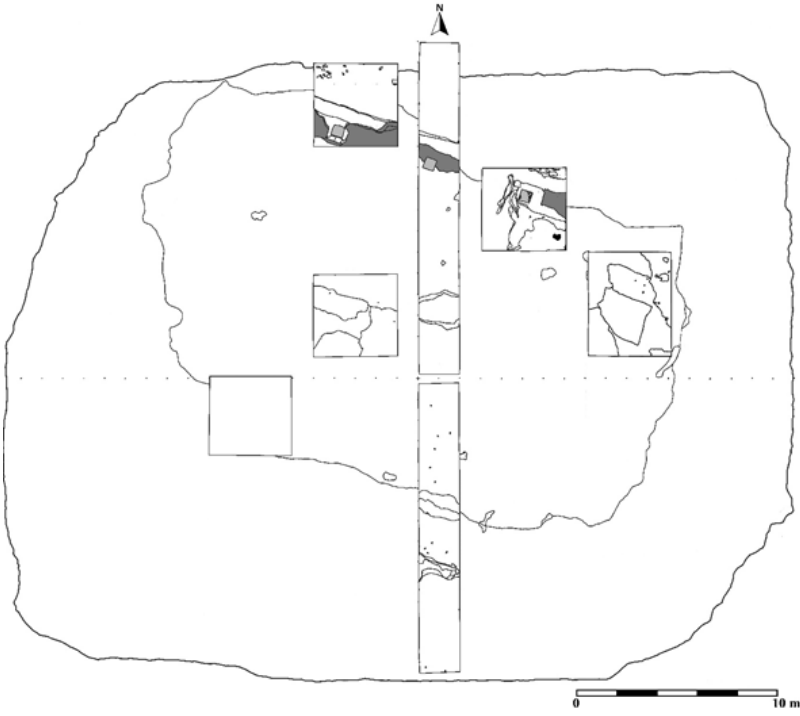
- Худяков Ю.С. К истории гончарной керамики в Южной Сибири и Центральной Азии. - Керамика как исторический источник. Новосибирск, 1989: 134-152
- Цэвээндорж Д., Баяр Д., Эрдэнэбат У. 2007 Монголын эртний хот суурины судалгаа. - Монгол улсын шинжлэх ухаан. 32-р боть. Уб., 2007: 139-190
- Энхтөр А. Шинээр олдсон хашлага чулуун онгоны тухай. // Studia Archaeologica. Tom. XXI, fasc. 9. Уб., 2003: 84-92
- Энхтөр А. Монгол улсын нутаг дахь Хятаны хот суурины судалгааны зарим асуудалд. Доктор (Ph.D)-ын зэрэг горилох нэг сэдэвт зохиол. Уб., 2008
- Эрдэнэбат У. Уйгурын үеийн шавар сав. - Монголын археологийн өв. VI: Монголын эртний шавар сав. Уб., 2016: 178-197
- Эрдэнэбат У., Батсайхан З., Дашдорж Б., Амарбилэг Ч. Архангай аймгийн Хотонт сумын нутаг Олон Дов хэмээх газар 2010 онд хийсэн археологийн шинжилгээ. // Studia Archaeologica. Tom. XXX, fasc. 9. Уб., 2011: 146-185
- Эрдэнэбат У., Батбаяр Т., Содномжамц Д. Хар Балгасаас олдсон хөлөгт тоглоом. // Mongolian Journal of Anthropology, Archaeology and Ethnology. Vol. 7, № 1 (378). Уб., 2012: 114-133
- Эрдэнэбат У., Содномжамц Д. Уйгурын үеийн шавар савны төрөл, хээ чимэглэлийн судалгааны зарим асуудалд. // Нүүдэлчдийн өв судлал. Tom. XVIII, fasc. 10. Уб., 2017: 106-121
- Эрдэнэболд Л. Хэрмэн дэнж балгасын он цагийн судалгааны зарим асуудалд. // Хойт хятад, Монгол Байгалийн Сибирийн эртний археологийн соёл. Олон улсын эрдэм шинжилгээний бага хурлын эмхэтгэл. Бээжин, 2015: 657-661
- Эрдэнэболд Л. Хэрмэн дэнжийн балгас. - Монголын археологийн өв. X: Монголын эртний хот суурин. Уб., 2020: 235-241
- Эрдэнэболд Л., Крадин Н.Н., Ивлиев А.Л., Васютин С.А., Төгссайхан Р. Хэрмэн дэнж балгасын 2017 оны малтлага судалгааны урьдчилсан үр дүн. // Монголын археологи - 2017. Эрдэм шинжилгээний хурлын эмхэтгэл. Уб., 2018: 240-246
- Эрдэнэболд Л., Крадин Н.Н., Ивлиев А.Л., Васютин С.А., Төгссайхан Р., Очирпүрэв Д. Монгол-ОХУ-ын хамтарсан Төв Азийн нүүдэлчдийн хот суурин төслийн 2018 оны малтлагын урьдчилсан үр дүн. // Монголын археологи - 2018. Уб., 2019: 268-274
- Эрдэнэболд Л., Крадин Н.Н., Ивлиев А.Л., Васютин С.А., Төгссайхан Р., Очирпүрэв Д. Хэрмэн дэнж балгасын 2019 оны малтлага судалгааны урьдчилсан үр дүн. // Монголын археологи - 2019. Уб., 2019: 387-394
- Эрдэнэболд Л., Крадин Н.Н., Ивлиев А.Л., Васютин С.А., Төгссайхан Р. Хэрмэн дэнж балгасын судалгаа. - "Нүүдэлчид ба хот суурин" олон улсын эрдэм шинжилгээний хурлын эмхэтгэл. Уб., 2020

Görsel 1: Hermen Denj - 1, Güneybatı'dan görüntülenmiştir.

Görsel 2-3: Hermen Denj - 1, dik taraftan kazı öncesi ve sonrası

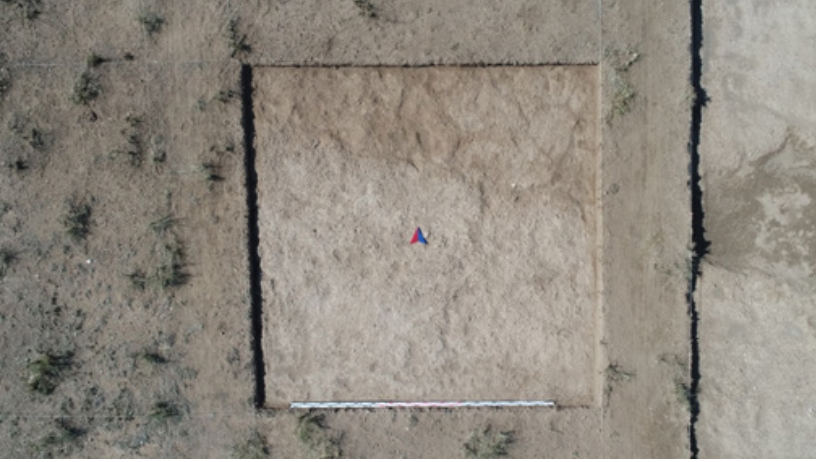
Görsel 4: Hermen Denj - 1 ana binanın kazısının planı

Görsel 5: Hermen Denj-1 ana binanın kazı alanları

Görsel 6: *Hermen Denj-1 ana bina kazısının güneybatı alanı*

Görsel 7: *Kazı batı alanı*

Görsel 8: Kuzeybatı kazı alanı

Görsel 9: Ana kazı trencinin kuzey yarısı

Görsel 10: Ana kazı trencinin güney yarısı

Görsel 11: Doğu kazı alanı

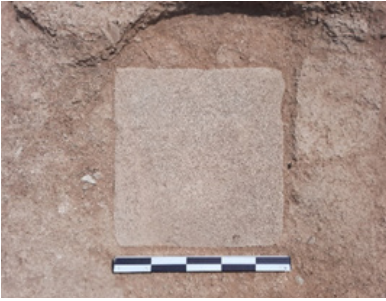
Görsel 12: Güneydoğu kazı alanı

Görsel 13: Kuzeybatı kazı alanındaki bina platformunun arka görünümü

Görsel 14: Kuzeybatıdan yapı platformunun kuzey kenarı, duvarın temeli ve kuzeybatı alandaki sütun temeli taşdır.

Görsel 15: Kuzeybatı alanındaki sütun temel taşları

Görsel 16: Kuzeybatı alanındaki sütunların temel taşlarının ve duvar temellerinin ham tuğlaları önündeki duvarın temeli için ham tuğlalar

Görsel 17: Kuzeybatıdaki alanın zemin topraklarında çatı kiremiti parçaları bulunmuştur.

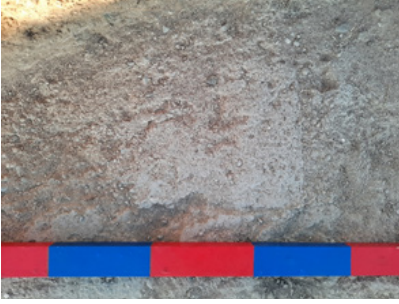
Görsel 18: Kuzeyden ana trenchin kuzeyindeki bina platformu

Görsel 19: Bina platformunun kuzey duvarı, ana kazı kısmındaki trenchin kuzey kesiminde kuzeyden görünümüdür.

Görsel 20: Ana kazı trenchinin kuzey platformunda ham tuğla parçaları, güneyden görünümüdür

Görsel 21: Ham tuğlalar. 8U karesi

Görsel 22: Ham tuğlalar. 11U karesi

Görsel 23: Sütun temel taşı, duvar tabanı, ana trencin kuzey kısmındaki platformun kuzey kenarı, güneyden

Görsel 24: Ana trencin kuzey kısmındaki sütun temeli

Görsel 25: Ana trencin ön kısmındaki platformun ön kenarı, güneyden

Görsel 26: Platformun ön kenarından düşen çamur çöküntüsü

Görsel 27-28: Ana kanalın ön kısmındaki 27T karesinde, kil döküntüsü altında "Uygur" desenli çanak çömlek parçaları bulunmuştur.

Görsel 29: Doğu kazı alanında duvar tabanı ve sütun temeli taşı, güneybatıdan görünümüdür.

Görsel 30: “Doğu” sütun temeli taşı.

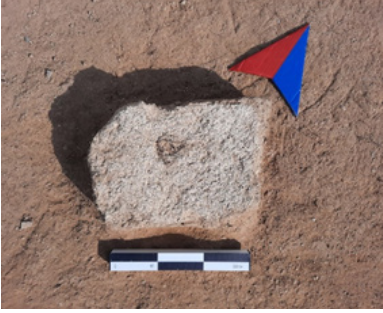
Görsel 31: Kazı alanının güneydoğu köşesindeki 10Z karesinde bulunan ateş izi

Görsel 32: Güneydoğu kazı alanı, kuzeydoğudan görünümüdür

Görsel 33: Güneydoğu alanının kuzeydoğu köşesinde, bina duvarının tabanının bir kısmı, güneyden

Görsel 34: Güneydoğu alanının kuzeydoğu köşesinde, duvar kerpici

Görsel 35: Güneydoğu alanının ön kısmında, duvar kerpici

Görsel 36: Güneydoğu alanının ön duvarın altına girmiş kerpiç

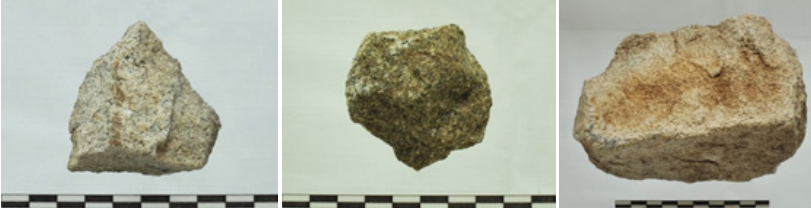
Görsel 37-39: Güneydoğu alanının 14e karesinde bulunan tam bir ince kiremiti

Görsel 40-41: Ana kazı trencinin ön kısmındaki 15U karesinde bulunan çatı kiremit parçaları

Görsel 42-43: Güneydoğu alanının 11e karesinde bulunan kalın kiremitinin yüzeyi ve iç tarafı

Görsel 44-46: Ana kazı trencinin kuzey yarısındaki 10T, 12T ve 11T numaralı karelerde bulunan taşlar

Görsel 47-48: Çömlek parçasından yapılmış bir eğirmen çengeli

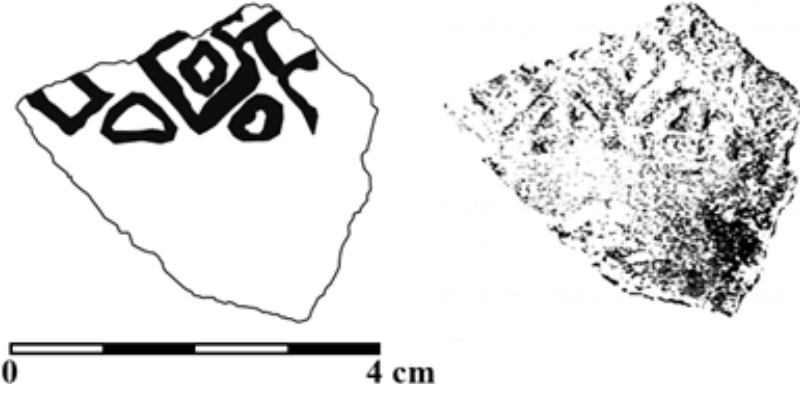
Görsel 49-51: Çatı kiremit parçasından yapılmış, masa oyun pulu

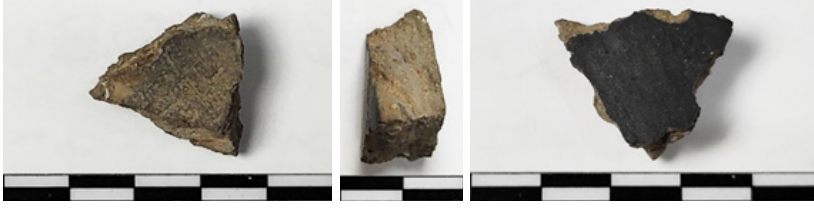
Görsel 52: 1. Çömlek parçalarının yüzeyi

Görsel 53: 1. Çömlek parçalarının iç tarafı

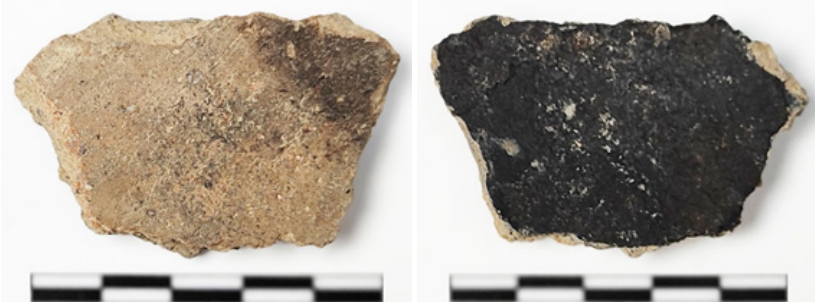
Görsel 54: 1. Çömleğin "Uygur" desenli parçası

Görsel 55-57: 2. Çanak çömlek parçasının yüzeyi, gövdesi ve iç kısmı

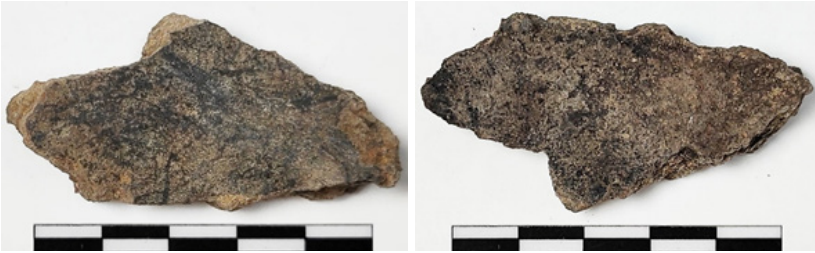
Görsel 58-59: 3. çömleğin ağız parçasının yüzeyi ve iç tarafı

Görsel 60-61: 4. Çanak çömlek parçasının yüzeyi ve iç tarafı

Görsel 62-63: 5. çömleğin ağız kenarı parçasının yüzeyi ve içi

Görsel 64-65: 6. çömleğin ağız kenarı parçasının yüzeyi ve iç tarafı

Görsel 66: Güneydoğu alanının kuzeydoğu köşesinden bulunan küçükbaş hayvanın sağ alt çene kemiği

Görsel 67: Küçükbaş hayvanın kürek kemiği ve küçükbaş ve büyükbaş hayvan kemikleri

Görsel 68: Kazıda bulunan küçükbaş hayvanın aşık kemiği

Görsel 69-70: Platformun ön kısmındaki 28U karesinde bulunan küçükbaş ve büyükbaş hayvan kemikleri

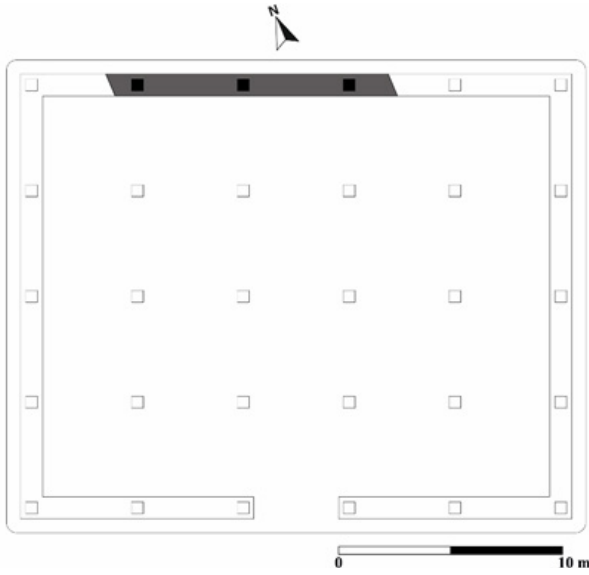
Görsel 71: Kuzeybatı alanında, platformun kuzey kısmında bulunan küçükbaş hayvanın omur kemiği

Görsel 72: Güneydoğu alanının batı kenarında platformda bulunan büyükbaş hayvanın kaburgası

Görsel 73: Tuva'daki Uygur dönemi mezarlarında bulunan eşkenar desenli çanak çömlekler (Yu.S. Khudyakov 1989: Fig. 3)

Görsel 74: Hermen Denj-1'in ana binasının planı

ХЭРМЭН ДЭНЖ - 1-ИЙН ГОЛ БАРИЛГЫН БҮТЭЦ, ОЛДВОРУУДЫН ТУХАЙ

Доктор (Ph.D). Р.Мөнхтулга

Измирийн Катип Чэлэби Их Сургуулийн Нийгэм
Хүмүүнлэгийн Ухааны Факультетийн Түрэг-исламын
археологийн тэнхимийн багш
E-posta: mongkari@gmail.com
ORC-ID: 0000-0003-3143-4314

Удиртгал

Монгол улсын Төв аймгийн Заамар сумын нутагт, Туул голын хойд эрэгт орших Хэрмэн дэнжийн балгасыг А.Очир, А.Энхтөр, Л.Эрдэнэболд нарын судлаачид 2002 онд олж анхны баримтжуулалтыг үйлджээ.¹ Түүнээс хойш 2005 онд Монгол-Голландын хамтарсан шинжилгээний анги, 2010-2013, 2017-2019 онд Монгол-Оросын хамтарсан шинжилгээний анги малтан судалжээ.² Хэрмэн дэнжийн балгас нь 7 тусдаа

[1] А.Очир, А.Энхтөр. Хэрмэн дэнжийн балгас. Монгол-Солонгосын эрдэм шинжилгээний II симпозиумын илтгэлийн эмхтгэл. Сүүл., 2004: 15-23; А.Очир, А.Энхтөр, Л.Эрдэнэболд. Хар бух балгас ба Туул голын сав дахь хятаны үеийн хот суурингууд. Уб., 2005: 140-160

[2] А.Энхтөр. Монгол улсын нутаг дахь Хятаны хот суурины судалгааны зарим асуудалд. Доктор (Ph.D)-ын зэрэг горилох нэг сэдэвт зохиол. Уб., 2008: 20-24; А.Очир, Л.Эрдэнэболд. Хэрмэн дэнж балгасын тухай дахин өгүүлэх нь. // Nomadic Studies. № 18. Уб., 2011: 46-53; Н.Н.Крадин, А.Л.Ивлиев, С.А.Васютин. Раскопки городища Хэрмэн дэнж в Монголии и проблема локализация города Кэдунчэна. // Труды XIX ВАС (Великий Новгород Старая Русса, 24-29 октября 2011 г.). Т. 2. СПб.-М., 2011: 55-57; С.А.Васютин. Киданьское городище Хэрмэн дэнж и Тогу-балык кошо-цайдамских надписей: к вопросу о происхождении и этнокультурной принадлежности города начала VIII в. на р. Толе. // Вестник Бурятского научного центра СО РАН. 2011. № 4: 64-70; А.Очир, Н.Н.Крадин, А.Л.Ивлиев, Л.Эрдэнэболд. Результаты исследований городища Хэрмэн дэнж в Монголии в 2010-2011 гг. // История культура средневековых народов степной Евразии. Материалы Международного конгресса средневековой археологии Евразийских степей. Барнаул, 2012: 168-171; Н.Н.Крадин, Е.В.Ковычев, А.Л.Ивлиев, А.Очир, С.Е.Саранцева, Л.Эрдэнэболд. Предварительные результаты исследований городища Хэрмэн дэнж в Монголии в 2012 г. // Древние культуры Монголии и Байкальской Сибири. IV международная научная конференция. Чита, 2013; Л.Эрдэнэболд. Хэрмэн дэнж балгасын он цагийн судалгааны зарим асуудалд. // Хойт хятад, Монгол Байгалийн Сибирийн эртний археологийн соёл. Олон улсын эрдэм шинжилгээний бага хурлын эмхэтгэл. Бээжин, 2015: 657-661; N. N. Kradin, A. L. Ivliev, A. Ochir, L. Erdenebold, S. A. Vasiutin, S. E. Sarantseva, E. V. Kovychev. Khermen Denzh Town in Mongolia. // The Silk Road. Vol. 13, 2015: 95-103; А.Л.Ивлиев, Н.Н.Крадин, Л.Эрдэнэболд. О доляоском комплексе в материалах городища Хэрмэн-Дэнж

хэсгээс бүрдэх³ бөгөөд эдгээрийн нэг болох Хэрмэн дэнж-1 дугаартай дурсгалыг судлаачид өмнө нь баримтжуулж байсан боловч малтан судлалгүй байсаар өдий хүрчээ.

Хэрмэн дэнжийн дурсгалыг өмнө нь судлаачид Хөшөө Цайдам дахь Билгэ хаан болон Күлтигиний бичээст нэр гарах Тугу Балык мөн хэмээх саналыг дэвшүүлж байсан⁴ ба Хэрмэн дэнжид гүйцэтгэсэн хайгуул болон малтлага судалгаагаар Уйгурын үед холбогдох ваар сав гэх мэт олдвор илэрч байсан боловч Хятанаас өмнөх үеийн соёлт давхарга олддоогүй юм.⁵

(Монголия). // Между Востоком и Западом: движение культур, технологий и империй: III Международный конгресс средневековой археологии Евразийских степей. Владивосток, 2017: 140; Л.Эрдэнэболд, Н.Н.Крадин, А.Л.Ивлиев, С.А.Васютин, Р.Төгссайхан. Хэрмэн дэнж балгасын 2017 оны малтлага судалгааны урьдчилсан үр дүн. // Монголын археологи-2017. Уб., 2018: 240-246; А.Очир, Ц.Одбаатар, Л.Эрдэнэболд, Б.Анхбаяр. Монгол улсын нутаг дахь уйгурчуудын археологийн дурсгал. Уб., 2019: 41-51; Л.Эрдэнэболд, Н.Н.Крадин, А.Л.Ивлиев, С.А.Васютин, Р.Төгссайхан, Д.Очирпүрэв. Монгол-ОХУ-ын хамтарсан Төв Азийн нүүдэлчдийн хот суурин төслийн 2018 оны малтлагын урьдчилсан дүн. // Монголын археологи-2018. Эрдэм шинжилгээний хурлын эмхэтгэл. Уб., 2019: 268-274; Л.Эрдэнэболд, Н.Н.Крадин, А.Л.Ивлиев, С.А.Васютин, Р.Төгссайхан, Д.Очирпүрэв. Хэрмэн дэнж балгасын 2019 оны малтлага судалгааны урьдчилсан үр дүн. // Монголын археологи-2019. Уб., 2019: 387-394; Л.Эрдэнэболд, Н.Н.Крадин, А.Л.Ивлиев, С.А.Васютин, Р.Төгссайхан. Хэрмэн дэнж балгасын судалгаа. - "Нүүдэлчид ба хот суурин" олон улсын эрдэм шинжилгээний хурлын эмхэтгэл. Уб., 2020; Л.Эрдэнэболд. Хэрмэн дэнжийн балгас. - Монголын археологийн өв. X: Монголын эртний хот суурин. Уб., 2020: 235-241; С.А.Васютин. Археологический комплекс Хэрмэн Дэнж (Монголия) как пример взаимодействия кочевого и оседлого населения. - Древние и средневековые культуры Центральной Азии (становление, развитие и взаимодействие урбанизированных и скотоводческих обществ). Материалы Международной научной конференции, посвященной 100-летию со дня рождения д.и.н. А.М.Мандельштама и 90-летию со дня рождения д.и.н. И.Н.Хлопина. 10-12 ноября 2020 г., Санкт-Петербург. Санкт-Петербург, 2020: 270-271; Очир А., Энхтөр А., Эрдэнэболд Л. Туул голын сав дахь Хятаны үеийн хот суурингууд. Уб., 2022: 86-96

[3] А.Энхтөр. Монгол улсын нутаг дахь Хятаны хот суурины судалгааны зарим асуудал. Доктор (Ph.D)-ын зэрэг горлох нэг сэдэвт зохиол. Уб., 2008: 24

[4] С.А.Васютин. Киданьское городище Хэрмэн дэнж и Тугу-балык кошо-цайдамын надписей: к вопросу о происхождении и этнокультурной принадлежности города начала VIII в. на р. Толе. // Вестник Бурятского научного центра СО РАН. 2011. № 4: 64-70; А.Л.Ивлиев, Н.Н.Крадин, Л.Эрдэнэболд. О доляском комплексе в материалах городища Хэрмэн-Дэнж (Монголия). // Между Востоком и Западом: движение культур, технологий и империй: III Международный конгресс средневековой археологии Евразийских степей. Владивосток, 2017: 140; С.А.Васютин. Археологический комплекс Хэрмэн Дэнж (Монголия) как пример взаимодействия кочевого и оседлого населения. - Древние и средневековые культуры Центральной Азии (становление, развитие и взаимодействие урбанизированных и скотоводческих обществ). Материалы Международной научной конференции, посвященной 100-летию со дня рождения д.и.н. А.М.Мандельштама и 90-летию со дня рождения д.и.н. И.Н.Хлопина 10-12 ноября 2020 г., Санкт-Петербург. Санкт-Петербург, 2020: 270-271

[5] А.Л.Ивлиев, Н.Н.Крадин, Л.Эрдэнэболд. О доляском комплексе в материалах городища Хэрмэн-Дэнж (Монголия). // Между Востоком и Западом: движение культур, технологий и империй: III Международный конгресс средневековой археологии Евразийских степей. Владивосток, 2017: 140; Л.Эрдэнэболд, Н.Н.Крадин, А.Л.Ивлиев, С.А.Васютин, Р.Төгссайхан, Д.Очирпүрэв. Монгол-ОХУ-ын хамтарсан Төв Азийн нүүдэлчдийн хот суурин төслийн 2018 оны малтлагын урьдчилсан үр дүн. // Монголын археологи – 2018. Уб., 2019: 271; Л.Ишцэрэн, Б.Анхбаяр, Г.Галдан, К.Кияама, Д.Накамүра, И.Усүки, Т.Шоожиг. Орхон, Тамир голын савд орших Хүннү, Уйгурын үеийн зарим шороон хэрэмт дурсгалд хийсэн хайгуул судалгааны үр дүн. // Studia Archaeologica. Tom. XLIV, fasc.

Энэ 2024 оны зун Монгол улсын ШУА-ийн Археологийн Хүрээлэн, БНТУ-ын Измирийн Катип Чэлэби Их Сургууль хамтран Хэрмэн Дэнж-1-ийн анхны малтлага судалгааг эхлүүлэв. Шинжилгээний ангийн судалгааны гол зорилго бол Хэрмэн дэнжээс Эртний Түрэг, Уйгурын үеийн соёлт давхаргыг илрүүлэх явдал байлаа.

Хэрмэн дэнж - 1 хэмээх дурсгал нь Туул голын хойд эрэгт, голоос хойш 200-аад м зайд, Хэрмэн дэнжийн гол их хэрмээс зүүн тийш 1 км орчим зайд байрлана. Бидний малтахаар сонгосон газар бол Хэрмэн дэнж - 1-ийн, гадуураа сувагтай, тэгш өнцөгт хэлбэртэй хэрмийн төв хэсэгт байх нэгэн том барилгын тур бөгөөд үүнд HD-1.1 хэмээх дугаар оноосон боловч энэ удаа “Гол барилга” хэмээх нэрээр танилцуулах болно.

Хэрмэн дэнж - 1-ийн гол барилга

Барилгын тур болох шороон овгор нь тэгш өнцөгт хэлбэртэй. Зүүнээс баруун тийш сунасан байдалтай. Турын талуудын малтахаас өмнөх хэмжээ нь зүүн нь 26 м, урд 32.9 м, баруун 27 м, хойд 35 м байв. Өндөр нь өнгөн хөрснөөс дээш дунджаар 1.4 м орчим. Байгалийн нөлөөгөөр ихэд эвдэрч элэгдсэн байх бөгөөд шороо нь нурж тарсан байдалтай. Гадаргуу нь ерөнхийдөө хойноос урагш налуу. Голын хойд, төв хэсэгтээ тэгшивтэр. Хамгийн өндөр хэсэг нь зүүн хойд буланд буй. Турын хамгийн нам цэг турын урд захад, Х-У тэнхлэгийн урд үзүүрт байна. Энэ хоёр цэгийн хоорондох өндрийн зөрүү 183 см байна. Хайргатай бор шороо турын дээр нэлэнхүйд нь тархсан байх боловч эргэн тойрон дахь захын шороо нь голынхоосоо илүү цайвар өнгөтэй. Дэрс турын голуур ба урд хагаст сийрэг, баруун хойд болон зүүн хойд талд илүү шигүү ургажээ. Дээврийн ваарын цөөн жижиг хагархай турын дээр энд тэнд үзэгдэнэ. Эндээс түүвэр олдвор 3-ыг илрүүлсэн нь ваар савны 1 жижиг хагархай, ширмэн тогооны 2 жижиг хагархай болно. Турын зүүн талаар, хэдхэн м-ийн зайд автомашины шороон зам өнгөрнө. (1-р зураг)

Хэдийгээр энэ тур ихэд элэгдсэн боловч түүн дээрх дэрсийг бүхэлд нь тайрч дахин баримтжуулахад барилга байсны илүү тодорхой шинж тэмдгүүд илрэв. Тухайлбал турын баруун хойд хэсэгт хайргатай бор саарал холимог өнгөтэй, 66х36 см хэмжээний толбо, зүүн хойд хэсэг буюу хамгийн өндөр газар нь голдуу цайвар саарал өнгөтэй, хайргатай, хатуу шороон толбо бараг нэг доор нийт 7 илэрсний хамгийн бага нь 47х40 см, хамгийн том нь 180х130 см хэмжээтэй байв. Талбайн урд хэсэгт мөн өмнөх толбонуудтай шинж төстэй шороон толбонууд өөр хоорондоо ойр, бөөн байдалтай байв. Хэмжээний тухайд хамгийн жижиг нь 43х38 см, хамгийн том нь 107х38 см байлаа. Турын хамгийн өндөр цэгт буюу зүүн хойд хэсэгт байгаа толбонууд нь барилгын шавар ханын нурангийн үлдцийн, харин урд хэсэг буюу харьцангуй нам газар илэрснүүд нь барилгын шавар довжооны дээд хэсэг байх магадлал их байв. Малтлага эхлэхэд энэ таамаг магадтай болох нь улам лавширч ирсэн билээ. Эдгээр цайвар саарал өнгийн, хайргатай, хатуу шороон толбонуудын байрлалыг турын гадаргуугийн хотгор гүдгэртэй харьцуулан харж энд байсан барилгын хэлбэр, чиглэл, хэмжээг баримжаалж болохоор байв. Малтлагаас өмнөх таамгаар бол энэ нь, тэгш өнцөгт хэлбэрийн дагтаршуулсан шороон довжоон дээр барьсан, шавар ханатай, ваар дээвэртэй, уртаашаа баруун хойноос зуун урагш сунасан, ойролцоогоор 33х48 м хэмжээтэй барилга байжээ гэхээр байв. (2-р зураг) Мэдээж хэрэг цагийн уртад байгалийн нөлөөгөөр уг барилгын нуранги, шороо газрын уруугаа буюу урагш гулсан нүүж одоогийн төрхөндөө аажмаар шилжжээ. Малтлагаар энэ таамаг хэр зөв байсан тухай хойно дэлгэрэнгүй өгүүлнэ.

Товчоор хэлбэл энд ямар нэгэн барилгын нуранги байгаа гэдэг нь, мөн тэрхүү нуранги нь байгалийн болон хүний нөлөөгөөр, байх ёстой хэмжээнээсээ хамаагүй нам, дээрх шороон хурдас нь маш нимгэн болсон гэдэг нь малтахаас өмнө тодорхой байсан ба довжооных нь тэрхүү анхны байдлыг хөндөлгүй олон төрлийн баримтжуулалтыг зэрэгцүүлэн хийснээр бид барилгын тухай олон чухал мэдээллийг олж

авч чадсан юм. Тэрхүү мэдээллүүддээ тулгуурлан малтлагын тактикийг зөв боловсруулнаар энэ жилийн ажлыг амжилттай үргэлжүүлсэн билээ.

Барилгын довжоо

Дээр дурдсанчлан барилгыг зориудаар үйлдсэн довжоон дээр барьсан нь анхнаасаа бага зэрэг боловч мэдэгдэж байлаа. Тэгээд ч барилга барьсан уг газар нь налуу тул түүнийг нэг бол ухаж тэгшлэх, үгүй бол шороон овоолон тэгшлэхээс өөр аргагүй байсан нь гарцаагүй. Малтлагыг гүйцэтгэхэд бидний эхнээсээ баримталсан нэг зарчим бол угаас дээгүүрээ маш нимгэн шороон хурдастай энэ турын шавар довжоог гэмтээхгүйн тулд тун мэдрэг болгоомжтой малтах явдал байлаа. Мөн турын зүүн хойд хэсэг дэх цайвар саарал шороо бүхий овгор нь барилгын хана байх магадлал их байсан тул түүнийг малтахыг түр түдгэлзэн довжооны өндрийн төвшнийг юун түрүүнд олж авахыг зорьсон билээ. Ерөнхий талбайн төвийг дайруулан Х-У чиглэлд татсан гол сувгийн малтлагаар 6.5-25.5 см зузаантай нимгэн шороон хурдсыг цэвэрлэхэд түүний хойд хагасаас хатуу цайвар шавар давхарга гарч ирэв. Энэ бол хүний гараар бүтсэн, барилгын нэгэн чухал хэсэг гэдэг нь илэрхий байсан бөгөөд түүнийг доош цөмлөн малтахыг байж хойш хөөн цэвэрлэхэд мөн саарал шавар давхаргатай ижил төвшинд модон баганын чулуун суурь илэрснээр малтлагын гүн барилгын довжооны төвшинд тулсан гэдэг нь баттай болов. Улмаар гол сувгийн малтлагаар баганын чулуун сууриас хойш ойролцоогоор 1 м-т довжооны хойд зах илрэв. (9, 18, 23-р зураг) Довжооны хойд захын энэ хэсгийн үргэлжлэл гол сувгийн баруун ба зүүн хоёр хажуугийн талбайд мөн олдсон билээ. (4, 5, 8, 11-р зураг) Ингэснээр довжооны хойд захын одоо илрээд буй нийт урт $7.92 (=4.14+1.96+1.82)$ м болж байгаа юм. Үүн дээр малтлагын 3 талбайг хооронд нь заагласан хамруудын малтаагүй зайг нэмбэл нийт урт 11.62 м болно. Үүнээс гадна гол сувгийн малтлагаар түүний урд хэсгээс довжооны урд зах олдов. (10, 25-р зураг) Довжоо нь энэ урд зах руугаа

аажмаар уруудаж налсан байдалтай байна. Бороо, цасны усны нөлөөгөөр уруугаа элэгдсэн байж болно. Урд захын хана нь хойд захынхтай адил бараг эгц байна. Үүний ёроолыг хамгаалж тоосго буюу чулуу эгнүүлэн шахаж тавьсан зүйл одоогоор олдоогүй. Довжоог шавар шороо үелүүлэн дэлдэх уламжлалт аргаар хийсэн нь тодорхой байлаа. Довжооны урд захаас хэсэг шавар гадагш нуран унаж хурдас үүсгэсний одоох өргөн нь 62-111 см байна. (26-р зураг) Ийнхүү довжооны урд зах олдсоноор барилгын довжооны өргөн, чигийг тогтоох боломжтой болов. Түүгээр ч үл барам довжооны өргөний хэмжээ болон одоо илрээд буй баганын сууриудын хоорондох зайд үндэслэн довжоон дээр өргөөшөө нэг эгнээнд хэдэн багана байсныг хялбархан тооцоолж болно. Довжооны өргөн нь 21.16 м бөгөөд уртын тэнхлэг нь ЗХ, БУ зүгт ялимгүй хазайсан буюу 293°-ийн дагуу байна. (4-р зураг) Довжооны хамгийн дээд давхаргыг хайргатай, хатуу, цайвар саарал шавар дэлдэн үйлджээ. Өндөр нь хойд захдаа 41.5 см, урд захад 55 см байна. (19, 26-р зураг) Хамгийн зузаан хэсгийн өндөр 158 см болно. Довжооны үргэлжлэл малтлагын бусад талбайнуудад ч илэрсэн бөгөөд одоогоор зүүн ба баруун захыг нь баттай тогтоогүй байна. Довжооноос гадагш, түүний өмнө ба хойд талд малтлагын талбай нэлээд гүн болж ирэв. Довжооны хойд талд өнгөн хөрснөөс доош 64 см-т хайргатай, цайвар саарал хатуу хөрс, урд талд өнгөн хөрснөөс доош 50 см-т цайвар саарал, бор саарал холимог хатуу хөрс гарсан нь ул хөрс болно. (9, 10, 18, 25-р зураг)

Довжооны гол хэсэгт 190 хүртэл см-ийн өргөнтэй, Б-З чиглэлтэй зурвас газрыг эрт үед зориуд цөмлөн малтсан бололтой байна. (4, 9-р зураг) Довжооны дээд үе дээрх сүйтгэлийн энэ ул мөр нь малтлагын гол сувгийн хоёр хажуу руу ч тэлэх бололтой байна. Ялангуяа гол сувгийн баруун талын талбайд энэ зурвас нь нэлээд өргөссөн байдалтай байх ажээ. (4, 7-р зураг)

Одоогоор нээн малтаад буй нийт талбайнуудаас шалны тоосго огт илэрсэнгүй. Довжооны хамгийн дээд талын шавар

давхарга дээрээс ч тоосго байсны ормууд олдоогүй байна. Харин хамгийн дээд талын шавар давхаргад түүхий тоосго оролцуулсны ул мөр малтлагын гол сувгийн хойд хагас болон зүүн урд талбайгаас илэрсэн билээ. Тухайлбал гол сувгийн 8U нүднээс 45x26 см (бүрэн бус хэмжээ, далд хэсэг нь малтлагын сувгийн зүүн хана руу шургасан. 21-р зураг) ба 23x15 см хэмжээтэй, 11U нүднээс 21.5x15 см хэмжээтэй, цайвар саарал өнгийн түүхий тоосгоны үлдэл (22-р зураг), эдгээрийн хойно буй баганын суурь чулууны төвшинд байна. (20-р зураг) Эдгээр нь өөр хоорондоо хол зайтай бөгөөд хажууд нь ч өөр түүхий тоосгонууд байсан нь элэгдэж хэлбэр, хэмжээ нь мэдэгдэхээргүй болжээ. Энэ тоосгонуудтай хэлбэр, хэмжээ төстэй тоосгонууд малтлагын зүүн урд талбайгаас илэрсний зарим нь довжооны дээд шавар давхаргад, зарим нь довжооны дээр байв. (12, 32-р зураг)

Довжооны хамгийн дээд талын шавар давхаргад оролцуулсан эдгээр түүхий тоосгонууд нь уг хэлбэрээ алдсан хагархай тоосгонууд бөгөөд одоох хэлбэр, хэмжээнээс нь 15 см өргөнтэй тэгш өнцөгт хэлбэрийн “нарийн”, 26 см өргөнтэй “өргөн” гэсэн нийт 2 төрлийн тоосгоны гологдол байсныг нь тодруулж болохоор байна.

Довжооны дээд шавар давхаргад оролцуулсан тоосгонуудыг анх барилгын хананд зориулан хийсэн боловч технологийн горимын алдаанаас болж хэмхэрсэн бололтой. Ханын өрлөгт ашиглаж боломгүй эдгээр гологдол тоосгонуудыг тийнхүү довжооны хамгийн дээд талын шавар давхаргад оруулан хэрэглэсэн байна.

Эдгээр түүхий тоосгонууд нь барилгын ажлын явц, барилгын хэрэглэгдэхүүн үйлдвэрлэлийн дэс дарааллын тухай сонирхууштай мэдээллийг өгч байна. Тодруулбал довжооны сүүлийн давхаргыг дэлдэх үед ханын түүхий тоосгонуудыг хатаагаад бэлэн болгочихсон байжээ. Түүнчлэн энэ нь суурийн шавар шороог дэлдэх болон түүхий тоосгыг хэвлэж хатаах багууд тус тусдаа ажиллаж байсныг харуулж байж болох юм.

Галын ором

Барилга доторх хүний үйл ажиллагааны баттай ул мөр байж болох, одоогоор илрээд буй ганц баримт нь галын ором болж байна. Нийт 3 газар галын ором илэрсэн боловч тэдгээрийн 2 нь барилга дээр шороон хурдас үүссэний дараах цаг үед холбогдмоор шиг байна. Харин малтлагын зүүн талбайн зүүн урд булан буюу 10Z нүдэнд, “зүүн” баганын суурь чулуунаас зүүн урагш 1.89 м-т илэрсэн галын ором нь яг довжоон дээр байна. Бараан саарал өнгөтэй, хэмжээ нь 37х31 см. (4, 11, 31-р зураг)

Хана

Одоогоор барилгын хойд ханын ерөнхий байрлал тодорхой болоод байна. Хойд ханын үлдлүүд малтлагын гол суваг болон зүүн, баруун хойд, зүүн урд талбайнуудаас илрэв. (8, 11, 12, 14-р зураг) Зүүн урд талбайн зүүн хойд булангаас илэрсэн нь дөнгөж цухуйх төдий өчүүхэн хэсэг болно. (33-р зураг) Барилгын хойд хана нь довжоон дээр түүний хойд захтай зэрэгцээ байдалтай байх ба довжооны захын ирмэгээс урагш хойд хана хүртэлх зай 41-90 см байна. Үүнээс байж болох чухам зай нь ойролцоогоор 60 см болно. Одоогоор илрээд буй ханын үлдэл нь ханын суурь бөгөөд үүний дээр ханын өрлөг байсан бололтой. Ханын суурийг цайвар саарал өнгийн шавраар довжооноос шууд үргэлжлүүлэн хийсэн байна. Ханын суурийн шавар нь довжооныхтой ижил байна. Ханын суурь байгалийн нөлөөгөөр элэгдэж шавар нь хоёр хажуу руугаа урссан тул гадаргуу нь захууд руугаа налуу, нэлэнхүйдээ мөлгөр байдалтай байна. Зарим газраа хэтэрхий өргөссөн тул өргөний хэмжээ нь харилцан адилгүй болжээ. Өргөн нь 64-133 см-ийн хооронд хэлбэлзэх ба дунджаар 1 м орчим байна. Хадгалалтын байдлаас шалтгаалж ханын суурийн өндөр нь ч харилцан адилгүй болжээ. Хамгийн өндөр цэг нь малтлагын баруун хойд талбайд тэмдэглэгдсэн нь довжооноос дээш 12 см өндөр байна. Мөн энэ хэсэгт ханын суурийн дундаж өндөр 7.5-8.5 см, зүүн талбайд 10 см байна. (14, 29-р зураг)

Ханын суурь хэдий байгалийн нөлөөгөөр ихэд элэгдэж урсан анхандаа ямар хэрэглэгдэхүүнээр хийсэн нь мэдэгдэхгүй болсон боловч аз болоход малтлагын баруун сувгаас илэрсэн, баганын суурь чулууг урдуур нь хашиж тавьсан 2 түүхий тоосгоны хэлбэр мэдэгдэж байна. Энэ хоёр тоосгыг баганын суурь чулуунаас урагш 3 см зайд уртааш нь залгаж суурь чулуутай зэрэгцүүлэн тавьсан байна. (15-16-р зураг) Хоёул анх тэгш өнцөгт хэлбэртэй байсан бололтой. Өргөн нь 25.5 см. Зүүн талынх тоосгоны урт 31.5 см. Баруун талынх нь бүтэн бус тул жинхэнэ урт нь тодорхойгүй. Одоох урт нь 42 см. Энэ хоёр тоосгыг довжоон дээр шууд тавьсан мэт. Довжооны өндрийг тоосгоны өндөртэй харьцуулбал тоосгоны зузаан нь хамгийн багадаа 5 см байхаар байна. Хоёр тоосгоны зүүн талд, ханын сууринаас бас нэг тоосго цухуйж байх боловч хэлбэр, хэмжээ мэдэгдэхээргүй ажээ. Одоогоор илрээд буй ханын суурийн хэсгүүд бүгд ихэд элэгдэн шавар нь урссаны улмаас түүхий тоосгоор хийсэн эсэх нь тодорхойгүй байна. Ханын суурийг бүхэлд нь ийм түүхий тоосгоор хийсэн байж болзошгүй байна. Хойноос газрын уруугаа урсан ирсэн усыг баганын чулуу хаадаг байснаас ийнхүү энэ хоёр тоосго бараг бүтэн үлдсэн байж болох юм. Энэ хоёр тоосготой хэлбэр хэмжээ ойролцоо 3 тоосго малтлагын зүүн урд талбай буюу барилгын зүүн хойд булан хавиас илэрсэн билээ. (12, 32-р зураг)

Тэдгээрийн нэг нь малтлагын талбайн зүүн хойд буланд буй бөгөөд тэгш өнцөгт хэлбэртэй. Өргөн нь 25.5 см, урт нь 36 см, Зузаан нь 5.5 см. Хэврэг, хүрмэгц шууд бутран унахаар байв. Энэ нь хойд ханын урдаас унасан буюу тэндээс авч тавьсан түүхий тоосго байна. Энэ тоосго довжоон дээр буй 21 см зузаан хурдас дээр байгаа тул барилга нураад удсаны хойно энэ байрандаа иржээ гэхээр байна. (34-р зураг)

Мөн энд, малтлагын талбайн урд хана руу үргэлжлэл нь шурган орсон тэгш өнцөгт хэлбэрийн түүхий тоосго буйн өргөн 26-30 см, малтлагын хана хүртэлх урт нь 31 см буй. Зузаан нь тодорхой бус, шалнаас дээш нийт өндөр нь 11 см. (36-р зураг)

Мөн түүний хойно 45х39 см хэмжээтэй, тэгш өнцөгт хэлбэрийн түүхий тоосго тусдаа буй. (35-р зураг) Зузаан нь мөн л тодорхой бус, шалнаас дээших өндөр нь 16 см. Сүүлийн энэ 2 тоосго барилгын нимгэн шороон хурдас дээр байх мэт.

Зүүн урд талбайн энэ 3 түүхий тоосго нь цөм барилгын ханын суурийн тоосго байх магадлалтай бөгөөд хэмжээнээс нь энэ төрлийн тоосгоны ерөнхий хэмжээг баримжаалж болохоор байна.

Тэгш өнцөгт хэлбэрийн 2 төрлийн түүхий тоосгыг ханын суурьд хэрэглэсэн байх магадлалтай. Үүнд эхнийх нь, голдуу 25.5 см өргөн, 31.5-36 см урт, 5.5 см зузаан байжээ. Хоёр дахь нь өмнөхөөсөө илүү том, 45х39 см хэмжээтэй байна. Зузаан нь 5.5 см-аас илүү байсан байж болзошгүй. Ийм тоосгоны 1 хагархай гол сувгийн хойд хэсгийн малтлагаар довжооны дээд талын шавар давхаргаас олдсон тухай өмнө дурдсан билээ.

Одоогоор Хэрмэн дэнж - 1-ийн гол барилгын малтлагаар шатаасан тоосго огт олдоогүй байна. Түүнчлэн ханын сууриас дээших хэсгийн өрлөг илрээгүй байгаа тул хана нь чухам ямар байсан тухай шууд шийдэн хэлж боломгүй байна. Энэ барилгын ханын суурийг, доор хаяж 2 өөр хэлбэрийн түүхий тоосгонуудыг хамгийн багадаа 2 давхарлан өрж хийсэн байна. Ханын суурийн дээдх өрлөгүүд нь байхгүй болсноос хойш удаан хугацаанд байгалийн шууд нөлөөнд байж маш их элэгдэн шавар нь урсаж өнөөгийн төрхөө олжээ.

Багана

Барилгын хойд хананаас, барилгын төлөвлөлт, бүтцийг тодруулах маш чухал махбод болох баганын суурь чулуунууд олдсон юм. Малтлагын гол сувгийн хойд (6Т-7Т нүд), зүүн талбайн төвийн хойд (8Ү-8Х нүд), баруун хойд талбайн баруун урд (5Р-5О нүд) хэсэг тус бүрт нэг суурь чулуу довжооны хойд захын ирмэгээс ойролцоогоор 1 м зайд, ханын суурийн дотор, түүний хойд захаас урагш 33-40 см зайд байна. (4, 5, 8, 9, 11-р зураг) Талууд нь барилгын гол тэнхлэгүүдийн

дагуу, өндөр нь довжооны өндрийн төвшинд буюу түүнээс ялихгүй дээш байна. Эдгээрийг үйлдэхдээ цайвар саарал боржин чулууг дөрвөлжлөн зассан байх ба хэмжээний хувьд өөр хоорондоо ойролцоо байна. Дээд талын гадаргуу нь тэгш бөгөөд баганын модны даралтаас болж элэгдсэн гэж хэлэхээр юм. Баганын суурь чулуунуудыг довжооны захаар, өөр хоорондын зай ижил байхаар довжооны шавар шороон их биед суулган байрлуулсан байна. Ханын суурийг баганын сууриуд дээгүүр дамнуулан хийжээ. Ингэснээр довжооны захын модон баганууд ч барилгын ханын нэг хэсэг болж байсан гэхээр байна.

Малтлагын зүүн талбайн (8Y-8X нүд) баганын суурь довжооны хойд захын ирмэгээс 101 см-т, ханын суурийн хойд захаас урагш 35 см зайд байна. (11, 29, 30-р зураг) Өндөр нь ерөнхийдөө довжооны гадаргуутай чацуу. Хэмжээ 51x50 см. Үүний гол онцлог бол дээд гадаргуу дээр нь хурц үзүүрт зэмсгээр цохин зэрэгцээ олон ташуу зураас зориуд ухан гаргасан байдал болно.

Малтлагын гол сувгийн хойд хэсгийн (6T-7T нүд) баганын суурь чулуу нь довжооны хойд захын ирмэгээс 96 см-т, ханын суурийн хойд захаас урагш 40 см зайд байна. (9, 23, 24-р зураг) Энэ суурь чулуу нь ханын сууриас урагш 24-27 см, довжооноос дээш 1.5 см илүү гарчээ. Хэмжээ 54.5x54 см.

Баруун хойд талбайн баруун урд (5P-5O нүд) хэсгийн суурь чулуу довжооны хойд захын ирмэгээс 92 см-т, ханын суурийн хойд захаас урагш 33 см зайд, өмнө дурдсанчлан залгаа 2 түүхий тоосгоноос хойш 3 см зайд байна. Довжооноос дээш 3 см илүү гарсан байна. Түүний эргэн тойронд ханын суурийн тоосго байсан боловч ихэнх нь элэгдэж баларсан тул үзэгдэхгүй шахам болжээ. Хэмжээ 54x52 см. (8, 14, 15-р зураг)

Өмнө дурдсанчлан одоо илрээд буй баганын суурь чулуунууд дээр элэгдлийн ул мөр байгаа нь тэдгээрийн дээр барилгын модон баганууд байсныг илтгэнэ. Гэвч малтлагаар модны үлдэл огт илрээгүй билээ.

Зүүн тал ба голоос илэрсэн баганын сууриудын хоорондын зай 423 см, гол ба баруун талын баганын сууриудын хоорондох зай 409 см байна. Баганын суурь чулуу хоорондын зай ийнхүү мэдэгдсэнээр энэ мэдээлэлд тулгуурлан уг барилгад байсан нийт баганын тоо, барилгын ерөнхий хэмжээнүүд зэргийг таамаглах боломжтой болсон юм. Түүнчлэн багана хоорондын хэмжээнээс уг барилгыг барихдаа уртын ямар нэгж хэрэглэснийг тодруулж бас болно.

Дээвэр

Хэрмэн дэнж - 1-ийн гол барилгын турыг малтахаас өмнө түүний дээгүүр цөөн боловч дээврийн хагархай харагдаж байсан юм. Малтлагаар ч мөн дээврийн ваарын хагархайнууд олдов. Гэвч тэдгээр нь тооны хувьд маш бага байна. Барилгын тураас малтлагаар илэрсэн дээврийн ваарын хагархайнууд нь хэдий чамламаар цөөн ч тэнд ваараар бүрсэн дээвэртэй барилга үнэхээр байсныг нотлон харуулж байгаагаараа чухал ач холбогдолтой юм.

Малтлагын талбайнуудад дээврийн ваарын хагархайн тархсан байдал харилцан адилгүй байна. Тухайлбал малтлагын баруун урд талбайгаас дээврийн ваарын хагархай ганцхан гарсан ба баруун талбайгаас огт илэрсэнгүй. (6-7-р зураг) Баруун хойд талбайд дээврийн ваарын хагархай довжооны гадна тал буюу хойд талаас нь илэрч байв. (8, 17-р зураг) Малтлагын гол сувгийн урд хагасын довжооны хэсэг буюу 20T-20U-аас 26T-26U хүртэлх нүднүүд (10-р зураг), хойд хагасын ханын сууриас урагших 7T-7U, 8T-8U нүднүүдээс дээврийн ваар огт гарсангүй. (9-р зураг) Гэтэл мөн сувгийн хойд үзүүрийн 2U нүднээс хамгийн олон буюу 75 хагархай олджээ. (18-р зураг) Энэхүү нүд нь довжооноос хойших хэсэгт хамаарна. Мөн түүний нэгэн адил гол сувгийн урд үзүүрт, довжооноос гадагших хэсгээс дээврийн ваар илэрч байна. Зүүн урд талбай хамгийн өндөр нурангитай байсан тул тэндээс дээврийн ваар цөөнгүй олдож байлаа. Зүүн талбайд дээврийн ваарын хагархай яг ханын суурийн дээрээс огт олдсонгүй. Ханын гадар ба дотор талаас, түүнчлэн довжооны гаднаас илэрч байв.

Дээврийн ваарын хагархайнууд өнгөн хөрсөн дээр ч тохиолдож байсныг дээр дурдсан билээ. Тэгвэл дээврийн ваарын хагархай хамгийн гүндээ өнгөн хөрснөөс доош 70 см-аас, ул хөрснөөс олдож байна. (17-р зураг) Энэ нь довжооны хойд талд илэрсэн гүн болно. Харин довжооноос урагш, өнгөн хөрснөөс доош 35 см-т, ул хөрсөн дээр дээврийн ваарын хагархай байлаа. Дээврийн ваарын хагархай ийнхүү довжоон дээр хойд хагасаар нь тарсан байх ба урд хагаст нь бараг байхгүйтэй адил байна. Довжооны хойд, урд захын гаднах ул хөрснөөс дээврийн ваар хагархай цөөнгүй илэрсэн нь тэдгээр нь маш эрт, магадгүй барилгыг нураагүй байх үед дээвэр дээрээс тийш унасны тэмдэг байж болох юм. Судалгааны хугацаанд дээврийн ердөө ганц бүтэн ваар зүүн урд талбайгаас илэрсэн билээ. (37-39-р зураг) Олдсон нийт дээврийн ваарын хагархайн ихэнх нь жижиг байна. Барилгын тураас дээврийн нүүр ваар огт олдсонгүй. Дээврийн ваарын хагархай хүртэл ийм цөөн байх буй тул нүүр ваар илрэх магадлал тун бага гэдэг нь мэдээж хэрэг юм.

Олдвор

Энэ удаа Хэрмэн дэнж - 1-ийн гол барилгад гүйцэтгэсэн судалгаагаар нийт 1000 ширхэг олдвор илэрснийг бүртгэн баримтжуулаад байна. Олдворуудын 3 нь түүвэр байдлаар, бусад нь цөм малтлагын явцад илэрсэн билээ. Малтлагын талбайд одоо ч мөн байрандаа байсаар буй түүхий тоосгонуудыг энэ тоонд хамруулаагүйг дурдах нь зүйтэй. Гол барилгын олдворуудыг дараах мэт ангилж болно. Үүнд: 1. Дээврийн ваар, 2. Чулуу, 3. Ваар эдлэл, 4. Ваар сав, 5. Малын яс. 6. Нүүрс зэрэг болно. Түүврээр илэрсэн ширмэн тогооны 2 хагархай нь илэрхий сүүл үеийнх тул ангилалд хамруулсангүй.

Эдгээр олдворуудын нийтлэг хэдэн шинж буй нь: 1. Туйлын цөөн, 2. Маш их таруу, 3. Ихэд хэмхэрч эвдэрсэн байдалтайгаар илэрсэн болно.

Баруун урд талбайгаас дээврийн ваарын 1 хэлтэрхий, баруун талбайгаас малын нэг жижиг яснаас өөр олдвор илэрсэнгүй. (6-7-р зураг) Гол сувгийн урд хагасын 21T-20U-аас 25T-26U нүднүүд, хойд ханын суурин дээрээс ямарваа олдвор гарсангүй. Довжооны урд ба хойд гадна талын олдворууд нь ул хөрс хүртэлх гүнээс илэрч байна. (17, 27, 28, 71, 72-р зураг)

Товчхондоо бол бараг ихэнх олдвор хаягдал шинжтэй байна гэхэд буруудахгүй.

Дээврийн ваар. Энэ төрөлд хамаарах нийт 851 олдвор байна. Хоёр төрлийн дээврийн ваар байгаа нь мэдэгдэж байна. Монголын археологийн бүтээлүүдэд “тосгуур ваар” ба “нөмрөг ваар” хэмээн нэршиж хэвшсэн өргөн нарийн хоёр төрлийн ваарын хагархай илэрчээ. Дээврийн вааруудад хамгийн их тохиолдож буй голлох өнгө нь бор саарал, цайвар саарал, хөх саарал болно. Ваар бүрийн дотор талд таарын мөр буй. Цөөн ваарын дотор талд таарыг залгаж оёсон оёдлын мөр ч үлдсэн нь байна. Зарим ваарын гадар талд зэрэгцээ нарийн ховил зураасууд буй нь хэвд оруулан шахах модон багажийн ором байлтай. Ихэнх ваарын гадаргуу дээр маш нимгэн шохойлог давхарга байв.

Цор ганц бүтэн ваар буй нь малтлагын зүүн урд талбайн 14е нүдэнд, өнгөн хөрснөөс доош 20 см гүнээс илэрсэн нөмрөг ваар болно. (37-39-р зураг) Шар саарал өнгөтэй. Урт 37 см, өргөн 13.2 см, зузаан 3.4 см. Хүзүүний урт 5.1 см, зузаан 1 см. Дотор талын хоёр хажуугийн ирмэг хоорондын зай 10 см. Нөмрөг ваарын бусад хагархайнуудын өргөн, зузаан, хүзүүний урт, хүзүүний зузаан нь үүнтэй ойролцоо байна. (40-41-р зураг)

Өргөнийг нь тогтоож болох тосгуур ваарын нэгэн том хагархай буй. Энэ нь малтлагын зүүн урд талбайн зүүн хойд булан дахь 11е нүдэнд, өнгөн хөрснөөс доош 11 см гүнээс илэрчээ. Өнгө нь цайвар саарал. Одоох урт нь 28.4 см. Өргөн 19.9 см, зузаан 1-1.4 см байна. (42-43-р зураг)

Малтлагаар илэрсэн дээврийн ваарууд нь маш их бутарч хэмхэрсэн байдалтай тул барилгын дүүргэгч хэрэглэгдэхүүн болгохоос өөр зүйлд дахин ашиглах боломжгүй байжээ гэхээр байна.

Чулуу. Малтлагын гол сувгийн хойд хагасын дараалсан 3 нүд болох 10T (гүн өнгөн хөрснөөс доош 17 см), 11T (гүн 13 см), 12T (гүн 15 см) нүднүүдээс тус бүр нэг чулуу олдов. (44-46-р зураг) Эдгээрийн хоёр жижиг (10T, 12T-ээс илэрсэн) нь баганын суурийн хэлтэрхий байж болзошгүй.

Ваар эдлэл. Ваараар хийсэн 2 дугуй эдлэл малтлагаар олдсон байна. Үүнээс нэгнийх нь голч 6.9 см, зузаан 8 см. Хэлбэр нь яг зөв дугуй бус, ирмэгээрээ өөтэй. Нэг тал руугаа хумбан. Голдоо нэвт дугуй нүхтэй. Нүхний голч 0.8 см. Их бие нь бор саарал өнгөтэй. Хоёр талын гадаргуу нь түлэгдсэний улмаас угтаа хар өнгөтэй байсан боловч ихэнх хэсэгт нь шаргал саарал, цагаан өнгийн өнгөр тогтжээ. Ахуй хэрэглээнд байгаад хагарсан ваар савны хэмхийг эмтлэн засаж дугуй хэлбэртэй болгосон байна. Ээрүүлийн дунгуй, эсвэл ваар савны таг байсан бололтой. (47-48-р зураг)

Нөгөө нэг дугуйдуу эдлэл нь малтлагын гол сувгийн хойд хагасын төв хэсэгт, өнгөн хөрснөөс доош 24 см гүнд, довжоон дээрээс илэрсэн байна. Бараан саарал өнгөтэй. Хэмжээ 3.7х3.4 см. Зузаан 0.9 см. Нэг талынх нь гадаргуугийн голд 0.2 см голчтой дугуй нүх буй нь нэвт гараагүй, маш гүехэн. Нөгөө талд нь таарын мөр буй. Дээврийн ваарын хагархайн ирмэгийг тойруулан хэлтэлж дугуй хэлбэр оруулахыг хичээсэн байна. (49-51-р зураг) Хөлөгт тоглоомын хасаа байсан бололтой. Дээврийн ваарын болон ахуйн ваар савны хаягдал ашиглан хийсэн энэ хоёр эдлэл нь эдэлгээний улмаас элэгдсэн шинжтэй байх бөгөөд барилгын оршин суугчдын хэрэглэж байсан эдлэл болохоос зайлахгүй.

Ваар сав. Хот суурины дурсгалуудаас хамгийн их олддог олдворуудын нэг нь ахуйн ваар сав билээ. Хэрмэн дэнж - 1-ийн гол барилгаас барилгын хэрэглэгдэхүүн маш бага

олдсоныг дээр дурдсан. Гэтэл ахуйн ваар савны үлдэл бүр ч цөөн илэрч байна. Нийт 6 савны 9 хагархай олдов. Нэг савнаас бусдынх нь үлдэл ганц хагархай төдий байна. Ваар савны хагархайнуудын ихэнх нь жижигхэн байна. Сав тус бүрийг тодорхойлбол дараах мэт болно.

1-р сав. Гол сувгийн урд үзүүрийн 27Т нүдэнд, довжооны гадна, өнгөн хөрснөөс доош 62 см гүнд олдов. (27-28-р зураг) Довжооноос нурж урсаад хуралдсан зузаан, хатуувтар, шавар шороон давхаргын доор нэг ваарын 4 ширхэг өчүүхэн хагархай нэг доор байв. (52-53-р зураг)

1-р хагархай. Гадар нь саарал хүрэн, дотор нь хар, их бие нь бараан саарал өнгөтэй. Хэмжээ 3.7х3 см.

2-р хагархай. Гадар нь бараан саарал, дотор нь саарал хүрэн, их бие нь шаргалдуу бор саарал өнгөтэй. Хэмжээ 3.8х2.9 см. Зузаан 0.7-1 см. Үүний гадар талын гадаргуу дээр дармал сүйхэлжин (ромбо) хээ буй. (52-р зураг) Ваар савын энэ өчүүхэн хэлтэрхийнээс ийнхүү “Уйгур хээ” хэмээх сүйхэлжин хээ илэрсэн нь Хэрмэн дэнж - 1-ийн гол барилгын он цагийг урьдчилсан байдлаар тогтоох гол баримтын нэг болж байгаа юм.

3-р хагархай. Гадар нь саарал хүрэн, дотор нь хар, их бие нь саарал хүрэн өнгөтэй. Хэмжээ 3.7х2.7 см.

4-р хагархай. Гадар нь бараан саарал, дотор нь хар, их бие нь бараан саарал өнгөтэй. Хэмжээ 2.9х1.3 см.

2-р сав. Малтлагын баруун хойд талбайн 4Р нүдэнд, довжооны ёроолын ул хөрсөн дээр, өнгөн хөрснөөс доош 70 см гүнд ваар савны 1 хагархай илрэв. Гадар нь бараан саарал, дотор нь хар, их бие нь бор саарал өнгөтэй. Хэмжээ 2.5х2.3 см. Зузаан 1.3 см. (55-57-р зураг)

3-р сав. Зүүн урд талбайн 13d нүдэнд, өнгөн хөрснөөс доош 34 см гүнд ваар савны амсрын хагархай олдов. Гадар нь саарал, дотор нь хар саарал, их бие нь бор шаргал өнгөтэй.

Хэмжээ 8.4x5.7 см. Зузаан 0.4-0.8 см. Их биеийн хана амсар хоёр нь бараг тууш үргэлжилсэн нэлээд эгц ханатай, хүзүүгүй, босоодуу өргөн амсартай нимгэвтэр сав байсан мэт байна. (58-59-р зураг)

4-р сав. Зүүн талбайн зүүн урд булангийн 10Z нүдэнд, өнгөн хөрснөөс доош 23 см гүнээс ваар савны 1 хагархай илрэв. Гадар нь бор саарал, дотор нь хар, их бие нь цайвар саарал өнгөтэй. Хэмжээ 5.3x3.5 см. Зузаан 0.9 см. (60-61-р зураг)

5-р сав. Ваарын зузаан амсрын 1 хагархай буйн гадар дотор нь бор саарал, их бие нь цайвар саарал өнгөтэй. Хэмжээ 5.6x3.2 см. Зузаан 1.8 см. Амсрын хотгор бага тул нэлээн өргөн амсартай сав байсан гэж болохоор байна. (62-63-р зураг)

6-р сав. Түүвэр байдлаар илэрсэн ваарын 1 хагархай буйн гадар дотор нь бараан саарал, их бие нь шаравтар саарал өнгөтэй. Хэмжээ 5.5x2.8 см. Зузаан 0.7-1.1 см. (64-65-р зураг)

Ваар савны эдгээр цөөн хагархайн илэрсэн гүн нь өнгөн хөрснөөс доош 23-70 см байна.

Энэ төвшин нь барилгын нуранги, байгалийн шороон хурдас гэх мэт барилга орхигдон хаягдсанаас хойших урт хугацаанд үүсдэг давхаргын доор байгаа нь оршин суугчид нь уг барилгад сууж байсан тухайн цаг үедээ эдгээрийг хаясныг харуулж байна. Өөрөөр хэлбэл ваар савны хагархайнууд олдож болох хамгийн доод давхаргаас илэрчээ.

Ваарын хагархайнууд нь цөөнөөс гадна маш жижиг тул уг савных нь тухай сэргээн төсөөлөх боломж туйлын хязгаарлагдмал байна. Хэдий тийм боловч уг барилгын дотор хамгийн наад зах нь 2 төрлийн ваар сав хэрэглэж байсан нь тодорхой байна. Үүнд, их биеийн хана, амсар нь босоодуу, хүзүүгүй, өргөн амсартай нимгэвтэр сав, өргөн зузаан амсартай зузаавтар сав гэсэн хоёр төрлийн сав лавтайяа байжээ. Түүнчлэн сүйхэлжин хээг голдуу нарийн хүзүүтэй, дэрэвгэр амсартай, бөөрөөрөө цүлхгэр, уйтан ёроолтой

өндөр савны их биеийн дээд хэсэгт чимэглэл болгон дардаг байсан⁶ тул мөн ийм нэгэн зүйл савыг ч хэрэглэж байсан байж болзошгүй юм. (73-р зураг)

Яс. Малын ясны нийт 129 хугархай, хэлтэрхий олдов. Бог, бод аль алиных нь яс байх боловч дийлэнх нь богийн яс байна. Хэмжээг нь баримжаалж болохоор ясны хугархайнууд нь нас гүйцсэн малынх байхаар ажээ. Ер нь төлийн яс гэхээр зүйл мэдэгдэхгүй байна. Лабораторийн бус нөхцөлд танигдаж буй яснуудыг дурдвал бог малын яснаас богийн доод эрүү (4 шүдтэй. 66-р зураг), дал, нуруу, хавирга, бугалга, сээр, шагай, чөмөг, хэнхэрцэг, богтос, тойг, бодын яснаас чөмөг, хавирга тус тус байна. Эдгээр яснууд нь шагайнаас бусад нь бүгд хугархай хэмхэрхий ажээ. Ялангуяа чөмөгний яснууд нь багахан хэлтэрхий, цуулдас голдуу байв. Богийн чөмөгний хугархай яс цөөн буй нь зориуд хугалсан гэхээр ажээ. Эрхэм хүндтэй яснаас богийн далны яс 4, богийн шагай 2 олджээ. (67-68-р зураг) Гол сувгийн довжоон дээрээс яс цөөн олдсон мөртлөө довжооны урд хойд гадна талаас ихээр гарав. Ялангуяа довжооны урд талын 28U нүдэнд, өнгөн хөрснөөс доош 52-53 см гүнээс хамгийн олон буюу 20 хэсэг яс гарсан билээ. (69-70-р зураг) Довжооны ард, өнгөн хөрснөөс доош 16-62 см гүнээс, урд нь өнгөн хөрснөөс доош 5-63 см гүнээс илэрч байлаа. Баруун хойд талбайгаас илэрсэн 3 яс болох богийн сээр, бугалга, чөмөгний яснууд нь бүгд довжооны гадна, ул хөрсөн дээр байв. (71-р зураг) Илэрсэн гүн нь өнгөн хөрснөөс доош 55-70 см байна. Баруун талбайгаас малын нэг жижиг яснаас өөр олдвор огт илрээгүй билээ. Зүүн талбайгаас олдсон ганц яс нь 47 см гүнд оготны нүхэнд байлаа. Зүүн урд талбайд, энд тэнд янз бүрийн гүнээс малын яс илэрснээс хамгийн гүндээ довжооны гадаргуу дээр байна. (72-р зураг)

Ясны үлдлүүдийн бүрэн бус байдал нь тэдгээрийг хоолонд хэрэглээд хаясан гэж хэлэхээр байгаа юм. Барилгын гадуур, довжооноос ойрхон хаясан эдгээр яснууд нь яг энэ барилгын

[6] Ю.С.Худяков. К истории гончарной керамики в Южной Сибири и Центральной Азии. - Керамика как исторический источник. Новосибирск, 1989: 140, 141 (рис. 3)

оршин суугчдын хүнсний хаягдал байсан байх магадлал тун их юм. Хэрэв тийм бол энэ барилгыг хүн ашиглаж байснаар барахгүй, довжооны гадуур аажимдаа зузаан хурдас шороо хуралдтал удаан хугацаанд оршин сууж байсан болж таарч байна. Цаашид судлаач М.Баярсайхан Хэрмэн дэнж - 1-ээс илэрсэн малын яснуудыг лабораторид нарийвчлан шинжлэх тул олон сонирхолтой дүгнэлт гарах байх хэмээн найдаж байна.

Хэлэлцүүлэг

Монголын хот суурины археологийн судалгаа хэдийгээр 150 жилийн түүхтэй⁷ боловч Түрэг, Уйгурын үеийн хот балгадын барилга байшинг малтан судлах явдал дөнгөж эхлэлийн үедээ байна. Энэ нь Хэрмэн дэнж - 1-ийн гол барилгын онцлогийг мөн үеийн бусад барилгуудтай харьцуулах, харьцуулсны үндсэн дээр чухал дүгнэлтэд хүрэх боломжуудыг ихээхэн хязгаарлаж байгааг дурдах нь зүйтэй.

Одоогоор харьцангуй бүрэн малтаж судалсан гэж болох, Түрэг, Уйгурын үеийн цөөн хэдэн барилгаас хэмжээгээр хамаагүй бага боловч бидний судалж буй барилгатай хэлбэр болон махбодын хэмжээнүүдийн хувьд хамгийн төстэй нь Хөгшин Орхоны хөндий дэх Билгэ хааны онгоны тахилын сүм байна. Түүнчлэн Күлтигиний тахилын сүмийн зарим нэгэн зүйл ч адилсахаар байна.

Юуны өмнө, Билгэ хааны болоод Күлтигиний тахилын сүмийг зориуд үйлдсэн шавар довжоон дээр байгуулсан нь анхаарал татаж байна. Билгэ хааны тахилын сүмийн довжоо нь 15.15x14.62 м хэмжээтэй, зузаан нь 95-112 см байжээ. Довжооны гадар ханыг тойруулан бүхэлд нь тоосгоор битүүлэн өнгөлж байсан бололтой. Довжооны захаас дотогш 1.36 м-т баганын боржин чулуун сууриуд байна. Довжоон дээр баганын чулуун суурь нийт 16 байснаас ердөө 5 нь л үлджээ. Боржин чулууг засаж дөрвөлжин хэлбэртэй

[7] Д.Цэвээндорж, Д.Баяр, У.Эрдэнэбат. 2007 Монголын эртний хот суурины судалгаа. - Монгол улсын шинжлэх ухаан. 32-р боть. УБ.: 2007: 140

болгожээ. Дээд тэгш гадаргууг нь цохин сийлж зураас хээгээр дүүргэсэн нь 2 төрөл буй. Баганын сууриудын хэмжээ 47x45.5- 51x55 см-ийн хооронд байна. Багана хоорондын зайг, холын, дундын, ойрын хэмээн ангилж болохуйц 3 өөр хэмжээгээр тохируулсан байна. Холынх нь 4.11 м, дундынх нь 3.3-3.55 м, ойрынх нь 2.55-2.59 м хэмжээтэй байна. Эгнээний захад буй суурь чулуунуудын хооронд ханын суурийн үлдэл болох нимгэн улаан шавар зурвас буй нь 0.62-0.72 см-ийн өргөнтэй. Эдгээр хэмжээнүүдэд тулгуурлан барилгын хэмжээг тооцоолж үзвэл урт нь ойролцоогоор 12.43 м, өргөн нь барагцаагаар 11.25 м болж байна. Барилгын шалыг 32x32 см хэмжээтэй дөрвөлжин тоосгоор хучсан байжээ.⁸ Сүмийн барилгын өргөнийг үндэс болгон барилгын өндрийг сэргээн төсөөлбөл 17-22.5 м болохоор байна.

Дурсгалын нэр	Довжооны зузаан (см)	Довжооны захаас баганын суурь чулуу хүртэлх зай (см)	Барилгын ханын зузаан (см)	Баганын хэмжээ (см)	Багана хоорондын зай (м)
Билгэ хааны тахилын сүм	95-112	136	62-72	47x45.5 - 51x55	4.11 (холын)
Хэрмэн дэнж- 1-ийн гол барилга	41.5-158	92-101	64-133	(дунджаар) 54x54	4.09-4.23

Нэмж дурдахад Күлтигиний тахилын сүм нь мөн 16 баганын чулуун суурьтай байсан⁹ бөгөөд суурь хоорондын “холын” зай нь 4.16-4.2 м байгаа нь Билгэ хааны тахилын сүм болоод Хэрмэн дэнж- 1-ийн гол барилгынхтай адил байна.

Дээрх хүснэгтээс харахад Хэрмэн дэнж - 1-ийн гол барилга болон Билгэ хааны тахилын сүмийн үндсэн хэмжээнүүдийн зарим нь таарч байна.

[8] Р.Мөнхтулга. Эртний Түрэгийн язгууртны тахилын онгоны судалгааны зарим асуудлууд. Доктор (Ph.D)-ын зэрэг горилсон бүтээл. Уб., 2019: 78-84

[9] Р.Мөнхтулга. Эртний Түрэгийн язгууртны тахилын онгоны судалгааны зарим асуудлууд. Доктор (Ph.D)-ын зэрэг горилсон бүтээл. Уб., 2019: 84 (хүснэгт)

Одоогоор бидэнд зөвхөн довжооны өргөн, багана хоорондын зай, баганын суурь чулууны хэмжээ тодорхой болоод байгаа билээ. Эдгээр хэмжээнд тулгуурлан юуны түрүүнд довжооны уртыг таамаглах шаардлага гарч байна. Энэ нь цаашдын малтлагын тактикийг боловсруулахад чухал баримжаа болох юм. Түүнчлэн барилгын ерөнхий хэмжээг сэргээн төсөөлөхөд чухал сэжүүр болно. Ингэхийн тулд эхлээд довжооны дээр өргөөшөө хэдэн эгнээ баганын суурь байсан байж болохыг тооцоолох хэрэгтэй. Одоогоор илрээд буй багануудын хоорондын зайд үндэслэн энэ барилгын хоёр багана бүрийн хоорондох зай 4.2 м байсан гэж үзье. Мөн баганын суурь чулууны хэмжээг 0.54 м байсан гэе. Баганын суурь чулуунаас довжооны хойд зах хүртэлх зай ойролцоогоор 1 м буй. Довжооны бусад захуудад ч иймэрхүү байсан байх. Ингээд довжооны нэгэнт мэдэгдсэн өргөн болох 21.16 м зайд баганын суурь чулуу хэд байхыг тооцоолон үзвэл яг 5 эгнээ байхаар байна. Одоо илрээд буй баганын сууриудаас хоёр тийш баганын суурь байх боломжтой зайгаар хязгаарлан тооцоолбол баруун тийш 1, зүүн тийш хоёр эгнээ явахаар байна. Өөрөөр хэлбэл баганын суурь өргөөшөө буюу хойноос урагш 5 эгнээ, уртаашаа буюу баруунаас зүүн тийш 6 эгнээ байсан хэмээн таамаглаж болно. 6 эгнээ баганын суурь багтаах довжооны урт нь $(0.54 \times 6 + 4.2 \times 5 + 2 =)$ 26.24 м, талбайн хэмжээ ойролцоогоор 555.2 м² болох юм. Тухайн үеийн язгууртнуудын барилгын шалыг шатаасан тэг дөрвөлжин тоосгон хавтан залган хийдэг байсан тул бидний малтан судалж буй барилгын довжоон дээр ч тийм тоосгон шал байсан байх бүрэн боломжтой.

Барилгын хэрэглэгдэхүүний төрлүүдээс одоогоор бидэнд бүтэн олдоод буй нь дээврийн нөмрөг ваар болно. (37-39-р зураг) Уг нөмрөг ваар нь Билгэ хаан, Күлтигиний онгон болоод Уйгурын хотууд¹⁰, бунхныхаас¹¹ урт байна. Нөмрөг ваар

[10] L. A. Arden-Wong, I. A. Arzhantseva, O. N. Inevatkina. Reflecting on the Rooftops of the Eastern Uighur Khaganate: A Preliminary Study of Uighur Roof Tiles. // Sino-Platonic Papers. No. 258, 2015: 19-21

[11] А.Очир, Л.Эрдэнэболд, Ц.Одбаатар, Б.Анхбаяр. Уйгурын язгууртны бунхант булш. // Studia Archaeologica. Tom. XXVI, fasc. 17. Уб., 2008: 334

өмнөх үеийнхээсээ илүү урт болсон нь Тан улсын хожуу үе (НТ 780-907 он)-ийн үзэгдэл болно. Энэ үед хааны ордон, Бурханы шашны сүм хийд гэх зэрэг монументаль барилгуудыг олноор нь, сүрлэг томоор барих болсон тул дээврийн ваарыг илүү урт болгох шаардлага гарчээ.

Хэдийгээр Хэрмэндэнж-1-ийн барилгын хэрэглэгдэхүүний нэгэн төрөл болох дээврийн нөмрөг ваарын хэмжээ нь Хөшөө Цайдамын онгонуудынхаас ялгаатай боловч уг барилгад хэрэглэсэн уртын хэмжээсийн нэгж нь ижил байсан гэж үзэхээр байна. Тухайлбал барилгын багана хоорондын зай, баганын чулуу зэрэг нь ижил байгаа нь үүний баталгаа болж магадгүй юм.

Шатаасан тоосгоны үлдэц малтлагаар огт илрээгүй боловч түүхий тоосгон суурин дээр шатаасан тоосгоор өрсөн хана байсан байх хэмээн таамаглаж байна. Ханын сууриас үзэхэд түүний дээрх тоосгон ханын өргөн нь 1 м-ээс илүүгүй байсан болов уу.

Барилгын нийт баганын суурийн тоо хамгийн ихдээ 30 болохоор байна. Энэ нь мэдээж хэрэг, төдий тооны модон баганатай байсан гэсэн үг болно. Одоогийн байдлаар барилгын тураас ямар нэгэн модны хэсэг огт илрээгүй байна. Барилгын довжооны хэмжээ, баганын суурийн хэмжээ зэргээс харахад баганын моднууд даац сайтай, бөх бат, өндөр, өргөн байх ёстой байжээ. Ийм том барилгын дээврийг хучиж хүрэх хэмжээний ваарын даралт асар их байх учиртай.

Дээр дурдсанчлан уг барилгын талбай том учир түүнийг хучиж байсан дээвэр нь ч бас багагүй байсан нь мэдээж. Аливаа барилгын тураас хамгийн их гардаг олдвор бол дээврийн ваар байдаг. Тураас олдсон дээврийн ваарын үлдлүүдийг барилгын хэмжээтэй харьцуулбал дээврийн ваар байхгүйтэй адил байна.

Довжооны хэмжээний тал бүрээс 0.6 м-ийг хасвал барилгын жинхэнэ хэмжээ гарна. Өөрөөр хэлбэл уг барилгын

урт 25.64 м, өргөн нь 20.56 м болохоор байна. Талбайн хэмжээ нь 527.1 м² болж байна. (74-р зураг)

Барилгын эзлэх талбай, баганын чулуун суурийн хэмжээ, баганын суурь хоорондын зай, баганын тоо зэрэг нь яавч дан барилгынх биш байна. Одоо мэдэгдэж буй тоо хэмжээнүүдэд тулгуурлан тооцоолж үзвэл энэ барилга нь 2-3 давхар, ойролцоогоор 29-38 м-ийн өндөртэй сүрлэг харш байсан байхаар ажээ.

Сүрлэг том энэ барилга тухайн үеийн Тан улсын хааны ордон, Бурханы шашны сүм гэх мэт Хятадын элитийн уран барилгатай дүйцэхүйц хэв загвартай байсан байж болох юм.

Барилгын довжоо, хана, баганын суурь чулуунууд цөм барилгын уртын тэнхлэгийн дагуу буюу 293^о-д байна. Хойшид үргэлжлэх малтлагаар, дурдсан махбодуудын үлдсэн хэсгүүд ч энэ чиглэлийн дагуу илрэх биз ээ. Баганын бусад суурь чулуунууд, ялангуяа барилгын ханын суурин дах суурь чулуунууд гарах байх хэмээн найдаж байна. Энэ барилгыг хэрэмт цогцолборын салшгүй нэгэн хэсэг болгон бусад барилгын хамт нэгэн цаг үед барьсан болох нь түүний байрлал, гол тэнхлэгийн чиглэл зэргээс тодорхой байна. Ингэхдээ уг барилга хэмжээний хувьд хамгийн том нь төдийгүй, цогцолборыг голлосон байгаа нь эндэх хамгийн чухал байгууламж болохыг зааж байна гэлтэй. Тийм ч учраас бид энэ барилгыг зориуд сонгон малтсан билээ.

Гол сувгийн урд үзүүрийн 27Т нүдэнд, довжооны өмнөх хурдсаас олдсон ваарын 4 ширхэг жижиг хэлтэрхийн нэгэн дээр буй дармал сүйхэлжин (ромбо) хээ нь (52, 54-р зураг) Монгол болон хөрш зэргэлдээ улсуудын нутгийн Уйгурын үеийн дурсгалаас ихэвчлэн олддог тул заримдаа “Уйгур хээ” хэмээх нь бий. Хэрмэн дэнжийн балгаснаас түүврээр¹² болон Хятаны үеийн барилгын малтлагаар¹³ олдож байснаас

[12] А.Очир, Ц.Одбаатар, Л.Эрдэнэболд, Б.Анхбаяр. Монгол улсын нутаг дахь уйгурчуудын археологийн дурсгал. Уб., 2019: 47, 50 (31-р зураг); А.Очир, А.Энхтөр, Л.Эрдэнэболд. Түүл голын сав дахь Хятаны үеийн хот суурингууд. Уб., 2022: 96

[13] А.Очир, Ц.Одбаатар, Л.Эрдэнэболд, Б.Анхбаяр. Монгол улсын нутаг дахь уйгурчуудын археологийн дурсгал. Уб., 2019: 47

гадна Уйгурын нийслэл Хар Балгас¹⁴, Хар Балгасын иргэдийн оршуулгын газрууд болох Олон Дов¹⁵, “Дөрвөлжин”-гүүд¹⁶, Баян-Өлгий аймгийн Ногооннуур сумын Улаан Уул¹⁷, Архангай аймгийн Хашаат сумын Лүнгийн Дөрвөлжин¹⁸, Булган аймгийн Дашинчилэн сумын Заан хошууны 1-р булш¹⁹, Дашинчилэн сумын Чин толгойн балгас²⁰, Говь-Алтай аймгийн Шарга сумын Халзан Ширэгийн балгас²¹ түүнчлэн хөрш зэргэлдээ Тувагийн Уйгурын үеийн булшнуудаас²² илэрсэн байна. (73-р зураг) Түүгээр ч үл барам ийм сүйхэлжин хээтэй ваар Билгэ хааны²³ болон Күлтигиний онгон, мөн Хөшөө Цайдамын өөр нэгэн тахилын онгон²⁴ гэх мэт Түрэгийн үеийн дурсгалуудаас олджээ.

Дээврийн ваарыг эмтэлж хийсэн хийсэн дугуй эдлэлийг (49-51-р зураг) судлаачид хөлөгт тоглоомын хасаа гэж үзэж

[14] У.Эрдэнэбат, Д.Содномжамц. Уйгурын үеийн шавар савны төрөл, хээ чимэглэлийн судалгааны зарим асуудалд. // Нүүдэлчдийн өв судлал. Том. XVIII, fasc. 10. Уб., 2017: 109, 117 (7-р зураг)

[15] У.Эрдэнэбат, З.Батсайхан, Б.Дашдорж, Ч.Амарбилэг. 2011 Архангай аймгийн Хотонт сумын нутаг Олон Дов хэмээх газар 2010 онд хийсэн археологийн шинжилгээ. // Studia Archaeologica. Том. XXX, fasc. 9. Уб., 2011: 156, 180 (22-23-р зураг)

[16] Ц.Одбаатар. Уйгурын Дөрвөлжингийн вааран сав суулгын асуудалд. // Нүүдэлчдийн өв судлал. Том. XIV, fasc. 8. Уб., 2013: 92-106

[17] У.Эрдэнэбат. Уйгурын үеийн шавар сав. - Монголын археологийн өв. VI: Монголын эртний шавар сав. Уб., 2016: 188-189 (Кат. № 93, 94)

[18] J. Bemmman, B. Ahrens, C. Grütznier, R. Klinger, N. Klitzsch, F. Lehmann, S. Linzen, L. Munkhbayar, G. Nomguunsuren, M. Oczipka, H. Piezonka, B. Schütt, S. Solongo. Geoarchaeology in the Steppe First Results of the Multidisciplinary Mongolian-German Survey Project in the Orkhon Valley, Central Mongolia. // Studia Archaeologica. Том. XXX, fasc. 5. Ulaanbaatar, 2011: 77, 90 (Fig. 9)

[19] У.Эрдэнэбат. Уйгурын үеийн шавар сав. - Монголын археологийн өв. VI: Монголын эртний шавар сав. Уб., 2016: 190-191

[20] А.Энхтөр. Монгол улсын нутаг дахь Хятаны хот суурины судалгааны зарим асуудалд. Доктор (Ph.D)-ын зэрэг горилох нэг сэдэвт зохиол. Уб., 2008: 59

[21] А.Очир, Л.Эрдэнэболд, Т.Мацукава, К.Мацуда, Х.Мүраока, Ю.Наката, Р.Төгссайхан, Г.Мандахбаяр. Халзан Ширэг балгасны малтлага судалгааны 2018 оны урьдчилсан үр дүнгээс. // Монголын археологи – 2018. Уб., 2019: 314 (1-р зураг)

[22] Ю.С.Худяков. К истории гончарной керамики в Южной Сибири и Центральной Азии. - Керамика как исторический источник. Новосибирск, 1989: 140, 141 (рис. 3)

[23] Д.Баяр. Новые археологические раскопки на памятнике Бильгэ-кагана. // Археология, этнография и антропология Евразии. № 4 (20). Новосибирск, 2004: 76; D. Bayar. Recent Archaeological Research at the Bilge-Kagan's Site. // Archaeology, Ethnology & Anthropology of Eurasia. № 4 (20). Novosibirsk, 2004: 75; Д.Баяр, А.Энхтөр, Д.Батсүх, Р.Мөнхтулга. Монгол Түркийн хамтарсан археологийн хээрийн шинжилгээний ангийн 2003 онд хийсэн ажил. - Moğolistan'daki Türk Anıtları Projesi 2003 Yılı Çalışmaları. Ankara, 2005: 164, 172, 173, 186, 209 (зураг), 211 (зураг); Д.Баяр. Древнетюркские мемориальные комплексы в Монголии. - Международная конференция “Взаимоотношения Турция - Центральная Азия в контексте расширяющейся Европы”. Алматы, 19-20 Мая 2005. Д.Баяр. Монголын Дундад Зууны археологийн судалгаа. Бүтээлийн эмхтгэл. III боть. Уб., 2014: 62

[24] А.Энхтөр. Шинээр олдсон хашлага чулуун онгоны тухай. // Studia Archaeologica. Том. XXI, fasc. 9. Уб., 2003: 87, 91 (2-р зураг)

байгаа²⁵ бөгөөд яг ийм эдлэл Хятаны үеийн Чин толгойн балгас²⁶, Монголын эзэнт гүрний нийслэл Хархорум хот²⁷, БНТУ-ын Ван муж дахь Ил хадын зуны орд хотын тураас илэрсэн байна.

Ахуйн ваарын хагархайг засаж хийсэн голдоо нэвт нүхтэй ээрүүлийн дунгуй мэт эдлэл (47-48-р зураг) өмнө нь Чин толгойн балгасын малтлагаар илэрч байжээ.²⁸

Барилгын үлдцийн хадгалагдсан байдал, эндээс илэрч буй олдворын тоо хэмжээ, тархалт зэрэг нь үүнийг орхигдсон барилга байх магадлалтайг харуулж байна. Тэгэхдээ оршин суугчид нь гэнэт дайжин явсан бус, харин зориуд төлөвлөсний дагуу хэрэг болох бүх л эд юмаа авч явжээ гэхээр байна. Харин дараа нь энэхүү хаягдсан барилгыг харьцангуй бүтэн байхад нь, эсвэл бүрэн сүйдэж нурангиндаа даруулахаас нь өмнө зөөж болох бүхий л зүйлийг нь, тодруулбал барилгын хэрэглэгдэхүүнүүдийг нь тэр чигт нь хаман авч явсан гэлтэй байна. Малтлагаар барилгын хэрэглэгдэхүүн юуны учир маш бага гарч байгааг үүгээр л тайлбарлахаас өөр аргагүй байна. Ийм хэмжээний барилгын нуранги маш том байхын хамт дээр дээрээсээ давхралдан нурсан дээврийн ваар маш их хэмхэрч бутарсан байх байсан билээ. Хэрэв барилга нурсны дараа түүний нурангиас барилгын хэрэглэгдэхүүнийг зөөсөн гэж үзвэл тиймэрхүү хагархай ваарыг зөвхөн барилгын дүүргэгч хэрэглэгдэхүүн болгож дахин ашиглах боломжтой. Тоосгоны бутархай ч олдохгүй байгаа нь хана нь нурж тоосгонууд нь гэмтэж хугарахаас өмнө зөөсний тэмдэг болно. Хэрэв тоосгонууд нь хугарч гэмтсэн байсан бол зөөх шаардлага

[25] А.Энхтөр. Монгол улсын нутаг дахь Хятаны хот суурины судалгааны зарим асуудалд. Доктор (Ph.D)-ын зэрэг горилсон бүтээл. Уб., 2008: 98-100; У.Эрдэнэбат, Т.Батбаяр, Д.Содномжамц. Хар Балгасаас олдсон хөлөгт тоглоом. // Mongolian Journal of Anthropology, Archaeology and Ethnology. Vol. 7, № 1 (378). Уб., 2012: 119

[26] А.Энхтөр. Монгол улсын нутаг дахь Хятаны хот суурины судалгааны зарим асуудалд. Доктор (Ph.D)-ын зэрэг горилсон бүтээл. Уб., 2008: 100

[27] E. Pohl. The Excavation in the Craftsmen-Quarter of Karakorum (KAR-2) between 2000 and 2005 – Stratigraphy and Architecture. Mongolian – German Karakorum Expedition. Volume 1. Excavation in the Craftsmen Quarter at the Main Road. Edited by J. Bemmman, U. Erdenebat & E. Pohl. Forschungen zur Archäologie Ausereuropäischer Kulturen. Bd. 8: Bonn Contributions to Asian Archaeology. Bd. 2. Wiesbaden, 2010: 170, Cat. Nr. 52-58

[28] А.Энхтөр. Монгол улсын нутаг дахь Хятаны хот суурины судалгааны зарим асуудалд. Доктор (Ph.D)-ын зэрэг горилсон бүтээл. Уб., 2008: 100

үгүйн дээр бидний малтлагаар цөөн ч болов олдох байсан болов уу.

Барилгын ханын түүхий тоосгон суурь ихэд элэгдэн урссан нь түүний дээрх түүхий тоосгон өрлөгийг авч зөөснөөс хойш дээгүүр нь халхлах зүйлгүйн улмаас байгалийн нөлөөнд ил удаан байсны үр дагавар гэж үзэлтэй. Барилгын дээр хуралдсан хурдас нь барилгын нуранги гэхээсээ илүү байгалийн шороон хурдас байна. Гэвч энэ нь доор хаяж мянган жилийн хурдас гэхэд дэндүү нимгэн байна. Малтлагаар илэрсэн олдворын ихэнх нь довжооны гадуур, түүний хойд урд ёроолоор илүү их төвлөрсөн байх ба бас нэлээд доороос, бүр ул хөрсөн дээрээс олдож буй нь барилгын нуранги гэхээс илүү барилгыг оршин суугчид нь орхиж яваагүй байх үед тийш унаад аажимдаа шороон хурдаст дарагдсан бололтой.

Турын дээрх хурдас шороонд шохойн үйрмэг буюу шохойлог хөрс байхгүйтэй адил байгаа нь барилга огт нураагүйг илтгэх мэт. Барилга хэрэв нурсан байгаад, дараа нь нурангиас дээврийн ваар, ханын тоосго гэх мэт хэрэглэгдэхүүнийг зөөсөн бол шаваас шохой заавал үлдсэн байх ёстой. Учир нь тийм үйрмэг нунтаг зүйлийг зөөх ч аргагүй, тийм шаардлага ч үгүй билээ. Нэг барилгын дээвэр, ханын шаваас шохой, ялангуяа бараг 30-40 м өндөр барилгынх бол нэлээн их хэмжээтэй байх байсан нь мэдээж.

Уг барилгад хэсэг хугацаанд хүн амьдарч байсан лугаа холбогдох дараах баримтууд байна гэж үзэж байна. Үүнд:

1. Малын яснууд бага боловч олдсон ба тэдгээр нь хоолны хаягдал байхаар байна. Ялангуяа барилга ашиглалтад байх үеийн хөрс болох ул хөрсөн дээрээс илэрсэн бод, богийн яснууд бол ул хөрсөн дээр шороон хурдас үүсээгүй байх үед, өөрөөр хэлбэл барилга баригдаад удаагүй байх үед оршин суугчдынх нь хаясан хаягдал болж таарна.

2. Маш цөөн боловч ваар савны хэлтэрхий, ваар эдлэл олдсон ба тэдгээр нь эдэлгээнд удсан шинжтэй байна. Ваар

савны хагархай нь бүтэн үедээ эдэлгээнд байх, элэгдсэний дараа хаягдах, хаягдсанаас ихэнх хагархай нь алга болж ганцын төдий өчүүхэн хэлтэрхий үлдэх хүртэл тодорхой хэмжээний цаг хугацаа өнгөрсөн байх ёстой. Ваар савны хагархайг хаяхаас гадна бас засаж дахин хэрэглэж байсны гэрч, голдоо нүхтэй дугуй эдлэл олдсон билээ. Энэ нь нэг ваар савын эдэлгээний хугацаа хэр удаан байсныг харуулахаас гадна тухайн барилгад хүн оршин суусан хугацаа ч богино бус байсныг нотлох баримт болж байна.

3. Түүнчлэн дээврийн ваарыг хэлтлэн засаж дугуй хэлбэр оруулан тоглоомын хасаа мэт зүйл хийсэн нь барилгын довжоон дээрээс олдсон билээ. (49-51-р зураг) Энэ нь мөн л уг барилгад үнэхээр хүн аж төрж байсны бас нэгэн нотолгоо болно.

Товчхондоо бол уг барилгад хүмүүс удтал оршин суусан бөгөөд харин тэднийг явснаас хойш асар удалгүй барилгыг тэр чигт нь буулган хэрэглэгдэхүүнүүдийг нь Хэрмэн дэнж дэх өөр нэгэн шинэ хотыг байгуулахад ашигласан байна. Судалгааны явцад барилгын тураас авсан дээжүүд бидэнд барилгын он цагийн тухай илүү нарийн мэдээлэл өгөх биз ээ.

Хэрмэн дэнжийн гол их хэрмээс зүүн тийш зайдуу тусгайлан барьсан энэ хэрэмт цогцолборыг Пүгү аймгийн хэн нэгэн язгууртанд зориулан барьсан байх магадлал их байна. Ялангуяа цогцолборын гол барилга нь хэмжээ, ур хийцийн хувьд Уйгурын нийслэл Хар балгас дахь хаанд зориулсан том цогцолборуудын зэрэгт хүрэхгүй боловч хааны дараа орох ихэс язгууртанд зориулсан байж болохоор байна. Тэгвэл Уйгурын үеийн Пүгү аймгийн аль язгууртан ийм сүрлэг орд харшийг байгуулан суух эрхтэй байсан байж болох вэ? Энэ асуултад хариулахын тулд Уйгурын хаад болоод Пүгүгийн язгууртнуудын харилцааг нэхэн үзэх шаардлага гарна.

Судлаач Г.Батболд, Хэрмэн дэнжийн балгас Пүгү аймгийн эзэмшил болохыг батлан өгүүлэхийн хамт, Тан улсын хааны ордноос Уйгурын хааны хатан болгон Пүгүгийн язгууртны

гурван ч авхайг удаа дараалан илгээсэн тухай мэдээг нягталсан байна. Энэ гурван авхай нь цөм Тан улсын Пүгү Хуайэнь жанжны удмынхан байжээ. Тухайлбал эхний хоёр нь Пүгү Хуайэнь-ий охид бөгөөд нэг нь 758 онд, нөгөө нь 769 онд Уйгурын хаадад хатан болон иржээ. Харин сүүлийнх нь болох Пүгү Хуайэнь-ий ач охин 790 онд Долосы буюу Тэнгридэ Болмыш Күлүг Билгэ Чжунчжэнь хааны хатан болж Е хатан буюу Ябгу хатан цолыг авчээ.²⁹ Ябгу хатан тэр жилдээ хаанд хор өгч хөнөөсөн байна.³⁰ Хэрмэн дэнж - 1-ийн гол барилгын онцлогууд нь түүнийг 780 оноос хойш боссоныг илтгэж байгаа тул гагцхүү энэ Ябгу хатантай холбогдож мэдэхээр байна.

Хятаны дарангуй цэрэг болон тэдний нүүлгэн авчирсан иргэд Хэрмэн дэнжийн их хэрэм буюу Хэрмэн дэнж - 5-д төвлөрч байсан тул тэндээс нэлээд зайтай байсан Хэрмэн дэнж-1-ийн хэрэм барилгыг бэхлэн суусангүй. Харин түүний хэрэглэгдэхүүнийг тэр чигт нь зөөж гол их хэрмийн барилгуудыг сэлбэн засах хийгээд шинээр байгуулахад хэрэглэсэн байж болох болох юм. Гэвч Хэрмэн дэнжид Хятаны дарангуй цэрэг суусан нь нэлээн хожуу, НТ 1004 оны орчим бололтой.³¹

Дүгнэлт

2024 оны зун Монгол улсын ШУА-ийн Археологийн Хүрээлэн, БНТУ-ын Измирийн Катип Чэлэби Их Сургуулийн хамтарсан шинжилгээний анги Хэрмэн Дэнж - 1-ийн анхны малтлага судалгааг амжилттай эхлүүлэв. Хамтарсан судалгааны анги Хэрмэн дэнж - 1-ийн гол барилгын бүтцийг тодруулахын тулд малтлагын нийт 144 м² хэмжээтэй 6 талбай нээн малтлаа. Малтлагаар барилгын довжооны хойд,

[29] Г.Батболд. Уйгурын Хатун хот буюу "Ke Dun Cheng". // Studia Archaeologica. Tom. XXXIII, fasc. 17. Уб., 2013: 252 (1-р хүснэгт); Б.Батсүрэн, Р.Мөнхтулга. Монголын эртний түүх - IV боть: Түрэг, Уйгур. Уб., 2017: 197-198; Г.Батболд. Мартагдсан Пүгү аймаг. Уб., 2017: 60, 202, 205

[30] Б.Батсүрэн, Р.Мөнхтулга. Монголын эртний түүх - IV боть: Түрэг, Уйгур. Уб., 2017: 198

[31] Г.Батболд. Уйгурын Хатун хот буюу "Ke Dun Cheng". // Studia Archaeologica. Tom. XXXIII, fasc. 17. Уб., 2013: 247-262

урд зах, барилгын хойд ханын хэсэг, анхны байрандаа буй, модон баганын 3 суурь чулуу зэргийг илрүүлэв. Барилгын довжооны өргөн нь 21.16 м байна. Өргөний тэнхлэг нь 23^о-д байна.

Одоогоор мэдэгдээд буй бүрэн бус хэмжээнүүдэд тулгуурлан тооцоолбол уг барилга нь 26.24х21.16 м хэмжээтэй, 41.5-1.58 м зузаан довжоон дээр байжээ. Шавар, шороо үелүүлэн дэлдэж хийсэн довжоон дээрх барилгын хана нь түүхий тоосгон суурьтай байсан бололтой. Ваараар хучсан дээвэртэй энэ барилга нь 25.64х20.56 м хэмжээтэй, 29-38 м өндөр, 2-3 давхар байсан болов уу хэмээн таамаглаж байна. Уг барилга нь ганц соёлт давхаргатай бөгөөд үүнийг анх байгуулсан он цагийг урьдчилсан байдлаар НТ 790 онд хамаатуулах саналыг дэвшүүлж байна.

Хэрэглэсэн бүтээл

- Батболд Г. Уйгурын Хатун хот буюу “Ke Dun Cheng”. // *Studia Archaeologica*. Tom. XXXIII, fasc. 17. Уб., 2013: 247-262
- Батболд Г. Мартагдсан Пүгү аймаг. Уб., 2017
- Батсүрэн Б., Мөнхтулга Р. Монголын эртний түүх - IV боть: Түрэг, Уйгур. Уб., 2017
- Баяр Д. Новые археологические раскопки на памятнике Бильгэ-кагана. // *Археология, этнография и антропология Евразии*. № 4 (20). Новосибирск, 2004: 73-84
- Баяр Д. Древнетюркские мемориальные комплексы в Монголии. - Международная конференция “Взаимоотношения Турция - Центральная Азия в контексте расширяющейся Европы”. Алматы, 19-20 Мая 2005. Д.Баяр. Монголын Дундад Зууны археологийн судалгаа. Бүтээлийн эмхтгэл. III боть. Уб., 2014: 61-70
- Баяр Д. Монголын Дундад Зууны археологийн судалгаа. Бүтээлийн эмхтгэл. III боть. Уб., 2014
- Баяр Д., Энхтөр А., Батсүх Д., Мөнхтулга Р. Монгол Туркийн хамтарсан археологийн хээрийн шинжилгээний ангийн 2003 онд хийсэн ажил. - *Moğolistan'daki Türk Anıtları Projesi 2003 Yılı Çalışmaları*. Ankara, 2005: 156-220
- Васютин С.А. Киданьское городище Хэрмэн дэнж и Тогу-балык кошо-цайдамских надписей: к вопросу о происхождении и этнокультурной принадлежности города начала VIII в. на р. Толе. // *Вестник Бурятского научного центра СО РАН*. 2011. № 4: 64-70
- Васютин С.А. Археологический комплекс Хэрмэн Дэнж (Монголия) как пример взаимодействия кочевого и оседлого населения. - Древние и средневековые культуры Центральной Азии (становление, развитие и взаимодействие урбанизированных и

- скотоводческих обществ). Материалы Международной научной конференции, посвященной 100-летию со дня рождения д.и.н. А.М.Мандельштама и 90-летию со дня рождения д.и.н. И.Н.Хлопина. 10-12 ноября 2020 г., Санкт-Петербург. Санкт-Петербург, 2020: 270-271
- Ивлиев А.Л., Крадин Н.Н., Эрдэнэболд Л. О доляском комплексе в материалах городища Хэрмэн-Дэнж (Монголия). // Между Востоком и Западом: движение культур, технологий и империй: III Международный конгресс средневековой археологии Евразийских степей. Владивосток, 2017: 140
- Крадин Н.Н., Ивлиев А.Л., Васютин С.А. Раскопки городища Хэрмэн дэнж в Монголии и проблема локализация города Кэдунчэна. // Труды XIX ВАС (Великий Новгород Старая Русса, 24-29 октября 2011 г.). Т. 2. СПб.-М., 2011: 55-57
- Крадин Н.Н., Ковычев Е.В., Ивлиев А.Л., Очир А., Саранцева С.Е., Эрдэнэболд Л. Предварительные результаты исследований городища Хэрмэн дэнж в Монголии в 2012 г. // Древние культуры Монголии и Байкальской Сибири. IV международная научная конференция. Чита, 2013
- Мөнхтулга Р. Эртний Түрэгийн язгууртны тахилын онгоны судалгааны зарим асуудлууд. Доктор (Ph.D)-ын зэрэг горилсон бүтээл. Уб., 2019
- Одбаатар Ц. Уйгурын Дөрвөлжингийн вааран сав суулгын асуудалд. // Нүүдэлчдийн өв судлал. Том. XIV, fasc. 8. Уб., 2013: 92-106
- Очир А., Энхтөр А. Хэрмэн дэнжийн балгас. Монгол-Солонгосын эрдэм шинжилгээний II симпозиумын илтгэлийн эмхтгэл. Сөүл, 2004: 15-23
- Очир А., Энхтөр А., Эрдэнэболд Л. Хар бух балгас ба Туул голын сав дахь хятаны үеийн хот суурингууд. Уб., 2005: 140-160
- Очир А., Эрдэнэболд Л., Одбаатар Ц., Анхбаяр Б. Уйгурын язгууртны бунхант булш. // Studia Archaeologica. Том. XXVI, fasc. 17. Уб., 2008: 328-368
- Очир А., Эрдэнэболд Л. Хэрмэн дэнж балгасын тухай дахин өгүүлэх нь. // Nomadic Studies. № 18. Уб., 2011: 46-53
- Очир А., Крадин Н.Н., Ивлиев А.Л., Эрдэнэболд Л. Результаты исследований городища Хэрмэн дэнж в Монголии в 2010-2011 гг. // История культура средневековых народов степной Евразии. Материалы Международного конгресса средневековой археологии Евразийских степей. Барнаул, 2012: 168-171;
- Очир А., Одбаатар Ц., Эрдэнэболд Л., Анхбаяр Б. Монгол улсын нутаг дахь уйгурчуудын археологийн дурсгал. Уб., 2019
- Очир А., Эрдэнэболд Л., Мацукава Т., Мацуда К., Мураока Х., Наката Ю., Төгссайхан Р., Мандахбаяр Г. Халзан Ширэг балгасын малтлага судалгааны 2018 оны урьдчилсан үр дүнгээс. // Монголын археологи – 2018. Уб., 2019: 310-315
- Очир А., Энхтөр А., Эрдэнэболд Л. Туул голын сав дахь Хятаны үеийн хот суурингууд. Уб., 2022
- Худяков Ю.С. К истории гончарной керамики в Южной Сибири и Центральной Азии. - Керамика как исторический источник. Новосибирск, 1989: 134-152

- Цэвээндорж Д., Баяр Д., Эрдэнэбат У. 2007 Монголын эртний хот суурины судалгаа. - Монгол улсын шинжлэх ухаан. 32-р боть. Уб., 2007: 139-190
- Энхтөр А. Шинээр олдсон хашлага чулуун онгоны тухай. // *Studia Archaeologica*. Tom. XXI, fasc. 9. Уб., 2003: 84-92
- Энхтөр А. Монгол улсын нутаг дахь Хятаны хот суурины судалгааны зарим асуудалд. Доктор (Ph.D)-ын зэрэг горилох нэг сэдэвт зохиол. Уб., 2008
- Эрдэнэбат У. Уйгурын үеийн шавар сав. - Монголын археологийн өв. VI: Монголын эртний шавар сав. Уб., 2016: 178-197
- Эрдэнэбат У., Батсайхан З., Дашдорж Б., Амарбилэг Ч. Архангай аймгийн Хотонт сумын нутаг Олон Дов хэмээх газар 2010 онд хийсэн археологийн шинжилгээ. // *Studia Archaeologica*. Tom. XXX, fasc. 9. Уб., 2011: 146-185
- Эрдэнэбат У., Батбаяр Т., Содномжамц Д. Хар Балгасаас олдсон хөлөгт тоглоом. // *Mongolian Journal of Anthropology, Archaeology and Ethnology*. Vol. 7, № 1 (378). Уб., 2012: 114-133
- Эрдэнэбат У., Содномжамц Д. Уйгурын үеийн шавар савны төрөл, хээ чимэглэлийн судалгааны зарим асуудалд. // Нүүдэлчдийн өв судлал. Tom. XVIII, fasc. 10. Уб., 2017: 106-121
- Эрдэнэболд Л. Хэрмэн дэнж балгасын он цагийн судалгааны зарим асуудалд. // Хойт хятад, Монгол Байгалийн Сибирийн эртний археологийн соёл. Олон улсын эрдэм шинжилгээний бага хурлын эмхэтгэл. Бээжин, 2015: 657-661
- Эрдэнэболд Л. Хэрмэн дэнжийн балгас. - Монголын археологийн өв. X: Монголын эртний хот суурин. Уб., 2020: 235-241
- Эрдэнэболд Л., Крадин Н.Н., Ивлиев А.Л., Васютин С.А., Төгссайхан Р. Хэрмэн дэнж балгасын 2017 оны малтлага судалгааны урьдчилсан үр дүн. // Монголын археологи - 2017. Эрдэм шинжилгээний хурлын эмхэтгэл. Уб., 2018: 240-246
- Эрдэнэболд Л., Крадин Н.Н., Ивлиев А.Л., Васютин С.А., Төгссайхан Р., Очирпүрэв Д. Монгол-ОХУ-ын хамтарсан Төв Азийн нүүдэлчдийн хот суурин төслийн 2018 оны малтлагын урьдчилсан үр дүн. // Монголын археологи - 2018. Уб., 2019: 268-274
- Эрдэнэболд Л., Крадин Н.Н., Ивлиев А.Л., Васютин С.А., Төгссайхан Р., Очирпүрэв Д. Хэрмэн дэнж балгасын 2019 оны малтлага судалгааны урьдчилсан үр дүн. // Монголын археологи - 2019. Уб., 2019: 387-394
- Эрдэнэболд Л., Крадин Н.Н., Ивлиев А.Л., Васютин С.А., Төгссайхан Р. Хэрмэн дэнж балгасын судалгаа. - "Нүүдэлчид ба хот суурин" олон улсын эрдэм шинжилгээний хурлын эмхэтгэл. Уб., 2020
- Arden-Wong L.A., Arzhantseva I.A., Inevatkina O.N. Reflecting on the Rooftops of the Eastern Uighur Khaganate: A Preliminary Study of Uighur Roof Tiles. // *Sino-Platonic Papers*. No. 258, 2015: 2-72
- Bayar D. Recent Archaeological Research at the Bilge-Kagan's Site. // *Archaeology, Ethnology & Anthropology of Eurasia*. №4 (20). Novosibirsk, 2004: 73-84
- Bemmann J., Ahrens B., Grütznier C., Klinger R., Klitzsch N., Lehmann F., Linzen S., Munkhbayer L., Nomguunsuren G., Oczipka M., Piezonka H., Schütt B., Solongo S. Geoarchaeology in the Steppe First Results of the Multidisciplinary Mongolian-German Survey Project in the

Orkhon Valley, Central Mongolia. // *Studia Archaeologica*. Tom. XXX, fasc. 5. Ulaanbaatar, 2011: 69-97

Kradin N.N., Ivliev A.L., Ochir A., Erdenebold L., Vasiutin S.A., Sarantseva S.E., Kovychiev E.V. Khermen Denzh Town in Mongolia. // *The Silk Road*. Vol. 13, 2015: 95-103

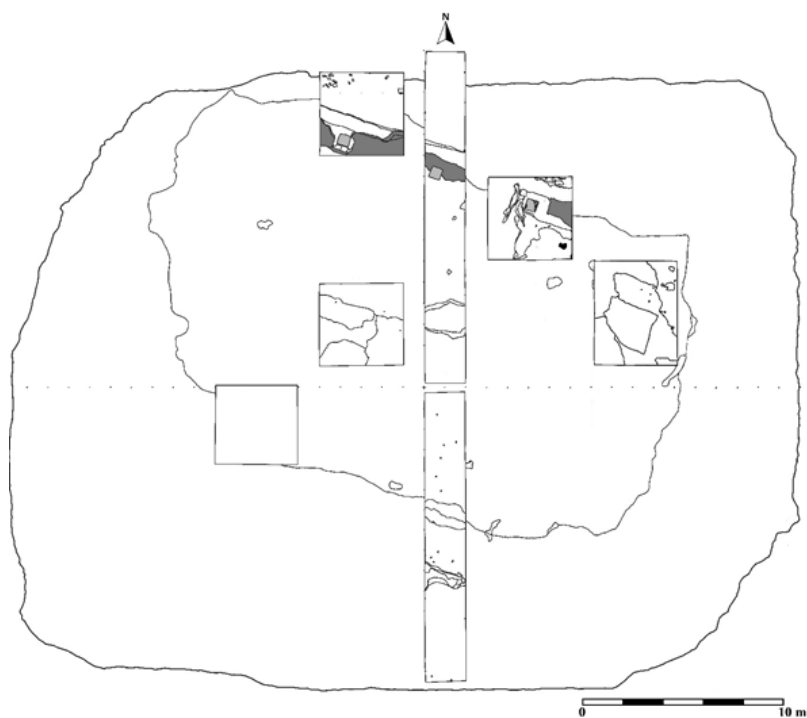
Pohl E. The Excavation in the Craftsmen-Quarter of Karakorum (KAR-2) between 2000 and 2005 – Stratigraphy and Architecture. Mongolian – German Karakorum Expedition. Volume 1. Excavation in the Craftsmen Quarter at the Main Road. Edited by J. Bemmann, U. Erdenebat & E. Pohl. *Forschungen zur Archäologie Ausereuropäischer Kulturen*. Bd. 8: Bonn Contributions to Asian Archaeology. Bd. 2. Wiesbaden, 2010: 63-136

1-р зураг: *Хэрмэн дэнж - 1, баруун урдаас*

2-3-р зураг: *Хэрмэн дэнж - 1-ийн малтахаас өмнөх ба малтсаны дараах байдал, эгц дээрээс*

4-р зураг: Хэрмэн дэнж - 1-ийн гол барилгын малтлагын дэвсгэр зураг

5-р зураг: Хэрмэн дэнж - 1-ийн гол барилгын малтлагын талбайнууд

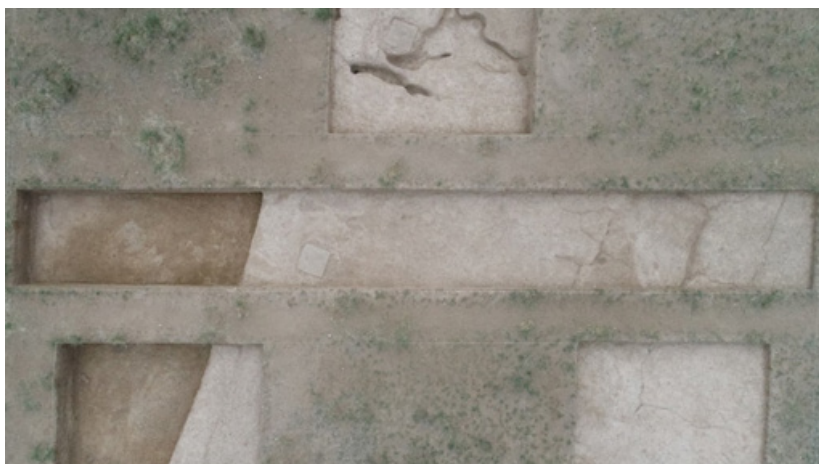
6-р зураг: Хэрмэн дэнж - 1-ийн гол барилгын малтлагын баруун урд талбай

7-р зураг: Малтлагын баруун талбай

8-р зураг: Малтлагын баруун хойд талбай

9-р зураг: Малтлагын гол сувгийн хойд хагас

10-р зураг: Малтлагын гол сувгийн урд хагас

11-р зураг: Малтлагын зүүн талбай

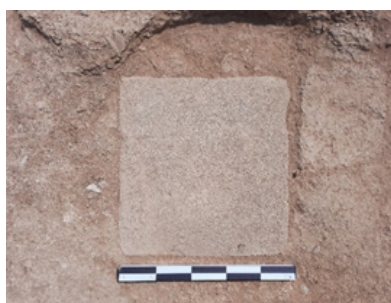
12-р зураг: Малтлагын зүүн урд талбай

13-р зураг: Барилгын довжоо баруун хойд талбайд, хойноос харагдах байдал

14-р зураг: Барилгын довжооны хойд зах, ханын суурь, баганын суурь чулуу баруун хойд талбайд, баруун хойноос

15-р зураг: Баруун хойд талбай дахь баганын суурь чулуу, ханын суурийн түүхий тоосгонууд

16-р зураг: Баруун хойд талбай дахь баганын суурь чулууны урд буй ханын суурийн түүхий тоосгонууд

17-р зураг: Баруун хойд талбайн ул хөрсөн дээрээс илэрсэн дээврийн ваарын хагархайнууд

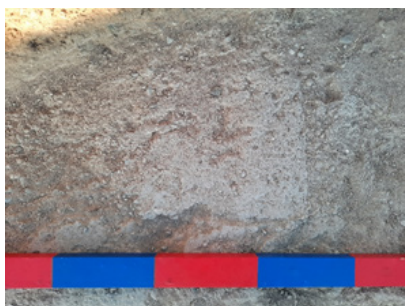
18-р зураг: Барилгын довжоо болон довжооны ар гол сувгийн хойд хэсэгт, хойноос

19-р зураг: Барилгын довжооны хойд хана малтлагын гол сувгийн хойд хэсэгт, хойноос харагдах байдал тоосгоны хугархайнууд, урдаас

20-р зураг: Малтлагын гол сувгийн хойд хэсэгт довжоон дээр илэрсэн түүхий

21-р зураг: Түүхий тоосго. 8U нүд

22-р зураг: Түүхий тоосго. 11U нүд

23-р зураг: Гол сувгийн хойд хэсэг дэх баганын суурь чулуу, ханын суурь, довжооны хойд зах, урдаас

24-р зураг: Гол сувгийн хойд хэсэг дэх баганын суурь чулуу

25-р зураг: Гол сувгийн урд хэсэг дэх довжооны урд зах, урдаас

26-р зураг: Довжооны урд зах, урд захаас унасан шавар нуранги

27, 28-р зураг: Гол сувгийн урд хэсгийн 27Т нүдэнд, шавар шороон нурангийн доороос “Уйгур” хээтэй ваар савны хагархай илэрсэн нь

29-р зураг: Малтлагын зүүн талбай дахь ханын суурь, баганын суурь чулуу, баруун урдаас

30-р зураг: “Зүүн” баганын суурь чулуу

31-р зураг: Малтлагын зүүн талбайн зүүн урд булангийн 10Z нүднээс илэрсэн галын ором

32-р зураг: Малтлагын зүүн урд талбай зүүн хойноос

33-р зураг: Зүүн урд талбайн зүүн хойд булан дахь, барилгын ханын суурийн хэсэг, урдаас

34-р зураг: Зүүн урд талбайн зүүн хойд булан дахь, ханын түүхий тоосго

35-р зураг: Зүүн урд талбайн урд хэсэг дэх, ханын түүхий тоосго

36-р зураг: Зүүн урд талбайн малтлагын урд хана руу шургасан түүхий тоосго

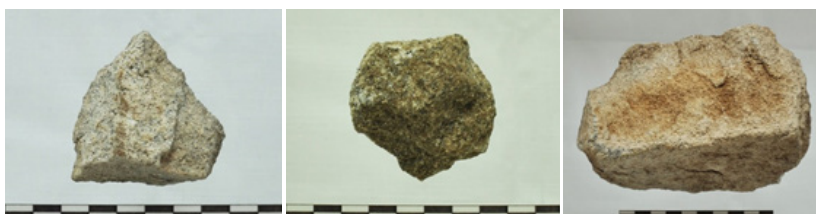
37-39-р зураг: Зүүн урд талбайн 14е нүднээс илэрсэн бүтэн нөмрөг ваар

40-41-р зураг: Маллагын гол сувгийн урд хэсгийн 15U нүднээс илэрсэн дээврийн ваарын хагархайнууд

42-43-р зураг: Зүүн урд талбайн 11e нүднээс илэрсэн тосгуур ваарын гадар, дотор

44-46-р зураг: Маллагын гол сувгийн хойд хагасын 10T, 12T, 11T нүднээс илэрсэн чулуунууд

47-48-р зураг: Ваар савны хагархайгаар хийсэн ээрүүлийн дунгуй

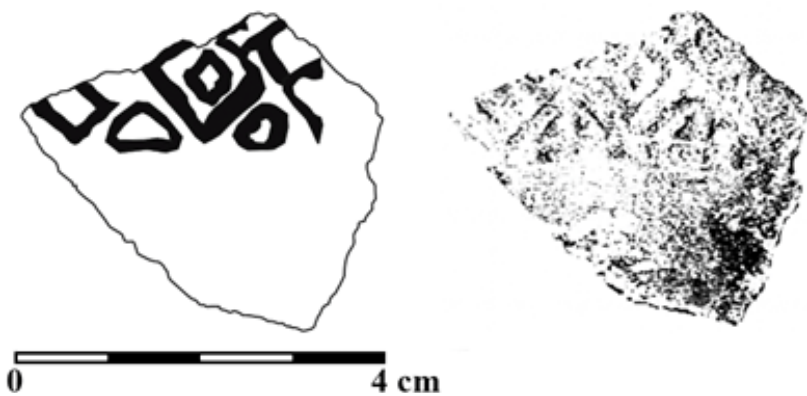
49-51-р зураг: Дээврийн ваарын хагархайгаар хийсэн, хөлөгт тоглоомын хасаа

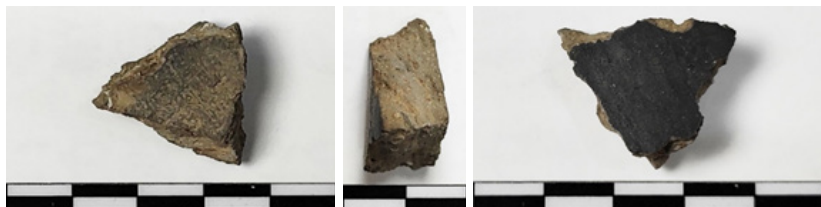
52-р зураг: 1-р ваар савны хагархайнуудын гадар тал

53-р зураг: 1-р ваар савны хагархайнуудын дотор тал

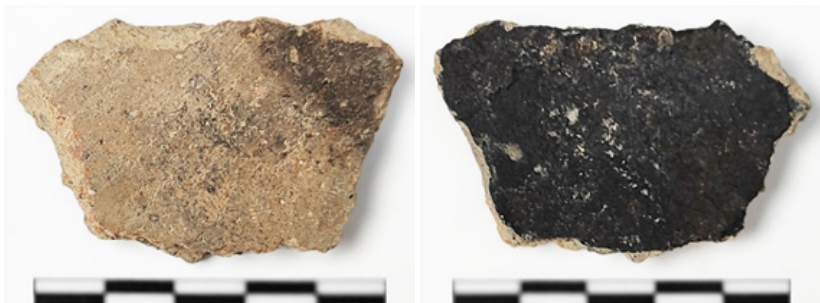
54-р зураг: 1-р ваар савны “Уйгур” хээтэй хагархай

55-57-р зураг: 2-р ваар савны хагархайн гадар, их бие, дотор

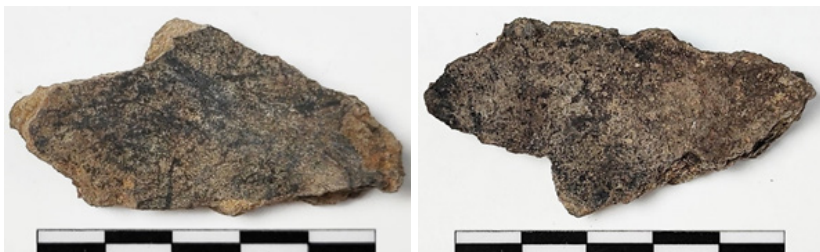
58-59-р зураг: 3-р ваар савны амсрын хагархайн гадар, дотор

60-61-р зураг: 4-р ваар савны хагархайн гадар, дотор

62-63-р зураг: 5-р ваар савны амсрын хагархайн гадар, дотор

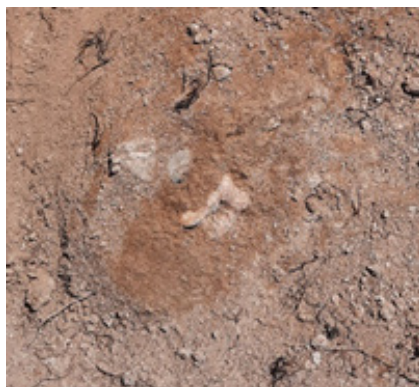
64-65-р зураг: 6-р ваар савны хагархайн гадар, дотор

66-р зураг: Зүүн урд талбайн зүүн хойд талбайгаас илэрсэн, богийн баруун доод эрүү

67-р зураг: Богийн дал болон бог, бодын яснууд. Гол сувгийн хойд хэсэг дэх довжооны ар

68-р зураг: Малтлагаар богийн шагай илэрч буй нь

69-70-р зураг: Довжооны урд талын 28U нүднээс илэрсэн бог, бодын яснууд

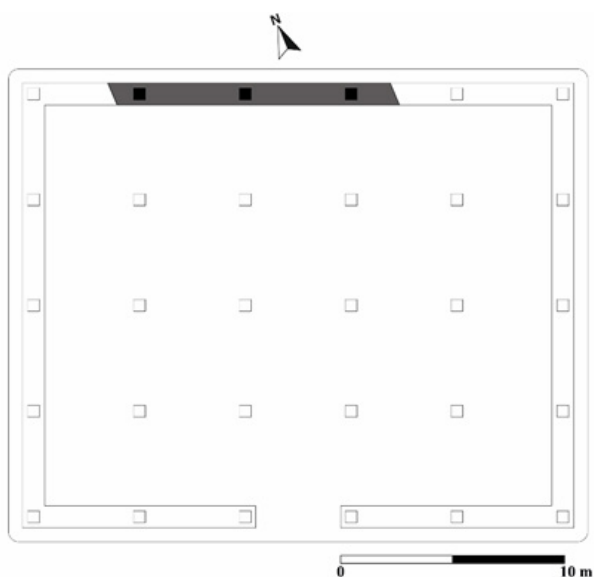
71-р зураг: Баруун хойд талбайд, довжооны араас илэрсэн богийн сээр

72-р зураг: Зүүн урд талбайн баруун захад, довжоон дээрээс илэрсэн бодын хавирга

73-р зураг: Тува дахь Уйгурын үеийн булшнуудаас илэрсэн сүйхэлжин хээтэй ваар савнууд (Ю.С.Худяков 1989: 3-р зураг)

74-р зураг: Хэрмэн дэнж - 1-ийн гол барилгыг сэргээн төсөөлсөн дэвсгэр зураг

HUN YERLEŞİMLERİ

HUN DÖNEMİNE AİT GUA DOV ADLI YERLEŞİM YERİNDE YAPILAN ARKEOLOJİK ARAŞTIRMA SONUÇLARI¹

Doç. Dr. Eregzen GELEGDORJ

Moğolistan Bilimler Akademisi Arkeoloji Enstitüsü Müdürü

Çev. Ariuntuya GANBOLD

İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi

E-posta: ariuntuya0402@gmail.com

ORC-ID: 0009-0005-4632-3205

Avrasya göçebeleri arasında imparatorluk kuran ilk halk Hunlardı. M.Ö. 3. yüzyılın sonunda büyük bir imparatorluk kuran Hunlar, M.S. 1. yüzyılın sonuna kadar yaklaşık üç yüz yıl boyunca ayakta kalmış ve geride onlarca arkeolojik kalıntı bırakmışlardır. Hunlara ait arkeolojik anıtların çoğu mezar anıtlarından oluşsa da pek çok yerleşik anıt da keşfedilmiştir. Şimdiye dek Moğolistan, Rusya'nın Buriad Cumhuriyeti, Hakas Cumhuriyeti, Çin'in İç Moğolistan Özerk Bölgesi ve Shanxi Eyaleti bölgelerinde Hun dönemine ait kentlerin kalıntıları olan 20'den fazla şehir kalıntısı keşfedilmiştir [Hun mirası, 2011: 24; Danilov, 2004: 34-47].

Bu kentsel anıtların çoğu, yani 20'den fazla şehir yerleşimi kalıntısı, Moğolistan'da bulunmaktadır. Hun dönemine ait kentsel kalıntılar arasında Gua Dov, Tereljiin Dürvöljin, Burkhiin Dürvöljin, Ündür Dov, Khureet Dov, Tsenheriin Gol Surı, Baruun Dürüü Suru, Shuvuutain Gol Suru, Bayanbulagiin Tur [Perlee, 1961 (2012a): 152-165], Dov Dersnii şehri turu [Ochir ve diğerleri,

[1] Bu makale yazarın izniyle çevrilmiş ve orijinal metinle birlikte yayıma hazırlanmıştır. Eserin Moğolca orijinali, Türkçe çevirisinin hemen ardından sunulmuştur.

2011: 1-13], Mangasiin Hüree [Amartuvshin ve diğerleri, 2011: 509-514], Taliin Gurvan Suru [Batsaikhan ve diğerleri, 2002: 37; Ochir vd., 2015: 21], Boroogiin yerleşimi [Dorjsuren, 1966 (2003): 310-311; Nicole ve diğerleri, 2013], Ovootiin Baruun Havtsaliin Harabeleri [Ochir ve diğerleri, 2013: 107-122] ve Kharganiin Dürvöljin gibi yaklaşık 20 yerleşim yerinin kalıntıları bulunmaktadır. Bu yerleşimlerin konumları, yapıları ve işlevleri farklılık göstermektedir. Örneğin, konum açısından Moğolistan'ın merkezi, doğu ve Gobi bölgelerindeki kalıntılar birbirinden ayrılabilir. Yapı bakımından toprak surlarla çevrili yerleşimlerle açık alan köyleri olarak iki ana kategoriye ayrılmaktadır. İşlevleri açısından ise idari merkezler, kurban alanları, sınır tahkimatları ve esnaf köyleri olarak sınıflandırılabilir. Ancak, birkaç alan dışında çok az arkeolojik kazı yapılmış olup bu kentlerin sosyal rolleri, ekonomik önemleri ve kentsel yaşam tarzlarına dair pek çok konu hâlâ aydınlatılmamıştır. Moğolistan'daki Hun dönemine ait kent kalıntıları arasında Herlen Nehri'nin orta bölgesinde, nehrin batı yakasında belirli aralıklarla dizili beş kent kalıntısı özellikle dikkatimizi çekmektedir. Bunlardan en kuzeyde yer alan yapıdan başlayarak bahsedilecek olursa Tereljiin Dürvöljin, Burkhiin Dürvöljin, Khureet Dov, Ündür Dov ve Gua Dov'dur. [Eregzen, 2013: 65-71; 2015: 649-656]. Son yıllarda Tereljiin Dürvöljin [Erdenebold vd., 2015: 123-126] ve Gua Dov [Eregzen vd., 2015] gibi alanlarda arkeolojik kazılar gerçekleştirilmekte ve ortasında yer alan Hüreet Dov civarında adı geçen şehirlerle bir şekilde ilişkili olabilecek demir cevheri izabe fırını ve çömlek fırını gibi üretim alanlarına ait kalıntılardaki kazı ve izlerin analizi devam etmektedir [Amartuvshin ve diğerleri, 2015].

Bu bildiride, Moğolistan-Kore ortak projesi "Mon-Sol" kapsamında Gua Dov anıtında 2013-2015 yılları arasında yürütülen arkeolojik kazıların sonuçları sunulacaktır. Adı geçen kalıntının yapısından, organizasyonundan ve amacından kısaca bahsedilecektir.

Gua Dov Yerleşimi'nin Konumu ve Araştırılması

Gua Dov Yerleşimi, Tuv Eyaleti'nin Bayanjargalan ilçesinde, başkent Ulaanbaatar'ın 160 km doğusunda, Baganuur ilinin yaklaşık 80 km güneyinde ve Bayanjargalan ilçe merkezinin 28 km kuzeydoğusunda yer almaktadır. Anıt, Herlen Nehri'nin sağ kıyısında alçak ve düz bir arazide bulunmaktadır. Bu bölgede Herlen Nehri birkaç kola ayrılmakta ve nehir kollarının oluşturduğu düzlük, bölge halkı tarafından Beyaz Ada olarak adlandırılmaktadır. Gua Dov kalıntısı, Beyaz Ada'nın ortasında yer almaktadır. Anıtın yaklaşık 500 km doğusunda Herlen Nehri, batısında ise nehrin başka bir kolu bulunmaktadır. Kuzey ve güney yönlerinde geniş düzlükler uzanırken, batısında dağlar ve tepeler, doğusunda ise Herlen Nehri ve nehrin ilerisinde yüksek dağlar bulunmaktadır.

Gua Dov kalıntısı, 1920'lerden beri bilim insanları tarafından bilinmektedir. O dönemde, Sutra Yazılar Enstitüsü'nün (bugünkü Dil ve Edebiyat Enstitüsü) eski başkanı O. Jamyar, şaman ritüellerinde adı geçen Gua Dov adlı tarihi yeri araştırırken, eski Setsen Khan Eyaleti'nin Setsen Khan İlçesi'nde yaşayan Gombojav isimli bir şamandan "İlçemizin şamanları, Gua Dov'un batıda olduğunu söylüyorlar" bilgisini almıştır. Bunun üzerine, bu ipucunu takip ederek bölgeyi bulmuştur [Perlee, 1961 (2012a): 160]. Ancak, o dönemde bu alan keşfedilmiş olsa da herhangi bir arkeolojik araştırma yapılmadığı anlaşılmaktadır. Gua Dov adı, şaman törenlerinde "Hua Dobon'un üzerinden geçmek ve üç ağır Thais'nizi una dönüştürmek," "Hua Dobona ile dokuz doldur" ve "Hua Dov'un sahibi Huandain oğlu Hua Solbon noyan tengri" gibi ifadelerle konu olmuştur. Bunun yanı sıra, yerel halk bu bölgeyi efsanevi bir anlatımla "Cengiz Han'ın en küçük kızının sarayı" olarak adlandırmaktadır [Perlee, 1957 (2012b): 191].

Moğolistan'ın en eski arkeologlarından H. Perlee, Gua Dov Anıtı'nda arkeolojik kazı yapan ilk kişi olmuştur. 1952 yılında anıtı ziyaret ederek bazı tanımlamalar yaptıktan sonra arka plan haritası çıkarıp ana yapıda sur olduğu varsayılan alanda ve sur dışında bulunan yapı yatağında olmak üzere 13 alanda deneme kazıları yapmıştır. Deneme kazısı malzemelerine dayanarak Gua Dov'un suru, surun duvarında iç kısmında inşa edilmiş küçük yapılara sahip olduğu varsayılmış ve yukarıda adı geçen "masa"nın Hunlar tarafından kurban törenlerinde kullanıldığı belirlenmiştir. Ayrıca H. Perlee, Gua Dov'un surları ve yapılarının çok eskimiş olmadığını; içinde inşaat malzemelerinden başka bir şey bulunmadığını, dolayısıyla insanların orada uzun süre yaşamamış olabileceğini belirtmiştir. Ocak, Mayıs ve Eylül aylarında Hunlar kurultaya gelir, belirlenen günlerde kurbanlar kesilip dağıtılırdı; diğer zamanlarda ise yalnızca birkaç rahip yapıyı koruma amaçlı burada kalırdı, demiştir. Ayrıca anıtın yangın nedeniyle hasar gördüğüne dair işaretler mevcuttur. Yıkımdan önce eşyalar çalındığı için geride herhangi bir kurban kesimi için kullanılan alet ve eşyanın kalmamış olabileceği düşünülmektedir.

Gua Dov'un Hunların büyük Gobi'den beri yerleşmeye başladıkları M.Ö. 118 sonrası dönemde inşa edildiği ve M.S. 85-93 yıllarında Çin, Xianbei ve Dinlin gibi birçok eyaletin saldırılarına maruz kalarak yok olduğu tahmin edilmektedir [Perlee, 1957 (2012b): 198]. H. Perlee'ye göre, Gua Dov'un bir "tapınak" olarak değerlendirilmesinin temel nedeni, yerin adı ve buna ilişkin efsanelerdir. Kazı sırasında bulunan "sunaklar" ve "antik mezarların" yanı sıra uzun süreli yerleşimi işaret eden ev eşyalarının eksikliği, bu varsayımı daha da güçlendirmektedir.

2013-2015 Yılında Gua Dov'da Yapılan Kazının Sonuçları

Mon-Sol Projesi ekibi, Gua Dov anıt alanında kazı yapmaya karar vererek 2013 yılında çalışmalara başlamıştır.

Gua Dov olarak adlandırılan tepenin yanındaki ana yapı kalıntısı, dikdörtgen şeklinde olup kuzeydoğudan güneybatıya doğru hafifçe eğimlidir. Yapının boyutları 56x45 m, yüksekliği ise yaklaşık 2 m'dir. Bu kalıntı, sur olduğu öne sürülen kare bir çerçevenin kuzeybatısında yer almaktadır. Sura ait kalıntılar pek belirgin olmamakla birlikte yerden yaklaşık 0,1-0,2 m yükseklikte korunmuştur. Kare şeklinde olan sur, ana yapıya bitişik olarak inşa edilmiştir, ancak boyutları H. Perlee'nin tanımladığından farklı olup 200x180 m ölçülerindedir. Surun boyutu, önceki çalışmada belirtilen ölçülerden nispeten küçüktü. Bu nedenle dış kısımda daha büyük bir sur olabileceği ihtimalini dikkatle inceledik, ancak herhangi bir iz bulamadık. 1952 kazı tanımı ve arka plan haritasını karşılaştırdığımızda ölçtüğümüz kare çerçevenin H. Perlee'nin "sur" olarak tanımladığı yapı olduğu anlaşılmıştır.

Proje ekibi, ana yapının güneybatı köşesinin 100 metre doğusunda, zemin yüzeyinde inşaat malzemelerinin açığa çıktığı bir alanı kazmayı tercih etti. Kazılar, genel olarak 33x14,5 m'lik bir alanda gerçekleştirildi ve sur olduğu düşünülen kare yapının kapı kısmı incelendi. Kapı, ortada 5,5x4,2 m ölçülerinde, aralarında yaklaşık 5 m mesafe bulunan bir çift paralel sıkıştırılmış çamur platformdan oluşmaktadır. Bu alanın kapı girişi olduğu düşünülmektedir. Çamur platform, kapının her iki yanında çift yapıları olarak yer almaktadır. Platformun her iki yanında, dört köşede ve orta kısımda iki paralel çift olmak üzere toplam 8 taş kaide tespit edilmiştir. Böylece, bu kapının her iki yanında 8 sütun (toplam 16 sütun) bulunan, çift platformlu görkemli bir yapı olduğu anlaşılmaktadır. Çift sıkıştırılmış toprak platformun dış kenarında çatı kiremitleri bulunmuş; ayrıca kapının giriş kısmında tüm alanı kaplayacak şekilde çatı kiremitleri serili halde keşfedilmiştir. Bu kiremitler kapının çatısını kaplamakta ve kapı yıkıldığında yere düşmüş görünmektedir. İlginç bir şekilde, kapı girişinde çatı kiremitleri üst

üste örtülüyken, sıkıştırılmış çamur platformun her iki tarafında çatı kiremidi bulunmamakta, ancak çevresi kiremitlerle çevrili durumdadır. Çamur platformun etrafındaki çatı kiremitleri, 2m genişliğinde bir şerit üzerine oldukça düzenli şekilde yayılmıştır (Şekil/Resim 2). Sıkıştırılmış çamur platformlu bölümün iki ucunda, sol taraftaki platformun solunda ve sağ taraftaki platformun sağında, kırmızı tuğladan yapılmış bir yapının kalıntıları tespit edilmiştir.

Bu kırmızı tuğlalı yapı, kapının her iki yanından gelen 1,5 m genişliğindeki çamur şeridinin kuzey ve güney taraflarında çiftler halinde yer alacak şekilde inşa edilecek, yani toplamda 4 yapı ortaya çıkacaktır. Yapılar, 2 kat modern tuğlaya benzeyen kırmızı tuğlalarla yapılmıştır. H. Perlee tarafından 1952 yılında yapılan iki deneme kazısının her ikisi de bu tuğla yapıya ait bölgelere rastlamıştır (her iki kazı da kil şeridinin doğusunda veya iç kısmında yer almaktadır), bu da kazı çukurlarından açıkça görülmektedir (Şekil 2, 3). Bu nedenle yapı içeriden sur duvarına dayalı bir konut olarak tanımlanmıştır. Ayrıca, yaptığımız kazılarda kapının güneydoğusunda yer alan böyle bir tuğla yapının duvarının alt kenarı boyunca ön yüzünde "damak desenli" 24x24 cm boyutlarında iki sıvalı kil levha bulunmuştur. Bu levhalar, H. Perlee'nin tanımına göre "sunak" olarak adlandırılmaktadır. Sözü edilen kil levhaların, ana yapının süsü olmadıkları, kare şeklinde dizildikleri ve kapıdan girenlerin sol taraflarında görülecek şekilde inşa edildikleri için bir sunak olduğu öne sürülmüştür. Kazı sırasında gözlemlediğimiz kadarıyla, bu kil levha, kapının her iki yanında bulunan küçük tuğla yapının ön cephesine, duvarın alt kısmı boyunca yapıştırılmış bir süsleme olabilir. Kil levhaların üzerindeki desenler ve yapının genel yapısına bakıldığında bu objenin bir kurban objesi olmadığı görülmektedir.

Kazıların tamamlanmasının ardından Asya antik yapı malzemeleri ve özellikle de Gua Dov'un kine benzer kapılar

üzerinde yapılan araştırmalar sonucunda, yapıya çok benzeyen bir kapı keşfedilmiştir. Bulunan yapı, Güney Kore'nin başkenti Seul'deki Gyeongbokgung Kralı'nın Kışlık Sarayı'nın iç avlusunun ana kapısıdır. Gyeongbokgung Sarayı, Joseon Hanedanlığı'nın kraliyet sarayıydı ve Japon işgali sırasında yıkıldıktan sonra yeniden inşa edilmiştir. Gyeongbokgung Sarayı'nın iç surlarının ana kapısı, 12 büyük sütundan oluşan 2 katlı bir girişe sahiptir ve çatı kısmı 2 kat kil kiremitle kaplanmış, oldukça geniş ve görkemlidir. Kapının her iki ucunda küçük bir yaya kapısı bulunmakta; yaya kapısının içinde ise ana kapının ikinci katına çıkan ahşap bir merdiven yer almaktadır.

Gyeongbokgung Sarayı kapısının yapısını öğrenmesiyle birlikte Gua Dov'da yapılan kazı çalışmasındaki kapı yapısı, özellikle de ana kapının iki ucundaki tuğla detaylarını canlandırmak mümkün oldu. Yani, Gua Dov kapısının her iki yanında bulunan kırmızı tuğlalı çift yapı, yayaların kullanımı için inşa edilmiş bir kapıydı. Bu yapının arasındaki çamur şeritte ana kapının 2. katına çıkan merdivenlerin yer aldığı görülmektedir. Yukarıda bahsedilen çamur şeridinin ucunda yan yana dizilmiş 3 taştan oluşan sütunun tabanı ve daha sonra değinilecek olan ana kapının çatı yapısı bunu göstermektedir.

Yukarıda Gua Dov'un kapısının temel yapısından bahsetmiştik, şimdi çatı yapısı ve özelliklerini anlatalım. Çatının veya kapının üst kısmının belirginleştiren malzemeler, çatıyı kaplayan kil levha veya çatı kiremidi parçalarıdır. Çatı kiremitleri, kapının girişte dışarı çekilmiş gibi görünen kapalı bir alınlığa sahipken, 8 sütunun her birinin taş temeli çift sıkıştırılmış kil levhanın dış kısmı çevrili şekilde dağılmış durumdaydı. Bu durum, kapının çatısını örten çatı kiremitlerinin bir tarafa düşmediğini, doğrudan aşağıya düştüğünü veya yanlara doğru kaydığını gösteriyordu. Kazı sırasında kapı bölgesinde sütunların temel taşları bulunmuş, ancak sütunların ahşap kalıntılarına neredeyse hiç rastlanmamıştır. Ayrıca çatı kiremitlerinin bulunduğu alanın

bazı kısımlarında büyük bir yangında yanan çatı kiremitleri ve kırmızı duvar tuğlaları vardı; ancak yangında yanan sütunların ahşap kalıntılarının kapı girişi dışında hiçbir yerde bulunmaması şaşırtıcıydı. Bunu şu şekilde açıklayabiliriz: Öncelikle kapının tahrip olmasının ilk nedeni yangınla ilgilidir, ancak bu yangın tüm alana yayılmamıştır. Yangında kapı girişleri ve kenar kısmındaki tuğla yapıları gibi alanların daha fazla etkilendiği görülmektedir. Dolayısıyla yangın nedeniyle kapı girişinin çatısı çökmüştür. İkinci olarak, yangın sonucu tahrip olduktan sonra giriş alanının her iki taraftaki sütunlu levha kısmının çatısının tamamen çökmeden kaldığı görülmektedir.

Yangının ardından alan terk edilirken sütunlu alanda kalan çatı kiremitleri de kayarak düşmüştür. Eğer kayarak çökmemiş olsaydı ve sütun yandığında çatı kiremitleri doğrudan aşağıya çökmüş olsaydı, bir alanda daha fazla yığın olması ve sıkıştırılmış levhanın üstünde de çatı kiremitleri bulunması gerekirdi. Ancak çatı kiremitleri, sıkıştırılmış kil levhanın yalnızca dış tarafını çevrelemiş şekilde ve oldukça düzgün bir genişlikte yayılmıştır. Üçüncüsü, çalışma sırasında kapı alanında yapılan kazılarda sadece bir yerde küçük bir yanmış ahşap sütun parçası bulduk; başka bir ahşap işçiliği kalıntısı veya yanmış sütun izine rastlamadık. Bu da bölgedeki ağaç kalıntılarının daha sonra temizlendiğini göstermektedir. O bölgede 2 katlı çatı kiremitleri vardı. Çatı kiremitlerinin kat kat olması kapı çatısının tek kat olmadığını gösteren bir gerçektir. Dolayısıyla, kapının çatı kısmının 2 katlı olduğu varsayılır ve yukarıda bahsedilen yaya kapısının ortasındaki sütunun temelini yukarıya çıkan merdiven tabanı olarak kabul edilmesi durumunda, varsayım daha inandırıcı hale gelir.

Kapının çatı kiremidi geniş bir alanı kaplaması nedeniyle çok sayıda bulunmuştur. Bunların çoğu kalın kiremit adı verilen, hafif kavisli 60x40 cm boyutlarında düz kil eşyadır. Daha sonra ince kiremit olarak tanımlanan çok sayıda yarım

daire biçimli uzun ince kil döşeme kalıntıları bulunmuştur. Çatı kenar kiremitleri genellikle kalın kiremit ve ince kiremidin bulunduğu alanın kenar kısmında az sayıda ortaya çıkmıştır. Kenar kiremidinin dekorasyonunda 5-6 farklı figür bulunduğu belirtilmelidir (Şekil 4).

Kalın kiremit genellikle iki tabaka halinde bulunmuş olup, üst tabakadaki kiremitler oldukça ezilmiş ve küçük parçalara ayrılmışken, alt tabaka nispeten sağlam kalmıştır. Bu durum yüzeydeki kiremit kaplamanın insan ve hayvan ayakları tarafından ezildiğini göstermektedir. Burada ilginç bir durum, çatının büyük bir bölümünün kalın kiremit ile kaplanmış olması ve ince kiremidin ise birbirinden 1.5-2 m aralıklı kısımlarda ortaya çıkmış olmasıdır. Günümüz kiremit çatılı binalarda kalın kiremit, ince kiremit, kalın kiremit sırasına göre bu iki tip kiremidi dönüşümlü olarak kullanılır veya kalın kiremit ağızları ince kiremit ile kapatılmış şekilde inşa edilmektedir.

Ancak Gua Dov'da yapılan kazı çalışmasındaki kapının çatı kiremidi oldukça farklıdır. Başka bir deyişle, çatının büyük bir kısmı kalın kiremit ile kaplı olup belli aralıklarla ince kiremit kullanıldığı görülmektedir. Kenar kiremitin az sayıda bulunması, ince kiremit ve kalın kiremidin dönüşümlü olarak kullanılması yerine çoğu alanın kalın kiremit ile kaplanmış olmasıyla ilişkili görünmektedir. Bununla ilgili bir merak konusu da kalın kiremidin dışbükey şekilli olmasıdır. Eğer bu tür çıkıntılı (kalın) kiremit günümüzde kullanıldığı gibi sadece alt kısmına yerleştirilseydi, kalın kiremidin dışbükey tarafının süslenmesine gerek kalmazdı. Gua Dov örneğinde çatının büyük bir kısmı kalın kiremit dediğimiz düz kiremitlerle kaplıydı. Bunu yaparken genellikle ilk sıradaki kiremitlerin dışbükey tarafı aşağıya, sonraki sıranın ise dışbükey tarafı yukarıya bakacak şekilde kaplandığı görülmektedir. Bu şekilde yerleştirildiği takdirde kaplı kiremitin dışbükey tarafındaki desen görünecektir (Resim 5 ve 6). Buradan bakıldığında Hunların büyük çıkıntılı çatı kiremitinin

sadece “kalın kiremit” olarak kullanılmadığı anlaşılmaktadır. Bu nedenle çıkıntılı kiremiti “kalın kiremit” demek doğru olmaz. Kapı alanında bulunan sütunların taş kaideleri doğrudan zemin yüzeyine yerleştirilmemiştir. Taş kaidenin altında, taşın boyutundan biraz daha büyük bir kil temeli bulunmaktadır. Bu kil tabanını incelediğimizde, önce bir çukur kazıldığını, çukurun yarısından fazlasının çakılla doldurulduğunu, üzerinin kalın bir kil tabakasıyla kaplandığını ve kili iyice sıkıştırdığını görmekteyiz. Sütunun taş kaidesinin özel hazırlanmış bir temel üzerine oturtulması, sütunun batmasını önlemek için mimari bir çözüm olmuş gibi görünmektedir. Üstelik bu sütunların kaide taşlarının yüksekliği ölçülürken aralarında 1 cm bile fark olmaması, kaide taşının altına çukur kazılmasıyla sütun yüksekliği ayarlama yönteminin kullanılmış olabileceğini de düşündürmektedir.

Kapı alanının kazısı yapılırken, kapıdan 2 tarafa doğru uzanan sur olduğu varsayılan kısmın netleştirilmesi amacıyla 2014 yılında deneme kazısı yapılmıştır. Kapının 60 m doğusunda deneme kazıları yapılmış, sur olduğu varsayılan tümseği ortadan bölerek çalıştığımızda ortasında sıkıştırılmış kil şeridi ve bunun her iki yanında çatı kiremitleri bulunmuştur. Sıkıştırılmış kil şeridinin genişliği, kapı ile birleşen kısımda rapor edilen sıkıştırılmış şerit genişliği ile aynıydı. Bu durum, sur olarak varsayılan şerit halinde toprağın sıkıştırılmasıyla inşa edilen surlardan oldukça farklı olduğunu göstermektedir. Zamanın dar olması nedeniyle o yıl bu alanda ek araştırma yapılamamış ve 2015 yılında kapıdan iki tarafa uzanan sur olduğu varsayılan tümsek detaylı olarak incelenmiştir. Bunu yaparken geçen yıl yapılan deneme kazısından başlayarak kapının doğusundaki alan tamamen soyulmuş ve güneydoğudaki köşeye kadar temizlenmiştir. Kapının batısındaki alanda ise her 10 m’de 1-2 m genişliğinde kesit yapılarak temizleme şeklinde kazı yapılmıştır.

Kapının solundaki alanda 2014 yılında deneme kazısına başlanarak güneydoğu köşesine kadar toplam 40 m’lik

alandan 10-15 cm kalınlığında toprak çıkarıldı. Bu bölümde yukarıda anlatılan sıkıştırılmış kil şeridi, tüm alanı kaplayacak şekilde bulunmuş; her iki tarafta da onu takip eden 1-1,3 m genişliğinde bir alanda çatı kiremitleri yer almıştır. Sıkıştırılmış kil şeridi, toprak sur kalıntısı olabileceği düşünülerek dört yerden kesit alınarak kalınlığı kontrol edildi. Kontrol sırasında bu toprak şeridi çok kalın değildi; en kalın yeri 30-40 cm, ince kısmı 10-20 cm, genişliği ise 1,3-1,5 m'ydı. Bu durumun sıkıştırılmış bir toprak sur değil, yol amaçlı yapılmış olduğu ihtimali daha da arttı. Ancak bu durumda her iki tarafta yer alan çatı kiremitlerinin amacını bilmek mümkün olmadığından, bunu açıklığa kavuşturmak amacıyla kapıdan 80 m mesafeden başlayarak sıkıştırılmış kil şeridinin her iki yanında yer alan kiremitler alınmış ve temizlenmiştir. Sonuç olarak, sıkıştırılmış kil şeridinin her iki tarafında birbirine paralel çok sayıda sütunlu çukur keşfedilmiştir. Bu sütunların delikleri 1,5-1,8 m aralığında yer almakta olup, sıkıştırılmış kil şeridinin her iki tarafındaki sütunlar arasındaki mesafe (genişlik) 2-2,2 m'dir (Şekil 8, 9). Böyle bir sütunun derinliğini öğrenebilmek için iki yeri kontrol ettiğimizde, 25-30 cm derinliğinde olduğu ve bir çukurdan sıkıştırmak için kullanılan küçük çakıl taşlarının bulunduğu tespit edilmiştir.

Kapının sağındaki deneme kazısında, yukarıdakiyle aynı sıkıştırılmış kil şeridi, onun her iki tarafında sıra halinde devam eden çatı kiremitleri bulunmuştur. Ayrıca, bazı deneme kazısı alanlarından çatı kiremitleri kaldırıldığında sütun çukurları ortaya çıkmıştır.

Daha önce sur olduğu düşünülen tümsek, şeridin sıkıştırılmış kil yolu ve her iki tarafında çok sayıda paralel sütunlu bulunduğu bir yapı olduğu, çatısının kil kiremitlerle kaplandığı belli olmuştur.

Bu alanda 50'ye yakın sütunlu çukur tespit edip kayıt altına aldık; ancak çukurların hiçbirinde odun kalıntısına ya da yanık

kalıntısına rastlanmadı. Bu, sütunların kasıtlı olarak kesildiğini gösteriyor. Ayrıca sıkıştırılmış kil şeridinin her iki yanında yer alan çatı kiremitlerinin yayılma alanı ve kalınlıkları oldukça benzer olduğundan, bu kısmın yangında tahrip olmamış zaman içerisinde doğal yollarla çatı kiremitleri her iki taraftan aşağı kayarak çökmüştür. Bunun ardından insanların kasıtlı olarak sütunları çıkarıp almış olma ihtimali yüksektir.

Gua Dov'un Yapısı ve İşlevi Hakkında Varsayımlar

Gua Dov yerleşiminde daha önce sur olduğu varsayılan kare yapının güneybatı duvarı ve orta kısmındaki kapı alanında 3 yıl boyunca kazı çalışması yapıldı. Yapılan kazı sırasında yakın çevredeki keşif ve görsel incelemeler sonucunda adı geçen yerleşimin yapısı ve işlevi hakkında yeni varsayımlar ortaya koymak mümkün olmuştur.

Öncelikle kazdığımız kapının yapısına ve her iki yanından uzanan çitlere bir göz atalım. Kazı malzemelerine göre bu kapının, taş kaideli 16 ahşap sütunlu, 2 katlı kiremit çatılı oldukça heybetli bir yapı olduğu, iki ucunda kırmızı tuğlalarla yapılan küçük yaya kapısının bulunduğu ve yaya kapıdan dışarıya iki paralel şekilde çok sayıda sütunlu kiremit çatılı yastık kirişi olan çitli bir yapı olduğu düşünülebilir (Şekil 6).

Ülkemizde ve komşu bölgelerde benzer yapıların olup olmadığı araştırıldığında, benzer yapıya sahip çok sayıda yapının bulunduğu ortaya çıkmıştır. Örneğin, İç Moğolistan'da Maidar Zuu Tapınağı'nın önündeki gölet yanındaki binada, yukarıda bahsedilen Güney Kore'deki Gyeongbokgung Sarayı'nın iç surları gibi yerlerde bu tip çok sütunlu, kiremit çatılı yastık kirişine benzer yapılara rastlanmıştır. Koreli arkeologlar, Gyeongju kentinin bulunduğu Birleşik Silla dönemine ait kraliyet sarayının yanındaki Hwangryun tapınak kompleksinde kazı çalışması yapmış ve dış surları ile kapıları restore etmiştir. Bu yapı, Gua Dov yerleşimiyle benzerlik göstermektedir. [Birleşik Silla'daki resim, 2003: 166].

İç Moğolistan bölgesinde, Çin'in Doğu Han Hanedanlığı dönemine ait türbelerin duvar resimlerinde de buna benzeyen kiremit çatılı saravçid çit bulunması ilginçtir. Çok benzer bir diğer yapı ise Han Hanedanlığı'nın başkenti Chang'an'daki Weiyang Kraliyet Sarayı'dır. Bu anıt, Hunlarla aynı dönemde var olması bakımından benzersizdir. Çinli arkeologlar, Han Hanedanlığı'nın Weiyang Kraliyet Sarayı'nın kalıntısı üzerine kazı çalışması yapmış ve anıtın yapısını yeniden restore etmiştir. Sarayın dışındaki surları, ana kapısı çok sayıda paralel sütunlu, 2 katlı ve çatısı kiremitle örtülü olup, kapıdan her iki tarafa surların çok sayıda paralel sütunlu ve kiremit çatılı olması Gua Dov yerleşiminin hayali yapısına benzemektedir.

Yukarıdakilere göre bu tür kapı ve surların yapılma geleneğinin Çin ve Kore gibi Asya ülkelerinde popüler olduğu görülmektedir. Moğolistan'da da benzer yapılar bulunmaktadır. Örneğin Choijin Lama Tapınağı gibi eski tapınakların avlu ve kapılarına benzer unsurlar kuşaktan kuşağa aktarılmıştır.

İki katlı, kiremitli çatılı kapı ve çok sütunlu, kiremitli çatılı yastık girişinden oluşan mimari çözüm, M.Ö. 2. yüzyıldan 20. yüzyıla kadar uzanan bir tarihe dayanmaktadır. Bu durum, bu tür yapıların inşa geleneğinin eski çağlardan beri aralıksız devam ettiğini göstermektedir. Hun İmparatorluğu'nun birçok Asya ülkesiyle doğrudan ve dolaylı siyasi ve kültürel ilişkileri olduğu, kaynaklar ve arkeolojik kanıtlarla doğrulanmaktadır. Dolayısıyla söz konusu yapının tasarım, görünüş ve mimari bilgisinin Hunlara tanıtılmış olması kuvvetle muhtemeldir. Kültürel etki meselesi daha sonra özel olarak incelenmesi gereken bir konudur ve burada önemli olan bu yapı tarzının bir zamanlar Hunların komşusu olan Han Hanedanlığı'nda da bir gerçeğin var olduğudur. Bu, araştırmamıza göre keşfedilen ve yeniden kurgulanan yapı ve organizasyonun gerçeğe nispeten yakın olduğunun teyididir.

Gua Dov yerleşiminde bulunan çatı kenar kiremitlerinin süslemeleri arasında Çin'in Han Hanedanlığı döneminde çok popüler olan "bulut deseni"ne benzer bir desene sahip kenar kiremitleri bulunmaktadır. Ancak Gua Dov'da bulunan kenar kiremitinin "bulut deseni", Han Hanedanlığı'nın kenar kiremitlerinden farklı bazı özelliklere sahiptir. Örneğin, Han Hanedanı'nın kenar kiremitlerinin desenleri, artı işaretine benzer şekilde eşit olarak 4'e bölünmüş her parça üzerinde bulut deseni olarak bilinen burun şeklinde bir ugalz bulunmaktadır. Gua Dov'un buluntuları arasında eşit olarak bölünmüş her bölümde bir bulut motifli koyun tasviri bulunsa da Çin eserlerindeki koyun motiflerinden farklı olarak simetrik bir şekilde değil, döndürülmüş veya çaprazlamış olarak ayırt edilebilir. Ayrıca Gua Dov'un bulut desenli kenar kiremitlerinin deseni, yukarıda bahsettiğimiz 4 ugalz ile basit şekilli değil, ondan sayıca çok ugalz bulunur; hatta karışık bir şekilde çoklu ugalz desenli 5 çeşit bulunmaktadır. Gua Dov bulut desenli yüz vazolarında da yukarıda bahsettiğimiz basit 4 koyun deseni ve daha da karışık çoklu koyun desenleri gibi 5 çeşit bulunmaktadır. Bu tür bulut desenli kiremitlerin desenlerini basitten daha fazla ugalz'lıya doğru sıralanırsa, bulut deseninin gelişimini ve dönüşümünü görmek ilginç olacaktır. (Şekil 4. 1-5. Kenar Kiremitleri). Gua Dov'da keşfedilen çatı kiremitleri ile ilgili ayrı bir yazı yazılacağı için bu sefer detaylı yazmadan bırakacağım. Her ne kadar Gua Dov'un kenar kiremitleri Çin kiremitleriyle benzerlikler gösterse de daha yerel olduklarını ve belki de Hun dönemine ait olanların kendi sembollerini içeren tasarımlara sahip olduklarını vurgulamak gerekir.

Yukarıda bahsettiğimiz gibi, Gua Dov suru olduğu varsayılan yapının sağ tarafındaki duvar, ortasındaki kapının şekline açıklık getirebildik. Buna dayanarak, surun diğer kısımlarını kafada canlandırma imkânı elde etmiş oluyoruz. Ayrıca H. Perle'nin deneme kazıları ağırlıklı olarak çitin orta kısımlarında

gerçekleştirilmiş ve keşfettiğimiz yapı malzemelerinin aynıları bulunmuş; bu da Gua Dov'un çitinin dört tarafında her birinde bir kapının bulunduğunu gösteriyor. 2016 yılında anıta jeofizik, jeoradar, jeomanyetik ve elektromanyetik izleme çalışmaları yapıldı. Bu izleme çalışmalarının sonuçları şu anda işleme aşamasında; ancak ön raporlara göre, elektromanyetik araştırmalar çitin diğer üç tarafında da çalışma yapıldığını ve aynı toprak şeridinin iki tarafına eşit olarak dağılmış halde çatı kiremit parçaları ile orta kısmın her birinde bir kapı kalıntısı olduğunu ortaya çıkardı. Dolayısıyla Gua Dov'un çitinin tamamen kiremit çatılı bir çit olduğunu ve her köşede birer kapının bulunduğunu görmek mümkündür.

Gua Dov'un çatılı çitinin izi çok az çim büyümesi olan sıkıştırılmış kil şeridi ile ayırt edilir. Bu durum havadan çekilen fotoğrafta daha net görülmektedir (Şekil 9). Bu ayırt edilen çıkıntılı şeride bakıldığında çitin kare şeklinde inşa edildiği açıktır ve ölçüldüğünde çitin batı (bu kısım kazdığımız taraftır) ve doğu tarafının 200 m, diğer iki tarafının ise 180 m olduğu görülmüştür. Çatılı çitin içinde kuzeybatı cepheyi kaplayan 50x40 m boyutlarında devasa bir yapı kalıntısı bulunmaktadır; bu yapı merkezi yapının kalıntılarıdır. Bu yapının kuzeydoğu tarafında da yaklaşık 30 m uzunluğunda dar bir oturma yeri olduğu bilinmektedir. Merkezi yapı, çatılı çitin kuzey duvarının 30 m'den daha az güneyinde (kuzeybatısında) yer alır ve kuzeydoğudan güneybatıya doğru uzunlamasına inşa edilmiştir. Genel olarak merkez yapının uzun kenarı ile çitin kuzey duvarı paraleldir. Merkez yapı çitin kuzey duvarına yakın olduğundan yapının kuzeybatı tarafında geniş bir alan bulunmazken, karşı taraf olan doğu kısmı nispeten geniş bir alana sahiptir. Dolayısıyla yapının girişinin (kapisinin) doğuya baktığını düşünmek mümkündür. Bu, doğu yönü olacaktır. Kaynaklarda "Hun Şanyu'sunun sabahları güneşe, akşamları aya taptığı" yönünde bilgiler yer aldığından, yapının kapisinin yükselen

güneş yönüne bakacak şekilde inşa edilmiş olması kuvvetle muhtemeldir. Çatılı çitin dışında 2-3 büyük yapının olduğu izler görülüyor. Bunlardan doğu tarafta yer alan 2 yapı, yerden yaklaşık 70 cm yükseklikteki toprak tümseklerden tanınabilmekte olup, kuzeydeki yapının izlerinde H. Perlee tarafından yapılan kazı çalışmasında eski bir mezar bulunmuştur. Çitin dışında yer alan yapılar, yerden yükseltilmiş sıkıştırılmış kil platformlar üzerine inşa edilmiş olup, bu platformun bulunduğu bölgeden çok sayıda kırık çatı kiremiti ve sütunların taş temelleri ortaya çıkmıştır. Bu durum, orada küçük demeyecek boyutta yapıların bulunduğunu göstermektedir.

Araştırma sırasında drone kullanılarak havadan fotoğraflar çekilip belgelenmiş; havadan çekilen fotoğraflar sonucunda ise sur olduğu varsayılan dörtgenin güneydoğu köşesinde insan yapımı bir göletin izleri tespit edilmiştir (Şekil 9).

Yukarıda bahsedilen araştırmanın sonuçlarına dayanarak Gua Dov'un H. Perlee'nin tanımladığı gibi bir "kurban alanı" olmadığı görülmektedir. Bu yapının 2 katlı, 4 heybetli kapısı, birçok paralel sütunu ve kapıyla aynı kiremitli çatısı olan çitle çevrilmiş büyük bir yapı olduğu düşünülmektedir; bu yapının kuzeydoğuda yardımcı binası olan bir saray olduğu değerlendirilmektedir. Ayrıca dış taraftaki çatılı çitin güneydoğu köşesinde yapay bir göl veya gölet bulunmaktadır ve çitin dışında çeşitli yapı kalıntılarının bulunması, yapıyı bir kurban yeri değil, soyluların sarayı olduğu gerçeğini daha da güçlendirmektedir (Şekil 10).

Her yıl ağustos ayında Gua Dov yapısında kazı çalışmaları yaptık. Konaklama sırasında yapılan gözlemlere göre sürekli olarak az rüzgar esen bir yer olduğu anlaşıldı. Herlen Nehri'nin batı yakası ve nehrin küçük kolu bir ada gibi olduğundan, yerel halk burada yalnızca yazlık olarak kalıyor, diğer mevsimlerde yakındaki dağlara taşınıyorlar.

Yapı ve organizasyon açısından Gua Dov soyluların sarayı olabilir ancak yerin doğası ve iklimi göz önüne alındığında burası sadece yaz aylarında ve sıcak mevsimde yaşamaya uygundur. Bu nedenle Gua Dov yerleşiminin “Hun döneminin soylularının yazlık sarayı” olduğu varsayılmaktadır.

SONUÇ

Gua Dov yerleşimi, 1952 yılında H. Perle’nin küçük çapta kazdığı kazı çalışmalarından sonra “kurban alanı” olarak kabul edilmiştir. Ancak 3 yıl boyunca bu alanda arkeolojik kazılar yürüttük ve doğa bilimleri yöntemlerine göre çeşitli türlerde toprak izleme çalışmaları sonucunda, daha önce ortaya atılan sonuç ve varsayımları değiştirecek veriler oluşturabildiğimize inanıyoruz. 60 yılı aşkın süredir “kurban alanı” olarak değerlendirilmektedir.

Anıt alanındaki kazı çalışması yapıldıktan sonra ilk olarak “sunak” olduğu varsayılan kiremit levha yapının kaplama malzemesi olduğunu ortaya koydu ve insan faaliyeti veya ev yapımı eserlere dair çok az iz olduğu gerçeğini açıklamak için bazı gerçekler netleştirildi.

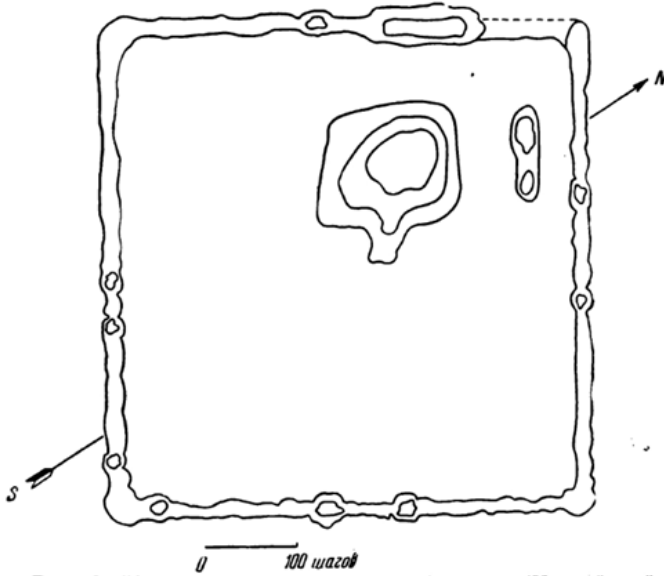
İkinci olarak, kare yapının toprak sur olduğu varsayılan güneybatı duvarının tamamı kazıldığı ve kapının kalıntıları üzerine çalışma yapıldığında bu anıtın, toprak surlu değil, süslü yapılı, çok sütunlu ve çitlerle kuşatılmış olduğu keşfedilmiştir. Çitlerin iki katlı olduğu ve her iki tarafında 16 sütunlu görkemli bir kapısı bulunduğu tespit edilmiştir. Çitin yalnızca bir tarafındaki duvarları ve kapıyı tamamen inceledikten sonra, çeşitli doğa bilimleri araştırmaları yaparak çitin diğer bölümlerinin yapısını netleştirdik.

Üçüncüsü, hem anıtın bulunduğu alanın çevresinin gözlemlenmesi hem de hava fotoğrafları çekilerek ek belgeleme yapılması sonucunda insan yapımı bir gölet keşfedilmiş ve sıcak mevsimde insan yerleşimine uygun bir yer olduğu anlaşılmıştır.

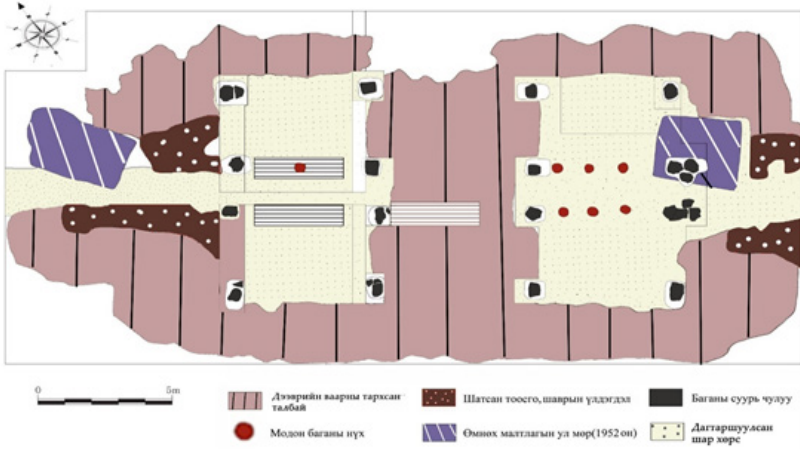
Dördüncüsü, Hun dönemine ait çatı kiremitlerinin amacını açıklığa kavuşturmak ve yabancı kültürel etkilerle ilişkilerden kaynaklanan sorunları incelemek için yararlı olabilecek bazı yeni malzemeler toplanmıştır.

Yukarıda belirtilen araştırma sonuçlarına dayanarak Gua Dov yerleşiminin, Hunların soylu üst sınıfı için inşa edilmiş görkemli ve zarif tasarımlı bir saray olduğunu varsayıyoruz. Bulunduğu coğrafya ve hava koşulları nedeniyle “yazlık saray” olarak kabul edilmektedir.

Gua Dov hakkındaki bu varsayımı, Herlen Nehri boyunca bulunan Hun dönemine ait beş kentin konumu, boyutu ve amacını karşılaştırdığımızda doğrulanma olasılığı daha yüksektir. Bu konuyla ilgili ayrı olarak anlatılacaktır.

Görsel 1. Gua Dov Arkeolojik Alanının Genel Haritası (H. Perlee'ye Göre)

Görsel 2. 2013-2015 Yıllarında Kazı Çalışmaları Yapılan Kapı Bölgesinin Genel Haritası

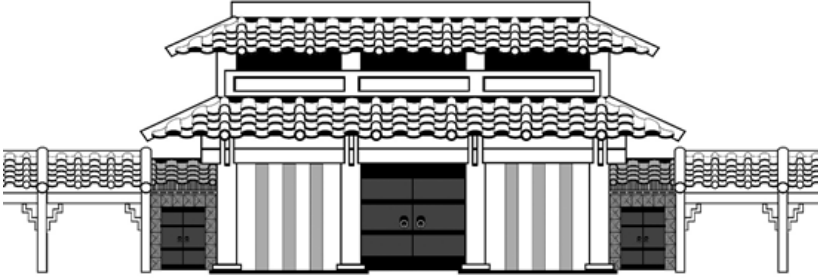
Görsel 3. 2015 Yılında Kazı Çalışmaları Yapılan Kapı Bölgesinin Havadan Çekilmiş Görüntüsü

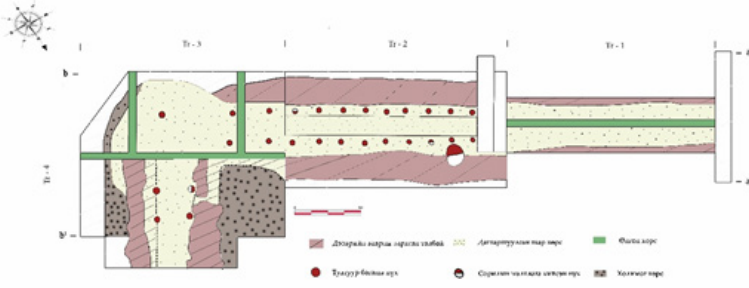
Görsel 4. Gua Dov Arkeolojik Alanından Ortaya Çıkarılan Çatı Kiremitlerinin Yüzey Şekilleri

Görsel 5. Kazı Çalışmalarında Kapı Bölgesinden Ortaya Çıkarılan Çatı Kiremitlerinin Durumu

Görsel 6. Kazı Çalışmalarında İncelenen Kapının Rekonstrüksiyonu

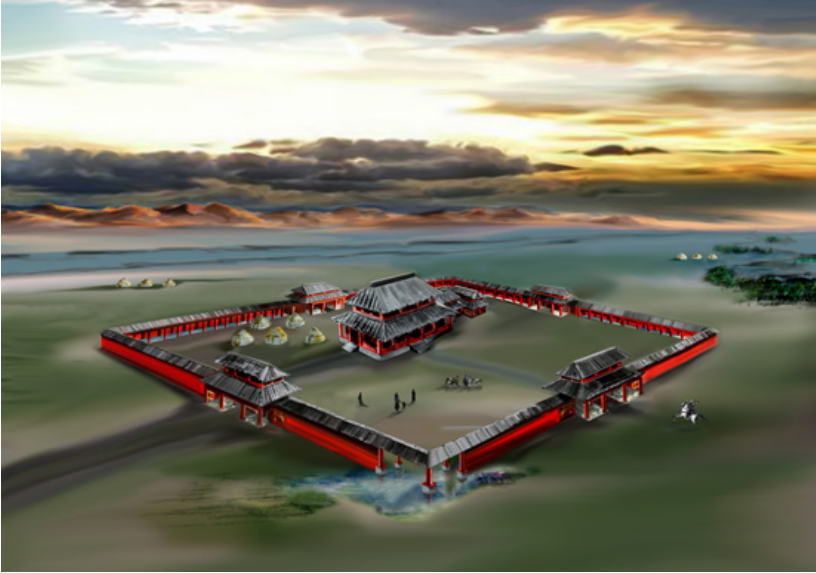
Görsel 7. Kazı Çalışmaları Yapılan Avlunun Doğu Kesimine Ait Genel Harita

Görsel 8. Kazı Çalışmaları Yapılan Avlunun Doğu Kesimine Ait Havadan Çekilmiş Görüntü

Görsel 9. *Gua Dov Arkeolojik Alanının Genel Görünümünü Gösteren Havadan Çekilmiş Görüntü*

Görsel 10. *Gua Dov Arkeolojik Alanının Tahmin Edilen Rekonstrüksiyonu*

KAYNAKÇA

- Amartuvshin et al, 2011 – Ch. Amartuvshin, Z.Gantulga, D.Garamjav. On the walled site of Mangasyn khuree in Galbyn gobi. //Xiongnu Archaeology-Multidisciplinary Perspectives of the First Steppe Empire in Inner Asia. BCAA-5, Bonn. (Ed. U.Brosseder, B.Miller)
- Амартүвшин нар, 2015 - Ч.Амартүвшин, Т.Сасада, Г.Эрэгзэн, И.Үсүки, М.Сагава, К.Кияама, Үчида, Л.Ишцэрэн, П.Алдармөнх, Г.Галдан, М.Нямхүү. төв аймгийн Мөнгөнморьт сумын нутаг Зүүн Байдлагийн гол: Монгол- Японы хамтарсан “Эртний монголчуудын үйлдвэрлэлийн түүх” төслийн хээрийн шинжилгээний ангийн тайлан. Улаанбаатар. (ТАХГБСХ)
- Батсайхан нар, 2002 – З.Батсайхан, Ё.Баатарбилэг. Архангай аймгийн нутгаас шинээр олдсон гурван хэрэм. //Археологи, антропологи, угсаатан судлал (МИУС-ын Эрдэм шинжилгээний бичиг), № 187, Улаанбаатар.
- Данилов, 2004 – С.Н.Данилов. Города в кочевых обществах Центральной Азии. Улан-Удэ.
- Доржсүрэн, 1966 (2003) – Ц.Доржсүрэн. Хүннүгийн шинэ суурин. //Монголын археологийн судалгаа: Эрдэм шинжилгээний бүтээлийн эмхтгэл. Улаанбаатар.
- Mural, 2012 – National Treasures-Mural. Shangdong, 2012. (Хятад хэлээр)
- Nicole et al, 2013 – Nicole Pousaz, Denis Ramseyer, Tsagaan Turbat, Oerni Akeret, Dunburee Batsukh, Yannick Dellea, Michel Guelat, Sebastien Lepetz, Vincent Serneels, Sophie Thorimbert. L’Habitat Xiongnu de Boroo gol – Recherches archeologiques em Mongolie (2003-2008). Terra Archaeologica-VII, Infolio.
- Очир нар, 2011 – А.Очир, Х.Цэрэнбямба. Дов дэрсний балгасны судалгааны урьдчилсан үр дүнгээс. //Studia Historica, Tom XLI-XLII, fasc 1, Улаанбаатар, 2011-2012.
- Очир нар, 2013 – А.Очир, Л.Эрдэнэболд, Э.Уртнасан. Сүүлийн үед шинээр олдсон эртний хэдэн балгасны тухай. Нүүдэлчдийн өв судлал, Том XIV, fasc 9, Улаанбаатар.
- Очир нар, 2015 – Их талын нүүдэлчид ба Торгоны зам. Үзэсгэлэнгийн каталоги, Улаанбаатар. (Ред. А.Очир, Чен Ён жи)
- Пэрлээ, 1957 (2012б) – Х.Пэрлээ. Хүн нарын гурван хэрмийн үлдэц. //Бүтээлийн чуулган. III боть, Улаанбаатар, 2012.
- Пэрлээ, 1959 – Х.Пэрлээ. К истории древних городов и поселений в Монголии.// Советская Археология, №3, Москва, 1959.
- Пэрлээ, 1961 (2012а) – Х.Пэрлээ. Монгол Ард Улсын эрт, дундад үеийн хот суурины товчоон. //Бүтээлийн чуулган. I боть, Улаанбаатар, 2012.
- Хо Сон-ён, 2014 - Хо Сон-ён. Хятадын эртний дээврийн ваарны судалгаа. Сөүл,
- ХагЁн хэвлэлийн газар. (허선영. 중국 고대 기와 연구. 학연문화사, 2014)

- Хүннүгийн өв, 2011 – Хүннүгийн өв. (Эрхлэн нийтлүүлсэн Г.Эрэгзэн)
Улаанбаатар.
- Эрдэнэболд нар, 2015 – Л.Эрдэнэболд, Ц.Бямба-Очир, Н.Н.Крадин,
А.Л.Ивлиев, С.А.Васютин, Е.В.Ковычев, А.В.Харинский.
Тэрэлжийн дөрвөлжин балгасанд явуулсан 2015 оны
археологийн малтлага судалгаа. //”Монголын археологи-2015”
хурлын эмхтгэл, Улаанбаатар.
- Эрэгзэн, 2013 – Хэрлэн голын сав дахь Хүннүгийн хотууд.
//”Монголын археологи-2012” хурлын эмхтгэл, Улаанбаатар.
- Эрэгзэн, 2015 – Хэрлэн голын сав дахь Хүннүгийн хот, суурины
тухай. //”Умард Хятад, Монгол болон Байгалийн Сибирийн
эртний соёл” хурлын эмхтгэл, II боть, Бээжин.
- Эрэгзэн нар, 2015 – Г.Эрэгзэн, П.Алдармөнх, С.Энхболд, Сон Ый-жон,
У Сэйён, Ким Сан-мин, Хуанбо Чансо. “Гуа дов”-ын дурсгалт
газарт хийсэн Монгол-Солонгосын хамтарсан археологийн
судалгааны үр дүнгээс. //”Монголын археологи-2012” хурлын
эмхтгэл, Улаанбаатар.
- Unified Shilla, 2003 – Unified Shilla. Special Exhibition. National Museum
of Korea.
- Wang, 1982 – Wang Zhougshu. Han civilization. Yale University, London,
1982.

ГУА ДОВ ХЭМЭЭХ ХҮННҮГИЙН ДУРСГАЛТ ГАЗАР ХИЙСЭН АРХЕОЛОГИЙН СУДАЛГААНЫ ҮР ДҮН

Доктор (Ph.D), Г. ЭРЭГЗЭН

ШУА-ийн Археологийн хүрээлэнгийн захирал

1. Оршил

Евразийн нүүдэлчдийн дотроос анх эзэнт гүрнийг цогцлоосон ард түмэн нь хүннүчүүд юм. Тэд НТӨ III зууны төгсгөлд их эзэнт гүрэн байгуулж НТ I зууны төгсгөл хүртэл гурван зуу орчим жил оршин тогтнохдоо олон арван археологийн дурсгалыг үлдээжээ. Хүннүчүүдэд холбогдох археологийн дурсгалын дийлэнх нь булш оршуулгын дурсгал боловч цөөнгүй тооны хот суурины дурсгал илэрсэн байна. Одоогоор Монгол болон ОХУ-ын Буриадын БНУ, Хакасын БНУ, БНХАУ-ын Өвөр Монголын ӨЗО, Шаньси мужийн нутгаас Хүннүгийн үед холбогдох хот суурины үлдэгдэл болох 20 гаруй дурсгалт газар илэрч судлагджээ [Хүннүгийн өв, 2011: 24; Данилов, 2004: 34-47]. Эдгээр хот суурины дурсгалын дийлэнх буюу 20 гаруй хот, суурин газрын үлдэгдэл Монгол Улсын нутгаас илэрчээ.

Монгол нутгаас илэрсэн Хүннүгийн хот суурины дурсгал нь Гуа дов, Тэрэлжийн дөрвөлжин, Бүрхийн дөрвөлжин, Өндөр дов, Хүрээт дов, Цэнхэрийн голын хэрэм, Баруун Дөрөөгийн хэрэм, Шувуутайн голын хэрэм, Баянбулагийн турь [Пэрлээ, 1961 (2012a): 152-165], Дов дэрсний хотын турь [Очир нар, 2011: 1-13], Мангасын хүрээ [Amartuvshin et al, 2011: 509-514], Талын гурван хэрэм [Батсайхан нар, 2002: 37; Очир нар, 2015: 21], Бороогийн суурин (Доржсүрэн, 1966

(2003): 310-311; Nicole et al, 2013), Овоотын баруун хавцалын балгас (Очир нар, 2013: 107-122), Харганын дөрвөлжин зэрэг 20 орчим дурсгалт газар бий. Эдгээр хот, суурины дурсгалууд нь байрлах газар нутаг, бүтэц зохион байгуулалт, үүрэг зориулалтаар харилцан адилгүй юм. Тухайлбал, байрлалын хувьд нь Монголын төв нутаг, зүүн бүс нутаг, говийн бүсэд байрлах дурсгалууд хэмээн ялгаж үзэх боломжтой бол бүтэц зохион байгуулалтаар нь шороон хэрэмтэй болон хэрэм бэхлэлтгүй задгай суурин (тосгон) хэмээн хуваах боломжтой байна. Үүрэг зориулалтын хувьд нь засаг захиргааны төв, тахилын газар, хилийн бэхлэлт, гар урчуудын тосгон зэргээр ялгаж үзэх нь бий. Гэхдээ цөөн хэдэн дурсгалаас бусад газарт археологийн малтлага судалгаа маш бага хийгдсэн тул эдгээр хотуудын нийгэмд гүйцэтгэсэн үүрэг, эдийн засгийн ач холбогдол, хотын амьдралын хэв маяг зэрэг олон асуудлууд бүрхэг хэвээр байгаа юм.

Монголоос илэрсэн Хүннүгийн хот суурины дурсгалууд дотроос Хэрлэн голын дунд урсгал орчимд голын баруун эргийг даган хоорондоо тодорхой хэмжээний зайтайгаар цуварч байрлах 5 хотын үлдэгдлийг зохиогч анхаарч сонирхож ирсэн. Эдгээр нь хамгийн хойд талд байрлахаас эхлэн дурдвал Тэрэлжийн дөрвөлжин, Бүрхийн дөрвөлжин, Хүрээт дов, Өндөр дов, Гуа дов юм [Эрэгзэн, 2013: 65-71; 2015: 649-656]. Үүнээс сүүлийн жилүүдэд Тэрэлжийн дөрвөлжин [Эрдэнэболд нар, 2015: 123-126], Гуа дов [Эрэгзэн нар, 2015] зэрэг газруудад археологийн малтлага судалгааны ажил хийгдэж байгаа бөгөөд дунд нь байрлах Хүрээт довын орчимд дурдсан хотуудтай ямар нэгэн байдлаар холбоотой байж болох төмрийн хүдэр хайлж байсан зуух, шавар ваар сав шатаах зуух зэрэг үйлдвэрлэлийн газруудын ул мөрийг малтан шинжлэх ажил өрнөж байна [Амартүвшин нар, 2015].

Тус илтгэлд 2013-2015 оны хооронд Монгол-Солонгосын хамтарсан “Мон-Сол” төслийн хүрээнд Гуа довын дурсгалт газарт хийгдсэн археологийн малтлага судалгааны үр дүнг

танилцуулж¹, уг дурсгалын бүтэц, зохион байгуулалт, үүрэг зориулалтын талаар товч өгүүлье.

2. Гуа Довын дурсгалт газрын байрлал ба судлагдсан байдал

Гуа довын дурсгалт газар нь Төв аймгийн Баянжаргалан сумын нутагт орших бөгөөд нийслэл Улаанбаатар хотоос зүүн тийш 160 км, Багануур хотоос өмнө зүгт шулуунаар 80 орчим км, Баянжаргалан сумын төвөөс зүүн хойш 28 км зайд байрлана.

Дурсгал байрлах газар нь Хэрлэн голын баруун эрэг дагуух нам дор, тэгш дэвсэг хэсэг юм. Энэ хэсэгт Хэрлэн гол салаалж урсах бөгөөд голын салааны дундах тэгш дэвсэгийг нутгийнхан Цагаан арал хэмээн нэрлэдэг ажээ. Гуа довын дурсгал нь энэхүү Цагаан арлын дунд байрлана. Дурсгалаас зүүн тийш 500 м орчим зайд Хэрлэн гол урсах бол баруун тийш мөн төдий хэмжээний зайд голын нарийн салаагаар ус урсана. Ертөнцийн зүгээр өмнөд хойд тал руу их цэлгэр уужим, харин баруун талаар уул гүвээдтэй, зүүн талаар Хэрлэн гол, түүний зүүн талд мөн л өндөр уулс үелэн тогтсон байдалтай юм.

Гуа довын дурсгалт газрыг эрдэмтэд 1920-иод оноос мэдэх болжээ. Тэр үеийн Судар бичгийн хүрээлэнгийн дарга асан О.Жамьян бөө мөргөлийн дуудлагад гардаг Гуа дов хэмээх түүхэн газрын нэрийг сурвалжлан хайх явцад хуучин Сэцэн хан аймгийн Сэцэн ханы хошууны Гомбожав бөөгөөс “манай хошууны бөө нар Гуа довыг баруун зүгт бий гэдэг” гэсэн сураг гаргаж, түүнээ ул болгон хайж явсаар олж үзсэн байдаг [Пэрлээ, 1961 (2012a): 160]. Гэвч тухайн үед энэ газрыг илрүүлсэн хэдий ч судалгаа хийж амжаагүй бололтой.

[1] Энд малтлага судалгааны ажлын талаар товч дурдах бөгөөд дэлгэрэнгүй мэдээллийг Г.Эрэгзэн, П.Алдармөнх, С.Энхболд. Төв аймгийн Баянжаргалан сумын нутагт ажилласан Монгол-Солонгосын хамтарсан “Мон-Сол” төслийн хээрийн шинжилгээний ангийн тайлан. УБ., 2015. (ТАХГБСХ)-с үзнэ үү.

Гуа дов хэмээх нэр “Хуа добоныг даван явж гурван бэрхэ тайчуудыг чинь гурил болгож”, “Хуа добона дүүрэн ес цацнам”, “Хуа довын эзэн Хуандайн хөвүүн Хуа солбон ноён тэнгэр” гэх мэтээр бөөгийн дуудлагад гарахаас гадна уг барилгын турийг нутгийн иргэд “Чингис хааны отгон охины орд” хэмээн домоглодог байжээ [Пэрлээ 1957 (20126), 191].

Гуа довын дурсгалт газарт археологийн малтлага судалгаа анх хийсэн хүн бол Монголын ууган археологчдын нэг Х.Пэрлээ агсан юм. Тэрээр 1952 онд дурсгалт газрыг үзэж тодорхойлолт хийн, дэвсгэр зургийг үйлдсэн ба төв барилга, мөн хэрэм хэмээн таамагласан хэсэг, хэрмээс гадна байрлах барилгын ором зэрэг газруудад нийт 13 хэсэгт сорил малтлага хийжээ. Сорил малтлагын хэрэглэгдэхүүнд тулгуурлан Гуа довын хэрэм нь хэрэмний хананд дотор талаас нь тулган барьсан жижиг барилгуудтай байсан хэмээн таамагласан ба дээр дурдсан “ширээ”-г хүннү нар тахилгадаа хэрэглэж байсан хэмээн тайлбарласан юм.

Түүнчлэн Х.Пэрлээ агсан Гуа довын хэрэм ба барилгууд асар их удаагүй, эндээс барилгын материалаас өөр зүйл гараагүй тул хүн удаан суугаагүй, 1, 5, 9-р сард хүннү нар хуралдан ирж, тогтоолтой өдөртөө тахилга хийгээд тардаг, бусад цагт хэдхэн тахилч нар харгалзан суудаг байсан нь үүнтэй холбоотой. Түүнчлэн дурсгал галд өртөж сүйдсэн ул мөр мэдэгдэх бөгөөд ийн сүйтгэхийн өмнө элдэв хогшилыг цөлмөн авсан учраас тахилгын хэрэглэл, юмс үлдээгүй байж болох юм гэж үзжээ.

Тэрээр Гуа довыг Хүннү нар их говиос хойш нутаглах болсон НТӨ 118 оноос хойшхи үед бий болсон ба сөнөсөн цаг нь ар өвөр болон хуваагдаж, хятад, сяньби, динлин зэрэг олон улс аймаг хүчтэй довтлон байсан НТ 85-93 оны үест гэж таамагласан юм [Пэрлээ 1957 (20126), 198].

Х.Пэрлээ агсан Гуа довыг “тахилгын газар” хэмээн үзэх болсон гол шалтгаан нь уг газрын нэр, түүнд холбогдох домог зэрэгтэй холбоотой бөгөөд малтлагын явцад илэрсэн

“тахилын ширээ”, “эртний оршуулга”, мөн хүн удаан суусныг илтгэх ахуйн эд зүйлс олдоогүй зэрэг нь уг таамаглалыг илүү бататгаж өгсөн бололтой.

3. 2013-2015 онд Гуа Довд хийсэн малтлага судалгааны үр дүн

Мон-Сол төслийн баг Гуа довын дурсгалт газарт малтлага хийхээр тогтож, 2013 оноос малтлагын ажлыг эхэлсэн. Гуа дов хэмээн нэрлэх овгор буюу төв барилгын турь нь ертөнцийн зүгээр зүүн хойноос баруун өмнө тийш бага зэрэг ташуулдсан байдалтай тэгш өнцөгт хэлбэртэй, хэмжээ нь 56x45 м, өндөр нь 2 м орчим байв. Уг турь хэрэм хэмээн таамагласан дөрвөлжин хүрээний дотор баруун хойд хэсэгт байрлаж байв. Хэрмийн ор их бүдэг мэдэгдэх ба газраас дээш 0.1-0.2 м орчим өндөр аж. Хэлбэр нь дөрвөлжин, гол барилгатай зэргэлдээ байдлаар баригджээ. Харин хэмжээ нь Х.Пэрлээ агсаны тодорхойлолтоос нилээд зөрүүтэй буюу 200x180 м хэмжээтэй байв. Хэрмийн хэмжээ өмнөх судалгааны тодорхойлолтоос зөрүүтэй буюу харьцангуй жижиг байсан тул бид хэмжээгээр том хэрэм гадуур нь байж магадгүй хэмээн сайтар шалгаж үзсэн ч ямар нэгэн ул мөр илэрсэнгүй. 1952 оны малтлагын тодорхойлолт, дэвсгэр зураг зэргийг харьцуулж үзэхэд бидний хэмжсэн дөрвөлжин хүрээ нь Х.Пэрлээ агсаны хэрэм хэмээн тодорхойлсон зүйл мөн болох нь мэдэгдэж байв.

Төслийн багийнхан төв барилгын турийн баруун өмнөд булангаас зүүн тийш 100 гаруй метр зайд газрын өнгөн хөрсөн дээр барилгын хэрэглэгдэхүүн ил цухуйн гарсан хэсэгт малтлага хийхээр сонгон авсан. Ерөнхийдөө 33x14.5 м хэмжээтэй талбайд малтлага хийж хэрэм хэмээн таамаглаж ирсэн дөрвөлжин хэлбэрээр хүрээлэн байгуулсан байгууламжийн нэг хаалганы хэсгийг судалсан юм. Уг хаалганы бүтэц нь төв хэсэгт 5.5x4.2 м хэмжээтэй, зэрэгцээ байрлалтай хос дагтаршуулсан шавар тавцантай бөгөөд түүний хооронд 5 м орчим зайтай байв. Энэхүү зай нь хаалганы орох хэсэг болно. Тэгэхээр дагтаршуулсан шавар тавцан нь хаалганы 2 талын хос байгууламж юм. Уг дагтаршуулсан

шавар тавцангийн аль алинаас 4 булан, мөн төв хэсгээс зэрэгцээ 2 хос зэрэг 8 ширхэг баганын чулуун суурь илэрсэн. Тийм болохоор энэ хаалга нь 2 талдаа тус бүр 8 багана (нийт 16 багана)-тай хос тавцант байгууламжаар суурь хийсэн нүсэр бүтэцтэй болно. Дагтаршуулсан хос шороон тавцангийн гадна захаар тойрсон байдалтай дээврийн шавар ваарнууд илэрсэн. Түүнээс гадна хаалганы орох зурвас хэсэгт битүү дэвссэн маягтай дээврийн шавар ваар илэрсэн юм. Эдгээр дээврийн ваарнууд нь хаалганы дээврийн хэсгийг битүү бүрхэж байсан ба хаалга сүйдэх үед доош гулсан унажээ. Сонирхолтой нь хаалганы орох хэсэгт дээврийн ваар битүү дэвссэн мэт хөглөрөх бол түүний 2 талын дагтаршуулсан шавар тавцант хэсгийн дээд талд дээврийн ваар огт байхгүй, харин түүнийг тойрсон байдалтай байв. Дагтаршуулсан шавар тавцанг тойрон байрлах дээврийн ваар нь их жигд байдлаар 2 м орчим өргөн зурвас газарт тархжээ (Зураг 2).

Дагтаршуулсан шавар тавцантай хэсгийн 2 захад буюу зүүн талын тавцангийн зүүн талд, баруун талын тавцангийн баруун талд залгуулан үйлдсэн улаан тоосгон байгууламжийн үлдэгдэл илэрсэн. Энэхүү улаан тоосгоор барьсан байгууламж нь хаалганы 2 талаас ирэн нийлж буй 1.5 м орчим өргөнтэй шавар зурвасын хойд, урд талд хосоор байрлах тул нийт 4 байгууламж болно. Уг байгууламжийг орчин үеийн тоосгыг 2 давхарласан мэт хэмжээтэй улаан өнгийн тоосго ашиглан барьжээ. 1952 онд Х.Пэрлээ агсаны малтлага хийсэн 2 сорил малтлагын ором аль аль нь ийм тоосгон байгууламж (хоёул шавар зурвасын зүүн тал буюу дотор талд байрлана)-ийн хэсгийг дайрч байсан нь малтлагын нүхний оромноос харахад тодорхой байна (Зураг 2, 3). Тиймээс ч тэрээр уг байгууламжийг хэрмийн хананд дотор талаас нь тулган барьсан сууц хэмээн тодорхойлсон ажээ. Түүнээс гадна бидний хийсэн малтлагын үеэр хаалганы зүүн өмнө талд байрлах ийм тоосгон байгууламжийн хананы доод ирмэгийг дагуулан зэрэгцүүлэн наасан 24x24 см хэмжээтэй, нүүрэн талдаа “тагнай хээ²”-тэй 2 ширхэг

[2] Шавар хавтангийн нүүрэн талд байх энэ хээг Х.Пэрлээ гуай “ширмэл ширдэгний хээ”, “тагнай хээ” хэмээн

өнгөлгөөний шавар хавтан илэрсэн. Энэ хавтан нь Х.Пэрлээ агсаны тодорхойлсон “тахилын ширээ” хэмээх зүйл юм. Тэрээр уг шавар хавтанг барилгын чимэг биш, дөрвөлжлөн өрж тавьсан болохоор тахилын ширээ хэмээн тодорхойлж хаалгаар орж буй хүмүүсийн зүүн баруун гар талд харагдахаар байрлуулсан хэмээн таамагласан байдаг. Малтлагын явцад бидний ажигласнаар энэ шавар хавтан нь хаалганы 2 талд байрлах жижиг тоосгон байгууламжийн нүүрэн хэсэгт, ханын ёроолоор эмжээр байдлаар наасан чимэглэл байх мадаглал өндөр байна. Шавар хавтангийн хээ дүрс, барилгын ерөнхий бүтэц зохион байгуулалт зэргээс үзэхэд уг зүйл тахилын зориулалттай эд биш бололтой.

Малтлага дууссаны дараа Азийн эртний барилгын хэрэглэгдэхүүн, ялангуяа Гуадовынхтой төстэй хаалгануудыг хайж судлаж үзсний дүнд их төстэй бүтэцтэй хаалгыг олсон. Энэ нь БНСУ-ын нийслэл Сөүл хотод байрлах Гёнбук хэмээх вангийн өвлийн ордны дотоод хэмрийн төв хаалга болно. Гёнбук ордон нь Чосон улсын вангийн ордон бөгөөд Японы түрэмгийлэлийн үед сүйдсэн байсныг хожим сэргээн босгосон ажээ. Гёнбукгүн ордны дотоод хэрмийн төв хаалга нь 12 том баганатай орох хэсэгтэй, 2 давхар, дээврийн хэсэг нь 2 үелэсэн шавар вааран хучлагатай их овортой, сүрлэг байна. Хаалганы 2 захад жижиг явган хаалгатай, уг явган хаалганы дотор талд төв хаалганы 2 давхар луу гарах модон шат байрладаг ажээ³.

Гёнбук ордны хаалганы бүтцийг мэдэх болсноор бид Гуа довд малтлага хийсэн хаалганы бүтэц, ялангуяа төв хаалганы 2 захад байрлах тоосгон байгууламжийн бүтцийг төсөөлөх боломжтой болсон юм. Тэгэхээр Гуа довын хаалганы 2 талд хосоор байрлах улаан тоосгон байгууламж нь явган хаалганы хэсэг бөгөөд хос тоосгон байгууламжийн дундах шавар зурвас дайрсан хэсэгт төв хаалганы 2 давхар луу гарах шат байрлаж байсан бололтой. Үүнийг илтгэх зүйл нь дээр өгүүлсэн шавар

[3] БНСУ-ын нийслэл Сөүл хотод байрлах энэхүү ордныг зохиогч зорьж очин нүдээр үзэж тодорхойлсон болно.

зурвасын төгсгөлд байрлах тус бүр 3 чулууг зэрэгцүүлэн тавьсан баганын суурь, мөн хойно өгүүлэх төв хаалганы дээврийн бүтэц болно.

Дээр Гуа довын хаалганы суурь бүтцийн талаар өгүүлсэн болохоор одоо дээврийн бүтэц, онцлогийн талаар тайлбарлая. Хаалганы дээвэр буюу оройн хэсгийн бүтцийг тодруулах хэрэглэгдэхүүн нь дээврийг хучиж байсан шавар хавтан буюу дээврийн ваарны хагархайнууд юм. Дээврийн ваарнууд хаалганы орох хэсэгт зулсан мэт битүү дэвсээтэй, харин тус бүр 8 баганын чулуун суурь бүхий хос дагтаршуулсан шавар тавцангийн гадуур тойрсон байдалтай тархсан байсан. Энэ байдал нь хаалганы дээврийн хэсгийг бүрхэж байсан дээврийн ваарнууд аль нэг тийш ханаран налж унасан бус шууд доош нурж орсон, эсвэл талууд руу гулсаж унасан болохыг харуулж байв. Малтлагын явцад хаалганы хэсгээс баганын суурь чулууд илэрсэн боловч баганын модны үлдэгдэл бараг олдоогүй юм. Түүнээс гадна дээврийн ваар бүхий талбайн зарим хэсгүүдээс л их хэмжээний галд өртөн шатаж хайлсан дээврийн ваар, ханын улаан тоосго зэрэг илэрч байсан боловч галд өртөн шатсан баганын модны ул мөр зөвхөн хаалганы орох хэсгээс өөр газраас илрээгүй нь хачирхалтай байв. Үүнийг дараах байдлаар тайлбарлаж болох юм. Нэгдүгээрт, хаалганы хэсэг сүйдсэн эхний шалтгаан нь галтай холбоотой, гэхдээ энэ гал бүх талбайг хамраагүй байна. Гал хаалганы орох хэсэг, захад байрлах тоосгон барилгын хэсэг зэрэг газруудад илүү их нөлөөлсөн байдал ажиглагдсан. Тиймээс хаалганы орох хэсгийн дээвэр галын нөлөөгөөр доош цөмрөн нуржээ. Хоёрдугаарт, галд өртөж сүйдсэний дараа хаалганы орох хэсгийн 2 талын баганат тавцантай хэсгийн дээвэр бүрэн нурж сүйдэлгүй үлдсэн бололтой. Галын дараа энэ газар орхигдож, улмаар баганат тавцантай хэсэгт үлдсэн дээврийн ваарнууд тал тал тийш доош гулсаж унажээ. Хэрэв гулсаж нураагүй, багана шатаж үгүй болоход дээврийн ваар доош шууд нурж унасан бол аль нэг хэсэгт илүү овоорох ёстой ба дагтаршуулсан тавцангийн дээрээс ч дээврийн ваар илрэх байсан. Гэтэл дээврийн

ваарнууд дагтаршуулсан шавар тавцангийн зөвхөн гадна талаар тойрсон байдалтай, их жигд өргөнтэйгөөр тархсан байна. Гуравдугаарт, бид хаалганы хэсэгт малтлага хийхдээ шатсан модон баганы үлдэгдэл болох жижиг хэсгийг зөвхөн 1 газарт илрүүлсэн ба өөр газраас ямар нэгэн модон эдлэлийн үлдэгдэл, шатаж унасан баганын ормыг олж үзээгүй. Энэ нь уг газарт байсан модний үлдэгдлийг хожим цэвэрлэж авсныг харуулж байна.

Хаалганы дээврийн ваарны үлдэгдлийг цэвэрлэж, баримтжуулж байх явцад хэд хэдэн сонирхолтой зүйл ажиглагдсан. Энэ нь хаалгын 2 захад байрлах тоосгон барилга буюу бидний явган хаалга хэмээн тодорхойлсон хэсгийн орчимд байх дээврийн ваарнууд дунд булан гэдэг нь мэдэгдэх хэсэг байсан. Тэр хэсэгт 2 үеэр давхарлан байрлах дээврийн нүүр ваарнууд тохиолдож байсан. Дээврийн нүүр ваарнууд үелэн давхарлаж байрлана гэдэг нь хаалганы дээвэр дан бус давхар байсныг харуулах баримт юм. Тиймээс хаалганы дээврийн хэсгийг 2 давхар байсан хэмээн таамаглаж байгаа бөгөөд дээр өгүүлсэн явган хаалганы дундах баганын суурийг дээш гарах шатны суурь хэмээн үзвэл уг таамаглал илүү үнэмшилтэй болно.

Хаалганы дээврийн шавар ваар том талбай эзлэн байсан тул асар олон тоотой илэрсэн. Эдгээрийн ихэнх нь тосгуур ваар хэмээн нэрлэдэг бага зэрэг нумарсан 60x40 см хэмжээтэй хавтгай шавар эд юм. Түүний дараа нөмрөг ваар хэмээн тодорхойлж ирсэн тал дугуй хэлбэрийн урт гонзгой шавар хучлагын үлдэгдлүүд цөөнгүй тоотой илэрсэн. Дээврийн нүүр ваарнууд ихэвчлэн тосгуур болон нөмрөг ваар тархсан талбайн зах хэсгүүдээс цөөн тоотой илэрсэн. Нүүр ваарны хээ чимэглэл нь 5-6 өөр дүрстэй байсныг тэмдэглэх хэрэгтэй (Зураг 4).

Тосгуур ваарнууд ихэвчлэн 2 давхарласан байдалтай илэрсэн ба дээд талын давхаргын ваарнууд их бяцарч бутран жижиг хэсгүүд болсон бол доод давхаргынх нь харьцангуй бүтэн илэрч байв. Энэ байдал нь өнгөн хэсэгт байсан вааран

хучлага хүн, малын хөлөөр талхлагдсаныг харуулна. Энд нэг сонирхолтой зүйл ажиглагдсан нь дээврийн ихэнх хэсгийг тосгуур ваар хучих бөгөөд нөмрөг ваар нь хоорондоо 1.5-2 м зайтай хэсгүүдээс илэрч байв. Орчин үеийн вааран дээвэртэй барилгуудад тосгуур ваар, нөмрөг ваар, тосгуур ваар гэсэн дарааллаар энэ 2 төрлийн ваар солбиж буюу тосгуур ваарнуудын амыг нөмрөг ваараар дарсан байдалтай өрсөн байдаг.

Гэтэл Гуа довд малтлага хийсэн хаалганы дээврийн ваарны өрлөг үүнээс нилээд өөр байна. Өөрөөр хэлбэл, дээврийн ихэнх хэсгийг тосгуур ваараар хучиж, тодорхой зайтайгаар нөмрөг ваарыг ашигласан байв. Нүүр ваар цөөн тоотой илэрч байсан нь нөмрөг ваар, тосгуур ваарыг солбиж хучсан бус ихэнх талбайг тосгуур ваараар хучиж байсантай ч холбоотой бололтой. Үүнтэй холбоотой анхаарал татах асуудал нь тосгуур ваарны гүдгэр тал хээтэй байсан явдал юм. Хэрэв ийм дэлбэн (тосгуур) ваарыг өнөө цагт ашиглаж байгаачлан зөвхөн доод талд нь тосуулж тавьдаг байсан бол тосгуур ваарны гүдгэр талд хээ чимэглэл хийх шаардлагагүй билээ. Гуа довын тохиолдолд дээврийн ихэнх хэсгийг тосгуур ваар хэмээн бидний нэрлэж ирсэн хавтгай ваарыг ашиглан хучих бөгөөд ингэхдээ эхний эгнээний ваарны гүдгэр талыг доош харуулж дэвсээд түүний дараа тавих ваарны гүдгэр талыг дээш харуулж хучих маягаар тавьж байсан бололтой. Ингэж тавьсан тохиолдолд хучсан вааран хавтангийн гүдгэр талын хээ нүдэнд харагдах боломжтой болно (зураг 5, 6). Эндээс үзэхэд Хүннүгийн том дэлбэгэр дээврийн ваар нь гагц “тосгуур ваар”-аар ашигладаг эд биш бололтой. Тиймээс дэлбэн ваарыг “тосгуур ваар” хэмээн нэрлэх нь зохимжгүй болж байгаа юм.

Хаалганы хэсэгт илэрсэн баганын чулуун сууриудыг газрын өнгөн хөрсөн дээр шууд тавиагүй байв. Чулуун суурийн дороос чулууны хэмжээнээс арай том хэмжээтэй дэлдсэн шавар суурь илэрсэн. Бид энэ шавар суурийг шалгаж үзэхэд эхлээд нүх ухаад, нүхний талаас дээгүүр болтол хайргаар

дүүргэж, түүний дээр зузаан шавраар хучаад, шаврыг сайтар дагтаршуулжээ. Баганын чулуун суурийг ийнхүү тусгайлан бэлдсэн суурин дээр суулгаж байсан нь багана доош шигдэж суухаас сэргийлсэн архитектурын шийдэл бололтой. Түүнээс гадна эдгээр баганын суурь чулуудын өндрийг хэмжихэд хоорондоо 1 см ч зөрүүгүй байсан нь суурь чулууны доор нүх ухаж, шавар дэлдсэн явдал нь баганы өндөрийг тохируулах арга байхыг ч үгүйсгэхгүй болохыг харуулж байв.

Хаалганы хэсгийн малтлага судалгаа хийгдэж байх явцдаа хаалганаас 2 тийш үргэлжлэх хэрэм хэмээн таамагласан хэсгийг тодруулах үүднээс 2014 онд сорилын малтлага хийсэн. Сорил малтлагыг хаалганаас зүүн тийш 60 м зайд, хэрэм хэмээн таамагласан гүвгэрийг хөндлөн зүсэх байдлаар хийхэд төв хэсгээр дагтаршуулсан шавар зурвас, түүний 2 талаас дээврийн ваарнууд илэрсэн. Дагтаршуулсан шавар зурвасын өргөн нь хаалгатай залгагдах хэсэгт мэдэгдсэн дагтаршуулсан зурвасын өргөнтэй ижил байсан. Энэ байдал нь хэрэм хэмээн таамаглаж ирсэн гүвгэр зурвас шороо дагтаршуулан байгуулсан хэрмүүдээс нилээд өөр бүтэцтэй болохыг харуулсан юм. Цаг хугацааны боломжоос шалтгаалан тэр жилдээ энэ хэсэгт нэмэлт судалгаа хийж амжаагүй бөгөөд 2015 онд хаалганаас 2 тийш үргэлжлэх хэрэм хэмээн таамаглаж ирсэн гүвгэрийг нарийвчлан судласан. Ингэхдээ хаалганаас зүүн тийшхи хэсгийг өмнөх жил хийсэн сорил малтлагаас эхлүүлэн зүүн өмнө тийш булан хүртэл хөрсийг бүрэн хуулж цэвэрлэх, хаалганаас баруун тийшхи хэсэгт 10 м тутамд 1-2 м өргөнтэйгээр хөндлөн зүсч цэвэрлэх байдлаар малтлага хийв.

Хаалганаас зүүн тийшхи хэсэгт 2014 онд хийсэн сорил малтлагаас эхлэн зүүн өмнө талын булан хүртэл нийт 40 м газарт хөрсийг 10-15 см зузаантайгаар хуулж цэвэрлэсэн. Энэ хэсгээс дээр өгүүлсэн дагтаршуулсан шавар зурвас нийт талбайд үргэлжлэн гарсан ба түүний 2 талаар дагасан байдалтай 1-1.3 м өргөн талбайд дээврийн ваарнууд ч үргэлжлэн гарсан. Дагтаршуулсан шавар зурвасыг шороон

хэрмийн үлдэгдэл байж магадгүй хэмээн таамаглаж 4 газарт хөндлөн зүсэж, бүтэц болон зузааныг тогтоох шалгалтыг хийсэн. Тэгэхэд энэхүү шороон зурвас нь их зузаангүй, хамгийн зузаан хэсэгт 30-40 см, нимгэн хэсэгт 10-20 см зузаантай, өргөн нь 1.3-1.5 м байв. Энэ байдал нь дагтаршуулсан шороон зурвас хэрэм биш, харин замын зориулалтгаар байгуулсан зүйл байх магадлал өндөр болж ирсэн. Гэхдээ энэ нөхцөлд 2 талаар байрлах дээврийн ваарнууд ямар зориулалттайг мэдэх боломжгүй байсан тул үүнийг тодруулах үүднээс хаалганаас 80 м зайнаас эхлэн дагтаршуулсан шавар зурвасын 2 талаар байрлах дээврийн ваарнуудыг авч цэвэрлэв. Үүний үр дүнд дагтаршуулсан шавар зурвасын 2 талаар зэрэгцүүлэн байрлуулсан олон баганын нүхний ормыг илрүүлсэн. Эдгээр баганын ормууд нь хоорондоо 1.5-1.8 м зайтай байрлах ба дагтаршуулсан шавар зурвасын 2 талаар байрлах баганын хоорондох зай (өргөн) нь 2-2.2 м болно (Зураг 8, 9). 2 газарт ийм баганын ормын гүнийг мэдэх зорилгоор шалгаж үзэхэд 25-30 см гүнтэй болох нь мэдэгдсэн бөгөөд 1 нүхнээс чигжиж байсан жижиг хайрга чулууд илэрсэн.

Хаалганаас баруун тийшхи хэсэгт хийсэн сорил малтлагаас ч дээрхтэй ижил дагтаршуулсан шавар зурвас, түүний 2 талаар үргэлжлэн цуварч байрлах дээврийн ваарнууд илэрсэн ба зарим сорил малтлагын талбайгаас дээврийн ваарнуудыг авахад баганын нүхний ором илэрсэн.

Өмнө нь хэрэм хэмээн таамаглаж ирсэн гүвгэр зурвас нь ийнхүү дагтаршуулсан шавар зам, түүний 2 талаар үргэлжлэн байрлах зэрэгцээ олон баганатай, дээврийг нь шавар ваараар хучсан байгууламж болох нь тодорхой болсон юм.

Бид энэ хэсгээс бараг 50 гаруй баганын нүхний ормыг илрүүлэн тэмдэглэсэн боловч нэг ч нүхнээс модны үлдэгдэл, шатсан ором илрүүлээгүй. Энэ нь багануудыг зориудаар мулт татаж авсан болохыг харуулна. Түүнээс гадна дагтаршуулсан шавар зурвасын 2 талаар байрлах дээврийн ваарнуудын тархсан талбай, зузаан зэрэг нь их жигд хэмжээтэй байснаас үзэхэд саравчит хашааны хэсэг галд өртөж сүйдсэн бус он

цагийн уртад дээврийн шавар ваар 2 тал руу доош гулсан нурж унасан, түүний хойно баганын моднуудыг хүмүүс зориуд сугалан авч явсан байх магадлал өндөр байв.

4. Гуа Довын бүтэц ба үүрэг зориулалтын талаарх таамаглал

Гуа довын дурсгалт газарт өмнө нь хэрэм хэмээн таамаглаж ирсэн дөрвөлжин байгууламжийн баруун өмнөд хана, түүний төв хэсэгт байрлах хаалганы хэсэгт 3 жилийн хугацаанд малтлага хийсэн ба малтлага хийх явцад ойр орчимд хайгуул судалгаа хийж, мөн нүдээр ажиглалт хийсний дүнд уг дурсгалын бүтэц, үүрэг зориулалтын талаар шинэ таамаг дэвшүүлэх боломж бүрдсэн юм.

Юуны түрүүнд өөрсдийн малтлага хийсэн хаалга болон түүний 2 талаас залган үргэлжлэх хашааны бүтцийн талаар авч үзье. Малтлагын хэрэглэгдэхүүнд тулгуурлан үзэхэд энэ хаалга нь чулуун суурь бүхий 16 модон баганатай, 2 давхар вааран дээвэр бүхий нилээд сүрлэг байгууламж бөгөөд 2 захдаа улаан тоосгоор барьсан жижиг явган хаалгатай, явган хаалганаас гадагш 2 эгнээгээр зэрэгцээ олон багана бүхий вааран дээвэртэй саравч маягийн хашаатай болохыг төсөөлж болохоор байсан (Зураг 6).

Үүнтэй төстэй барилга байгууламж манай улс болон хөрш бүс нутагт бий эсэхийг судлаж үзэхэд төстэй бүтэцтэй хэд хэдэн барилга байгааг тодруулав. Тухайлбал, ийм хэлбэрийн олон багана бүхий вааран дээвэртэй саравч маягийн байгууламжийг Өвөр Монголын нутагт байх Майдар зуугийн сүмйн өмнө талд байрлах цөөрмийн дэргэдэх барилга, дээр өгүүлсэн БНСУ-ын Гёнбүк ордны дотоод хэрэм зэрэг газруудад нүдээр үзсэн. Солонгосын археологичид Кёнжү хот байрлах Нэгдсэн Шилла улсын үеийн хааны ордны дэргэдэх Хуан рюн хэмээх сүмийн турийг малтлан судлаж, гаднах хэрмэн хашаа, хаалга зэргийг сэргээсэн байгаа нь ч Гуа довынхтой төстэй байна [Unified Shilla, 2003: 166-д буй зураг].

Өвөр Монголын нутагт буй Хятадын Зүүн Хан улсын үед холбогдох ... бунханы ханын зурагт ч төстэй вааран дээвэртэй саравчит хашаа тохиолдож байгаа нь сонирхолтой [Mural, 2012: 25-д буй зураг]. Түүнээс гадна үүнтэй их төстэй барилга нь Хан улсын нийслэл ЧанАнь хотод байсан ВэйЯн хэмээх хааны ордон юм. Уг дурсгал нь Хүннүтэй нэг цаг үед оршин байснаар онцлог ажээ. Хятадын археологичид Хан улсын ВэйЯн хэмээх хааны ордны турийг малтан судлаж бүтцийг нь сэргээн гаргасан байна [Wang, 1982: 31-32-р зураг⁴]. Уг ордны гадуурх хэрмэн хашааны төв хаалга нь олон зэрэгцээ баганатай, 2 давхар, дээврийг ваараар хучсан байгаа төдийгүй хаалганаас 2 тийш үргэлжлэх хэрмэн хашаа нь олон зэрэгцээ баганатай, вааран дээвэртэй байгаа зэргээр Гуа довын дурсгалын төсөөлж буй бүтэцтэй их төстэй байна.

Дээрхиэс үзэхэд ийм хэлбэрийн хаалга, хэрмэн хашаа байгуулах уламжлал Хятад, Солонгос зэрэг Азийн орнуудад түгээмэл дэлгэрсэн нь харагдана. Монголд ч үүнтэй төстэй барилга, байгууламжууд бий. Тухайлбал, Чойжин ламын сүм зэрэг хуучны сүм хийдийн хашаа, хаалга зэрэгт төстэй элементүүд уламжлагдаж үлдсэн байна.

Хоёр давхар вааран дээвэрт хаалгатай, олон багана бүхий вааран дээвэрт саравчтай хашаа байгуулдаг архитектурын шийдэл нь он цагийн хувьд НТӨ II зуунаас ХХ зууныг хүртлэх хугацаанд хамаарч буй нь ийм хэлбэрийн байгууламж байгуулах уламжлал маш эртнээс өнөөг хүртэл тасралтгүй үргэлжилсэн болохыг ч хэлж өгч байна. Хүннү гүрэн Азийн олон улс оронтой шууд болон шууд бус байдлаар улс төр, соёлын өргөн харилцаатай байсан нь сурвалжийн мэдээ, археологийн баримтаар батлагддаг. Тиймээс дурдан буй барилгын загвар, хэв маяг, архитектурын ухаан Хүннүд нэвтэрсэн байх магадлал өндөр. Соёлын нөлөөний асуудал бол дараа нь тусгайлан судлах шаардлагатай сэдэв бөгөөд энд чухалчилж үзэх зүйл нь энэ загвар, хэв маягийн барилга

[4] Үүнээс гадна Хятадын СиАнь хотод буй Хан улсын үеийн ВэйЯн хэмээх ордны археологийн малтлага судалгааны үр дүнд төрхийг нь сэргээсэн зургууд интернэт орчинд олон байгаа тул үзэж сонирхож боломжтой юм.

Хүннүтэй нэгэн цаг үед хөршлөн оршсон Хан улсад бодиттой байсан явдал юм. Энэ нь бидний судалгаагаар илрүүлж, таамаглаж сэргээсэн бүтэц, зохион байгуулалт харьцангуй үнэнд ойр болсны баталгаа болж байна.

Гуа довын дурсгалаас олдсон дээврийн нүүр ваарны хээ чимэглэл дотор Хятадын Хан улсын үед их дэлгэрч байсан “үүлэн хээ”-тэй төстэй хээтэй нүүр ваарнууд байна⁵. Гэхдээ Гуа довоос илэрсэн нүүр ваарны “үүлэн хээ” нь Хан улсын үеийн нүүр ваарны хээнээс зарим нэг онцлог ялгаатай ажээ. Тухайлбал, Хан улсын үеийн нүүр ваарны хээ нь нэмэх тэмдэг хэлбэрийн гүвгэрээр тэнцүү хуваасан 4 хэсэгт тус бүр 1 үүлэн хээ хэмээн тайлбарладаг хамар хэлбэрийн угалзтай байна. Тэгвэл Гуа довын олдворууд дунд үүнтэй төстэй тэнцүү хуваасан хэсэг бүрт 1 үүлэн хээний угалз дүрслэсэн нүүр ваар бий хэдий ч угалз хээнүүдийг Хятад олдворуудад тохиолдож байгаатай адилаар тэгш хэмтэй дүрслэсэн бус аль нэгийг эргүүлэн харуулж эсвэл хөндлөн болгож дүрслэснээр ялгарна. Түүнээс гадна Гуа довын үүлэн хээтэй нүүр ваарнуудын хээ нь дурдан буй 4 угалзтай энгийнээс олон угалзтай, түүнээс ч их шавааралдсан олон угалз хээтэй зэрэг 5 янз байна. Ийм үүлэн хээтэй ваарны хээнүүдийг энгийнээс олон угалзтай гэсэн дарааллаар жагсаавал үүлэн хээний хөгжил, хувирлыг ажиглаж болохуйц байгаа нь сонирхолтой юм (зураг 4. 1-5 дугаар нүүр ваарнууд). Гуа довоос илэрсэн дээврийн ваарны талаар тусд нь өгүүлэл гаргах тул энэ удаад дэлгэрэнгүй өгүүлэлгүй орхив. Ямартай ч Гуа довын нүүр ваарнууд нь Хятадын ваарнуудтай ижилсэх зүйлс буй хэдий ч илүү орон нутгийн шинжтэй, магадгүй Хүннүгийн өөрийн утга бэлгэдлийг агуулсан хээ чимэглэлтэй байгааг онцлон тэмдэглэх хэрэгтэй юм.

Дээр өгүүлсэнчлэн бид археологийн малтлага судалгаа хийж Гуа довын хэрэм хэмээн таамаглаж ирсэн

[5] Хан улсын үед холбогдох дээврийн нүүр ваарны хэрэглэгдэхүүнийг Солонгосын судлаач Хо Сон-ён. Хятадын эртний дээврийн ваарны судалгаа. Сөүл, Хагён хэвлэлийн газар, 2014 зохиолд буй тайлбар, хэрэглэгдэхүүнээс үзсэн. Энэхүү зохиолд Хятадын нутгаас олдсон Баруун Жоу улсын үеэс Хан улсын үед холбогдох дийлэнх хэрэглэгдэхүүнийг нэгтгэн авч үзжээ.

байгууламжийн баруун талын хана, түүний дунд хэсэгт байх хаалганы хэлбэрийг тодруулж чадсан явдал нь хэрмэн хашааны бусад хэсгүүдийг үүнд тулгуурлан сэргээн ойлгох нөхцөлийг бүрдүүлж байна. Үүн дээр Х.Пэрлээ агсан сорил малтлагыг голчлон хашааны дундах хаалганы хэсгүүдэд хийж бидний илрүүлсэнтэй ижил барилгын хэрэглэгдэхүүн олдсон байгаа нь Гуа довын хашаа 4 талдаа тус бүр 1 хаалгатай байсныг хэлж өгч байна. 2016 онд дурсгалт газарт геофизик, георадар, геомагнетик, электромагнетикийн тандалт хийсэн. Эдгээр тандалтын үр дүн одоо боловсруулалтын шатанд байгаа ч урьдчилсан мэдээнээс үзэхэд электромагнетикийн тандалтаар хашааны бусад 3 тал ч малтлага хийсэнтэй ижил шороон зурвасын 2 талаар жигд тархсан дээврийн ваарны хагархайнуудтай, дунд хэсэгтээ тус бүр 1 хаалганы үлдэгдэлтэй болох нь мэдэгдсэн. Тийм болохоор Гуа довын хашаа нь нийтдээ вааран дээвэртэй саравчтай бөгөөд тал тус бүрт 1 хаалгатай байсан хэмээн үзэх боломжтой болж байна.

Гуа довын саравчит хашааны ором нь өвс ногоо бага ургасан, дагтаршуулсан шавар зурвасаар ялгарч мэдэгддэг. Энэ байдал нь агаарын зургаас илүү тодорхой харагдана (зураг 9). Уг ялгарч буй зурвасаар баримжаалвал хашааг дөрвөлжин хэлбэрээр барьсан нь тодорхой бөгөөд хэмжихэд хашааны баруун (энэ хэсэг нь бидний малтлага хийсэн тал болно) болон зүүн тал 200 м, үлдсэн 2 тал нь 180 м хэмжээтэй байв. Уг саравчит хашааны дотор баруун хойд талыг эзлүүлсэн 50х40 м хэмжээтэй нүсэр том барилгын турь байгаа нь төв барилгын үлдэгдэл юм. Энэ барилгын зүүн хойд талд 30 м орчим урттай нарийхан урт сууцны ором мөн мэдэгдэж байна.

Төв барилга саравчит хашааны хойд хана (ертөнцийн зүгээр баруун хойд)-аас урагш 30 м хүрэхгүй зайд байрлах бөгөөд урт талаар зүүн хойноос баруун өмнө тийш сунасан байдалтай баригджээ. Ерөнхийдөө төв барилгын урт тал болон хашааны хойд хана параллель байдалтай юм. Төв барилга хашааны хойд ханатай ойрхон тул ертөнцийн зүгээр барилгын баруун хойд талд том талбай байхгүй, харин

эсрэг тал буюу зүүн хэсэг нь харьцангуй том талбайтай байна. Тиймээс барилгын үүд (хаалга) ертөнцийн зүгээр зүүн өмнө тийш харж байсан хэмээн төсөөлж болохоор юм. Энэ нь нар ургах зүг болно. Сурвалжид “Хүннүгийн шаньюй өглөө наранд, үдэш саранд мөргөдөг” тухай мэдээ бий тул барилгын хаалгыг нар ургах зүг рүү харуулж барьсан байх магадлал өндөр юм.

Саравчит хашааны гадна талд ч 2-3 том барилга байсан ором мэдэгдэнэ. Эдгээрээс зүүн талаар байрлах 2 барилга нь газраас дээш 70 орчим см өндөртэй шороон довоор танигдах бөгөөд хойд талын барилгын оромд Х.Пэрлээ агсан малтлага хийж эртний оршуулга илрүүлж байжээ. Хашааны гадна талаар байрлах барилгууд газраас өндөрлөсөн дагтаршуулсан шавар тавцан дээр баригдсанаас гадна ийм шороон довын орчмоос барилгын дээврийн ваарны хагархай их хэмжээтэй илэрч байсан, мөн баганын чулуун суурь зэрэг мэдэгдэж байгаагаас үзэхэд бага биш хэмжээтэй барилгууд байсныг гэрчилнэ.

Судалгааны явцад нисэх төхөөрөмж дрон ашиглан зураг авч баримтжуулалт хийсэн бөгөөд агаарын зураг авсны үр дүнд хэрэм хэмээн таамаглаж байсан дөрвөлжин хүрээний зүүн өмнөд булангийн хэсэгт хүний гараар бүтсэн цөөрөм байсны ул мөрийг илрүүлсэн (зураг 9).

Дээр өгүүлсэн судалгааны үр дүнд тулгуурлан үзэхэд Гуа дов нь Х.Пэрлээ агсаны тодорхойлсончлон “тахилын газар” биш бололтой. Энэ дурсгал нь 2 давхар, сүрлэг харагдах 4 хаалгатай, зэрэгцээ олон баганатай, хаалгатай ижил вааран хавтангаар хучсан дээвэр бүхий саравч маягийн хашаагаар хүрээлэгдсэн их том хэмжээтэй нэг том барилга, түүний зүүн хойд талд туслах барилга бүхий ордон байсан бололтой байна. Түүнээс гадна саравчит хашааны зүүн өмнөд буланд хиймэл нуур буюу цөөрөм байрлах ба хашааны гадна талаар ч хэд хэдэн барилгын ором мэдэгдэж байгаа нь дурсгалыг тахилын газар бус язгууртны орд өргөө байсныг давхар батлах баримт юм (Зураг 10).

Бид Гуа довын дурсгалт газарт жил бүр 8 сард малтлага судалгаа хийсэн. Байх хугацаанд хийсэн ажиглалтаар байнгын сэвэлзүүр салхитай газар болох нь мэдэгдсэн юм. Хэрлэн голын баруун эрэг, голын жижиг салаа баруун талаар урсдагаас арал байдалтай хэсэг тул нутгийн иргэд энэ газарт зөвхөн зун л зусах бөгөөд бусад улиралд ойр орчмын ууланд шахаж нутагладаг ажээ.

Бүтэц зохион байгуулалтын талаас үзвэл Гуа дов нь язгууртны орд өргөө байх боломжтой бол байрлах газрын байгаль, цаг уурын онцлог шинжийг харгалзвал энэ газар нь зун дулааны улиралд л амьдрахад зохиомжтой байна. Тиймээс Гуа довын дурсгалыг “Хүннүгийн язгууртны зуны орд” байсан болов уу хэмээн таамаглаж байна.

5. Төгсгөлийн үг

Гуа довын дурсгалыг 1952 онд Х.Пэрлээ агсан бага хэмжээгээр малтан шинжилснээс хойш “тахилын газар” хэмээн үзэх болсон юм. Харин бид энэ газарт 3 жилийн хугацаанд археологийн малтлага судалгаа хийсэн ба байгалийн ухааны арга зүйн дагуу хэд хэдэн төрлийн хөрсний тандалт судалгаа хийсний үр дүнд 60 гаруй жилийн турш “тахилын газар” хэмээн үзэж ирсэн өмнөх дүгнэлт, таамаглалыг өөрчлөх хэрэглэгдэхүүн бүрдүүлж чадсан хэмээн бодож байна.

Дурсгалт газарт малтлага хийснээр нэгдүгээрт өмнө нь “тахилын ширээ” хэмээн таамаглаж байсан шавар хавтан барилгын өнгөлгөөний эд болохыг тогтоосон, мөн хүний үйл ажиллагааны ул мөр буюу ахуйн хэрэглээний олдвор хэрэглэгдэхүүн бага олддог явдлыг тайлбарлах зарим нэг баримтыг тодруулсан юм.

Хоёрдугаарт шавар хэрэм хэмээн таамаглаж ирсэн дөрвөлжин байгууламжийн баруун өмнө талын хананы хэсгийг бүхэлд нь малтаж, мөн хаалганы үлдэгдлийг малтан шинжилснээр энэ дурсгал нь шороон хэрэмтэй бус гоёмсог хийцтэй, олон багана бүхий саравчит хашаагаар хүрээлэгдсэн,

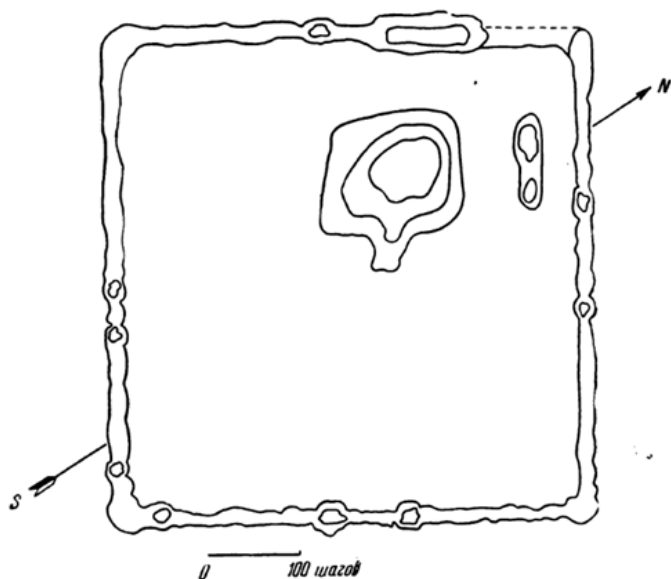
хашаа нь тал бүртээ 2 давхар, 16 багана бүхий сүрлэг том хаалгатай байсныг илрүүлэв. Бид хэдийгээр хашааны зөвхөн 1 талын хана, хаалгыг л бүтнээр малтан шинжилсэн боловч байгалийн ухааны аргаар хөрсний хэд хэдэн төрлийн тандалт хийснээр хашааны бусад хэсгүүдийн бүтцийг тодруулсан юм.

Гуравдугаарт дурсгал байрлах газрын орчны ажиглалтыг хийсэн төдийгүй агаарын зураг авах зэргээр нэмэлт баримтжуулалт хийсний үр дүнд хүний гараар бүтсэн цөөрмийг илрүүлсэн ба уг газар нь зөвхөн дулааны улиралд хүн амьдрахад тохиромжтой газар болохыг мэдэж чадсан.

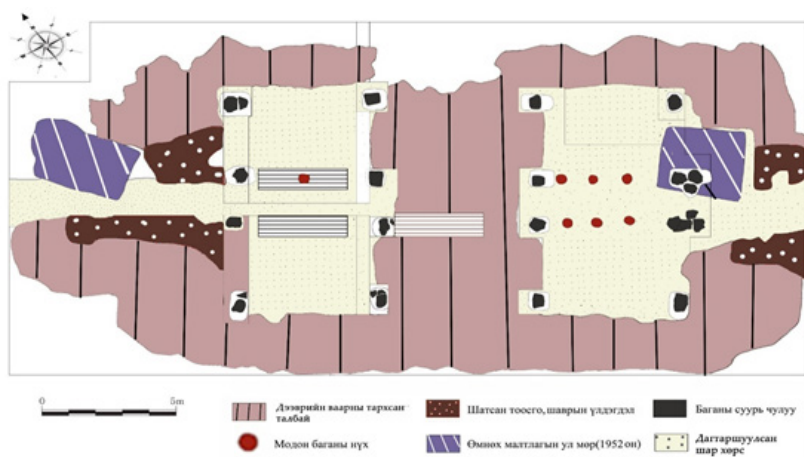
Дөрөвдүгээрт Хүннүгийн үеийн барилгын дээврийн ваарны хэлбэрүүдийн зориулалтыг тодруулах, гадны соёлын нөлөө, харилцаа хамаарлын асуудлыг судлахад хэрэг болохуйц зарим нэг шинэ хэрэглэгдэхүүн цуглуулсан байна.

Дээр өгүүлсэн судалгааны үр дүнд тулгуурлан бид Гуа довын дурсгалт газрыг Хүннүгийн язгууртан дээд давхаргынханд зориулан байгуулсан сүрлэг бөгөөд гоёмсог хийцтэй, нарийн зохион байгуулсан бүтэцтэй ордон байсан болов уу хэмээн таамаглаж байгаа бөгөөд газар зүй, цаг агаарын нөхцөл байдалтай нь уялдуулан “зуны ордон” хэмээн үзэж байна.

Гуа довын талаарх энэхүү таамаглалыг Хэрлэн голын дагууд илэрсэн Хүннүгийн үеийн 5 “хот”-ын байршил, хэмжээ, үүрэг зориулалт зэрэгтэй харьцуулан үзэхэд илүү батлагдах магадлалтай харагддаг. Энэ талаар тусд нь өгүүлэх болно.

1-р зураг. Гуа довын дурсгалт газрын ерөнхий дэвсгэр зураг
(Х.Пэрлээгийн нийтэлснээр)

2-р зураг. 2013-2015 онд малтлага судалгаа хийсэн хаалганы хэсгийн дэвсгэр зураг

3-р зураг. Малтлага судалгаа хийсэн хаалганы хэсгийн агаарын зураг (2015 он)

4-р зураг. Гуа довын дурсгалт газраас илэрсэн дээврийн нүүр ваарны хэлбэрүүд

8-р зураг. Малтлага судалгаа хийсэн хашааны зүүн талын хэсгийн агаарын зураг

9-р зураг. Гуа довын дурсгалт газрын ерөнхий байдлыг харуулсан агаарын зураг

10-р зураг. Гуа довын дурсгалт газрын төрхийг таамаглан сэргээсэн зураг

Ашигласан ном зохиол

- Amartuvshin et al, 2011 – Ch. Amartuvshin, Z.Gantulga, D.Garamjav. On the walled site of Mangasyn khuree in Galbyn gobi. //Xiongnu Archaeology-Multidisciplinary Perspectives of the First Steppe Empire in Inner Asia. BCAA-5, Bonn. (Ed. U.Brosseder, B.Miller)
- Амартүвшин нар, 2015 - Ч.Амартүвшин, Т.Сагада, Г.Эрэгзэн, И.Үсүки, М.Сагава, К.Кияама, Үчида, Л.Ишцэрэн, П.Алдармөнх, Г.Галдан, М.Нямхүү. төв аймгийн Мөнгөнморьт сумын нутаг Зүүн Байдлагийн гол: Монгол- Японы хамтарсан “Эртний монголчуудын үйлдвэрлэлийн түүх” төслийн хээрийн шинжилгээний ангийн тайлан. Улаанбаатар. (ТАХГБСХ)
- Батсайхан нар, 2002 – З.Батсайхан, Ё.Баатарбилэг. Архангай аймгийн нутгаас шинээр олдсон гурван хэрэм. //Археологи, антропологи, угсаатан судлал (МИУС-ын Эрдэм шинжилгээний бичиг), № 187, Улаанбаатар.
- Данилов, 2004 – С.Н.Данилов. Города в кочевых обществах Центральной Азии. Улан-Удэ.
- Доржсүрэн, 1966 (2003) – Ц.Доржсүрэн. Хүннүгийн шинэ суурин. //Монголын археологийн судалгаа: Эрдэм шинжилгээний бүтээлийн эмхтгэл. Улаанбаатар.
- Mural, 2012 – National Treasures-Mural. Shangdong, 2012. (Хятад хэлээр)
- Nicole et al, 2013 – Nicole Pousaz, Denis Ramseyer, Tsagaan Turbat, Oerni Akeret,
- Dunburee Batsukh, Yannick Dellea, Michel Guelat, Sebastien Lepetz, Vincent Serneels, Sophie Thorimbert. L’Habitat Xiongnu de Boroo gol – Recherches archeologiques em Mongolie (2003-2008). Terra Archaeologica-VII, Infolio.
- Очир нар, 2011 – А.Очир, Х.Цэрэнбямба. Дов дэрсний балгасны судалгааны урьдчилсан үр дүнгээс. //Studia Historica, Tom XLI-XLII, fasc 1, Улаанбаатар, 2011-2012.
- Очир нар, 2013 – А.Очир, Л.Эрдэнэболд, Э.Уртнасан. Сүүлийн үед шинээр олдсон эртний хэдэн балгасны тухай. Нүүдэлчдийн өв судлал, Tom XIV, fasc 9, Улаанбаатар.
- Очир нар, 2015 – Их талын нүүдэлчид ба Торгоны зам. Үзэсгэлэнгийн каталоги, Улаанбаатар. (Ред. А.Очир, Чен Ён жи)
- Пэрлээ, 1957 (20126) – Х.Пэрлээ. Хүн нарын гурван хэрмийн үлдэц. //Бүтээлийн чуулган. III боть, Улаанбаатар, 2012.
- Пэрлээ, 1959 – Х.Пэрлээ. К истории древних городов и поселений в Монголии.// Советская Археология, №3, Москва, 1959.
- Пэрлээ, 1961 (2012a) – Х.Пэрлээ. Монгол Ард Улсын эрт, дундад үеийн хот суурины товчоон. //Бүтээлийн чуулган. I боть, Улаанбаатар, 2012.
- Хо Сон-ён, 2014 - Хо Сон-ён. Хятадын эртний дээврийн ваарны судалгаа. Сөүл,
- Хаг Ён хэвлэлийн газар. (허선영. 중국 고대 기와 연구. 학연문화사, 2014)
- Хүннүгийн өв, 2011 – Хүннүгийн өв. (Эрхлэн нийтлүүлсэн Г.Эрэгзэн) Улаанбаатар.

- Эрдэнэболд нар, 2015 – Л.Эрдэнэболд, Ц.Бямба-Очир, Н.Н.Крадин, А.Л.Ивлиев, С.А.Васютин, Е.В.Ковычев, А.В.Харинский. Тэрэлжийн дөрвөлжин балгасанд явуулсан 2015 оны археологийн малтлага судалгаа. //”Монголын археологи-2015” хурлын эмхтгэл, Улаанбаатар.
- Эрэгзэн, 2013 – Хэрлэн голын сав дахь Хүннүгийн хотууд. //”Монголын археологи-2012” хурлын эмхтгэл, Улаанбаатар.
- Эрэгзэн, 2015 – Хэрлэн голын сав дахь Хүннүгийн хот, суурины тухай. //”Умард Хятад, Монгол болон Байгалийн Сибирийн эртний соёл” хурлын эмхтгэл, II боть, Бээжин.
- Эрэгзэн нар, 2015 – Г.Эрэгзэн, П.Алдармөнх, С.Энхболд, Сон Ый-жон, У Сэй-ён, Ким Сан-мин, Хуанбо Чансо. “Гуа дов”-ын дурсгалт газарт хийсэн Монгол-Солонгосын хамтарсан археологийн судалгааны үр дүнгээс. //”Монголын археологи-2012” хурлын эмхтгэл, Улаанбаатар.
- Unified Shilla, 2003 – Unified Shilla. Special Exhibition. National Museum of Korea.
- Wang, 1982 – Wang Zhougshu. Han civilization. Yale University, London, 1982

YİRMİ YIL SONRA: HUN YERLEŞİMİ ARKEOLOJİSİNDE BOROO BÖLGESİ'NİN ÖNEMİ¹

Prof. Dr. Turbat TSAGAAN

Moğolistan Millî Üniversitesi

Göçebe Arkeolojisi Enstitüsü, Antropoloji ve Arkeoloji Bölümü

Çev. Ariyajav BATCHULUUN

Doktora Öğrencisi

İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi,

Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı

ORC-ID: 0009-0002-0340-6279

GİRİŞ

Yirmi yıl önce, Temmuz 2005'te İsviçre-Moğol ekibi Boroo Gol'da beş hafta boyunca ortak çalışmalarını yürütmüş ve bu çalışmaları 2006-2007 yılları arasında iki yıl boyunca devam ettirmiştir. (Görsel 1). Moğol ekibinde iki arkeolog, Moğolistan Millî Üniversitesi'nden on arkeoloji öğrencisi, bir aşçı ve bir şoför bulunuyordu. İsviçreli ekip, bir araştırmacı ve Neuchâtel Üniversitesi'nden iki kız öğrenciden oluşuyordu. 2008'de Ulaanbaatar'da bulgular üzerinde laboratuvar araştırması yapılmış ve bunun sonucunda başlıca seramikler ile çeşitli malzemelerden oluşan önemli miktarda eser koleksiyonu oluşturulmuştur. Ayrıca, İsviçreli meslektaşlarımızla iş birliği yaparak gelecekteki yayınlar için ilk tasarım üzerinde çalışılmıştır. Bu araştırmaların sonucunda makaleler ve bir monografi yayımlanmıştır. Boroo Yerleşim araştırmasının sonuçları düzgün

[1] Bu makale yazarın izniyle çevrilmiş ve orijinal metinle birlikte yayıma hazırlanmıştır. Eserin Moğolca orijinali, Türkçe çevirisinin hemen ardından sunulmuştur.

bir şekilde yayınlanmış olmasına rağmen hem Moğolistan hem de Rusya'da Hun yerleşim arkeolojisi üzerine yapılan çalışmalar ilerledikçe ve yeni materyallerle önemli ölçüde zenginleştikçe, hala revizyon ve yeniden değerlendirme ihtiyacı duyulmaktadır.

Boroo yerleşimi Kuzey Moğolistan'da, Selenge Nehri'nin birleştiği yerde, Boroo Nehri kıyısında bulunan, günümüz Moğolistan'ında Hun döneminde kalıcı olarak yerleştirildiği bilinen tek bölgedir. İvolga ve Dureny gibi benzer yerleşim yerleri, Rusya Federasyonu Buryat Özerk Cumhuriyeti'nde incelenmiştir. Ancak Boroo yerleşimi, Buryatia'daki bu alanlar kadar kapsamlı bir şekilde incelenmemiştir. Ts. Dorjsüren tarafından 1960'lı yıllarda keşfedilmiş ve ilk kazılar 1980'lerin sonlarında D. Tseveendorj ve I. Erdelyi tarafından yapılmıştır. 2005'ten 2007'ye kadar Moğol-İsviçre ortak projesi kapsamında, altı yarı yeraltı konutu, çeşitli biçim ve amaçlara sahip yüzlerce yapı ve binlerce eser dahil olmak üzere 1.000 metrekareden fazla alanı ortaya çıkaran kapsamlı bir araştırma yürütülmüştür.

Boroo yerleşim yerini Moğolistan'daki diğer Hun dönemi yerleşim yerlerinden ayıran *kang* tarzı ısıtma sistemlerine sahip kalıcı konutlara sahip olmasıdır. Ayrıca bu alan, taş değirmenler ve öğütücüler gibi tarım aletleri, mahsul kalıntıları, cüruf gibi metalurji kalıntıları, çömlek üretim atıkları ve deri üretiminde kullanılan çok sayıda kemik gibi buluntularla tarım ve el sanatları faaliyetlerine dair benzersiz kanıtlar sunmaktadır. Ele geçirilen hayvan kemikleri öncelikle sığır, koyun ve keçi gibi geleneksel besi hayvanlarına aitti; ancak domuz kalıntılarının varlığı aynı zamanda yerleşik bir hayvancılık biçimine de işaret etmektedir.

Boroo'daki yerleşik bir yaşam tarzının kanıtı, Trans-baikalia'daki benzer alanlarla birlikte, Çin kroniklerinde ekonominin tamamen komşu tarım uygarlıklarına bağlı olduğu belirtilmektedir. Boroo yerleşimi, Hun toplumu ve ekonomisine ilişkin anlayışımızı genişletmede önemli bir rol oynamakta ve

daha önce yazılı kaynaklarda öne sürülenlerden çok daha karmaşık ve gelişmiş olduğunu göstermektedir.

Bölgenin Karakterizasyonu

Boroo Gol, başkent Ulaanbaatar'ın 120 kilometre kuzeybatısında yer almaktadır. Bölgeye, Moğolistan'ın ikinci büyük şehri olan Darhan'a doğru kuzeye giden ve Rus sınırına kadar devam eden asfalt yol ile ulaşılmaktadır. Çalışma kapsamındaki alan, idari olarak Selenge İl'i'nin Mandal sum'una aittir. Yaklaşık olarak kuzeyde 20 kilometre uzaklıkta bulunan en yakın yerleşim yeri olan Mandal ile güneyde 30 kilometre uzaklıkta bulunan Bornuur'un ortasında yer almaktadır.

Arkeolojik alan, Orhun Nehri'ne akan Haraa Nehri ile birleştiği noktadan yaklaşık 20 kilometre uzaklıkta, Boroo Nehri'nin sol kıyısına bakan bir lös terasında yer almaktadır. Bu havza, hâlâ Rusya sınırına giden yolun takip ettiği Sibirya'ya doğal bir rota görevi görmektedir (Görsel 2).

Yerleşim, Boroo Gol boyunca yer almaktadır (Görsel 3); doğu tarafında dik bir yamaç nehir yatağına inmektedir. Diğer üç tarafta, alan küçük bir doğal setle sınırlanmıştır. Kazıların yapıldığı alan nispeten düzdür, ancak hafif yükseltiler ve çöküntülerle işaretlenmiştir (Pousaz, Ramseyer 2005).

Bazı yerlerde, çanak çömlek parçaları ve hayvan kemikleri nehir kıyılarının aşındığı noktalar ile tepelerde bulunmuştur. 20. yüzyıldaki endüstriyel altın madenciliği, birçok yerde arkeolojik kalıntılara zarar vermiştir. Bugün bile, yerel altın yıkayıcılar arkeolojik katmanları aşındırmaya devam ediyor; altın aramak için nehir ve kara arasında delikler kazıyorlar. Daha önceki altın madencilerinden kalan taş öğütme değirmenleri ve diğer büyük makinelerin varlığı, kazı çalışmalarını daha da karmaşık hale getirmiştir (Ramseyer 2004; Pousaz, Ramseyer 2006).

Teras, nehrin bir kolundan yaklaşık 5 metre yükseklikte bulunmaktadır ve yollar, sulama kanalları ile yamaç ve tepedeki düzensiz kazılar gibi son zamanlardaki yapı gelişmeleri nedeniyle önemli topoğrafik yüzeylerde bozulmalar göstermektedir. Ayrıca, 1956'da terk edilmiş eski bir altın fabrikasının kalıntıları ve muhtemelen altın madenciliğiyle uğraşan Rus veya Çinli işçilerin eski evleri olan taş veya kerpiç yapıların kalıntıları da bulunmaktadır (Görsel 4). Kuzey-güney yönünde uzanan dar tepe, yaklaşık 220 x 25 metrelik bir yerleşim alanına uzanmaktadır. 1.300 ila 1.600 metre arasında yüksekliklere sahip, alçak sıradağlarla çevrili bir ovanın ortasında yer almaktadır ve batıya, kuzeye ve güneye giden açık geçitler mevcuttur.

2005-2007 Arasındaki İsviçre-Moğol Kazı Çalışmaları

İlk kazı çalışmasının temel hedefleri sitenin stratigrafisini tanımlamak, korunma durumunu değerlendirmek, kapsamını belirlemek ve herhangi bir yapının (meskenler veya el sanatları tesisleri gibi) varlığını ve niteliğini saptamaktır. Çalışmanın arkeolojik hedeflerin ötesinde pek çok ortak bir dili paylaşmayan farklı kültürel ve bilimsel geçmişe sahip araştırmacılar arasındaki iş birliğini test etmesi de amaçlanmıştır.

Boroo kazı çalışmasının 1990'daki ilk ivmesi, Transbaikalia'daki Ivolga Kalesinin keşfi ve kazısından esinlenmiştir. Selenge Nehri'nin kıyısındaki Ivolga bölgesi, Ivolga Nehri'nin durgun sularına yakın bir konumda yer almakta olup 1940 ile 1970'li yıllar arasında kapsamlı bir şekilde araştırılmıştır. Aynı bölgedeki Chikoi Nehri vadisinde benzer bir başka alan olan Dureny keşfedilmiş ve kazılmıştır.

Boroo bölgesi 1960'lardan beri bilinmektedir ve ilk olarak 1990'da D. Tseveendorj ve I. Erdelyi tarafından araştırılmıştır. İlk kazılar sırasında Tseveendorj ve Erdelyi, Boroo'yu «tahkimatı olmayan açık hava yerleşimi» (Erdelyi 1994: 553) olarak tanımlamış ve Hun tarihi bağlamındaki önemini vurgulamıştır.

İsviçre-Moğol ortak ekibi, nehir kıyısının doğal konturları boyunca kazılar yürütmüş ve hem teras kenarında hem de yerleşimin merkezi kısmında birden fazla noktada gerçekleştirmiştir. Arkeolojik katman, yüzeyin 5 ila 40 cm altında değişen derinliklerde bulunmuştur. Terasın kuzey-güney eksenini boyunca yönlendirilmiş, alanın en yüksek noktasına 50 metrelik bir hendek açılmıştır (Görsel 5). Bu teras, 20 ila 50 cm kalınlığında humus bakımından zengin bir tabaka ile kaplı birikmiş lös tortularından oluşmaktadır. Çok sayıda seramik parçası ve çeşitli içi boş yapılar kısa sürede ortaya çıkarılmış ve bunlar açığa çıkan tabakanın tabanında yoğunlaşmıştır.

İlk keşifler, orijinal olarak bulundukları yerde iyi korunmuş, bozulmamış ve eser açısından zengin alanların başlangıçtan itibaren bulunması, araştırmanın yönünü önemli ölçüde kolaylaştırmıştır. Referans kesiti boyunca yedi adet kazı bölgesi açılarak toplam 175 metrekarelik bir alan kazılmıştır.

İncelenen 37 arkeolojik özellik arasında (kolaylık olması açısından 1 ila 37 arası yerler olarak anılmıştır) ekip üç yarı yeraltı konutu, 11 direk deliği ve 23 çukur (silolar, şömineler vb. dahil) ortaya çıkarmıştır. Eserler, esas olarak bölgedeki Hun mezarlarında bulunanlarla aynı olan yüksek kaliteli çanak çömleklerden oluşmaktaydı. Kavanozlar ve kaplar gibi büyük ince seramikler, muhtemelen yiyecek depolamak için kullanılmıştır. Bu yüksek kaliteli malzemeler mutfak seramiklerinde de hâkimdir. Diğer parçalar arasında faisselles (seramik elekler) vardı ve bazı pişmiş toprak parçaları da kazılarda ortaya çıkarılmıştır. Çalışılmış kemik eserleri arasında aletler (örneğin, bızlar), silah parçaları (ok uçları ve yay takviyeleri gibi) ve dekoratif eşyalar (tüp boncuklar gibi) yer almaktadır.

İlk yarı yeraltı konutu (lokus 1 olarak belirlenmiş ve daha sonra Ev 1 olarak anılmıştır) aşınan terasın kenarındaki konumu nedeniyle yalnızca kısmen korunmuştur. Ancak, hem kesit hem

de plan olarak gözlemlenmiştir; uzunluğu 6 metre ve genişliği 2,5 metredir. 0,8 metre derinliğindeki konut, benzersiz bir iç düzenlemeye sahiptir. Şist levhalar başlangıçta iç duvar boyunca bir bank oluşturmuş ve bir kısmı yerinde kalmıştır. Bu bank, sıcak havayı dolaştıran bir ısıtma sistemi olan "kang" olarak tanımlanmaktadır. Ayrıca yapının tabanında muhtemelen hafif ahşap bir iskeleti desteklemek için kullanılan altı direk deliği bulunmaktadır.

Kazı çalışmamızda çok iyi korunmuş altı konut ortaya çıkmıştır. Ayrıntılı olarak incelenen bazıları belirgin özellikler sunmakta ve iç organizasyonları ilginç bir model izlemektedir.

Her yapı kısmen gömülüdür ve zemin yüzeyinin yaklaşık bir metre altında yer almaktadır (Görsel 6). Her evin alanı yaklaşık 25 m²'dir. Sığ gömülü evlerin yuvarlatılmış köşeleri, binaların yarı dikdörtgen bir zemin planına sahip olduğunu göstermektedir.

Binaların yönelimi sabittir. Köşeler, girişi muhtemelen güneydoğu tarafında olacak şekilde dört ana noktaya göre yönlendirilmiştir. Her konutta bir ısıtma sistemi bulunmaktadır. Kuzeydoğu köşesinde, kural olarak bir şömine bulunur; bu şömine, taş levhalardan ve bazen büyük çanak çömlek parçalarından yapılmış bir tür fırındır ve ağızları konut yerinin güney köşesine doğru yönlendirilmiştir. Şömineden, L şeklinde bir form izleyerek batı duvarları boyunca duman boruları geçirilmiştir. Bu borular ısıtma boruları olarak hizmet etmiştir. Kenarlarında düzenli formlu levhalar ve büyük çanak çömlek parçaları durur; aralarındaki boşluklar küçük taşlarla doldurulmuştur (Görsel 7). Doğu tarafında ise toprak üzerinde sık sık kömür, kül ve yanmış kil kalıntılarına rastlanmakta olup, bu durum başka bir ocak kullanılarak yapılan tuhaf bir faaliyeti düşündürmektedir.

Konutların tabanında, duvarlar boyunca, ortada ve girişin her iki yanında direk delikleri keşfedilmiştir (Görsel 8); bunlardan bazıları muhtemelen çatıyı destekliyor, diğerleri olası iç tesisatlara karşılık gelmektedir. Direk deliklerinin çok sayıda olması, evlerin birkaç kez onarıldığını göstermektedir. Boroo'da birkaç neslin yaşadığını varsayabiliriz (Ramseyer 2016).

Her biri altı hafta süren 2006 ve 2007 kazı çalışmaları, kazı alanını genişletmiş ve önemli kalıntıların hala korunduğu yerin çoğunun keşfedilmesine olanak sağlamıştır. Son tanımlanan konutun (lokus 105, Ev 4) kazı çalışması Ağustos 2007'de neredeyse tamamlanmış ve üç ardışık yaz kazı çalışması sona ermiştir (Görsel 9). Bu son yapının kazı çalışmasını tamamen bitirmek için birkaç günlük çalışma kalmıştır (Turbat ve diğerleri, 2019).

Hun Evleri

Boroo yerleşimi, Transbaikalia'daki Ivolga ve Dureny'deki yerleşimlerle birlikte, birkaç açıdan aynı standartlara göre inşa edilmiştir. Konum, topografya, yerleşim organizasyonu, evlerin boyutu ve şekli, mimari çözümler, iç yapı ve ortaya çıkarılan eser türleri. Bu tekdüzelik, bu yerleşimlerin tarihin belirli bir döneminde Hun yöneticileri tarafından başlatılan koordineli bir projenin parçası olduğunu göstermektedir. Ancak bu tam olarak ne zamandı ve bu yerleşimler neden inşa edildi? Bunlar, ele alınması gereken sorulardır.

Ek olarak, Moğolistan'da yakın zamanda keşfedilen iki Hun dönemi konutuna da dikkat çekmekte fayda var. Bir örnek, Moğol-Çin ortak bir keşif heyeti tarafından kazılan Bulgan İl'i'nin Daşınçilen sum'undaki Zaan Hoşuu yerleşimidir. Konut, Boroo yerleşiminin tasarımına benzer şekilde kuzeydoğu köşesinde bir soba bulunan dikdörtgen bir düzene sahiptir. Isıtma sistemi de aynı modeli izlemektedir. Alandaki kazılarda el yapımı kil çömlek parçaları, bataklık demirinden yapılmış

aletler ve kemikten bir spatula ortaya çıkarılmıştır. Alanın kesin tarihlemesi, Hun dönemine denk gelen MÖ 40 ile MS 90 arasına yerleştirilmektedir (Oçir. 2020: 92). Bu konut, muhtemelen Boroo yerleşiminden kısa bir süre sonra inşa edilmiş tipik bir Hun evini temsil etmektedir. Ancak, Zaan Hoşuu'nun boyut ve bölgenin genişliği açısından Boroo veya Ivolga ve Durenay gibi diğer yerleşim yerleriyle doğrudan karşılaştırılabilir olduğunu öne süren güncel bir kanıt yoktur.

Bir diğer karşılaştırılabilir özellik, Moğol-Japon ortak ekibi tarafından Töv ili'ndeki Möngönmorit sum bölgesindeki Züün Baydlag Nehri vadisinde kazılan Hustiyn Bulag yerleşiminden gelmektedir. Çömlekçilik ve demir eritme fırınları, onlarca yıldır inceleme konusu haline gelmiş ve bu fırınlarla çalışan zanaatkarların orada yaşamış olabileceği yönünde spekülasyonlara yol açmıştır (Galdan 2022: 64). Ancak, Boroo ve Zaan Hoşuu konutlarından farklı olarak, Hustiyn Bulag konutunda iç soba ve ısıtma sistemi yoktu; bunun yerine girişin yakınında açık bir ateşin izleri görülmektedir. Bu, konutun sadece sıcak mevsimlerde kullanılmış olabileceğini ve diğer Hun yerleşimlerinin yıl boyunca işlevselliğinden farklı olduğunu göstermektedir.

Boroo Bölgesinin Hun Yerleşim Sisteminde Bağlamlandırılması

Boroo yerleşim kazılarının sonuçlarına dayanarak çok sayıda önemli araştırma yayını yayınlanmıştır. En önemli temel çalışması, 2003 yılında Fransızca olarak yayınlanan *L'Habitat Xiongnu de Boroo Gol, Recherche archéologique en Mongolie'dir* (2003-2008) (Ramseyer ve diğerleri, 2013). Bu çalışmada, Boroo yerleşimi, konutların ve diğer çukur yapılarının analizi, eserlerin incelenmesi, karşılaştırmalı araştırma, mutlak ve göreceli kronolojiler, hayvancılık çalışmaları ve bölgenin Hun yerleşiminin gelişimindeki rolü ele alınmıştır.

Buna ek olarak, çeşitli makaleler Boroo yerleşiminin seramik çömlek çalışmaları (Turbat ve diğerleri, 2005) ve bölgenin bir ekonomik merkez olarak ortaya çıkışı (Ramseyer, 2016; Turbat ve diğerleri, 2019) gibi belirli yönlerine odaklanmıştır. Bu çalışmalar, Boroo yerleşiminin ve onun Hun arkeolojisinin daha geniş bağlamı içindeki öneminin daha derinlemesine anlaşılmasına katkıda bulunmaktadır.

Hun Dönemi'ne ait anıtları açısından en önemli bölgelerden biri olan Transbaikalia'da yerleşim yerlerinin kazıları 1920'lerde başlamıştır. Bu anıtlarla ilgili araştırmalar devam etmekle birlikte sınırlı bir kapsamdadır. Rus araştırmacılar yeni kazı ve analitik yöntemler kullanmaktadır. A.V. Davydova, S.V. Danilov, S.S. Miniaev, N.N. Kradin ve D.A. Miyagashev gibi önemli Hun Dönemi üzerine çalışan akademisyenler tarafından başlatılan araştırma, antik kentsel yerleşimlerin incelenmesine çok değerli katkılarda bulunmuştur.

2004 yılı itibarıyla Bayan-Ondur, Dureny yerleşimi ve Nijne Mangirtuy gibi bir dizi yeni Hun yerleşimi Transbaikalia bölgesinde keşfedilmiş ve araştırılmıştır (Danilov 2004: 37-38). Ancak o dönemde araştırmalar henüz başlangıç aşamasındaydı ve İvolga yerleşimi dışında geniş çaplı kazılar yapılmamıştır. Son yıllarda Rusya'da Hun yerleşim çalışmalarına olan ilgi, N.N.Kradin ve D.Miyagashev ekipleri tarafından uygulanan bazı ilginç projelerle yeniden canlanmıştır.

Son dönemdeki en ilgi çekici projelerden biri, N.N. Kradin'dir (Kradin ve diğerleri, 2020b). Bu proje, hem arkeolojik materyaller hem de doğa bilimi araştırmaları yoluyla Hunların geçim ekonomisine ve sosyal organizasyonuna ışık tutmayı amaçlamaktadır.

2016 yılında, Hun dönemine ait bir diğer önemli yerleşim yeri olan ve üç konutun keşfedilip kazıldığı Nijne Mangirtuy yerleşiminde daha fazla araştırma başlatılmıştır. Bu konutlar,

Transbaikalia ve Moğolistan'daki diğer Hun yerleşimleriyle yapısal benzerlikler paylaşırsa da, kötü bir koruma durumundadır ve büyük ölçüde bozulmuştur (Miyagashev ve Bazarov, 2020).

2000'li yıllardan bu yana Moğolistan ve Rusya'daki Hun yerleşimlerine ilişkin çalışmalar önemli ölçüde yoğunlaşmış ve S.V. Danilov ile L. Erdenebold 'un liderliğindeki proje çok önemli bir rol oynamıştır. Bu girişimin bir parçası olarak, Doğu Moğolistan'daki Hun dönemiyle ilişkilendirilebilecek surlu yapıların yeniden incelenmesi ve belgelenmesinin ardından Tereljiin Dörvöljin'in surlarla çevrili alanındaki kazılar 2007-2008'de başlamıştır (Danilov ve diğerleri, 2008; Danilov ve diğerleri, 2016). N.N. Kradin ve L. Erdenebold liderliğinde 2015-2016 yılları arasında yürütülen bu kazı çalışması, surlu yapılarla ilgili bugüne kadarki en kapsamlı araştırmadır ve bunların tasarımı ile işlevine ilişkin dikkate değer hipotezler ortaya koymuştur (Ivliev ve diğerleri, 2018; Kradin ve diğerleri 2020a).

Bu arada yukarıda adı geçen ekip, Rusya Federasyonu'nun Tuva Cumhuriyeti'nin Yenisey ve Khemchik Nehri vadilerinde birkaç yerleşim yeri keşfetmiştir. Potansiyel olarak Hun dönemine tarihlenen üç yerin (Kyilyg-Khovu (Tselinnoe), Baryk ve Teeli) keşfi, hem bu bölgedeki Hun işgalini hem de bunların Kokel kültürünün ortaya çıkmasına katkıda bulunan etnik kompozisyon üzerindeki etkisini yansıtmaktadır. Bölgedeki klasik Hun mezarlık alanlarının sayısı sınırlı olmasına rağmen, Bai-Dag'daki elit bir teras mezarının kazısı, nüfusun bir kısmının gerçekten Hunlara ait olduğunu göstermektedir. Bahsi geçen üç alandan Baryk Seddi'nin tarihi, Hun dönemi çanak çömlekleriyle güvenilir bir şekilde doğrulanmıştır (Danilov ve diğerleri 2018: 83). Ayrıca Tuva araştırmacısı D.K. Tulus, bu üç alana altı alan daha eklenebileceğini öne sürmüştür (Tulush, 2015).

2013 ve 2016 yılları arasında Moğol-Kore ortak projesi çerçevesinde, Töv İli'nin Bayanjargalan ilçesinde bulunan bir başka Hun dönemi surlu yapısı olan Gua Dov kazılmıştır. Bu

alan, yukarı Herlen Nehri vadisi boyunca inşa edilen beş surlu yapının en güneyindedir ve Tereljiin Dörvöljin'in en kuzeyindedir. Araştırma bulguları, bu beş surlu yapının elit konutlar olarak hizmet ettiği hipotezini Moğolca yazılmış bir kitapta yayınlanmıştır (Eregzen ve diğerleri 2017; Eregzen 2018).

Moğolistan'da yürütülen son yirmi yıllık araştırmalara dayanarak, Transbaikalia ve Yenisey Havzası'nda Ivolga, Düren ve Nijne Mangirtuy yerleşimleri dışında Boroo yerleşimiyle doğrudan karşılaştırılabilecek başka bir yerleşim yeri bulunamamıştır. Ancak Moğolistan'daki Zaan Khosuu ve Züün Baydag'daki konut kazıları, gelecekte Boroo'ya benzer anıtların keşfedilebileceği umudunu vermektedir.

Yerleşimin Kesin Verilendirmesi

Arkeolojik malzemeye, stratigrafiye ve yapıların analizine dayanarak, yerleşimin M.Ö. 2. yüzyılın sonundan M.Ö. 1. yüzyılın başına kadar uzanan iki yüzyıldan fazla olmayan bir döneme ait olduğu tahmin edilmektedir. Alanda keşfedilen bol miktarda çanak çömleğin devam eden çalışmaları, bu kronolojiyi daha da netleştirecektir.

Ev 2 ve 3'te bulunan kömür örneklerinden elde edilen iki radyokarbon tarihi ek bilgi sağlamaktadır. Veriler, Ev 2'nin MS 80 ile 250 arasında, Ev 3'ün ise MÖ 320 ile 200 arasında kullanıldığını göstermektedir. Bu beklenmedik sonuçların tam olarak anlaşılması için daha fazla analiz gerekmektedir.

Optiksel Uyarılma Lüminesans (OSL), Hun dönemine ait önemli bir arkeolojik alan olan Boroo'da bulunan çanak çömlek parçalarından çıkarılan ince tanelere de uygulanmıştır. Ön sonuçlar, Hun çanak çömlek üretiminin MÖ 82 ± 80 civarında başladığını ve yaklaşık MS 250 ± 70'e kadar devam ettiğini göstermektedir. Bu bulgular, daha önce bildirilen radyokarbon tarihleriyle örtüşmekte ve alanın MÖ 250'den MS 150'ye kadar

uzun bir süre boyunca kullanıldığını göstermektedir. Ek olarak, çanak çömlek parçaları X-ışınları floresansı (XRF) kullanılarak analiz edilmiş ve OSL tarihlemesinin mineral bileşim analiziyle birleştirilmesi, bu çanak çömleğin üretimini ve dağıtımını izlemeye yardımcı olabilmektedir.

Alanın kronolojisini daha da netleştirmek için, Evler 2, 3 ve 4'ten alınan beş kömür örneğinde radyokarbon tarihlemesi yapılmıştır. Örneklem büyüklüğü alanın evlerini tam olarak izlemek için yetersiz olsa da, sonuçlar tüm Hun dönemini kapsayan birden fazla işlem aşamasını doğruluyor gibi görünmektedir. Bu uzun vadeli işlem, saha gözlemleriyle tutarlıdır.

Ev 2'nin doldurulmasından alınan iki kalibre edilmiş radyokarbon tarihlemesi, ilk örnek için MS 120 ile 260 arasında bir zaman aralığını göstermektedir (2 sigmada %89,3 olasılıkla veya 1 sigmada %68,2 olasılıkla MS 130 ile 220 arasında). İkinci örnek MÖ 210 ile 40 arasında (93,3 olasılıkla) veya MÖ 170 ile 90 arasında (55,9 olasılıkla) tarihlenmektedir.

İkinci örnek, saha gözlemleriyle uyumlu olarak Hun uygarlığının daha erken bir evresine karşılık gelmektedir. Daha sonraki bir evreye ait olan ilk örnek, Hun tarihiyle tutarlıdır; ancak aynı konuttan alınan bu iki örnek arasındaki önemli kronolojik boşluk beklenmemiştir. Bu, köyün istisnai olarak uzun bir süre işlem görmüş olabileceğini ve binaların en az iki yüzyıl boyunca korunduğunu düşündürmektedir.

Boroo yerleşiminin mutlak bir kronolojisi şimdiye kadar yapılmış en iyi kronoloji olarak kabul edilebilir. Hem Moğolistan'dan hem de Transbaikalia'dan aynı tipteki anıtların tarihlendirilmesi için önemli bir temeldir. Züün Baydag ve Zaan Hoşuu konutlarının tarihlerinin MÖ 1. yüzyıl ile MS 1. yüzyıl arasında yer alması şaşırtıcı olmasa da, bu tür evlerin uzun süredir inşa edildiğini göstermektedir.

Tartışma

Geleneksel olarak göçebe bir halk olan Hunlar arasında yerleşimlerin ortaya çıkmasına ne sebep oldu? Tarım, bu tür yerleşimlerin birincil itici gücü müydü? Moğolistan'da tarım tarihsel olarak sınırlı olsa da bazı antik Çin kronikleri Hunlar arasında tarımsal faaliyetlerden bahsetmektedir (Hayashi 1984). Ancak, bu kaynaklar Hunlar tarafından kullanılan tarım teknikleri veya araçları hakkında hiçbir ayrıntı sağlamamaktadır.

Bazı arkeologlar, Hunlar'ın tarım ve zanaatkarlığın önemli roller oynadığı kalıcı yerleşimler düzenleyerek dar göçebe ekonomik tabanlarını çeşitlendirmeye çalıştığını öne sürmektedir. Boroo Gol kazısından elde edilen bulgular bu soruya yeni bakış açıları sağlayabilmektedir.

Rusya'daki Ivolga Kalesi'nde yapılan kazılar, saban demirleri, kürek uçları, çapa, orak, taş değirmenleri ve tahıl taneleri gibi tarımla ilgili değerli kanıtlar ortaya çıkarmıştır. Boroo'da da birkaç değirmen taşı keşfedilmişti. Ancak sayıları oldukça sınırlıdır. 2.000 yıl önce Boroo'da altın madenciliği merkezi bir faaliyet olabilir miydi? Yerleşim sakinlerinin Boroo Gol nehir yatağından altın toplama işiyle meşgul olmaları mümkündür. Çünkü yakınlarda altın yatakları bulunmaktaydı. Bu yataklar muhtemelen Hun döneminde bilinen Noyon Uul Dağları'nı da kapsıyordu.

Boroo'da uzmanlaşmış bir zanaatkar sınıfının varlığını gösteren hiçbir kanıt yoktur. Benzer şekilde, elitlere veya zengin kişilere ait olduğu belirlenen hiçbir yapı bulunamamıştır; bu da kazılan evlerin hem günlük yaşam hem de el sanatları faaliyetleri için kullanılmış olma ihtimalini doğurmaktadır. Bu faaliyetler tarım ve hayvancılıkla birleştirilmiş olabilir. Bu tür yerleşimlerin varlığı muhtemelen Hun toplumunun göçebe ve yerleşik kesimleri arasında bir iş bölümü yansıtmaktadır; ancak bu, Hunlar'ın bir bütün olarak yerleşik hale geldiği anlamına

gelmemektedir. Boroo Gol'un kalıcı olarak mı yoksa sadece mevsimsel olarak mı işlev gördüğü belirsizliğini korumaktadır.

Ivolga'nın rolüne benzer şekilde (Davidova, 1995), Boroo alanı göçebe Hunlar'a tarım ve el sanatları ürünleri tedarikçisi olarak işlev görmüş olabilir ve potansiyel olarak göçebelerin sık sık ziyaret ettiği bir tür "ticaret merkezi" olarak hizmet etmiş olma ihtimali vardır. Baykal Gölü'ne giden bir ticaret yolu üzerindeki stratejik konumu göz önüne alındığında, alan bölgesel ticarete önemli bir rol oynamış gibi görünmektedir. Boroo ile yerleşimden 25 kilometreden daha az bir mesafede bulunan Noyon Uul'daki soyluların mezarları arasındaki olası bağlantı konusunda ilginç bir soru ortaya çıkmaktadır.

Boroo'daki ekonomik yapıların keşfi, mezarlardan elde edilen bilgilerin ötesinde değerli bir bağlam sağlamaktadır. Hun nüfusunun yaşam tarzına ışık tutmakta ve antik göçebe toplumlara dair daha kapsamlı bir görüş sunmaktadır. Bu araştırma, Hunların güneydeki Çinliler ve kuzeydeki Baykal Gölü yakınlarındaki topluluklar gibi yerleşik tarım halklarıyla ilişkisine dair anlayışımızı geliştirmekle kalmıyor, aynı zamanda Hun toplumunun ekonomik ve idari yönlerine dair bilgimizi de derinleştirmektedir.

Boroo yerleşiminin kesin tarihlemesi, onu MÖ 2. ve 1. yüzyıllar arasına yerleştirir; bu da onu Moğolistan'daki türünün en eski örneği yapar. Ancak, aynı zaman diliminde yer alan Transbaikalia'daki Ivolga yerleşimiyle de paralellik göstermektedir. Bu zamanlama, MÖ 123'te (Миняев 1975) başlayan Hun-Han savaşının, Hunları kendi tarım ve el sanatları üretim merkezlerini kurmaya zorladığını öne süren S.S. Miniaev'in hipoteziyle uyumludur. Bu öz yeterlilik ihtiyacı, bu çatışma dönemi boyunca hayati ekonomik ve stratejik merkezler olarak işlev görebilecek Boroo gibi yerleşimlerin ortaya çıkmasını tetiklemiş olabilir.

Görsel 1. Moğol-İsviçre ortak arkeoloji ekibinin 2005'te Boroo Nehri'ndeki kampı (Moğol-İsviçre 'Boroo' Projesi)

Görsel 2. Hun yerleşimlerinin haritası (Ts. Turbat 2024)

Görsel 3. Boroo nehrinin kıyısındaki Hun yerleşim yeri (Moğol-İsviçre 'Boroo' Projesi)

Görsel 4. 2005'te eski altın madenciliği deposundaki kazının başlangıcı (Moğol-İsviçre 'Boroo' Projesi)

Görsel 5. Teras kenarı boyunca hendekler (Moğol-İsviçre 'Boroo' Projesi)

Görsel 6. Kuzey terasındaki 20 No'lu Konut (Moğol-İsviçre 'Boroo' Projesi)

Görsel 7. Taş levhalar ve büyük çömlek parçalarıyla yapılmış tünel detayı (Moğol-İsviçre 'Boroo' Projesi)

Görsel 8. Güney terasındaki 33 No'lu Konut'taki direk deliklerinin yoğunluğu (Moğol-İsviçre 'Boroo' Projesi)

Görsel 9. Güney terasındaki 105 No'lu Konut, zaman yetersizliği nedeniyle 2007'de kısmen kazılmıştır (Moğol-İsviçre 'Boroo' Projesi)

КАУНАКЧА

- Бессонова, Е.А., Базаров, Б.А., Именохоев, Н.В., Миягашев, Д.А., (2020) *Обоённости пространственной организации городища Баян-Ундэр (по результатам георадиолокации)*. – Мультидисциплинарные исследования в археологии, № 2: 136-151.
- Галдан, Г. (2022) *Зүүн Байдлагийн гол дахь Хүннүгийн сууц*. – Studia Archaeologica, Том. 41, Fasc. 6: 55-68.
- Данилов, С.В. (2004) *Города в кочевых обществах Центральной Азии*. – Улан-Удэ, 2004. – 202 стр.
- Данилов, С.В. (2005а) *Наземные здания хуннов*. – Вестник НГУ, Серия: история, филология, Том 4, Вып. 5: 65-70.
- Данилов, С.В. (2005б) *Оборонительные сооружения Хунну (новые данные)*. – Проблемы археологии, этнографии и антропологии Сибири и сопредельных территории. – Новосибирск, 2005: 277-281.
- Данилов, С.В. (2011) *Городища хунну Монголии и Забайкалья (к вопросу о функциональном предназначении поселенческих комплексов хунну)*. – Данилов, С.В., Коновалов, П.Б. (Ред.) *Хунну: археология, происхождение культуры, этническая история*. Сб. науч. ст. – Улан-Удэ, 2011: 15-30.
- Данилов, С.В., Эрдэнэболд, Л., Коновалов, П.Б., Именохоев, Н.В., Цыденова, Н.В., Симухин, А.И., Бураев, А.И., Базаров, Б.А., Анхбаяр, Б., Эгима, Ц. (2008) *Предварительные результаты раскопок на хуннском городище Тэрэлжин Дэрвэлжин в Центральном аймаке Монголии*. – Байпаков, К.М., Илюшин, А.М. (Ред.) *Археология степной Евразии: Международный сборник научных трудов*. – Кемерово-Алматы, 2008: 104-110.
- Данилов, С.В., Именохоев, Н.В., Нанзатов, Б.З., Симухин, А.И. (2016) *Города эпохи хунну на востоке Монголии*. – Изв. ИГУ. Серия: Геоархеология, этнология, антропология, Том 17: 74-93.
- Данилов, С.В., Именохоев, Н.В., Нанзатов, Б.З., Симухин, А.И., Тулуш, Д.К., Эрдэнэболд, Л. (2018) *Города эпохи хунну на территории Тувы*. – Изв. ИГУ. Серия: Геоархеология, этнология, антропология, Том 24: 75-92.
- Доржсүрэн, Ц. (1966) *Хүннүгийн шинэ суурин*. – Шинжлэх ухааны академийн мэдээ, №4: 76-77.
- Ивлиев, А.Л., Крадин, Н.Н., Харинский, А.В., Очир, А., Васютин, С.А., Ковычев, Е.В., Эрдэнэболд, Л. (2017) *Предварительные результаты исследований хуннского городища Тэрэлжийн-Дурвэлжин*. – ТПАИ, № 18(2): 118-136.
- Идэрхангай, Т. (2021) *Хүннү гүрний улс төрийн төв, Харганын Дөрвөлжингийн Хүннүгийн хааны зуны орд Лунчэн буюу Луут хот*. – Древние культуры Монголии, Южной Сибири и Северного Китая: Материалы XI Международной научной конференции (8-11 сентября 2021 года, г. Абакан). – Абакан, 2021: 183-191.
- Ковалев, А.А., Эрдэнэбаатар, Д., Матренин, С.С., Гребенников, И.Ю. (2011) *Раскопки поселения Баян Булаг в Южной Гоби (Ханьская крепость Шоусянчэн)*. – Теория и практика археологических исследований, Вып. 6: 58-94.

- Крадин, Н.Н., Бессонова, Е.А., Зверев, С.А. (2016) *Новые данные о планиграфии Иволгинского городища*. – Вестник БНЦ СО РАН, № 2 (22): 9-21.
- Крадин, Н.Н., Ивлиев, А.Л., Васютин, С.А., Ковычев, Е.В., Харинский, А.В., Эрдэнэболд, Л. (2020а) *Тэрэлжийн-Дурвулжин и другие хуннские городища в Монголии: особенности функциональной интерпретации*. – Мультидисциплинарные исследования в археологии, № 2: 42-56.
- Крадин, Н.Н., Прокопец, С.Д., Симухин, А.И., Хензыхенова, Ф.И., Клементьев, А.М. (2020б) *Раскопки Иволгинского городища (2017 г.)*. – Иркутск, 2020. – 140 стр.
- Миняев, С.С. (1975) *Хронологии суннских памятников Забайкалья*. – Ранние кочевники Средней Азии и Казахстана. – Л., 1975: 47-48.
- Миягашев, Д.А., Базаров, Б.А. (2020) *Нижнемангиртуйское поселение и вопросы появления оседлых комплексов хунну в Забайкалье*. – Мультидисциплинарные исследования в археологии, №2: 107-124.
- Очир, А., Цэрэнбямба, Х. (2011) *Дов дэрс балгасны судалгааны урьдчилсан үр дүнгээс*. – SH, Tom. XLI-XLII, Fasc. 1: 1-13.
- Очир, А., Анхбаяр, Б., Мандахбаяр, Г., Чэн Ёнжи, Цао Жианэн, Сүн Гүодүн, Саранбилэг, Ц., Чэн Пэнфэй, Дандар (2020) *Хэрмэн талын гурван хэрмийн 2014-2018 оны малтлага судалгааны урьдчилсан үр дүн*. – Чулуун, С., Эрэгзэн, Г. (Ред.) Нүүдэлчид ба хот суурин. Эрдэм шинжилгээний хурлын эмхэтгэл. – УБ., 2020: 33-65.
- Төрбат, Ц. (2008) Хүннүгийн үеийн Бороогийн сууринд хийсэн судалгаа. – Талын их эзэнт гүрэн-Хүннү. Монгол-Солонгосын хамтарсан судалгааны 10 жилийн ойн симпозиум. National Museum of Korea. – Seoul, 2008: 326-354.
- Төрбат, Ц., Батбаяр, Т., Пуса, Н. (2005) Хүннүгийн үеийн Бороогийн суурингийн серамологийн судалгаа. – Acta Historica. Tom. VI, Fasc. 1. – УБ., 2005: 5-23.
- Тулуш, Д.К. (2015) *Фортификационные сооружения эпохи хунну на территории Тувы*. – Базаров, Б.В. (Отв. ред.) Актуальные вопросы археологии и этнологии Центральной Азии: Материалы междунар. науч. конф., Улан-Удэ, 7-8 апреля 2015 г. – Иркутск, 2015: 316-323.
- Эрэгзэн, Г. (2017) *Гуа-Дов хэмээх Хүннүгийн дурсгалын бүтэц, үүрэг зориулатын талаарх шинэ таамаглал*. – in: Studia Archaeologica, Tom. 34, Fasc. 13: 185-204.
- Эрэгзэн, Г., У Сейён, Ким Жингён, Алдармөнх, П., Энхболд, С., Ким Санмин, Хуанбо Чансо (2018) *Гуа довын Хүннүгийн дурсгал*. Монгол-Солонгосын хамтарсан судалгаа-VII боть. – УБ., 2018. – 337 т.
- Erdélyi, I. (1994) *The Settlements of the Xiongnu*. – in: B. Genito (ed.), The Archaeology of the Steppes. Methods and strategies. Papers from the international symposium held in Naples 9-12 november 1992. Istituto Universitario Orientale, Dipartimento di Studi Asiatici, Series minor 44. – Napoli, 1994: 553-563.

- Pousaz, N., D. Ramseyer, D. (2006) *Mission archéologique helvético-mongole à Boroo Gol, Mongolie: campagne de fouilles 2006*. – in : Annual report. Swiss-Liechtenstein Foundation for Archaeological Research Abrad. – Zurich: Ed. Tamedia, 2006, 175–188.
- Pousaz, N., Ramseyer, D. & Turbat, Ts. (2007) *Mission archeologique helvetico-mongole a Boroo Gol, Mongolie: campagne de fouille 2007*. – in: SLISA. Jahresbericht 2007 (rapport annuel 2003 de la Fondation Suisse-Liechtenstein pour les recherches archéologiques à l'étranger). – Zurich: Ed. Tamedia, 2007: 219-232.
- Pousaz, N., Ramseyer, D., Turbat, Ts. (2013) *L'Habitat Xiongnu de Boroo Gol. Recherche archeologique en Mongolie (2003-2008)*. Infolio, 2013. – 237 pp.
- Pousaz, N., Ramseyer, D., Turbat, Ts. (2007) *Mission archeologique helvetico-mongole a Boroo Gol, Mongolie: campagne de fouille 2007*. – in: SLISA. Jahresbericht 2007 (rapport annuel 2003 de la Fondation Suisse-Liechtenstein pour les recherches archéologiques à l'étranger). – Zurich: Ed. Tamedia, 2007: 219-232.
- Solongo, S., Törbat, Ts. (2011) *The Chronology at the Boroo Settlement, Mongolia – OSL Dating od Xiongnu Pottery*. – in: U. Brosseder, B.K.Miller (Eds.) *Xiongnu Archaeology: Multidisciplinary Perspectives of the First Steppe Empire in Inner Asia*. – Bonn: Vor- und Frühgeschichtliche Archäologie, Rheinische Friedrich-Wilhelms-Universität Bonn, 2011: 169-172.
- Ramseyer, D., Pousaz, N., Turbat, Ts. (2009) *The Xiongnu Settlement of Boroo Gol, Selenge aimag, Mongolia*. – in: Current Archaeological Research in Mongolia. Papers from the First International Conference on "Archaeological Research in Mongolia" held in Ulaanbaatar, August 19th-23rd, 2007. – Bonn: Vor- und Frühgeschichtliche Archäologie, Bonn Universität, 2009: 231-240.
- Ramseyer, D., Volken, M. (2011) *The Stalking Tools from the Xiongnu Settlement of Boroo Gol, Selenge aimag, Mongolia*. – in: Brosseder, U., Miller, B.K. (Eds.) *Xiongnu Archaeology: Multidisciplinary Perspectives of the First Steppe Empire in Inner Asia*. – Bonn: Vor- und Frühgeschichtliche Archäologie, Rheinische Friedrich-Wilhelms-Universität Bonn, 2011: 153-159.
- Ramseyer, D., N. Pousaz et Ts. Turbat (2013) (eds.) *L'habitat Xiongnu de Boroo Gol. Recherches archéologiques en Mongolie (2003-2008)*. Terra Archaeologica VII. Gollion: Ed. Infolio, 2013.
- Ramseyer, D. (2016) *Role and Function of the Site of Boroo Gol (Töv, Mongolia)*. – in: Central Asiatic Journal, 2016, Vol. 59, No. 1-2: 61-75.
- Turbat, Ts., Pousaz, N., Ramseyer, D. (2019) *The Settlement of Boroo as the Artisanal Center of Xiongnu*. – in: Eregzen, G. (Ed.) *Xiongnu Settlement and History of Ancient Craft Production*. – Ulaanbaatar, 2019: 50-69.

TWENTY YEARS AFTER: SIGNIFICANCE OF BOROO SITE IN XIONGNU SETTLEMENT ARCHAEOLOGY

Prof. Dr. Turbat TSAGAAN

*National University of Mongolia
Institute of Nomadic Archaeology, Department of
Anthropology and Archaeology*

INTRODUCTION

Twenty years ago, in July 2005, the Swiss-Mongolian team set up their yurts at Boroo Gol for five weeks, which was continued in the following two years of 2006-2007 (Fig. 1). The Mongolian team included two archaeologists, ten archaeology students from the National University of Mongolia, a cook, and a driver. The Swiss part consisted of a researcher and two female students from the University of Neuchâtel. In 2008, laboratory research on the findings was conducted in Ulaanbaatar, resulting in the treatment of a substantial collection of artifacts, primarily ceramics and various materials. An initial design for further publication is also being developed in collaboration with Swiss colleagues. As a result of these research series of papers and a monography were published. Although the results of the Boroo settlement research have been properly published, there is still a need for revision and reconsideration as studies on Xiongnu settlement archaeology advance both in Mongolia and Russia and are significantly enhanced with new materials.

The Boroo settlement, located in northern Mongolia at the Boroo river the confluence of Selenga rivers, is the only site in present-day Mongolia known to have been permanently inhabited during the Xiongnu period. Comparable settlements, such as Ivolga and Durenly, have been studied in the Republic of Buryatia, Russian Federation. However, the Boroo settlement has not been studied as extensively as these sites in Buryatia. Discovered by Ts. Dorjsuren in the 1960s, the first excavations at Boroo were conducted in the late 1980s by D. Tseveendorj and I. Erdelyi. From 2005 to 2007, a Mongol-Swiss joint project carried out a comprehensive investigation, uncovering over 1,000 square meters, including six semi-subterranean dwellings, hundreds of structures of various forms and purposes, and thousands of artifacts.

The Boroo settlement is notable for its permanent dwellings featuring kang-style heating systems, which distinguish it from other Xiongnu period settlements in Mongolia. Furthermore, the site provides unique evidence of agricultural and handicraft activities, with finds including agricultural tools such as stone mills and grinders, remnants of crops, metallurgy remains like slag, pottery production waste, and numerous bones used in leather production. The animal bones recovered primarily belonged to traditional livestock such as cattle, sheep, and goats, but the presence of pig remains also indicates a settled form of animal husbandry.

The evidence of a settled lifestyle at Boroo, along with similar sites in Transbaikalia, challenges the portrayal of the Xiongnu in Chinese chronicles as having an economy wholly dependent on neighboring agricultural civilizations. Boroo site plays a key role in expanding our understanding of Xiongnu society and economy, revealing it to be far more complex and developed than previously suggested by written sources.

Characterization of the site

Boroo Gol is situated 120 kilometers northwest of the capital, Ulaanbaatar. The site is accessible via the asphalt road heading north toward Darkhan, Mongolia's second-largest city, and continuing to the Russian border. The area under study belongs administratively to the Mandal soum of Selenge aimag. It lies approximately midway between Mandal, the nearest locality, located 20 kilometers to the north, and Bornuur, 30 kilometers to the south.

The archaeological site is positioned on a loess terrace overlooking the left bank of the Boroo River, about 20 kilometers from its confluence with the Kharaa River, which flows into the Orkhon River. This basin serves as a natural route to Siberia, which is still followed by the road leading to the Russian border (Fig. 2).

The settlement is located along the Boroo Gol (Fig. 3), with a steep slope on its eastern side descending to the riverbed. On the other three sides, the site is bordered by a small natural embankment. The promontory, where excavations took place, is relatively flat but marked by slight elevations and depressions (Pousaz, Ramseyer 2005).

In some areas, potsherds and animal bones had already surfaced at points where the riverbanks eroded and on the promontory. Industrial gold mining in the 20th century damaged archaeological remains in several locations. Even today, local gold washers continue to degrade the archaeological layers, digging holes between the river and the promontory in search of gold ore. The presence of rock-grinding mills and other large machinery left behind by earlier gold miners has further complicated excavation efforts (Ramseyer 2004; Pousaz, Ramseyer 2006).

The terrace rises about 5 meters above one branch of the river and shows significant topographical disruptions due to recent developments, including roads, irrigation ditches, and unregulated excavations on the slope and hilltop. Additionally, there are remnants of an old gold factory abandoned in 1956, along with the remains of stone or mud-brick structures, likely the former homes of Russian or Chinese workers involved in gold mining (Fig. 4). The narrow promontory, oriented north-south, extends over a residential area of approximately 220 by 25 meters. It is located in the middle of a plain surrounded by low mountain ranges, with elevations between 1,300 and 1,600 meters, and open passages leading to the west, north, and south.

Swiss-Mongolian Excavation Campaigns between 2005 to 2007

The primary objectives of the initial excavation campaign were to define the stratigraphy of the site, assess its state of preservation, determine its extent, and identify the presence and nature of any structures (such as dwellings or craft installations). Beyond the archaeological goals, the campaign also aimed to test the collaboration between researchers from different cultural and scientific backgrounds, many of whom did not share a common language.

The initial impetus for the excavation of Boroo in 1990 was inspired by the discovery and excavation of the Ivolga fortress in Transbaikalia. Ivolga site, located near the backwater of the Selenge River on the bank of the Ivolga River, was extensively investigated between the 1940s and 1970s. Another similar site, Dureny, was discovered and excavated in the valley of the Chikoi River in the same region.

The Boroo site itself has been known since the 1960s and was first investigated in 1990 by D. Tseveendorj and

I. Erdélyi. During their initial excavations, Tseveendorj and Erdélyi identified Boroo as an “open-air settlement without fortification” (Erdélyi 1994: 553), emphasizing its importance in the context of Xiongnu history.

The Swiss-Mongolian joint team conducted excavations along the natural contours of the riverbank, opening multiple sectors both at the terrace edge and in the central part of the settlement. The archaeological layer was found at depths ranging from 5 to 40 cm below the surface. A 50-meter trench was set at the highest point of the site, oriented along the north-south axis of the terrace (Fig. 5). This terrace is composed of accumulated loess sediments, topped with a humus-rich horizon, 20 to 50 cm thick. Numerous ceramic fragments and various hollow structures were soon uncovered, concentrated at the base of the exposed horizon.

The initial discoveries significantly facilitated the direction of research, as well-preserved, undisturbed, and artifact-rich areas were located from the outset. Seven excavation zones were opened along the reference section, allowing for a total of 175 square meters to be excavated.

Among the 37 archaeological features studied (referred to as loci 1 to 37 for convenience), the team uncovered three semi-subterranean dwellings, 11 post holes, and 23 pits (including silos, fireplaces, etc.). The artifacts primarily consisted of high-quality pottery, identical to those found in Xiongnu tombs in the region. Large fine ceramics, such as jars and pots likely used for food storage, dominated over culinary ceramics. Other fragments included faisselles (ceramic sieves), and some terracotta chips were also unearthed. The worked bone artifacts included tools (e.g., awls), weapon components (such as arrowheads and arc reinforcements), and decorative items (like tubular beads).

The first semi-subterranean dwelling (designated as locus 1 and later referred to as House 1) was only partially preserved due to its location on the edge of the eroding terrace. However, it was observed both in section and plan, measuring 6 meters in length and 2.5 meters in width. The dwelling, 0.8 meters deep, featured a unique internal arrangement: shale slabs originally formed a bench along the inner wall, part of which remains in place. This bench is interpreted as a "kang," a heating system that circulates hot air. Six post holes were also found at the base of the structure, likely used to support a lightweight wooden framework.

Our excavations have revealed six dwellings, more or less well preserved. Some, studied in detail, present evident characteristics and their internal organisation follows a peculiar model.

Each construction is partly buried, with a floor situated about one meter below the surface (Fig. 6). The area of each house was about 25 m². The rounded corners of the shallow buried houses indicate that the buildings had a sub-rectangular ground plan.

The orientation of the buildings is constant. The corners are oriented at the four cardinal points with the entrance probably on the south-eastern side. Each dwelling contained a heating system. In the north-eastern corner located as a rule the fireplace, a kind of furnace built of slabs of stone and sometimes of big fragments of pottery, with their mouth directed towards the south corner of the dwelling place. From the fireplace, smoke pipes were conducted along the western walls, following an L- form. Those pipes served as heating tubes. Slabs of regular form and big sherds of pottery stood on their edges, the gaps between them were filled up with small stones (Fig. 7). On the eastern side, there are often

charcoals, ashes and burnt clay on the soil, possibly indicting a peculiar activity using another fireplace.

In the floor of the dwelling places, along the walls, in the middle and on both sides of the entrance, postholes were discovered (Fig. 8): some of them probably supported the roof, the others correspond to possible internal installations. The great number of the postholes indicates that the houses have been repaired several times. We can assume that several generations had been living at Boroo (Ramseyer 2016).

The excavation campaigns in 2006 and 2007, each lasting six weeks, extended the excavation area and allowed for the exploration of most of the promontory, where significant remains were still preserved. The excavation of the final identified dwelling (locus 105, House 4) was nearly completed in August 2007, concluding three consecutive summer campaigns (Fig. 9). Only a few days of work remained to fully clear this last structure (Turbat et al. 2019).

Xiongnu Dwellings

The Boroo settlement, along with those at Ivolga and Durený in Transbaikalia, were constructed according to the same standards across several aspects: location, topography, settlement organization, the size and shape of the houses, architectural solutions, internal structure, and types of artifacts uncovered. This uniformity suggests that these settlements were part of a coordinated project initiated by Xiongnu rulers during a specific period in history. But when exactly was this, and why were these settlements constructed? These are questions that remain to be addressed.

Additionally, it is worth noting the recent discovery of two Xiongnu-period dwellings in Mongolia. One example is the Zaan Khoshuu settlement in Dashinchilen soum of Bulgan

aimag, excavated by a joint Mongolian-Chinese expedition. The dwelling had a rectangular layout, with a stove situated in the northeast corner, similar to the design of the Boroo settlement. The heating system also followed the same model. Excavations at the site revealed fragments of hand-made clay pots, tools crafted from bog iron, and a bone spatula. The absolute dating of the site places it between 40 BCE and 90 CE, which corresponds to the Xiongnu period (Ochir et al. 2020: 92). This dwelling likely represents a typical Xiongnu house constructed shortly after the Boroo settlement. However, there is no current evidence to suggest that Zaan Khoshuu is directly comparable to Boroo or other settlements like Ivolga and Durený in terms of size and extend of site.

Another comparable feature comes from the Khustyn Bulag settlement, excavated by a joint Mongolian-Japanese expedition in the valley of the Züün Baydlag River, within the territory of Möngönmorit soum, Töv aimag. Pottery and iron-smelting furnaces have been uncovered at the site become object of study since decades, leading to speculation that artisans working with these furnaces may have lived there (Galdan 2022: 64). However, unlike the Boroo and Zaan Khoshuu dwellings, the Khustyn Bulag dwelling lacked an interior stove and heating system, showing instead traces of an open fire near the entrance. This suggests that the dwelling may have been used only during the warmer seasons, differing from the year-round functionality of the other Xiongnu settlements.

Contextualizing Boroo site in the Xiongnu settlement system

Based on the results of the Boroo settlement excavations, several significant research publications have been published. Most important fundamental work is the *L'Habitat Xiongnu de Boroo Gol, Recherche archéologique en Mongolie* (2003-

2008) published in 2003 in French (Ramseyer et al., 2013), which addresses a wide range of topics including the archaeological description of the Boroo settlement, analysis of dwellings and other pit structures, study of artifacts, comparative research, absolute and relative chronologies, animal livestock studies, and the role of the site in the Xiongnu settlement's development.

In addition, several papers have focused on specific aspects of the Boroo settlement, such as the study of ceramic pottery (Turbat et al., 2005) and the site's emergence as an economic center (Ramseyer, 2016; Turbat et al., 2019). These works contribute to a deeper understanding of the Boroo settlement and its significance within the broader context of Xiongnu archaeology.

In Transbaikalia, one of the most significant regions for Xiongnu monuments, the excavation of settlement sites began in the 1920s. Although research on these monuments continues, it is on a limited extend. Russian researchers have been employing new excavation and analytical methods. The research initiated by notable Xiongnu scholars such as A.V. Davydova, S.V. Danilov, and S.S. Miniaev, and carried on by N.N. Kradin and D.A. Miyagashev, has made invaluable contributions to the study of ancient urban settlements.

As of 2004, a number of new Xiongnu sites, such as Bayan-Ondur, the Dureny settlement, and Nijne Mangirtuy, were discovered and investigated in the Transbaikalia region (Danilov 2004: 37-38). However, at that time, the research was in its initial stages, and large-scale excavations had not been carried out, with the exception of the Ivolga settlement. Recent years interests in the Xiongnu settlement studies revived in Russia with some interesting projects implemented by N.N.Kradin and D.Miyagashev teams.

One of the most interesting recent projects is the 2017

excavation of a 100 m² area at the Ivölga settlement, conducted as part of the “Dynamics of Peoples and Empires in the History of Inner Asia” project led by N.N. Kradin (Kradin et al. 2020b). This project aims to shed light on the Xiongnu subsistence economy and social organization through both archaeological materials and natural science research.

In 2016, further investigations began at the Nijne Mangirtuy settlement, another major Xiongnu-period site, where three dwellings were discovered and excavated. Although these dwellings share structural similarities with those in Transbaikalia and other Xiongnu settlements in Mongolia, they are in a poor state of preservation and largely deteriorated (Miyagashev and Bazarov 2020).

Since the 2000s, the study of Xiongnu settlements in Mongolia and Russia has intensified significantly, with the project led by S.V. Danilov and L. Erdenebold playing a pivotal role. As part of this initiative, excavations at the Tereljiin Dörvöljin walled site began in 2007-2008, following a re-examination and re-documentation of walled structures in eastern Mongolia that may be linked to the Xiongnu period (Danilov et al. 2008; Danilov et al. 2016). These excavations continued in 2015-2016 under the direction of N.N. Kradin and L. Erdenebold, who conducted the most extensive investigation of the walled structures to date and made noteworthy hypotheses regarding their design and function (Ivliev et al. 2018; Kradin et al. 2020a).

In the meantime, the above mentioned group discovered several sites in Yenisei and Khemchik River valleys of Republic of Tuva of the Russian Federation. The discovery of three sites—Kyilyg-Khovu (Tselinnoe), Baryk, and Teeli—potentially dating to the Xiongnu period, reflects both the Xiongnu occupation of this region and their influence on its ethnic

composition, which contributed to the emergence of the Kokel culture. Although the number of classic Xiongnu burial sites in the area is limited, the excavation of an elite terrace tomb in Bai-Dag suggests that a portion of the population was indeed Xiongnu. Of the three aforementioned sites, the date of the Baryk Wall has been reliably confirmed by Xiongnu-period pottery (Danilov et al. 2018: 83). Additionally, Tuvan researcher D.K. Tulush hypothesized that six more sites could be added to these three (Tulush 2015).

Between 2013 and 2016, as part of the Mongolian-Korean joint project, another Xiongnu walled structure, Gua Dov, located in Bayanjargalan soum of Töv aimag, was excavated. This site is the southernmost of the five walled structures built along the upper Kherlen River valley, with Tereljiin Dörvöljin being the northernmost. The research findings were published in a book in the Mongolian language, where it was hypothesized that these five walled structures served as elite residences (Eregzen et al. 2017; Eregzen 2018).

Based on recent twenty years research conducted in Mongolia, Transbaikalia, and the Yenisei Basin, aside from the Ivolga, Duren, and Nijne Mangirtuy settlements, no other sites have been found that can be directly compared to the Boroo settlement. However, the excavation of dwellings at Zaan Khosuu and Züün Baydlag in Mongolia offers hope that similar monuments to Boroo may be discovered in the future.

Absolute Datation of the Settlement

Based on the archaeological material, stratigraphy, and the analysis of the structures, we estimate that the settlement dates to a period spanning no more than two centuries, from the late 2nd century to the early 1st century BC. Ongoing studies of the abundant pottery discovered at the site will further refine this chronology.

Two radiocarbon dates obtained from charcoal samples found in Houses 2 and 3 provide additional insight. The data suggest that House 2 was in use between 80 and 250 AD, while House 3 appears to have been occupied between 320 and 200 BC. These unexpected results require further analysis to be fully understood.

Optically Stimulated Luminescence (OSL) was also applied to fine grains extracted from pottery fragments found at Boroo, a significant archaeological site from the Xiongnu period. Preliminary results indicate that Xiongnu pottery production began around 82 BC $\pm$ 80 and continued until approximately 250 AD $\pm$ 70. These findings align with the previously reported radiocarbon dates, suggesting the site was in use over a long period, from around 250 BC to 150 AD. Additionally, pottery sherds were analyzed using X-ray fluorescence (XRF), and combining OSL dating with mineral composition analysis may help trace the production and distribution of this pottery.

To further refine the site's chronology, we conducted radiocarbon dating on five charcoal samples from Houses 2, 3, and 4. Although the sample size is insufficient to fully trace the site's occupational phases, the results seem to confirm multiple occupation phases spanning the entire Xiongnu period. This long-term occupation is consistent with field observations.

Two calibrated radiocarbon dates from the fill of House 2 indicate a time range between 120 and 260 AD for the first sample (with a probability of 89.3% at 2 sigmas, or between 130 and 220 AD with a probability of 68.2% at 1 sigma). The second sample dates between 210 and 40 BC (with a probability of 93.3%) or between 170 and 90 BC (with a probability of 55.9%).

The second sample corresponds to an earlier phase of Xiongnu civilization, aligning with field observations. The first

sample, belonging to a later phase, is consistent with Xiongnu history, but the significant chronological gap between these two samples from the same dwelling is unexpected. This suggests that the village may have been occupied for an exceptionally long time, with buildings maintained for at least two centuries.

An absolute chronology of the Boroo settlement can be considered the best done so far. It is an important basis for dating monuments with the same type both from Mongolia and Transbaikalia. Although it is not surprising that the dates of Züün Baydlag and Zaan Khoshuu dwellings are situated between the 1st century BCE and the 1st century CE, it indicates that this type of house was built for a long time.

Discussion

What led to the emergence of settlements among the Xiongnu, traditionally nomadic people? Was agriculture the primary driver of such settlements? While agriculture in Mongolia has historically been limited, some ancient Chinese chronicles mention agricultural activities among the Xiongnu (Hayashi 1984). However, these sources provide no details about agricultural techniques or tools used by the Xiongnu.

Some archaeologists suggest that the Xiongnu sought to diversify their narrow nomadic economic base by organizing permanent settlements, where agriculture and craftsmanship played significant roles. The findings from the Boroo Gol excavation may contribute new insights into this question.

Excavations at the Ivolga fortress in Russia have yielded valuable evidence related to agriculture, including ploughshares, shovel ends, hoes, sickles, stone mills, and cereal grains. At Boroo, a few millstones have also been discovered, though not in great abundance. Could gold mining have been

a central activity at Boroo 2,000 years ago? It is possible that the settlement's inhabitants were engaged in gold collection from the Boroo Gol riverbed, as gold deposits existed nearby, including in the Noyon Uul mountains, likely known during the Xiongnu period.

There is no evidence suggesting the presence of a specialized class of craftsmen at Boroo. Likewise, no structures identified as belonging to elites or wealthy individuals have been found, leading to the conclusion that the houses excavated were likely used for both daily life and handicraft activities. These activities may have been combined with agriculture and animal husbandry. The existence of such settlements likely reflects a division of labor between the nomadic and settled segments of Xiongnu society, though this does not imply that the Xiongnu as a whole became sedentary. It remains uncertain whether Boroo Gol was permanently occupied or only seasonally.

Similar to the role of Ivolga (Давыдова 1995), Boroo site may have functioned as a supplier of agricultural and craft goods to the nomadic Xiongnu, potentially serving as a kind of "trade center" frequented by nomads. Given its strategic location along a trade route leading to Lake Baikal, the site may have played a significant role in regional commerce. An intriguing question arises regarding the possible connection between Boroo and the elite tombs at Noyon Uul, which are located less than 25 kilometers from the settlement.

The discovery of economic structures at Boroo provides valuable context beyond the information gleaned from graves. It sheds light on the lifestyle of the Xiongnu population, offering a more comprehensive view of ancient nomadic societies. This research not only enhances our understanding of the Xiongnu's relationship with settled agrarian peoples,

such as the Chinese to the south and the communities near Lake Baikal to the north, but also deepens our knowledge of the economic and administrative aspects of Xiongnu society.

The absolute dating of the Boroo settlement places it between the 2nd and 1st centuries BCE, making it the oldest of its kind in Mongolia, though contemporaneous with the Ivolga settlement in Transbaikalia. This timing aligns with the hypothesis proposed by S.S. Miniaev, which suggests that the Xiongnu-Han war, beginning in 123 BC (Миняев 1975), compelled the Xiongnu to establish their own agricultural and handicraft production centers. This need for self-sufficiency may have driven the creation of settlements like Boroo, serving as vital economic and strategic hubs during this period of conflict.

Figure 1

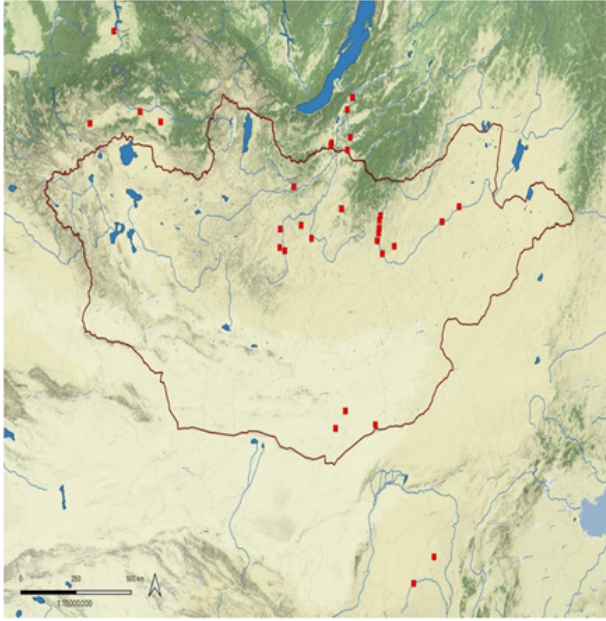

Figure 2

Figure 3

Figure 4

Figure 5

Figure 6

Figure 7

Figure 8

Figure 9

REFERENCES

- Бессонова, Е.А., Базаров, Б.А., Именохоев, Н.В., Миягашев, Д.А., (2020) *Обоённости пространственной организации городища Баян-Ундэр (по результатам георадиолокации)*. – Мультидисциплинарные исследования в археологии, № 2: 136-151.
- Галдан, Г. (2022) *Зүүн Байдлагийн гол дахь Хүннүгийн сууц*. – Studia Archaeologica, Том. 41, Fasc. 6: 55-68.
- Данилов, С.В. (2004) *Города в кочевых обществах Центральной Азии*. – Улан-Удэ, 2004. – 202 стр.
- Данилов, С.В. (2005а) *Наземные здания хуннов*. – Вестник НГУ, Серия: история, филология, Том 4, Вып. 5: 65-70.
- Данилов, С.В. (2005б) *Оборонительные сооружения Хунну (новые данные)*. – Проблемы археологии, этнографии и антропологии Сибири и сопредельных территории. – Новосибирск, 2005: 277-281.
- Данилов, С.В. (2011) *Городища хунну Монголии и Забайкалья (к вопросу о функциональном предназначении поселенческих комплексов хунну)*. – Данилов, С.В., Коновалов, П.Б. (Ред.) *Хунну: археология, происхождение культуры, этническая история*. Сб. науч. ст. – Улан-Удэ, 2011: 15-30.
- Данилов, С.В., Эрдэнэболд, Л., Коновалов, П.Б., Именохоев, Н.В., Цыденова, Н.В., Симухин, А.И., Бураев, А.И., Базаров, Б.А., Анхбаяр, Б., Эгима, Ц. (2008) *Предварительные результаты раскопок на хуннском городище Тэрэлжин Дэрвэлжин в Центральном аймаке Монголии*. – Байпаков, К.М., Илюшин, А.М. (Ред.) *Археология степной Евразии: Международный сборник научных трудов*. – Кемерово-Алматы, 2008: 104-110.
- Данилов, С.В., Именохоев, Н.В., Нанзатов, Б.З., Симухин, А.И. (2016) *Города эпохи хунну на востоке Монголии*. – Изв. ИГУ. Серия: Геоархеология, этнология, антропология, Том 17: 74-93.
- Данилов, С.В., Именохоев, Н.В., Нанзатов, Б.З., Симухин, А.И., Тулуш, Д.К., Эрдэнэболд, Л. (2018) *Города эпохи хунну на территории Тувы*. – Изв. ИГУ. Серия: Геоархеология, этнология, антропология, Том 24: 75-92.
- Доржсүрэн, Ц. (1966) *Хүннүгийн шинэ суурин*. – Шинжлэх ухааны академийн мэдээ, №4: 76-77.
- Ивлиев, А.Л., Крадин, Н.Н., Харинский, А.В., Очир, А., Васютин, С.А., Ковычев, Е.В., Эрдэнэболд, Л. (2017) *Предварительные результаты исследований хуннского городища Тэрэлжийн-Дурвэлжин*. – ТПАИ, № 18(2): 118-136.
- Идэрхангай, Т. (2021) *Хүннү гүрний улс төрийн төв, Харганын Дөрвөлжингийн Хүннүгийн хааны зуны орд Лунчэн буюу Луут хот*. – Древние культуры Монголии, Южной Сибири и Северного Китая: Материалы XI Международной научной конференции (8-11 сентября 2021 года, г. Абакан). – Абакан, 2021: 183-191.
- Ковалев, А.А., Эрдэнэбаатар, Д., Матренин, С.С., Гребенников, И.Ю. (2011) *Раскопки поселения Баян Булаг в Южной Гоби (Ханьская крепость Шоусянчэн)*. Теория и практика археологических исследований, Вып. 6: 58-94.

- Крадин, Н.Н., Бессонова, Е.А., Зверев, С.А. (2016) *Новые данные о планиграфии Иволгинского городища*. – Вестник БНЦ СО РАН, № 2 (22): 9-21.
- Крадин, Н.Н., Ивлиев, А.Л., Васютин, С.А., Ковычев, Е.В., Харинский, А.В., Эрдэнэболд, Л. (2020а) *Тэрэлжийн-Дурвулжин и другие хуннские городища в Монголии: особенности функциональной интерпретации*. – Мультидисциплинарные исследования в археологии, № 2: 42-56.
- Крадин, Н.Н., Прокопец, С.Д., Симухин, А.И., Хензыхенова, Ф.И., Клементьев, А.М. (2020b) *Раскопки Иволгинского городища (2017 г.)*. Иркутск, 2020. – 140 стр.
- Миняев, С.С. (1975) *Хронологии сюннских памятников Забайкалья*. Ранние кочевники Средней Азии и Казахстана. Л., 1975: 47-48.
- Миягашев, Д.А., Базаров, Б.А. (2020) *Нижнемангиртуйское поселение и вопросы появления оседлых комплексов хунну в Забайкалье*. Мультидисциплинарные исследования в археологии, №2: 107-124.
- Очир, А., Цэрэнбямба, Х. (2011) *Дов дэрс балгасны судалгааны урьдчилсан үр дүнгээс*. – SH, Том. XLI-XLII, Fasc. 1: 1-13.
- Очир, А., Анхбаяр, Б., Мандахбаяр, Г., Чэн Ёнжи, Цао Жианэн, Сүн Гүодүн, Саранбилэг, Ц., Чэн Пэнфэй, Дандар (2020) *Хэрмэн талын гурван хэрмийн 2014-2018 оны малтлага судалгааны урьдчилсан үр дүн*. – Чулуун, С., Эрэгзэн, Г. (Ред.) Нүүдэлчид ба хот суурин. Эрдэм шинжилгээний хурлын эмхэтгэл. – УБ., 2020: 33-65.
- Төрбат, Ц. (2008) Хүннүгийн үеийн Бороогийн сууринд хийсэн судалгаа. Талын их эзэнт гүрэн-Хүннү. Монгол-Солонгосын хамтарсан судалгааны 10 жилийн ойн симпозиум. National Museum of Korea. – Seoul, 2008: 326-354.
- Төрбат, Ц., Батбаяр, Т., Пуса, Н. (2005) Хүннүгийн үеийн Бороогийн суурингийн серамологийн судалгаа. – Acta Historica. Tom. VI, Fasc. 1. – УБ., 2005: 5-23.
- Тулуш, Д.К. (2015) *Фортификационные сооружения эпохи хунну на территории Тувы*. Базаров, Б.В. (Отв. ред.) Актуальные вопросы археологии и этнологии Центральной Азии: Материалы междунар. науч. конф., Улан-Удэ, 7–8 апреля 2015 г. – Иркутск, 2015: 316-323.
- Эрэгзэн, Г. (2017) *Гуа-Дов хэмээх Хүннүгийн дурсгалын бүтэц, үүрэг зориулатын талаарх шинэ таамаглал*. – in: Studia Archaeologica, Tom. 34, Fasc. 13: 185-204.
- Эрэгзэн, Г., У Сейён, Ким Жингён, Алдармөнх, П., Энхболд, С., Ким Санмин, Хуанбо Чансо (2018) *Гуа довын Хүннүгийн дурсгал*. Монгол-Солонгосын хамтарсан судалгаа-VII боть. УБ., 2018. 337 т.
- Erdélyi, I. (1994) *The Settlements of the Xiongnu*. – in: B. Genito (ed.), The Archaeology of the Steppes. Methods and strategies. Papers from the international symposium held in Naples 9–12 november 1992. Istituto Universitario Orientale, Dipartimento di Studi Asiatici, Series minor 44. – Napoli, 1994: 553–563.
- Pousaz, N., D. Ramseyer, D. (2006) *Mission archéologique helvético-mongole à Boroo Gol, Mongolie: campagne de fouilles 2006*. – in :

- Annual report. Swiss-Liechtenstein Foundation for Archaeological Research Abroad. – Zurich: Ed. Tamedia, 2006, 175–188.
- Pousaz, N., Ramseyer, D. & Turbat, Ts. (2007) *Mission archeologique helvetico-mongole a Boroo Gol, Mongolie: campagne de fouille 2007*. – in: SLISA. Jahresbericht 2007 (rapport annuel 2003 de la Fondation Suisse-Liechtenstein pour les recherches archéologiques à l'étranger). – Zurich: Ed. Tamedia, 2007: 219-232.
- Pousaz, N., Ramseyer, D., Turbat, Ts. (2013) *L'Habitat Xiongnu de Boroo Gol. Recherche archeologique en Mongolie (2003-2008)*. Infolio, 2013. – 237 pp.
- Pousaz, N., Ramseyer, D., Turbat, Ts. (2007) *Mission archeologique helvetico-mongole a Boroo Gol, Mongolie: campagne de fouille 2007*. – in: SLISA. Jahresbericht 2007 (rapport annuel 2003 de la Fondation Suisse-Liechtenstein pour les recherches archéologiques à l'étranger). Zurich: Ed. Tamedia, 2007: 219-232.
- Solongo, S., Törbat, Ts. (2011) *The Chronology at the Boroo Settlement, Mongolia – OSL Dating of Xiongnu Pottery* in: U. Brosseder, B. K. Miller (Eds.) *Xiongnu Archaeology: Multidisciplinary Perspectives of the First Steppe Empire in Inner Asia*. – Bonn: Vor- und Frühgeschichtliche Archäologie, Rheinische Friedrich-Wilhelms-Universität Bonn, 2011: 169-172.
- Ramseyer, D., Pousaz, N., Turbat, Ts. (2009) *The Xiongnu Settlement of Boroo Gol, Selenge aimag, Mongolia*. – in: Current Archaeological Research in Mongolia. Papers from the First International Conference on “Archaeological Research in Mongolia” held in Ulaanbaatar, August 19th-23rd, 2007. – Bonn: Vor- und Frühgeschichtliche Archäologie, Bonn Universität, 2009: 231-240.
- Ramseyer, D., Volken, M. (2011) *The Stalking Tools from the Xiongnu Settlement of Boroo Gol, Selenge aimag, Mongolia*. – in: Brosseder, U., Miller, B.K. (Eds.) *Xiongnu Archaeology: Multidisciplinary Perspectives of the First Steppe Empire in Inner Asia*. Bonn: Vor- und Frühgeschichtliche Archäologie, Rheinische Friedrich-Wilhelms-Universität Bonn, 2011: 153-159.
- Ramseyer, D., N. Pousaz et Ts. Turbat (2013) (eds.) *L'habitat Xiongnu de Boroo Gol. Recherches archéologiques en Mongolie (2003-2008)*. Terra Archaeologica VII. Gollion: Ed. Infolio, 2013.
- Ramseyer, D. (2016) *Role and Function of the Site of Boroo Gol (Töv, Mongolia)*. – in: Central Asiatic Journal, 2016, Vol. 59, No. 1-2: 61-75.
- Turbat, Ts., Pousaz, N., Ramseyer, D. (2019) *The Settlement of Boroo as the Artisanal Center of Xiongnu*. – in: Eregzen, G. (Ed.) *Xiongnu Settlement and History of Ancient Craft Production*. Ulaanbaatar, 2019: 50-69.

UYGUR YERLEŞİMLERİ

UYGUR BAŞKENTİ KARABALGASUN'DA YAPILAN SON ARKEOLOJİK ÇALIŞMALARDAN ELDE EDİLEN BULGULAR¹

Dr. Batbayar Tumur-OCHİR

Moğolistan Bilimler Akademisi Arkeoloji Enstitüsü

Çev. Nurullah KARAGÜL

İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi

Sosyal ve Beşerî Bilimler Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü

E-posta: nurullahkaragulic.edu.tr

ORC-ID: 0000-0001-7017-0513

Şimdiki Moğolistan'ın Arhangay Aймаğı'nın Hotont ilçesi sınırları içerisinde Hangay Dağı'nın doğu eteklerinden doğan Orhon Vadisi'nde, 8-9. yüzyıllarda Orta Asya'nın göçebe halkları arasında bir devlet kurarak yaklaşık 100 yıl hüküm sürmüş Uygur Kağanlığı'nın başkenti Ordubalık adlı büyük şehrin kalıntıları bulunmaktadır. Bu ihtişamlı büyük harabeye yerel halk "Karabalgasun" demektedir. Şehri kuran "Tanrı tarafından seçilmiş, hükümdarlık sahibi" ünvanlarıyla ünlenmiş Bayançur/ Moyunçor Kağan (747-750) adına 759 yılında dikilmiş anıtta "O dönemde Orhon şehri civarında devlet sarayını inşa ettik." (Munkhtulga, 2017: 237) ifadesi yer almakta ve Karabalgasun'un ne zaman inşa edildiğine dair bilgiyi net olarak vermektedir.

Moğolistan topraklarında yapılan arkeolojik araştırmalar sonucunda Uygur dönemine ait çeşitli işlevlere sahip büyüklü

[1] Bu makale yazarın izniyle çevrilmiş ve orijinal metinle birlikte yayıma hazırlanmıştır. Eserin Moğolca orijinali, Türkçe çevirisinin hemen ardından sunulmuştur.

küçüklü 20'den fazla şehir ile yerleşim yeri kalıntıları ortaya çıkarılmıştır. Bu kalıntılar içerisinde Uygur Kağanlığı başkentinin dönem içerisinde üstlendiği rol, şehir planlaması, yapısal düzeni ve genişliği/yüz ölçümü gibi birçok açıdan diğer şehir ve yerleşim yerlerinden belirgin şekilde farklılık göstermektedir. Bu nedenle dünyanın birçok ülkesinden bilim insanları, şehir kalıntısı üzerine incelemeler yapmak için buraya gelmiştir.

İlk araştırmalar ve tarihi bulgulara göre Karabalgasun, kağanlık sarayını barındıran idari bir merkez, dini törenlerin gerçekleştirildiği tapınak ve manastır bölgesi, ticaretle ilgili sokak ve pazar alanları, el sanatları/işçiliği mahalleleri, ayrıca şehir sakinlerinin ikamet ettiği konut bölgeleri gibi farklı bölümlerden oluşan gelişmiş ve zengin bir şehir olarak tanımlanmaktadır. Spesifik olarak 8. yüzyılın ortalarına gelindiğinde Uygur Kağanlığı, gücünün zirvesine ulaşarak komşu devletlerle geniş kapsamlı ekonomik ve kültürel ilişkiler tesis etmiştir. İpek Yolu üzerindeki ticareti kontrol altına almış ve Orta Asya'nın siyasi sahnesinin en güçlü aktörlerinden biri hâline gelmiştir. Bu dönemde Altay Dağları'ndan Kingan Dağları'na Gobi Çölü'nden Sayan Dağları'na kadar uzanan geniş coğrafyanın merkezi olmuştur. Arap seyyah Tamim ibn Bahr'el-Muttavi, 821 yılında Uygur başkentini ziyaret ettikten sonra Karabalgasun'u "kağanın şehri" olarak ifade etmiş ve "zengin, tarımla uğraşan, güzel bir şehir" olarak tanımlamıştır (Minorsky, 1948: 294-296). Şehir 840 yılı civarında Yenisey Nehri'nden gelen Kırgız kabilelerinin saldırısına uğrayarak yıkılmıştır (Drompp, 1999: 390-403).

Orhon'daki Karabalgasun şehir kalıntılarının dünya çapındaki bilim insanları tarafından eski dönem araştırmalar bağlamında incelenmeye başlanması, 19. yüzyılın sonlarında Moğolistan'daki arkeolojik çalışmaların başlamış olmasıyla ilişkilidir. Bu şehrin kalıntıları üzerine çakışmak için ilk olarak 1893 yılında Rus araştırmacı İ. Paderin, N. M. Yadrintsev, V.

V. Radloff ve D. A. Klements ile Avusturalyalı Hans Leder'tan oluşan araştırmacılar bilimsel amaçla toplanmışlardır. Ardından 1912 yılında Polonyalı P. L. Kotwicz, 1934 yılında Rus D. D. Bukuniç ve 1948-1949 yıllarında S. V. Kiselev ile H. Perlee'nin başkanlığındaki araştırma ekipleri şehirdeki ilk kazı çalışmalarını gerçekleştirmişlerdir.

1999 yılından bu yana Moğol İmparatorluğu'nun eski başkenti Karabalgasun üzerinde başarılı arkeolojik araştırmalar yapan Moğol-Alman Karakurum Araştırma Ekibi (MDKE), 2007 yılında Moğol-Alman Orhon Araştırma Ekibi (MONDOREx) olarak yeniden yapılandırılmış ve araştırma faaliyetlerinin kapsamını genişleterek Uygur başkenti Karabalgasun'u incelemeye başlamışlardır. Bu araştırmayı Moğolistan Bilimler Akademisi'nin Arkeoloji Enstitüsü ile Alman Arkeoloji Enstitüsü'nün Avrupa Dışı Kültür Arkeolojisi Komisyonu (KAAK) birlikte yürütmektedir. 2016 yılından itibaren ise Moğolistan Devlet Üniversitesi (MUIŞ) projenin saha araştırmalarına katılmaktadır.

Moğol-Alman Orhun Ekspedisyon grubu araştırmacıları, Karabalgasun'da kazı çalışmalarına başlamadan önce şehrin anıtsal alanının sınırlarını ve boyutlarını hassas bir şekilde belirleyerek ölçüm ve haritalama işlemleri ile çalışmalarına başlamışlardır. Bu kapsamda, 2007 yazında hava lazer taraması (Airborne Laserscanning, ALS) ve LiDAR (Light Detection and Ranging) yöntemleri kullanılarak bir helikoptere yerleştirilen lazer cihazlarıyla yapılan ölçümler sonucunda antik şehrin yüksek çözünürlüklü yeni bir haritası oluşturulmuştur (Huettel, Erdenebat 2009). 2018-2019 yıllarında ise bu harita, modern ve en gelişmiş tekniklerle tekrar güncellenmiştir. Önceki araştırmalarda Karabalgasun'un şehir kalıntılarının bulunduğu alan yaklaşık 25 kilometrekare olarak tahmin ediliyordu. Ancak son yapılan çalışmalarla 44 kilometrekarelik devasa bir şehir olduğu tespit edilmiştir (Şekil 1) (Block-Berlitz et al. 2021, 3).

Şehrin detaylı haritası oluşturulup ölçüm noktaları belirlendikten sonra, Moğol-Alman Orhun Ekspedisyon grubu, 2009 yazından itibaren Karabalgasun'daki kazı ve inceleme çalışmalarına başlamıştır. Kazı çalışmaları; araştırmacılar tarafından imparatorluk sarayı ya da tapınak şehri olarak tanımlanan çift surlu yapının (HB1) içinde, ayrıca saray şehrinin (HB2) büyük surlarının içinde bulunan stupanın doğusundaki yapının yanı sıra kale surlarının doğu ve güney köşesindeki sitadel, sur dışında yer alan küçük stupa benzeri yapı ve şehrin sıradan sakinlerinin yaşadığı düşünülen bazı bölgelerde (HB3) gerçekleştirilmektedir. Bu bildiride, bu alanların bazılarını detaylı olarak değinilecek ve son dönem arkeolojik araştırmaların sonuçları özetlenmeye çalışılacaktır.»

Saray şehrinin güneyinde; onun yapı hattına paralel olarak yer alan, merkezinde büyük bir ana yapıya sahip, kompleksin kuzeybatı bölümünde ise küçük yardımcı yapılarla çevrili ve dışarıdan çift surla kuşatılmış bir yapı bulunmaktadır. Bu yapının ana eksenine karşılık gelen ikinci kapının arkasında, Uygur hükümdarları adına dikilmiş olan Çin, Uygur ve Soğd dillerinde yazılı bir kitabenin kalıntıları bulunmaktadır (Şekil 3-4). Bazı araştırmacılar, bu kitabenin içeriğinde geçen tarihsel bilgilere dayanarak buranın Manihaist ibadetlerin yapıldığı bir tapınak merkezi olabileceği fikrini öne sürmüşlerdir.

2010-2011 yıllarında yapılan incelemeler sonucunda; bu yapının 24x48 metre boyutlarında, iyi pişirilmiş mavi tuğlalar ile kaplanmış, 2 metreden yüksek basamaklı bir platforma sahip, üç tarafında kapıları bulunan, granit taş temelli ve çok sayıda sütunla desteklenmiş büyük bir salon şeklinde, oldukça zarif bir yapı olduğu tespit edilmiştir. Ana malzemeleri ahşap, kil ve pişmemiş tuğla olup duvarlar sıvayla kaplanmış ve üzerine çeşitli resimler ve süslemeler yapılmıştır. Yapının doğu duvarının kuzey kısmında bir merdiven izi ortaya çıkarılmış ve bu merdivenin temelini yapmak için kil sıkıştırılarak düzleştirilmiş,

yüzeyi parlatılmış, basamaksız bir eğim oluşturulmuş ve pişmiş tuğla ile granit taşlar birleştirilerek örülmüştür. Çatı kiremitlerle kaplanmış ve ön tarafı çeşitli süslemelerle bezenmiş ahşap çerçeveli, kiremit levhalarla monte edilmiş yağmur suyu tahliye borularının kalıntıları da bulunmuştur.

Bu yapıdan; yukarıda belirtilenlere ek olarak pişmemiş tuğladan yapılmış duvar kalıntıları, lotus çiçeği motifli kil süslemeler, demir çiviler, ok uçları, değirmen taşı, yeşil sırlı sağlam kiremitler ve Tang Hanedanlığına (618-907) ait Çin sikkeleri gibi önemli buluntular da elde edilmiştir. Yapının mimari yapısı ve elde edilen buluntulara dayanarak burada sürekli bir yerleşimin olmadığı, belirli gün ve aylarda toplanılarak çeşitli etkinliklerin gerçekleştirildiği, bir tapınak ya da buna benzer kamusal alan olduğu tahmin edilmektedir.

Karabalgasun'un batısı ve güneybatısında, yapılarla bitişik şekilde konumlanmış farklı boyutlarda çok sayıda sur kalıntısı bulunmaktadır. Araştırmacılar, bu bölgenin ticaret ve el zanaatları mahallesi olabileceğini tahmin etmektedirler. Şehrin bu bölgesinde yer alan 900x970 metre boyutlarındaki iki büyük surda yapılan kazılar, surun ana yapısını, ana kapının düzenini ve yapıların temel mimarisini ortaya çıkarmıştır. Kil sıkıştırılarak inşa edilen bu surlar, günümüzde oldukça aşınmış ve silik hale gelmiş olsa da en yüksek kısmı hâlâ 80 santimetre yüksekliğindedir. Sur duvarlarının bazı bölgelerin pişmemiş tuğla ile kaplandığına dair izler gözlemlenmiştir. Ayrıca kilden yapılmış surun sağlamlığını artırmak için iç kısmında, enine yerleştirilmiş ahşap kirişler kullanılmıştır. Surların iç tarafında yüzeyde bir tür su drenaj kanalı bulunmuştur.

Büyük şehrin kuzeyden güneye doğru uzanan geniş caddesinin sağ tarafında yer alan bu bölgede yapılan araştırmalardan biri, surların ana kapısı olduğu düşünülen doğu duvarında kazı çalışmaları yaparak kapının yapısını

ve planını belirlemeye yönelikti. 2012 yılında bu alanda 130 m²'lik bir kazı yapıldı ve toprak sur kalıntıları, kapının varlığını kanıtlayan ahşap direklerin dayandığı direk taban taşları gibi bulgular elde edildi (Renner, Franken 2017: 19-58). Karabalgasun'un yerleşim bölgelerinden olan bu mahallede, 1200 yıl öncesine dayanan Orhun Vadisi'ndeki şehir yaşamını yansıtan pek çok buluntu ortaya çıkarılmıştır. Örneğin 2012 yılı saha araştırmalarında, içerisine sıcak kömür yerleştirilen ve ipek gibi yumuşak kumaşları ütölemek için kullanılan, saplı iki dökme demir ütü bulunmuştur. Bu buluntular Çin'in Tang Hanedanlığı (618-907) dönemine ait nesnelerdir (Erdenebat, Batbayar 2013: 195-215).

Karabalgasun'un ticaret ve zanaat mahallelerinde yapılan bir başka kazı, burada yaşayan halkın yaşam tarzı ve barınma yapılarını belirleme açısından oldukça önemlidir. Araştırmacılar sur içindeki kuzeybatı köşesinde yer alan, dışı surlarla çevrili bir binanın temelini tamamen kazarak yapıyı ortaya çıkarmışlardır. Söz konusu sur, 90x45 metre boyutlarındadır ve doğu tarafında bir kapı bulunmaktadır. Kazıda, binanın temeli temizlenip çatıyı destekleyen sütunların taş temellerinden 13 tanesini bulmuşlardır. Bu kazıdan elde edilen en ilginç buluntular ise çeşitli toprak kaplar ve farklı mühürlerle süslenmiş çatı kiremitleridir. Bu kaplar; tekerlekle şekillendirilmiş, iyi pişirilmiş ve homojen şekilde yoğrulmuş gri kilden yapılmıştır; desenli veya desensiz olarak farklı amaçlara hizmet ettikleri anlaşılmaktadır. Enine çizgiler, paralel hatlar, bastırılmış çukur izleri, dolanmış ve spiral şekiller gibi çeşitli desenler özel aletlerle oluşturulmuştur. Bu desenler Orta Asya'da bulunan çömleklerdeki motiflerle benzerlik taşımaktadır. Bu durumun, Uygur kültüründeki Soğd etkisiyle açıklanabileceği ifade edilmiştir (Erdenebat, Sodnomjamts 2017: 106-121).

Karabalgasun'un saray ve tapınak bölgesi, kentin kuzeydoğu köşesinde yer almaktadır. Bu bölge, askeri

amaçlar doğrultusunda inşa edilen bir sur ile çevrelenmiş olup sur boyunca çok sayıda burç ve kule inşa edilmiştir. Söz konusu surun boyutları 360x404 metre olup, önemli bir kısmı yıkılmış olmasına rağmen duvarları hala on metreye kadar yükselmektedir. Doğu-güney köşesinde yer alan iç kalenin yüksekliği 12 metre, surların ortasında bulunan büyük stupa kalıntısı ise 14 metre yüksekliğindedir. Sur boyunca 14 burç ve kule kalıntıları bulunmaktadır ve surun üç tarafı hendekle çevrilmiştir. Surların girişine bitişik olarak yer alan daha büyük bir sur mevcuttur. Araştırmacılar, bu alanın bir bahçe, at ahır, muhafızların konakladığı yer ya da misafirlerin ağırlanıp bekleildiği bir yer olabileceğini düşünmektedir. Ayrıca kuzey ve güneyde surun dışında yer alan küçük yapılarda kullanılan yoğun kil katmanlarının araştırmacılar tarafından stupa kalıntısı olarak yorumlandığı belirtilmektedir.

Kent yapısının büyük surunun dışındaki koruyucu hendekte yapılan kazılarda, 4 metre genişliğinde ve 2 metre derinliğinde bir yapı ortaya çıkarılmıştır. Bu hendek, suyun akışını sağlamak amacıyla ahşap çitlerle çevrelenmiştir. Ahşap çitlerin tamamen yanmış olması, suyun bu kanaldan akmayı bıraktığını ve bir kere kuruduktan sonra yangın sonucu yok olduğuna dair açık bir kanıt teşkil etmektedir.

Kaleli surların içindeki yüksek stupanın kalıntılarının yanında bulunan iki yapının temelini kazılması sonucunda, şehrin önemli bir bölgesi olduğu düşünülen süslemeli bir yapının kalıntıları ortaya çıkarılmıştır (Şekil 5). Bu iki yapı, dar bir boyun ile birbirine bağlı olup mimari düzen açısından oldukça özgün bir şekildedir. Ön taraftaki yapı; 3 metre yüksekliğinde, sıkıştırılmış toprak ve çamur tabakaları üzerine inşa edilmiş bir salon yapısıdır. Ayrıca bu yapının temelinden ahşap bir çerçeve ile çevrelenmiş, 4x4 metre boyutlarında kırmızı renkte bir kil zemin ve pişmiş tuğlalarla yapılmış eski bir yol kalıntısı ortaya çıkarılmıştır. Ayrıca buradan pişmiş tuğla üzerinde çizilmiş bir

oyun tahtası ve yeşil-sarı renkli camdan yapılmış birkaç hassa bulunmuştur (Erdenebat, Batbayar, Sodnomjamts, 2012: 114-133). Büyük stupanın önündeki yapı, kalın duvarlara ve sıkıştırılmış mavi çamurdan yapılmış bir zeminle çevrili olup ön cephesinde yaklaşık 2 metre aralıklarla dizilmiş 9 sütun bulunmaktadır. Sütunların granit kaidelerine lotus çiçeği motifleri oyulmuştur. Burada ortasından sıcak hava geçen kalın bir çamur duvar kalıntısı, ejderha ve aslan başı figürlerine sahip merdiven taşları, süslemeli duvar sıvaları, çatı kiremitleri, hayvan kemikleri, bronz ve demirden yapılmış kalıntılar da bulunmuştur (Daehne, 2017).

Karabalgasun'daki surlarla çevrili kale duvarlarının güneydoğu köşesinde, kil, çakıl, kum ve toprak katmanlarıyla sıralı bir şekilde inşa edilmiş yaklaşık 7 metre yüksekliğinde, 60x70 metre boyutlarında devasa bir platform üzerinde yer alan ve doğu ile güney yönünde 12 metre yüksekliğe kadar korunmuş bir yapı kompleksi bulunmaktadır. Arkeologlar, bu surlarla korunan yapıyı "sitadel" olarak adlandırmaktadır. 2013-2018 yılları arasında sitadelin yapısal düzeni detaylı bir şekilde incelenmiş ve buradaki kompleks belgelenmiştir.

Bu kazı çalışmaları sırasında sitadelin batı ve kuzey taraflarında yer alan giriş kapılarının yanı sıra sitadele çıkmayı sağlayan özel bir merdiven ve tuğla kaplı platform keşfedilmiştir (Şekil 7). Bulunan eserlerin bütünlüğüne bakıldığında, surların batı kapısından girildikten sonra özel bir tuğla yoldan ilerleyerek yaklaşık 0,7 metre yüksekliğinde bir platform üzerine yerleştirilmiş üç basamaklı küçük bir merdivene ulaşıldığı ve bu merdivenden yukarı çıkarak sitadel adı verilen yapıya girildiği anlaşılmaktadır. Bu buluntular, üzerlerine çökmüş devasa bir kerpiç duvarın enkazı altında korunmuştur. Burada ahşap kalaslarla döşenmiş merdiven basamakları, ahşap çerçeveli, sıradan tuğlaların üst üste dizildiği ve çerçevesinin tuğla kaplama ile güçlendirildiği bir kapı kalıntısı, ayrıca yağmur ve kar sularını boşaltmak için tasarlanmış tuğladan inşa edilen

gider denilebilecek yapıdaki düzenlemeleri incelemek açısından önemli bulgular ele geçirilmiştir (Franken, Erdenebat, Batbayar 2014: 355-372).

Kapı düzenine ek olarak sitadelin doğu kısmında yürütülen kazılarda anıtsal mimariye ait birçok kalıntı ortaya çıkarılmıştır (Şekil 6). Büyük bir yangında yanmış tuğlalar ve çatı kiremitleriyle dolu yaklaşık 4 metre kalınlığındaki kül ve enkaz tabakasının kaldırılmasından sonra binanın odaları ve diğer bölümleri açığa çıkmıştır. Odaların iç kısımları, binanın çatısını taşıyan üç sıra sütun kaidelerle bölümlere ayrılmıştır. Merkezi bölümde yer alan ve çatı yapısının yükünü taşıyan ağır taşıyıcı sütunların kaidelerinin oldukça kalın ve sağlam taşlardan büyük bir ustalıklarla yapılmış olması dikkat çekici bir özelliktir. Kenar bölümlerde yer alan sütun kaideleri ise daha ince taşlardan yapılmış olup, orijinal yerlerinde korunmuşlardır.

Binanın odalarını ayıran duvarların yapısı, 1 ila 3 metre yüksekliğinde korunmuş olup inşa teknikleri açısından birbirinden farklılık göstermektedir. Kalın toprak duvarların iç ve dış yüzeyleri ahşap sütunlarla desteklenmiş, üzerine kil sıvanarak süslemeler yapılmıştır. Duvarların bu şekilde karma bir teknikle inşa edilmesi, büyük yapının çatı kirişleri ve parçalarını birbirine bağlayarak çatının ağır yükünü desteklemede önemli bir rol oynamıştır. Bu yapının duvar kalınlığı, korunmuş yüksekliği, sütun kaidelerinin işçiliği ve odaların boyutları gibi mimari özellikler Karabalgasun'da şimdiye kadar keşfedilen diğer yapılardan oldukça farklıdır. Özellikle bu yapının ihtişamlı ve görkemli olması, belirgin bir işlevi olduğunu göstermektedir. Ayrıca, buradan çıkan az sayıda buluntu da bu fikri desteklemektedir.

Yapı malzemeleri arasında pişmiş ve ham tuğla, ahşap yapı unsurlarının kalıntıları, çeşitli demir çiviler, çatı kaplaması ve oluk kiremitleri, toprak kapların parçaları, çeşitli motiflerle süslenmiş çatı süslemeleri (Erdenebat ve Sodnomjamts, 2016:

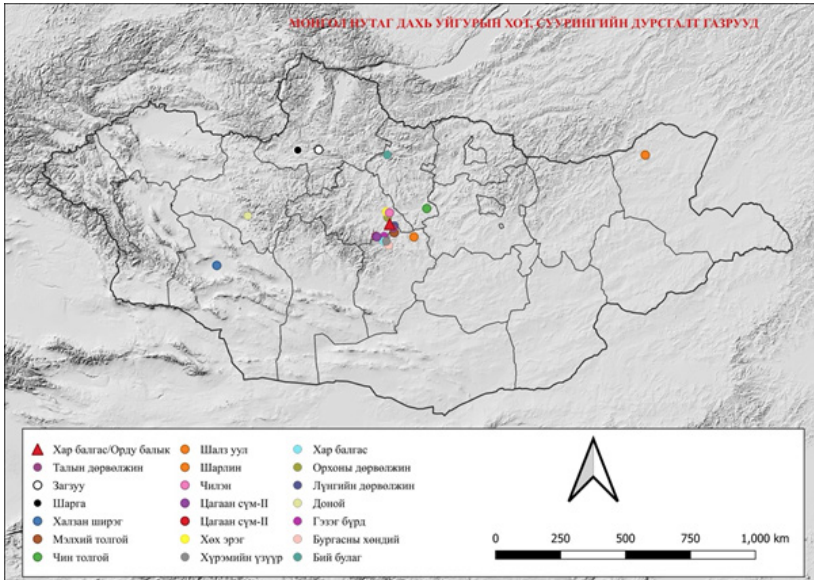
73-84), özellikle kötü ruhlardan korunmak amacıyla yapının çatı kirişlerine yerleştirilen mitolojik hayvan figürlerinin kilden yapılmış heykel kalıntıları (Batbayar, 2019: 95-96), renkli sıvalarla kaplı duvar süslemeleri, oyma kemik süsleme parçaları, demir kapı kancaları, ok uçları, mermer üzerine oyularak Çin yazısıyla yazılmış kraliyet ünvanlarına ve (Sodnomjamts ve diğerleri, 2023: 111-123) çeşitli mühürlere sahip çatı kiremidi parçaları, altın yaldızlı çiçek başlı bakır çiviler, bakır çiçek süslemeleri ve çok zarif desenlerle süslenmiş küçük taş sütunlar gibi dikkat çekici eserler bulunmuştur (Franken, Rohland, Erdenebat, 2017: 385-408).

Gözetleme kuleli surların güneydoğu köşesinde yer alan bu yapı kompleksi, 2018 yılında tamamen kazılarak belgelenmiş olup ortasında açık bir avluya ve merkezinde derin bir kuyuya sahip olduğu tespit edilmiştir (Resim 8). Kuyunun taş duvar örgüsü ve ahşap yapı unsurları hiç bozulmamış bir şekilde korunmuş, 12 metre derinliğe kadar ulaşıldığında suyun hâlâ mevcut olduğu gözlemlenmiştir. Altıgen şeklindeki taş kuyunun her bir yüzü aynı özenle işlenmiş, ağzından tabanına kadar aynı yöntemle düzenlenmiş 12 katmanlı bir taş örgüyle inşa edilmiştir. Bu kuyu, her saat yaklaşık 1300 litre, yani günde 30 ton su kapasitesine sahipmiş. Ayrıca kuyunun dibinden büyük bir bronz çan, altın kaplamalı demir bir kilit, mermer aslan heykelinin bir parçası, bitki motifleriyle süslenmiş ahşap bir direğin kalıntısı ve eksiksiz bir toprak kap gibi nadir eserler bulunmuştur (Resim 9-10) (Franken, Rohland, Erdenebat, Batbayar, 2019: 136-145).

Bunun yanı sıra Uygur başkenti yakınlarındaki Olan-Dov gibi bölgelerde yaşayan halkın mezarları da kazılarak incelenmiş, bu döneme ait maddi kültür unsurları ve 840 yılında Kırgızların Karabalgasun'a saldırarak Uygur Devleti'ni yıkmasıyla Uygurların Orhon Vadisi'ni terk edip batıya göç ettiklerine dair eski tarihsel görüşün yeniden değerlendirilmesi

sağlayacak kanıtlar ortaya çıkarılmıştır (Erdenebat ve diğerleri, 2011: 146-185).

Karabalgasun'dan elde edilen arkeolojik buluntular ve mimari yapı unsurları; Çin Halk Cumhuriyeti sınırları içindeki Tang Hanedanlığı'nın başkenti Chang'an'daki kazılardan, Rusya'nın Tuva bölgesinde yer alan Uygur kalesi Por-Bajin'deki buluntulardan ve Moğolistan'ın merkezindeki Orhon Vadisi'nde kazılan Uygur anıt mezarlarından elde edilen buluntularla benzerlik göstermektedir. Karabalgasun şehir planlamasında görülen Çin tarzı mimari özelliklerin yanı sıra Orta Asya mimarisinin etkileri de dikkat çekmektedir. Bu, sadece yerin üstünde korunmuş stupalar gibi yapılarda değil aynı zamanda sitede üzerindeki yapı kompleksinin kademeli düzenlemelerinde de kendini göstermektedir. Ayrıca hem Doğu hem de Batı mimari tarzlarında bulunmayan özgün tarz Orhon Vadisi'ndeki Uygur başkentinde net bir şekilde gözlemlenmektedir.

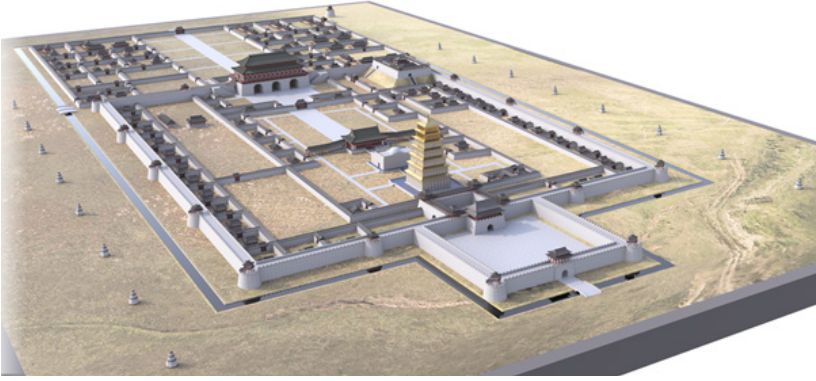
Görsel 1. Moğolistan'daki Uygur yerleşim yerlerinin konumunu gösteren harita

Görsel 2. *Ordubalık veya Harbalgas Saray Kentinin durumu*

Görsel 3. *Harbalgas'taki Orhon Türkçesi, Sogdca ve Çince olmak üzere üç dilli yazıt olan devasa abidenin tepe kısmı*

Görsel 4. Uyghur başkenti Harbalgas'ın "Saray Kenti"nin 3D rekonstrüksiyonu

Görsel 5. Harbalgas saray kenti stupası önündeki 9 sütunlu binanın kazısı

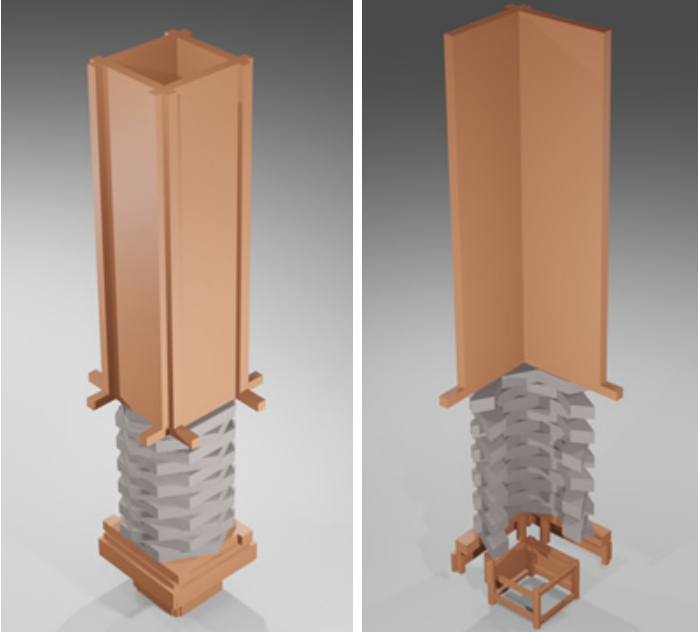
Görsel 6. Harbalgas saray kentinin sitadel üstündeki bina kazısı

Görsel 7. Harbalgas saray kenti sitadelinin sağ kapısının kalıntıları

Görsel 8. Harbalgas saray şehrinin sitadeli üzerindeki kuyu kazısı

Görsel 9. Arkeoloji çalışmalarına dayanarak kuyu yapısının rekonstrüksiyonu

Görsel 10. Harbalgas saray kentinin taş duvarlı kuyusunun dibinden seramik çömleklerin çıkarılma durumu

Görsel 11. Harbalgas saray kenti kuyusundan bulunan bazı eşyalar: Çince yazılı taşın parçası, çanak çömlekler, bronz zil

KAYNAKÇA

- Батбаяр Т. Мэлхий толгойн дурсгалын он цагийн асуудалд. // *Studia Archaeologica*. Tom. XXXVIII, Fasc. 9, УБ., 2019: 94-103
- Мөнхтулга Р. Түрэг, Уйгурын эдийн ба утга соёл. – Монголын эртний түүх. IV боть: Түрэг, Уйгур. Ботийн редактор А.Энхтөр, УБ., 2017: 226-239
- Содномжамц Д., Эрдэнэбат У., Франкен., Батбаяр Т., Рооланд Х. Хар балгасаас олдсон Уйгур хаадын цол өргөмжлөх бичиг. // *Mongolian Journal of Anthropology, Archaeology and Ethnology*. Vol. 12, № 1 (590), УБ., 2023: 111-123
- Эрдэнэбат У., Батбаяр Т. Хар балгасын оршин суугчдад холбогдох шинэ олдворууд (Археологийн даавуу, зөөлөн эдлэлийн судалгааны хэрэглэгдэхүүн). // *Studia Archaeologica*. Tom. XXXIII, Fasc. 13, УБ., 2013:195-215
- Эрдэнэбат У., Батбаяр Т., Содномжамц Д. Хар балгасаас олдсон хөлөгт тоглоом. // *Mongolian Journal of Anthropology, Archaeology and Ethnology*. Vol. 7, № 1 (378), УБ., 2012: 114-133
- Эрдэнэбат У., Батбаяр Т., Содномжамц Д. Хар балгасаас олдсон хөлөгт тоглоом. // *Mongolian Journal of Anthropology, Archaeology and Ethnology*. Vol. 7, № 1 (378), УБ., 2012: 114-133.
- Эрдэнэбат У., Содномжамц Д. Уйгурын Хар балгасаас олдсон нүүр ваарны төрөл, хээ чимэглэлийн тухай. // *Mongolian Journal of Anthropology, Archaeology and Ethnology*. Vol. 9, № 1 (471), УБ., 2016: 73-84.
- Эрдэнэбат У., Содномжамц Д. Уйгурын шавар савны төрөл, хээ чимэглэлийн судалгааны зарим асуудалд (Хар балгасын түүвэр олдворын жишээн дээр). // *Нүүдэлчдийн өв судлал*. Tom. XVIII-II, Fasc.10, УБ., 2017: 106-121
- Block-Berlitz M., Ducke B., Rohland H., Franken C., Suchowska P., Batbayar T., Erdenebat U. Area-Optimized, Rapid UAV-Borne Recording of Medieval Heritage in Central Asia. // *Journal of Field Archaeology*, Taylor & Francis, 2021: 1-15, DOI 10.1080/00934690.2021.2007661
- Daehne B. Karabalgasun – Stadt der Nomaden. Die archaeologischen Ausgrabungen in der fruehuigurischen Hauptstadt 2009-2011. // *Forschungen zur Archaeologie Aussereuropaeischer Kulturen*, Bd. 14. Reichert Verlag, Wiesbaden, 2017
- Drompp M.R. Breaking the Orkhon Tradition: Kirghiz Adherence to the Yenisei Region after A.D. 840. // *Journal of the American Oriental Society*, Vol. 119, No. 3 (Jul.-Sept., 1999): 390-403
- Franken C., Erdenebat U., Batbayar T. Erste Ergebnisse der Grabungen des Jahres 2013 in Karabalgasun und Karakorum/Mongolei. // *Zeitschrift fuer Archaeologie Aussereuropaeischer Kulturen*, Bd 6, Reichert Verlag, Wiesbaden, 2014: 355-372
- Franken C., Rohland H., Erdenebat U. Aktuelle Ergebnisse der archaeologischen Forschungen in den spaetnomadischen Stadtanlagen Karabalgasun und Karakorum im mongolischen Orkhotanl. // *Zeitschrift fuer Archaeologie Aussereuropaeischer Kulturen*, Bd. 7, Reichert Verlag, Wiesbaden, 2017: 385-408

- Franken F., Rohland H., Erdenebat U., Batbayar T. Karabalgasun – The Uyghur capital in the Orkhon Valley, Mongolia. // Excavated Worlds: 40 years of archaeological research on four continents. Commission for the Archaeology of Non-European Cultures. Deutsches Archaeologisches Institut, KAAK, 2019: 136-145
- Huettel H.-G., Erdenebat U. Karabalgasun and Karakorum – Two late nomadic urban settlements in the Orkhon Valley. Archaeological excavation and Research of the German Archaeological Institute (DAI) and the Mongolian Academy of Sciences 2000-2009. УБ., 2009
- Minorsky V. Tamim ibn Bahr's Journey to the Uyghurs. // Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London, 1948, Vol. 12, No. 2: 275-305
- Renners H., Franken C. Ein Stadttor in Karabalgasun – historische Einordnung und archaeologische Ergebnisse. // Zeitschrift fuer Archaeologie Aussereuropaeischer Kulturen, Bd. 7, Reichert Verlag, Wiesbaden, 2017: 19-58

УЙГУРЫН НИЙСЛЭЛ ХАР БАЛГАСЫН СҮҮЛИЙН ҮЕИЙН СУДАЛГААНЫ ҮР ДҮНГЭЭС

Доктор (Ph.D), Т. БАТБАЯР

Монгол Улсын Шинжлэх Ухааны Академийн Археологийн Хүрээлэн

Өнөөгийн Монгол улсын Архангай аймгийн Хотонт сумын нутаг, Хангайн уулсын зүүн бэлээс эх авч урсах Орхон голын хөндийд Төв Азийн нүүдэлчин ард түмний дунд VIII-IX зууны үед төр улсаа байгуулан 100 орчим жил оршин тогтнож байсан Уйгурын хаант улсын нийслэл Ордубалык хэмээх их хотын туурь оршдог. Энэхүү хуучин сүрлэг том балгасыг нутгийнхан Хар балгас гэдэг. Хотыг байгуулсан “Тэнгэрээс заяат, төр засагч мэдэлтэй хаан” хэмээн алдаршсан Баянчур (747-750) хаанд зориулан 759 онд босгосон гэрэлт хөшөөний бичээст “Орхон, Балыклыкийн бэлчирт улсын өргөөг тэр үед байгуулав” (Мөнхтулга 2017, 237) гэж Хар балгасыг цогцлон байгуулж эхэлсэн хугацааг тодорхой зааж тэмдэглэсэн байна.

Монгол улсын нутаг дэвсгэрт явуулсан археологийн судалгааны үр дүнд уйгурын үеийн түүхэнд холбогдох янз бүрийн үүрэг зориулалт бүхий их бага хэмжээтэй 20 гаруй хот, суурин газрын үлдэгдэл илрэн олдсоны дотроос Уйгурын эзэнт гүрний нийслэл нь тухайн үеийн түүхэнд гүйцэтгэсэн үүрэг нөлөө, хот төлөвлөлт, бүтэц зохион байгуулалт, эзлэх талбайн хэмжээ зэрэг олон талаараа энэ үеийн бусад хот, суурингаас онцгой ялгардаг билээ. Тиймээс дэлхийн олон орны эрдэмтэн судлаачид уг хотыг сонирхон судлаж ирсэн байдаг.

Эртний судлал, түүхэн сурвалж бичгийн мэдээнээс үзвэл, Хар балгас нь хааны орд харш бүхий засаг захиргааны хэсэг, сүм дуган байрлах шашин мөргөлийн төв, худалдааны гудамж зээл, гар үйлдвэрийн хороолол, урлангууд, хотын оршин суугчдын сууж байсан сууцны дүүрэг зэрэг хэсгүүдээс бүрдсэн хөгжиж цэцэглэсэн их хот байжээ. Тодруулж хэлбэл, VIII зууны дунд үед Уйгур улс хүчирхэгийнхээ туйлд хүрч хөрш орнуудтайгаа эдийн засаг, соёлын өргөн харилцаа өрнүүлж, Торгон замын худалдааг хяналтандаа оруулж, Төв Азийн улс төрийн тавцанд хамгийн их хүч нөлөөтэй болсон тэр цагаас эхлэн Алтайн уулсаас Хянган, говиос Соёны уулсын хоорондох нутгийг эзэлсэн их гүрний төв болжээ. Арабын аялагч Тамим ибн Бахр аль-Муттави 821 онд Уйгурын нийслэлд очсоныхоо дараа Хар балгасыг “хааны хот” хэмээн нэрлээд “баян тансаг, газар тариалангаар баялаг, үзэсгэлэнт сайхан хот” гэж тодорхойлсон байдаг (Minorsky 1948, 294-296). 840 оны үед уг хот Енисей мөрнөөс ирсэн Киргиз аймгийн довтолгоонд өртөж мөхжээ (Drompp 1999, 390-403).

Орхоны Хар Балгасын үлдэгдлийг дэлхий дахины эрдэмтэд эртний судлалын үүднээс сонирхон шинжлэх болсон нь Монгол орны археологийн дурсгалын судалгааг эхлүүлсэн XIX зууны сүүл үест холбогдох юм. Энэхүү хотын ор үлдэгдлийг анхлан 1893 онд Оросын И.Падерин, Н.М.Ядринцев, В.В.Радлов, Д.А.Клеменц, Австрийн Ханс Ледер нарын судлаачид шинжлэх ухааны зорилгын үүднээс тодорхойлж нийтэлсэн бол 1912 онд Польшийн В.Л.Котвич, 1934 онд Оросын Д.Д.Букинич, 1948-1949 онд С.В.Киселев, Х.Пэрлээ нарын удирдсан шинжилгээний ангиуд хотын дэвсгэр нутагт анхны малтлага судалгааны ажлыг гүйцэтгэжээ.

1999 оноос хойш Монголын эртний нийслэл Хархорум хотыг археологийн талаар амжилттай судалж буй Монгол-Германы Хархорум экспедиц (MDKE) нь 2007 оноос Монгол-Германы Орхон экспедиц (MONDOReX) болон өөрчлөгдөн зохион байгуулагдаж судалгаа шинжилгээний ажлын цар

хүрээгээ улам өргөн далайцтай болгож Уйгурын нийслэл Хар балгасыг судалж байгаа билээ. Тус судалгааг монгол талаас Монгол Улсын ШУА-ийн Археологийн хүрээлэн, герман талаас Германы Археологийн Институтын Европын бус Соёлын Археологийн Комисс (КААК) хамтран гүйцэтгэж байгаагийн зэрэгцээ төслийн хээрийн шинжилгээний ажилд 2016 оноос эхлэн Монгол Улсын Их Сургууль албан ёсоор оролцож байна.

Монгол-Германы Орхон экспедицийн судлаачид Хар балгасанд малталт хийхийн өмнө хотын дурсгалт газрын хүрээ хэмжээг нарийвчлан тогтоож, хэмжилт зураглал үйлдэх ажлаас шинжилгээгээ эхэлсэн юм. Энэ үүднээс 2007 оны зун агаарын лазер сканн буюу Airborne Laserscanning (ALS) ба LiDAR (Light Detection and Ranging) хэмээх аргаар нисдэг тэргэнд байрлуулсан лазерийн төхөөрөмжийн тусламжтай хэмжилт хийж эртний хотын өндөр нарийвчлалтай зургийг шинээр хийсэн болно (Huettel, Erdenebat 2009). Улмаар 2018-2019 онд энэхүү дэвсгэр зургийг орчин үеийн хамгийн дэвшилтэт аргын дагуу дахин шинэчлэн боловсруулсан ба өмнөх судалгаагаар 25 орчим хавтгай дөрвөлжин километр хэмээн тооцоолж байсан Хар балгасын барилга байгууламж бүхий хэсэг 44 квадрат километр талбайг эзэлсэн асар том хот байсныг (Зураг 1) тогтоосон юм (Block-Berlitz et al. 2021, 3).

Хотын нарийвчилсан зураглалыг хийж хэмжилтийн цэг шугамуудыг байгуулсны дараа 2009 оны зунаас Монгол-Германы Орхон экспедиц Хар балгасан дахь малталт шинжилгээнийхээ ажлыг эхэлсэн юм. Малтлагын ажил эзэнт гүрний харш буюу сүмийн хот (Зураг 2) хэмээн судлаачдын тодорхойлдог давхар хэрэмт байгууламжийн дотор (HB1) хийгээд Ордон хотын (HB2) их хэрмийн доторх суварганы зүүн талын байгууламж, тэрчлэн цайзат хэрмийн зүүн урд буланд орших цитадель, хэрмийн гадна буй суварга маягийн жижиг байгууламж, хотын энгийн оршин суугчид сууж байсан байх магадлал бүхий дүүргийн зарим хэсгийг (HB3) малтан

судалж байна. Энэхүү илтгэлд эдгээрийн заримаас тодруулан өгүүлж сүүлийн үеийн археологийн судалгааны үр дүнг товч танилцуулахыг зорьсон болно.

Ордон хотоос урагш, түүнтэй өөрийн барилгын шугамаар зэрэгцээ байрлалтай, төв хэсэгтээ нэгэн их гол барилгатай, цогцолборынхоо баруун хойд хэсэгт жижиг жижиг туслах барилгуудтай, гадуураа давхар хэрмээр хүрээлэгдсэн байгууламж бий. Энэхүү байгууламжийн гол тэнхлэгийн харалдаа хоёр дахь хаалганы ар талд Уйгурын хаадад зориулан босгосон хятад, уйгур, согд гурван хэлээр бичсэн гэрэлт хөшөөний үлдэгдэл байдаг (Зураг 3-4). Зарим судлаач тус хөшөөний бичээст гарах түүхэн мэдээнд үндэслэж энд Манихейн шүтээний төв байсан болов уу гэсэн санал дэвшүүлсэн юм.

2010-2011 онд явуулсан шинжилгээний дүнд, уг байгууламж нь 24х48 м хэмжээтэй, сайтар шатаасан хөх тоосгоор өнгөлсөн, 2 м гаруй өндөр шаталсан довжоотой, гурван талдаа хаалгатай, боржин чулуун суурьтай олон багана бүхий нэгэн их танхимаас бүрдсэн, хийц хэлбэрийн хувьд нэлээд гоёмсог барилга байсан гэж тогтоосон байна. Үндсэн материал нь мод, шавар, түүхий тоосго байсан бөгөөд ханыг нь шавардаж дээр нь элдэв зураг хуар зурж чимэглэсэн байв. Барилгын зүүн ханын хойд хэсэгт өгсүүр шатны ором илэрсэн ба түүний суурийг хийхдээ шавар дэлдэн дагтаршуулж, гадаргууг өнгөлөн, гишгүүр гаргалгүй налуулан тэгшилж шатаасан тоосго, засмал боржин чулуу холилдуулан өрж зассан байжээ. Дээврийг ваараар хучиж нүүрэн талыг элдэв чимэглэлээр гоёж байсан агаад модон хашлагатай, вааран хавтангуудаар угсарч хийсэн бороо цасны ус зайлуулах хоолойн үлдэгдэл бас олдсон билээ.

Энэхүү барилгаас дээрхээс гадна түүхий тоосгон ханын үлдэгдэл, бадамлянхуа цэцгийн дүрстэй шавар чимэглэл, төмөр хадаас, харвуулын сумны зэв, тээрмийн чулуу, ногоон паалантай бүтэн ваар, Тан улсын (618-907) үеийн хятад зоос зэрэг онцлог олдвор олдсон байна. Барилгын бүтэц зохион

байгуулалт, олдворын байдлаас үзэхэд энд хүн тогтмол оршин сууж байсангүй, жил сарын тодорхой өдөр хуран цугларч ямар нэг үйл ажиллагаа явуулж байсан, сүм хийд буюу үүнтэй төстэй, олон нийтийн зориулалттай газар байсан бололтой.

Хар балгасын баруун ба баруун урд талаар дотроо барилгатай зэрэгцэж байрласан том жижиг янз бүрийн хэмжээ бүхий хэрмийн үлдэгдлүүд олон байдгийг судлаачид худалдаа, гар үйлдвэрлэлийн хороолол байсан дүүрэг болов уу хэмээн таамагладаг. Хотын энэхүү дүүрэгт орших 900х970 м хэмжээтэй томоохон хэрмийн хоёр газарт малтлага хийж хэрмийн үндсэн бүтэц, гол хаалганы зохион байгуулалт, барилгын үндсэн хийц маягийг тодруулсан юм. Шавар дэлдэж хийсэн уг хэрэм нь одоо нэлээд бүдгэрч элэгдсэн боловч хамгийн өндөр хэсэгтээ 0,8 м өндөр байна. Хэрмийг түүхий тоосгоор өнгөлж байсан ханын ул мөр зарим газар мэдэгдэнэ. Түүний зэрэгцээ шавар хэрмийг бат бэх болгохын тулд голд нь модон шургагнуудыг хөндлөнгөөр нь зэрэгцүүлэн бэхэлгээ хийсэн байдаг. Өнгөн хөрсөн дээр шууд байгуулсан энэхүү хэрмийн дотор талаар ус зайлуулах суваг маягийн зүйл байжээ.

Их хотын хойноос урагшаа үргэлжилсэн өргөн чөлөө маягийн их гудамжны баруун талд орших энэхүү дүүрэгт явуулсан судалгааны нэг нь уг хэрмийн гол хаалга байсан зүүн ханын тус газарт малтаж, түүний бүтэц, төлөвлөлтийг тодруулах судалгаа байсан юм. 2012 онд энэ газар 130 м² талбайд малтлага хийсний үр дүнд шороон хэрмийн үлдэц, хаалга байсныг гэрчлэх модон баганууд тулж байсан баганы суурь чулууд зэрэг хуучин тэнд хаалга байсантай холбоотой болохыг тогтоосон юм (Renners, Franken 2017, 19-58). Хар балгасын оршин суугчдын хороолол байсан уг дүүргээс 1200 гаруй жилийн өмнөх Монголын төв нутаг Орхоны хөндийн хотын амьдралын дүр төрхийг харуулах олдворууд багагүй олддог. Тухайлбал, 2012 оны хээрийн судалгааны үеэр, дотор нь халуун цог хийж халаагаад торго даавуу мэтийн зөөлөн

эдлэлийг индүүдэхэд хэрэглэдэг шанага мэт хэлбэртэй, урт бариултай хоёр ширмэн индүү олдсон нь Хятадын Тан улсын (618-907) үед холбогдох зүйл байжээ (Эрдэнэбат, Батбаяр 2013, 195-215).

Хар балгасын худалдаа, гар үйлдвэрлэлийн хороололд хийсэн нөгөө нэг малтлага нь энд оршин суугчдын аж амьдралын хэв төрх, оромж сууцны хийц маягийг тодруулж судлахад ихээхэн ач холбогдолтой байлаа. Уг хэрмийн дотор, баруун хойд буланд нь байрлах гадуураа хэрмээр хүрээлэгдсэн барилгын суурийг бүрэн хэмжээгээр малтаж гаргасан юм. Хэрэм нь 90х45 м хэмжээтэй, зүүн талдаа нэг хаалгатай. Малтлагаар барилгын суурийг цэвэрлэн гаргаж, дээврийг тулж байсан баганы суурь чулуу арван гурвыг олжээ. Эндээс гарсан хамгийн сонирхолтой олдвор нь шавраар хийсэн төрөл бүрийн сав суулга, элдэв тамга тэмдгээр чимэглэсэн дээврийн ваарнууд болно. Эдгээр сав суулгыг хүрдэн оньсон дээр үйлдсэн, жигд сайн шатаалттай, сайтар хольж нягтруулсан саарал шавраар хийсэн ба хээтэй, хээгүй янз бүр байсан нь тус тусдаа өөр зориулалттай юм. Хөндлөн зураастай зэрэгцээ шугам, дарж гаргасан хонхортой хөндлөн зураас, ороолдож сүлжилдсэн болон дугуйрсан гэх мэтийн олон хэлбэрийн хээг тусгай багажаар дарж гаргасан. Энэ нь Дундад Азийн нутгаас олддог сав суулгын хээтэй ижил байдгийг Уйгурын соёлд согд нарын нөлөө оролцоо их байснаар тайлбарлаж болох юм (Эрдэнэбат, Содномжамц 2017, 106-121).

Хар балгасын Ордон ба сүмийн дүүрэг нь хотынхоо зүүн хойд захад бий. Энэ нь тусгайлж барьсан цайзат хэрэмтэй бөгөөд цэрэг дайны зорилгоор цайзын ханыг тойруулан олон цонж, цамхаг барьсан байжээ. Уг цайзат хэрэм 360х404 метр хэмжээтэй. Үүний хэрмэн хана нэлээд нурсан боловч одоо арваад метр өндөр, зүүн урд буланд орших цитадель 12 м, хэрмийн төвд байсан том суварганы үлдэгдэл 14 м байна. Хэрмийн дээгүүр 14 цонж цамхгийн оромтой ба гурван талаасаа шуудуугаар хүрээлэгдсэн байдаг. Цайзат хэрмийн

үүдэнд түүнтэй залгаа өөр нэг томоохон хэрэм байдгийг судлаачид цэцэрлэгт хүрээлэн юм уу эсвэл агтны жүчээ, харуул манааны байр, айлчин гийчдийн саатан хүлээх газар байсан хэмээн үздэг бөгөөд хэрмийн дагуу хойд урд хоёр ханын гадна байдаг шавар үелүүлэн дэлдэж хийсэн жижиг байгууламжуудыг судлаачид суварганы үлдэгдэл хэмээн тайлбарладаг.

Ордон хотын их хэрмийн гаднах хамгаалалтын шуудууг малтахад 4 м өргөн, 2 м илүү гүн, ус гүйлгэх сувгийг нь банзан хашлагаар хүрээлж хамгаалсан зохион байгуулалттай байжээ. Модон хашлагын үлдэгдэл бүхэлдээ шатсанаас үзэхэд сувгаар ус урсахаа больж нэгэнт хуурайшсаны дараа гал түймэрт автан сөнөсөн нь илэрхий байв.

Цайзат хэрмийн доторх өндөр суварганы үлдэгдлийн хажууд буй хоёр барилгын суурийг малтахад үзэмжит чимэглэлтэй барилгын ор олдсон нь Уйгурын эзэнт гүрний чухал газар байжээ (Зураг 5). Хоорондоо нарийхан хүзүүвчээр холбоотой энэ хоёр барилга зохион байгуулалтын хувьд маш өвөрмөц байв. Өмнө талын барилга нь шороо шавар үелүүлэн дагтаршуулсан 3 метр орчим өндөр довжоон дээр байгуулсан танхим маягийн барилга байсан болох нь илэрхий болжээ. Мөн энэ барилгын сууриас 4x4 м хэмжээтэй модон жаазаар хүрээлсэн, улаан өнгөтэй шавар шалны хэсэг, шатаасан тоосго ашиглаж хийсэн хуучин замын үлдэгдэл илрэн гарчээ. Энэ барилгын дотроос тоосгон хавтан дээр зурсан жиргээ тоглоомын хөлөг, ногоон шар өнгөтэй шилэн хасаа нэлээд хэд олдсон байна (Эрдэнэбат, Батбаяр, Содномжамц 2012, 114-133). Үүний хойд талын барилга буюу их суваргын өмнөх байгууламж нь зузаан ханатай, хөх өнгийн дагтаршуулсан шавар шалтай бөгөөд нүүрэн талдаа хоорондоо 2 м орчим зайтай цувран байрласан 9 баганатай байжээ. Баганын боржин чулуун сууриудыг бадамлянхуа цэцгийн дэлбээ гаргаж сийлбэрлэсэн байв. Эндээс дундуураа халуун утаа гүйх хоолой бүхий зузаан шавар ханын үлдэгдэл, луун арслангийн толгойн дүрстэй шатны чулуун тулгуур, хээ чимэгтэй ханын

шаваасны хэсгүүд, нүүр ваар, тамга тэмдэг бүхий дээврийн ваар, малын яс, хүрэл болон төмөр эдлэлийн үлдэгдэл зэрэг олдвор гарсан болно (Daehne 2017).

Хар балгасан дахь цайзат хэрмийн зүүн урд буланд шавар, хайрга, элс шороо үелүүлэн дэлдэж хийсэн бараг 7 м өндөр 60х70 м орчим аварга том тавцан дээр байрлах зүүн болон урд талаасаа 12 м өндөр хадгалагдсан ордон хотын хэрмээр хамгаалагдсан байгууламжийг археологичид “цитадель” гэж нэрлэдэг. 2013-2018 онд цитаделийн зохион байгуулалтыг нарийвчлан судалж энд байсан барилгын цогцолборыг баримтжуулсан юм.

Энэхүү малтлага судалгаагаар цитаделийн баруун болон хойд талаас ордог хаалга үүдний зэрэгцээ түүн рүү өгсөж гарах тусгай шат бүхий тоосгоор өнгөлсөн тавцанг илрүүлэн олжээ (Зураг 7). Илэрсэн олдворын цогц байдлаас үзэхэд, хэрмийн баруун хаалгаар ороод цааш тусгай тоосгон замаар явж 0,7 м өндөр тавцан дээр байрлуулсан гурван гишгүүртэй жижгэвтэр шатанд тулж улмаар түүгээр дээш өгсөж цитадель хэмээх энэхүү байгууламж руу нэвтрэн орж гардаг байжээ. Эдгээр олдворын цогц байдал түүнийг хүрээлж байгаад дээрээс нь нурж унасан асар том шавар ханын нурангин дор байв. Эндээс модон банзаар шалласан шатны гишгүүр, модон жаазан хүрээнд ердийн шатаасан тоосгыг дээр дээрээс нь давхарлан өрөх маягаар хатавчийг нь өнгөлсөн хаалганы үлдэгдэл, бороо цасны ус зайлуулах суваг бүхий тоосгон зам зэрэг барилгын бүтэц зохион байгуулалтыг судлахад чухал ач холбогдолтой хэрэглэгдэхүүн олдсон юм (Franken, Erdenebat, Batbayar 2014, 355-372).

Хаалганы зохион байгуулалтаас гадна цитаделийн зүүн хэсэгт явуулсан малтлагаас монументаль архитектурын олон тооны үлдэгдэл илрэн гарсан (Зураг 6). Хүчтэй галд шатсан тоосго, дээврийн ваар голдуу бараг 4 м зузаан үнс нурангийг зайлуулан малтсаны дараа барилгын өрөө тасалгааны хэсгүүд илрэн гарсан. Өрөөний дотор талыг барилгын дээврийг тулж байсан гурван эгнээ баганын суурь

чулуу зааглан хуваана. Эдгээрийн онцлог байдал гэвэл, төвийн хэсэгт байрласан бөгөөд дээвэр нурууны хамгийн их даралтыг тулах хүнд даацын баганын сууриудыг маш зузаан бат бөх чулуугаар ихээхэн ур гарган хийж, харин зах хөвөөгөөр байрлах баганын сууриудыг нимгэвтэр чулуугаар хийсэн нь цөм анхны байрандаа хадгалагдаж үлдсэн ажээ.

Баганы суурь чулууны хооронд илэрсэн шалны төвшинд хөх саарал өнгийн шавар зуурмаг мэдэгдэх бөгөөд барилгын дотор талын өрөө тасалгаануудыг шатаасан хөх тоосгоор хоёр давхарлаж шалласан байжээ. Барилгын шавар ханыг хоёр талаас нь хашсан дүнзэн баганын үлдэгдэл малтлагын үед биет байдлаар цөөн тоотой гарсан ч гэсэн, модон багана нь шатахад үлдэж хоцорсон хоосон ормууд нь шавар ханан дээр тун сайн хадгалагдаж үлдсэн байв. Энд хадгалагдсан олдворын цогц байдлыг үзэхэд, шавар ханыг бэхэлсэн багануудыг гурав болон таваар нь хэсэгчлэн эгнүүлж хооронд нь тодорхой зайнд нарийн эрэмбэ дараатай байрлуулсан байжээ. Барилгын хана барих энэхүү өвөрмөц технологи нь Хар Балгасын энэ хэсгийн барилга байгууламж хэдий үеийн, аль газрын уран барилгын хийц төлөвлөлтөөр баригдсан асуудлыг тодруулахад ихээхэн чухал хэрэглэгдэхүүн болох нь эргэлзээгүй.

Барилгын өрөөг заагласан ханын зохион байгуулалтууд 1-3 м өндөр хадгалагдсан бөгөөд хийсэн байдлаараа өөр хоорондоо ялгаатай байна. Шавар үелүүлэн дэлдэж хийсэн зузаан ханын дотор ба гадна талыг модон баганаар бэхлэж дээрээс нь шавраар шавж чимэглэл зурж байсан ором мэдэгдэж байв. Ханыг ингэж хосолмол байдлаар хийснээр томоохон барилгын дээвэр нурууны эд ангиудыг холбож тогтоох ба нүсэр хүнд дээврийг тулах даацыг сайжруулахад чухал нөлөөтэй болжээ. Энэхүү барилгын ханын зузаан, хадгалагдаж үлдсэн өндөр, баганы суурийг хийж урласан байдал, өрөө тасалгааны хэмжээ зэрэг уран барилгын бүрдэл хэсгүүд нь бүхэлдээ Хар балгаст одоо хүртэл мэдэгдсэн барилгуудынхаас нэн онцлог юм. Ялангуяа сүрлэг том

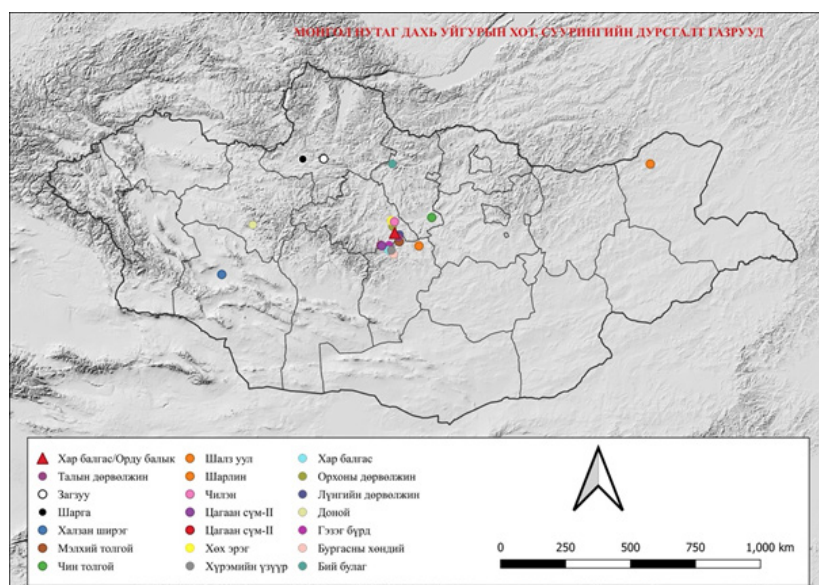
байдал, барилгын бүрдэл хэсгүүдийн өвөрмөц байдал нь энэ барилга ямар нэгэн онцгой үүрэгтэй байсныг илтгэн харуулна. Тэрчлэн эндээс гарсан цөөн тооны олдворууд ч гэсэн иймэрхүү сэтгэгдэл төрүүлж байна.

Барилгын хэрэглэгдэхүүн болох шатаасан болон түүхий тоосго, модон хийцийн үлдэгдэл, янз бүрийн төмөр хадаас, дээврийн нөмрөг ба тосгуур ваар, шавар сав суулганы хагархай, дээврийн чимэглэл болох хэдэн төрлийн хээтэй нүүр ваар (Эрдэнэбат, Содномжамц 2016, 73-84), нэн ялангуяа байшин барилгын нуруу, дээврийн хэсэгт муу муухай бүхнээс хамгаалахыг бэлгэдэн байрлуулдаг домгийн амьтны шавар баримал дүрсийн үлдэгдэл (Батбаяр 2019, 95-96), өнгийн будаг бүхий ханын шаваас, сийлбэртэй ясан чимэглэлийн хугархай, төмөр сөргөө, харвуулын сумны зэв, гантиг чулуун самбарт сийлж бичсэн хятад бичээстэй хаадын цол өргөмжлөх бичиг (Содномжамц нар 2023, 111-123), элдэв янзын тамга тэмдэгтэй дээврийн ваарны хагархай, цэцгэн толгой бүхий алтан шармал зэс хадаас, зэс цэцгэн чимэглэл, маш гоёмсог хээ чимэгтэй жижигхэн чулуун тулгуур зэрэг онцлох эд өлгийн зүйлс олдсон юм (Franken, Rohland, Erdenebat 2017, 385-408).

Цайзат хэрмийн зүүн урд булан дээрх энэхүү барилгын чуулбар нь голдоо задгай хүрээтэй, түүний гол төв хэсэгт гүний худагтай байсныг 2018 онд бүрэн малтаж баримтжуулав (Зураг 8). Уг худгийн доторлогооны чулуун өрлөг, модон хийц бүтцүүд нь огт хөндөгдөөгүй бүрэн бүтнээрээ хадгалагдан үлдсэн төдийгүй 12 м гүн ёроолд нь хүрэхэд устайгаа байсан нь гайхалтай. Зургаан талтай чулуун хашлагын тал бүрийн хана нь яг адилхан, амсраас эхлээд хамгийн доод давхарлиг хүртэл ижилхэн арга зарчмаар өрсөн, нийт 12 үе өрлөгтэй. Энэ худаг цаг тутамд 1300 литр орчим буюу хоногт 30 гаруй тонн ус гаргах хүчин чадалтай байжээ. Мөн худгийн ёроолоос том хүрэл хонх, алтадсан төмөр цоож, гантиг чулуун арслангийн хугархай, ургамлын дүрсээр хээлсэн чий будагтай модон шонгийн хугархай, бүтэн

ваар сав зэрэг ховор нандин олдворууд (Зураг 9-10) гарсан юм (Franken, Rohland, Erdenebat, Batbayar 2019, 136-145).

Түүнээс гадна Уйгурын нийслэлийн ойролцоох Олон дов зэрэг газар орших хотын оршин суугчдын булш оршуулгыг малтан судалж тэр үеийн эдийн боловсролын дурсгалын зэрэгцээ, 840 онд Хар балгасыг Енисейн хиргисүүд довтлон шатаасны дараа уйгурууд Орхоны хөндийг орхин баруун зүг нүүдэллэсэн гэх түүх бичлэгийн хуучин үзэл баримтлалыг эргэн харах хэмжээний баримт хэрэглэгдэхүүнийг илрүүлэн судалж байна (Эрдэнэбат нар 2011, 146-185).

Зураг 1. Монгол нутаг дахь Уйгурын хот суурингийн дурсгалт газруудын байршил хариулсан

Зураг 2. *Ордубалык буюу Хар балгасын Ордон хотын байдал*

Зураг 3. *Хар балгасын Орхоны түрэг, согд, нангиад гурван хэлээрх бичээстэй аварга том гэрэлт хөшөөний оройн хэсэг*

Зураг 4. Уйгурын нийслэл Хар балгасын «Ордон хот»-ыг сэргээн төсөөлсөн 3D зураг

Зураг 5. Хар балгасын Ордон хотын суваргын өмнөх 9 баганатай барилгын малтлага

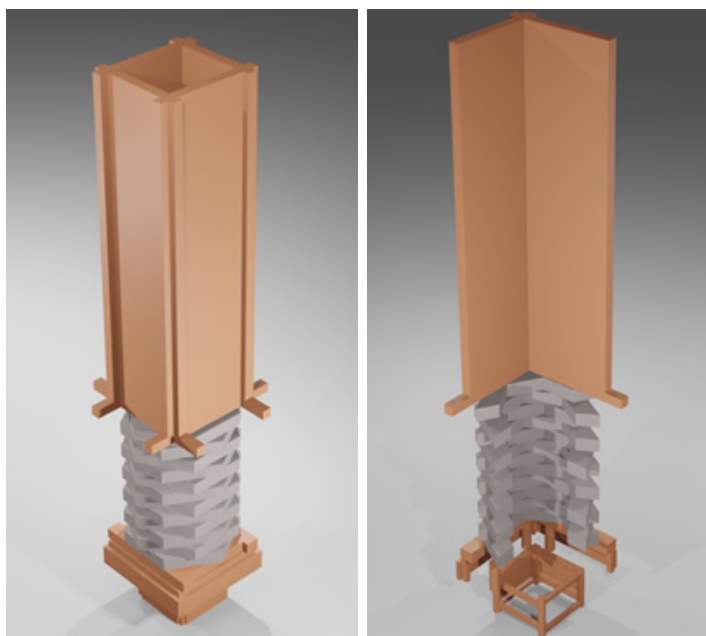
Зураг 6. Хар балгасын Ордон хотын цитадель дээрх арилгын малтлага

Зураг 7. Хар балгасын Ордон хотын цитаделийн баруун хаалганы

Зураг 8. Хар балгасын Ордон хотын цитадель дээрх худгийн малтлага

Зураг 9. Археологийн судалгаанд үндэслэн худгийн хийц бүтцийг нэхэн сэргээсэн байдал.

Зураг 10. Хар балгасын Ордон хотын чулуун дэртэй худгийн ёроолоос шавар ваарнууд илэрч буй байдал

Зураг 11. Хар балгасын Ордон хотын худгаас олдсон зарим эд зүйлс: Нангуад бичигтэй чулууны хугархай, вааран савнууд, хүрэл хонх

Ном зүй

- Батбаяр Т. Мэлхий толгойн дурсгалын он цагийн асуудалд. // *Studia Archaeologica*. Tom. XXXVIII, Fasc. 9, УБ., 2019: 94-103
- Мөнхтулга Р. Түрэг, Уйгурын эдийн ба утга соёл. – Монголын эртний түүх. IV боть: Түрэг, Уйгур. Ботийн редактор А.Энхтөр, УБ., 2017: 226-239
- Содномжамц Д., Эрдэнэбат У., Франкен., Батбаяр Т., Рооланд Х. Хар балгасаас олдсон Уйгур хаадын цол өргөмжлөх бичиг. // *Mongolian Journal of Anthropology, Archaeology and Ethnology*. Vol. 12, № 1 (590), УБ., 2023: 111-123
- Эрдэнэбат У., Батбаяр Т. Хар балгасын оршин суугчдад холбогдох шинэ олдворууд (Археологийн даавуу, зөөлөн эдлэлийн судалгааны хэрэглэгдэхүүн). // *Studia Archaeologica*. Tom. XXXIII, Fasc. 13, УБ., 2013:195-215
- Эрдэнэбат У., Батбаяр Т., Содномжамц Д. Хар балгасаас олдсон хөлөгт тоглоом. // *Mongolian Journal of Anthropology, Archaeology and Ethnology*. Vol. 7, № 1 (378), УБ., 2012: 114-133
- Эрдэнэбат У., Батбаяр Т., Содномжамц Д. Хар балгасаас олдсон хөлөгт тоглоом. // *Mongolian Journal of Anthropology, Archaeology and Ethnology*. Vol. 7, № 1 (378), УБ., 2012: 114-133.
- Эрдэнэбат У., Содномжамц Д. Уйгурын Хар балгасаас олдсон нүүр ваарны төрөл, хээ чимэглэлийн тухай. // *Mongolian Journal of Anthropology, Archaeology and Ethnology*. Vol. 9, № 1 (471), УБ., 2016: 73-84.
- Эрдэнэбат У., Содномжамц Д. Уйгурын шавар савны төрөл, хээ чимэглэлийн судалгааны зарим асуудалд (Хар балгасын түүвэр олдворын жишээн дээр). // Нүүдэлчдийн өв судлал. Tom. XVIII-II, Fasc.10, УБ., 2017: 106-121
- Block-Berlitz M., Dücke B., Rohland H., Franken C., Suchowska P., Batbayar T., Erdenebat U. Area-Optimized, Rapid UAV-Borne Recording of Medieval Heritage in Central Asia. // *Journal of Field Archaeology*, Taylor & Francis, 2021: 1-15, DOI 10.1080/00934690.2021.2007661
- Daehne B. Karabalgasun – Stadt der Nomaden. Die archaeologischen Ausgrabungen in der fruehuigurischen Hauptstadt 2009-2011. // *Forschungen zur Archaeologie Aussereuropaeischer Kulturen*, Bd. 14. Reichert Verlag, Wiesbaden, 2017
- Drompp M.R. Breaking the Orkhon Tradition: Kirghiz Adherence to the Yenisei Region after A.D. 840. // *Journal of the American Oriental Society*, Vol. 119, No. 3 (Jul.-Sept., 1999): 390-403
- Franken C., Erdenebat U., Batbayar T. Erste Ergebnisse der Grabungen des Jahres 2013 in Karabalgasun und Karakorum/Mongolei. // *Zeitschrift fuer Archaeologie Aussereuropaeischer Kulturen*, Bd 6, Reichert Verlag, Wiesbaden, 2014: 355-372
- Franken C., Rohland H., Erdenebat U. Aktuelle Ergebnisse der archaeologischen Forschungen in den spaetnomadischen Stadtanlagen Karabalgasun und Karakorum im mongolischen Orkhontal. // *Zeitschrift fuer Archaeologie Aussereuropaeischer Kulturen*, Bd. 7, Reichert Verlag, Wiesbaden, 2017: 385-408

- Franken F., Rohland H., Erdenebat U., Batbayar T. Karabalgasun – The Uyghur capital in the Orkhon Valley, Mongolia. // Excavated Worlds: 40 years of archaeological research on four continents. Commission for the Archaeology of Non-European Cultures. Deutsches Archaeologisches Institut, KAAK, 2019: 136-145
- Huettel H.-G., Erdenebat U. Karabalgasun and Karakorum – Two late nomadic urban settlements in the Orkhon Valley. Archaeological excavation and Research of the German Archaeological Institute (DAI) and the Mongolian Academy of Sciences 2000-2009. УБ., 2009
- Minorsky V. Tamim ibn Bahr's Journey to the Uyghurs. // Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London, 1948, Vol. 12, No. 2: 275-305
- Renners H., Franken C. Ein Stadttor in Karabalgasun – historische Einordnung und archaologische Ergebnisse. // Zeitschrift fuer Archaeologie Ausereuropaeischer Kulturen, Bd. 7, Reichert Verlag, Wiesbaden, 2017: 19-58

BAYBALIK'TAN ORDUBALIK'A: MOĞOLİSTAN'DAKİ UYGUR ŞEHİRLERİ ÜZERİNE YENİ ARAŞTIRMALAR, BULGULAR VE TASAVVURLARI

Prof. Dr. Erdenebold LKHAGVASUREN

Moğolistan Bilim ve Teknik Üniversitesi

İşletme ve Beşeri Bilimler Fakültesi

E-posta: erdene_ethnology@yahoo.com

Çev. Asuman BAŞ

İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi

Sosyal ve Beşerî Bilimler Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü

E-posta: asuman.bas@ikc.edu.tr

ORC-ID: 0000-0003-1508-0624

Tarihte Uygurların atalarına ilişkin bilgiler ilk olarak MÖ 3. yüzyılda kayıtlara geçmiş olup bunlara Ding-lin², Dili, Tele³ gibi adlar verilmiştir. Ayrıca yüksek tekerlekli arabalar kullandıkları için onlara Gaoguy⁴ (yüksek arabacılar) da denmiştir. 5. yüzyıldan itibaren Huihe, Oyhor ve Uygur isimleriyle tarihe geçen Uygurlar, 8. yüzyılın ortalarından 9. yüzyılın ortalarına kadar, bugünkü Moğolistan topraklarında merkezlenmiş bir devlet kurup varlıklarını sürdürmüşlerdir. Ancak Uygurlar, 9. yüzyılın ortalarında Yenisey Kırgızları tarafından mağlup edildikten sonra Orta ve Doğu Asya'daki komşu ülkelere

[1] Bu makale yazarın izniyle çevrilmiş ve orijinal metinle birlikte yayıma hazırlanmıştır. Eserin Moğolca orijinali, Türkçe çevirisinin hemen ardından sunulmuştur.

[2] ÇN. Tieng-lieng

[3] ÇN. Tiele

[4] ÇN. Gaoche

dağılmışlardır. Uygur Kağanlığı'nın temel nüfusunu oluşturan Tele gibi boylar da günümüzdeki Turfan ve Doğu Türkistan topraklarına göç ederek buralara yerleşmişlerdir. Bugünkü Moğolistan sınırlarında yaşamış eski Uygurlardan kalma tarihî ve kültürel eserlere, bu topraklarda sıkça rastlanmaktadır. Bu eserlerin bir kısmı, onların inşa edip yerleşim kurdukları şehirlerin kalıntılarıdır. Eski Uygurların kurdukları şehir ve yerleşimler, İç Asya göçebelerinin genel şehir ve yerleşim tarzına uygun olmakla birlikte şehir planlaması ve mimari açılardan kendine özgü bazı özelliklere sahiptir. Ayrıca eski Uygur şehirleri ve yerleşimleri, işlevleri ve amaçları açısından birtakım farklılıklara sahiptir. Bu durum, Uygurların şehir ve yerleşimlerini belirli hedefler doğrultusunda inşa ettiklerini ve şehir planlamalarını bu hedeflere uygun şekilde düzenlediklerini göstermektedir. Bugünkü Moğolistan topraklarında, eski Uygurlara ait 20'den fazla şehir ve yerleşim yeri keşfedilmiş durumdadır. Biybulak (Baybalık), Burgasın Höndiyn Balgas, Gezeg Burdiyn Balgas, Lüng Dörvöljini, Orhon Dörvöljini, Karabalgasun (Ordubalık), Haratın Balgas 1-7, Hürmiyn Üzüüriyn Herem, Höh Ergiyn Balgas, Tsagaan Sumiyn Balgas 1-2, Çilen Balgas, Şalz Dağı'nın toprak surları ve Şarilangiyn Herem bunlar arasında sayılabilir. Bu yerlerin çoğu, Orhon Vadisi'nde ve Orhon Nehri'ne akan nehirlerin kıyısında yer almaktadır (Oçir, 2020). Bu da Orhun Vadisi'nin göçebeler tarihinde stratejik açıdan önemli bir bölge olduğunu göstermektedir. Ancak Uygur Kağanlığı Dönemi'nde, bugünkü Moğolistan sınırları dışında kalan veya Moğolistan'ın kuzeyine yakın bölgelerde inşa edilmiş olan başka şehirler de bulunmaktadır. Rusya'nın Tuva bölgesinde ortaya çıkartılan Porbajın (Kahverengi Yapı), Şagonar 1, 2, 3, 4; Bajın Alak vb. 20'ye yakın şehir ve yerleşim bölgesi gibi (Kızlasov 1969; Tulus, 2014).

Orta Asya'da ortaya çıkan ve gelişen göçebe devletler, bölgenin doğal ve coğrafi özellikleri nedeniyle Hangay Dağları ve Orhun Havzası çevresinde yoğunlaşmıştır. Orhun Vadisi,

göçebeler ve çobanlar için elverişli otlaklar, sulak alanlar ve meralar barındıran bir bölgedir. Türkler ve Uygurlar, ortaya çıktıkları ilk yerlerden Hangay Dağları'na ve Orhun Vadisi'ne göç ederek burada göçebe hayvancılıkla uğraşmış, aynı zamanda toprağı işlemeye başlayarak yerleşim alanları kurmuşlardır.

Uygur şehir ve yerleşimlerinin yapısı ve düzeni:

Moğolistan topraklarında bulunan Uygur Dönemi'ne ait şehir ve yerleşimlerin büyük bir kısmı, Orhun Nehri Vadisi ve ona katılan küçük nehirlerin çevresinde yer almaktadır. Uygur şehir ve yerleşimleri farklı işlev ve amaçlarla inşa edilmiştir. Bu amaçlardan dolayı da şehirlerin planları birbirinden farklıdır. Bugünkü Moğolistan topraklarında ortaya çıkartılan Uygur şehir ve yerleşimlerini, işlev ve şehir planlamalarına göre birkaç kategoriye ayırmak mümkündür. Araştırmanın kapsamına dâhil edilen şehir ve yerleşimlerin yanı sıra bölgede kazı çalışmaları yapılan alanların yapısı ve düzeni incelendiğinde bunların birkaç kategoriye ayrılabilceğı görölmektedir:

- Devlet merkezi olarak inşa edilmiş büyük şehirler
- Soyluların sarayları (kışlak ve yazlıklar)
- Tarım alanlarındaki yerleşimler
- Anıt külliye ve ibadet alanları gibi pek çok çok türü vardır.

Devlet merkezi olarak inşa edilmiş büyük şehirler:

Büyük şehirler, yoğun nüfuslu kalıcı yerleşim alanlarıydı ve siyasi, ekonomik, ticari, dinî merkezler olarak önemli bir rol üstleniyorlardı. Karabalgasun (Ordu Balık), Biybulak (Baybalık) ve Çilen Balgas gibi şehirler bu gruba örnek teşkil etmektedir. Söz konusu şehirler, diğer yerleşim bölgelerinden daha büyüktür ve bazılarının uydu bölgeleri vardır.

Uygur Dönemi'ne ait büyük şehirler, kare planlı büyük bir surla başlar. Bu surun içinde, batıdan doğuya doğru

uzanan 1-2 sokak oluşturulur ve bu sokakların her iki yanında, birbirinden kerpiç duvarlarla ayrılmış alanlarda, binalar inşa edilmiş olur. Ayrıca, bu tür şehirlerde ana büyük surun tam arkasında ve önünde, *çih*⁵ adı verilen, büyük sura bitişik yarım daire veya kare şeklindeki yapılar yer alır. Bu *çih* denilen yapı, dışarıdan buraya girişi ve buradan ana sura geçişi sağlayan özel kapılara sahip olacak şekilde tasarlanıp inşa edilmiştir. Ayrıca, kare planlı büyük surun kuzeydoğu ve güneydoğu köşelerinden doğuya doğru uzatılarak inşa edilen uzun dikdörtgen planlı alçak kerpiç bir sur da bu yapılara dâhildir ve bu kerpiç sur, batıdan doğuya doğru uzanan bir sokağa sahiptir. Sokağın iki tarafında, alçak toprak surlarla çevrili küçük yapılar bulunmaktadır.

Bu yapı düzeni, eski dönemlerde Moğol topraklarında yaşayan Uygurlara ait şehir mimarisinin ve planlamasının karakteristik özelliklerini yansıtmaktadır. Söz konusu yapı düzenine ait şehirler arasında Karabalgasun (Ordu Balık)'un yüksek çamur duvarlı orta kısmı ile Çilen Balgas, Tsagaan Sümiyn Balgas ve Hedun (Çin Tolgoyn Balgas) yer almaktadır. Bu şehirlere ait ana surların içinde, o şehrin sahiplerinin ya da siyasi, askeri ve muhtemelen dinî otoritelerinin oturduğu anlaşılmaktadır. Ana surdan doğuya doğru inşa edilen alçak surun içinde ise yukarıda bahsedilen otoritelere, soylulara hizmet eden düşük rütbeli memurlar ile diğer hizmetlilerin yaşadığı düşünülmektedir. Bu tür bir düzenlemeye sahip şehirlerin, ana sura ait doğu kapısı (*çih*) genellikle soyluların giriş çıkışları için kullanılırken batı kapısı (*çih*) acil durumlarda şehrin sahiplerinin veya özel misafirlerinin giriş çıkışları için tasarlanmıştır.

İçinde yapı bulunsun ya da bulunmasın bazı şehirler, planlama açısından basit ve kolay bir düzenlemeye sahiptir. Bu şehirlerin sur kapıları her zaman doğu yönünde olsa da

[5] ÇN. *Çih* (чух), Moğolcada "kulak" anlamına gelir. Moğol arkeolojisinde bu yapıların "kulak" olarak adlandırılmasının nedeni, şekillerinin yukarıdan kulağı andırmasıdır.

bunlar büyük şehirlerdeki gibi *çih* adı verilen özel bir yapıya sahip değildir. İlgili yerleşimler, şehir planlaması açısından, giriş yönü itibarıyla daha önce bahsedilen büyük şehirlerle benzerlik göstermektedir. Ana surun içinde belirgin bir şekilde çıkışı sağlayan büyük bir sokak yoktur. Surlarının kapısı güneye bakan ve ayrıca ek suru olmayan Uygur şehirleri de bulunmaktadır. Bu tür şehirler planlama açısından, bahsedilen diğer şehirlerden farklıdır. Bunlardan biri Biybulag (Baybalık)'tır. Biybulag (Baybalık), Uygurların Moğolistan topraklarında inşa ettiği şehirler arasında kendine özgü bir planlama tarzına sahiptir. Bazı kaynaklar, bu şehirde çok sayıda Çin ve Soğd tüccarın yaşadığını belirtmektedir. Şehrin düzen ve mimarisinde, yabancı kültürlerin etkisi söz konusudur.

Soyluların sarayları (kışlak ve yazlıklar): Karabalgasun gibi büyük şehirlerin yanı sıra kış aylarında kullanıldığı düşünülen birkaç şehir kalıntısı da mevcuttur: Gezeg Bürdiyn Balgas, Burgasni Höndiyn Dörvöljin ve Tsagaan Sumiyn Balgas-1 gibi. Bunlar, Orhun Nehri'nin kollarından birinin başlangıcında, korunaklı dağ eteklerinde yer almaktadır. Bu küçük şehirlerin doğuya bakan kapıları vardır. Surun merkezinde birçok yapı bulunur ve kuzey, batı ve doğu duvarlarına bitişik başka yapılar söz konusudur. Merkezdeki yapı soylular için ayrılmış olup çevresindeki binalarda yakın hizmetkârlar ve diğer insanlar konaklamış olmalıdır. Bu yerleşimler, Tsagaan Sümiyn Balgas 1; Karabalgasun gibi şehirlerle yapı ve düzen bakımından benzerlik göstermektedir. Ancak, boyutlarının daha küçük olması, bu yerlerin soyluların veya hanların kışlık ikametgahı olarak kullanılmış olabileceğini düşündürmektedir. Bununla birlikte, Orhun Vadisi'nde yaz aylarında dinlenme amacıyla kullanılan, belirli bir özel işlevi olmayan yerleşimlere de rastlanmaktadır: Hürmiyn Üzüriyn Dörvöljin, Şarlingiyn Herem, Orhon Dörvöljini ve Tsagaan Sumiyn Balgas-2 gibi. Bu tür yerleşimler boyut olarak küçüktür ve genellikle, toprak

surların içinde, az sayıda küçük yapılara sahiptirler. Surların içinde bazen *ger*⁶ ve çadır benzeri geçici göçebe yerleşimlerin inşa edildiği izlenimi oluşmaktadır. Bu yerleşimlerin çoğunlukla yüksek, su kaynaklarına yakın ve serin alanlarda yer aldığı görülmektedir. Örneğin Hürmiyn Üzüüriyn Dörvöljin, Orhun Nehri'nin güney kıyısında yer almaktadır ve buranın yaklaşık 20 km uzağında, Burgasni Höndiyn Balgas'ta konumlandırılan dörtgen şekilli kışlak bulunmaktadır. Bu da soyluların kışlak ve yazlıklarının birbirine yakın olduğunu göstermektedir.

Tarım alanlarındaki yerleşimler: Başkent Karabalgasun ve çevresindeki diğer uydu şehirlerin yakınında tahıl ve sebze yetiştiricilerinin yerleşimleri de bulunmaktadır. Bu tür yerleşim alanlarının bazıları, Karabalgasun gibi büyük şehirlerin çevresindeki bölgelerde yer almaktadır. Bunların etrafında, tahıl işlemek için kullanılan taşlar ve tarım yapıldığına dair bazı izler vardır. Söz konusu bölgelerde özellikle sebze yetiştirmeye elverişli, alçak, nemli ve su bakımından zengin alanlar mevcuttur. Örneğin, Karabalgasun (Ordubalık)'un çevresindeki bazı bölgelerde ve Jarantayn Nehri boyunca yer alan Haraatın Balgas ve Çilen Balgas gibi yerleşim alanlarının yakınında tespit edilen küçük şehir kalıntıları ile Tamirin Ulaan Hoşuu, Höh Ergiyn Balgas çevresinde tahıl işlemek için kullanılan taşların bulunması, büyük şehirlerin yakınında sebze yetiştiriciliğiyle uğraşan toplulukların yaşadığını göstermektedir.

Tarımla uğraşanların yerleşimleri, boyut olarak diğer yerleşimlerden küçüktür ve surlarının içinde birkaç bina kalıntısı bulunmaktadır. Örneğin, Karabalgasun'un kuzeyinde, Jarantayn Nehri çevresinde ortaya çıkarılan Haraat yerleşimleri, Uygur şehir yapısının temel özelliklerini taşır; güneydoğu yönüne bakan kapıları vardır ve surların içinde Karabalgasun ve *Dörvöljinler*'de bulunan yapı malzemelerine rastlanmaktadır.

[6] ÇN. Türklerde *yurt* olarak adlandırılan bu yapı, göçebe toplulukların barınma amacıyla kullandığı geleneksel bir çadır türüdür. Özellikle Moğol ve Orta Asya bozkır kültüründe yaygın bir barınak şeklidir. Moğolcada "ev" anlamına gelen *ger*, göçebe yaşam tarzına uygun olarak tasarlanmış, kolay taşınır hızlı kurulabilen bir yapıdır.

Anıt külliye ve ibadet yapıları: Uygur Dönemi'ne ait kalıntılar arasında kağanlar, soylular ve zengin kişiler için inşa edilmiş tören alanları ve mezar yapıları bulunmaktadır. Örneğin, Bulgan ilinin Sayhan ve Arhangay ilinin Hayrhan Sum sınırlarında bulunan Mogoyın Şine Us ile Övörhangay ilinin Bat-Ölzi Sum bölgesindeki Karabalgasun kalıntıları bunlara örnek olarak verilebilir. Bahsedilen Mogoyın Şine Us kalıntısının, Uygur hükümdarı Moyunçur Kağan'a adanmış bir tapınak alanı olduğu Şine Us Yazıtından açıkça anlaşılmaktadır. Mogoyın Şine Us kalıntısından yaklaşık 500 metre kuzeyde, taşlarla örtülmüş dairesel bir yapı yer almaktadır. Yerel halk bu iki kalıntının kağan ve katun için yapıldığını rivayet etmektedir. Ayrıca, bu iki kalıntının tam 5 km kuzeyinde, Örgööt adlı dağın zirvesinde toprak katmanlarıyla inşa edilmiş bir yapı bulunmaktadır. Araştırmacılar bu yapının Moyunçur Kağan'ın mezarı olabileceğini düşünmektedir (Oçir ve Urtnasan, 2015).

Defin ve adak yapıları: Eski göçebe toplumların nadir arkeolojik kalıntılarında biri olan Uygur mezar anıtları; Uygurların yapı, mimari ve inşaat becerilerinin bir örneğini sunmaktadır. Uygurların mezar anıtları, dışarıdan dörtgen bir düzene sahip olup toprakla örtülüdür. Yerel halk, toprak yığınlarının şeklinden dolayı bu mezar anıtlarına *Dörvöljin* yani "Dörtgen" adını vermiştir.

Dörvöljinler, Orhun Nehri Vadisi'ndeki dağ geçitlerinde ve bazı tepe noktalarında gruplar hâlinde inşa edilmiştir. Her bir grup, muhtemelen bir kabile veya aile mezarlığıdır. Uygur Kağanlığı Dönemi'nin tamamında bu dörtgen mezar yapılarının inşasına devam edildiği anlaşılmaktadır.

Dörvöljinlerin mevcut dağılımına bakıldığında, bu mezar anıtlarının Uygur Kağanlığı'nın mevcut tüm topraklarına yayılmadığı; daha çok belirli bir bölgeyle sınırlı kaldığı anlaşılmaktadır. Araştırmalarda tespit edilen tüm *Dörvöljinler*

Orhun Vadisi'nde yer almaktadır. Bu bölgede günümüze kadar 50'den fazla *Dörvöljin* tespit edilmiştir. Bu toplu *Dörvöljin*ler genellikle doğuya bakan yamaçlarda, sabah güneşini ilk gören, rüzgâra kapalı yerlere inşa edilmiştir; bu da *Dörvöljin*lerin konumunun kendine has bir özelliği olarak öne çıkmaktadır.

2005-2011 yılları arasında Moğol-Çin ortak araştırma grubunun arkeologları, Orhun Vadisi'nde yer alan kağanlık ailesine ait anıt mezarları -*Dörvöljini*- kazarak Uygur aristokrasisinin mezar ve defin ritüellerini aydınlatacak kanıtlar toplamış ve bunların soylu ve varlıklı kişiler için yapılmış anıtlar olduğunu belirtmiştir (Oçir, Odbaatar ve diğerleri, 2015).

Dörvöljin olarak bilinen anıtlar, Arhangay ilinin Hotont Sum bölgesi ile Bulgan ilinin Büreg Hangay Sum bölgesine dağılmış durumda yer almaktadır. Anıt mezarların surları içinde birkaç yapı bulunmaktadır. 659 yılında yazılan *Beishi* adlı eserde bu mezar yapılarıyla ilgili olarak "Onlar mezarın üzerine bir yapı inşa eder, içine ölen kişinin suretini çizer ve onun hayattayken katıldığı savaşları tasvir ederler." denmektedir. *Dörvöljin*'lerde sürekli gözlemlenen ortak bir özellik, surların içinde yapı kalıntılarının korunmuş olmasıdır. 2006-2011 yılları arasında kazılan yedi *Dörvöljin*in yüzde 57,2'sinde mezar odası bulunmuş, geri kalan yüzde 42,8'inde ise özel bir mezar yapısı bulunmamıştır. Hundın Hooloy'daki 3 ve 5 numaralı *Dörvöljin*ler ile Hircisiyn Hooloy'daki 6. *Dörvöljin*inde mezar odası yoktur. Bu *Dörvöljin*ler diğerlerinden daha küçük olsalar da dış düzenleme açısından bir farklılık göstermezler.

Araştırmalar sırasında mezar odalarının; *Dörvöljin*in surları içinde, ana höyüğün içinde veya çevresinde yer aldığı belirlenmiştir. Mezar odasının ana höyüğün batısına, kuzeybatısına ve kuzeyine yerleştirilmesi daha yaygın bir gelenek olarak öne çıkmaktadır.

Dörvöljin mezar odaları, Moğolistan'da Uygur Dönemi'nde inşa edilmiş olup birçok insanın emek ve zamanını gerektiren büyük çaplı bir çalışmayla yapılmıştır. Mezar odalarına yaş ayrımı olmaksızın yaşlı, orta yaşlı ve küçük çocuklar ile kadın ve erkekler birlikte defnedilmiştir. Bu kişilerin soylu, bey veya varlıklı sınıfa ait oldukları düşünülmektedir. Değerli eşyalarla birlikte gömüldükleri için hırsızlar her şeyi talan etmiştir. Hulhiyn Am'ın 1. *Dörvöljin*inde 6 mezar odası bulunmaktadır ve bunların aynı anda yapılmadığı C-14 yöntemiyle yapılan tarihlendirme sonuçlarından anlaşılmaktadır. Ölümler gerçekleştikçe aynı aileden kişiler aynı *Dörvöljine* defnedilmeye devam edilmiş olmalıdır. Bu durum, yapıların bir aile mezarlığı olarak kullanılmış olabileceğini düşündürmektedir.

Mezarlara eşlik eden eşyaların hepsi ayrı bir anlam taşımaktadır. Bunlar, özellikle dinî ve sembolik ritüelleri yansıtmakla birlikte, aynı zamanda dünya görüşünü de ifade etmektedirler. *Dörvöljin* mezar odalarından elde edilen buluntular, o dönemin etnik gruplarının geleneklerini, kültürlerini, ekonomik yapılarını, dış ilişkilerini ve inançlarını tanımamıza olanak sağlayan somut materyallerdir. Bu nedenle toplumsal ve ekonomik araştırmalar açısından büyük önem taşımaktadırlar. Ayrıca bu buluntular, kişilerin yaşını, cinsiyetini, statüsünü ve toplumdaki yerini yansıtmaları açısından toplumsal hiyerarşiyi gözler önüne sermektedirler.

Uygur mezarları, duvar resimlerine ve *stupa* şeklinde basamaklı yapılara sahip olmaları gibi kendine has özellikler taşır. Uygurlar, 9. yüzyılda Moğol topraklarında yerleşik iken Budizm'in onların arasında yayılmış olduğu, bıraktıkları şehirlerin ve mezar yapılarının incelenmesinden anlaşılmaktadır (Oçir, 2020).

Uygur şehir ve yerleşimlerinin özellikleri: Moğolistan topraklarında Uygurlar tarafından kurulan pek çok şehir ve

yerleşim yeri keşfedilmiştir; ancak bunların kazı çalışmaları nadiren yapılmıştır. Karabalgasun (Ordu Balık) hariç, Uygurlardan kalan şehirlerde çok az sayıda kazı yapılmıştır denilebilir. Ancak, ülkemizin komşusu olan Rusya Federasyonu topraklarında Uygur Dönemi'ne ait şehir ve yerleşimlerinde önemli kazı çalışmaları yapılmıştır.

Şehir ve yerleşimlerin yanı sıra, o dönemin mimarisinin ve yapı tasarımının bir türü olan Uygur mezarlarından dönemin maddi ve manevi kültürüne ait eserler de ortaya çıkarılmıştır. Özellikle uzun süre yerleşim yeri olarak kullanılan Karabalgasun (Ordu Balık)'dan çok sayıda günlük yaşam ve inşaat malzemesi çıkarılmışken diğer küçük şehir ve yerleşim yerlerinden sadece inşaat malzemeleri ile az miktarda günlük kullanıma ait kapacak parçaları ele geçirilmiştir.

Uygur şehir ve yerleşimlerinden çıkan çatı kiremitleri ve yapı süslemeleri, büyük küçük fark etmeksizin tüm şehirlerde aynı form ve tasarıma sahiptir. İnşaat malzemeleri; tuğla, ince kiremit, kalın kiremit, çatı kenar kiremidi gibi türlere ayrılmaktadır. Efsanevi hayvan figürleri içeren yapı süslemeleri ise tek tip bir tasarıma sahiptir.

Uygur Dönemi'nin ana yapı malzemelerinden biri olan çatı kenar kiremitleri yuvarlak şekildedir, ortalama 12 cm çapında ve 2 cm kalınlığındadır. Çatı kenar kiremitlerinin beş farklı türü söz konusudur. 1. türde, ortada beş kollu büyük bir desen bulunur ve bu deseni çevreleyen beş büyük ve beş küçük çıkıntılı şekil söz konusudur. Küçük desenler, merkeze doğru sivrilmiş damla şeklindedir. Bunların etrafında, ince bir çizgiyle ayrılmış 21 inci motifi bulunur. Boncuk desenleri üçer üçer gruplanmış ve ince kabartma çizgilerle ayrılmıştır. 2. tür, ilk türle aynı boyutta olup bunun ortasında ve dört tarafında inci desenleri yer alır. Dışında ince çizgilerle süslenmiş on dört inci deseni bulunur. 3. türde, ortada beş kollu büyük bir desen yer alırken bunun

etrafında beş adet üçgen bulunur ve bunlar ince çizgilerle birbirinden ayrılır. Orta deseni çevreleyen ince çizgi, dış tarafta yine ince çizgilerle ayrılmış on dokuz inci desenini kapsar. 4. türde, ortada bir inci deseni yer alırken bunun etrafında beş inci deseni bulunur. Bu desenlerin etrafında, ince bir çizgiyle ayrılmış dış kısımda, karşılıklı yerleştirilmiş hilal şekilli desenlerin ortasında üçgen bir inci deseni olan dört şekil işlenmiştir. Bu desenler arasında birer inci motifi yer alır. Bunların dışında da ince çizgiyle ayrılmış yirmi beş inci motifi bulunur. 5. tür, dördüncü tür desene benzer, ancak en dıştaki inci deseni en üstte yer alır ve bu türde otuz inci deseni bulunur. Bu tür çatı kiremitleri, Türk Bilge Kağan'ın anıt mezarında da bulunmuştur ancak bunların desenleri biraz farklıdır. Yukarıda bahsedilen desen, lotus çiçeğini simgeler ve aynı motif, Hündin Hooloy'daki 5. *Dörvöljin*in duvar resminde de yer almaktadır. Bu durum, Uygurların Budist inançlarını dolaylı olarak ortaya koymaktadır.

İnce kiremitler, Uygur Dönemi'ne ait kalıntılar arasında oldukça fazla miktarda bulunmaktadır. Boyutları ortalama 32 cm uzunluğunda, 13 cm genişliğinde ve 2,5 cm kalınlığındadır; kalıpla şekillendirilip fırınlanarak hafif taşlı ince taneli kil ile yapılmışlardır. Bunların iç yüzeyinde genellikle kumaş izleri bulunmaktadır.

Kalın kiremitler, ince kiremitlerle aynı tür çamurdan yapılmış olabilir. Bunların boyutları ortalama 32 cm uzunluğunda, 18-21 cm genişliğinde ve 2 cm kalınlığındadır. Kalın kiremitlerin iç yüzeyinde de kumaş izleri bulunur.

Tuğla ise yapıların ana malzemelerinden biridir ve ülkemizde yapılan kazılarda ortaya çıkan şehir ve yerleşim alanlarında fazlaca bulunmaktadır. Her ülke ve millet, yapıların özelliklerine ve amaçlarına göre kendine özgü tuğla şekilleri ve desenleri geliştirmiştir. Uygurların da farklı türde tuğlalar

kullandığı bilinmektedir. Tuğlalar, bina ve yapılar dışında çeşitli desenler ve oyun tahtası çizimleri için de kullanılmıştır.

Mitolojik hayvan figürlerine sahip yapı süslemeleri Karabalgasun, *Dörvöljin*ler ve Por Bajin gibi anıtlarda bulunmuştur. Bu hayvan figürünün ağzı, genişçe açık bir şekilde tasvir edilmiş olup iki dişi ve dili belirgin bir şekilde yapılmıştır. Büyük kıvrımlı bir burun, sert bakışlı gözler ve dikkat çekici büyüklükte kulaklarla resmedilen figürün burun kökünden elmacık kemiğine uzanan kaş veya boynuz detaylarına sahip olduğu görülmektedir. Bu süslemenin bazı bölümlerine, ince çizgilerle dolu işlemler yapılmıştır. Bunların boyutları, 21x18x7 cm ile 29x22x3 cm arasında değişiklik göstermektedir (Oçir ve diğerleri, 2015). Mitolojik hayvan figürlü yapı süslemeleri, Türk ve Kitan şehirleri ile tapınak yapılarında da bulunmuştur. Örneğin, Töv ilinin Zaamar Sum bölgesindeki Hermen Denj kalıntılarında bu türden süslemeler ortaya çıkarılmıştır (Erdenebold ve diğerleri, 2019). Hermen Denj kalıntılarında bulunan mitolojik hayvan tasvirleri insan yüzüne benzese de bunlar geniş bir ağza, alttan ve üstten çıkan dört büyük dişe ve dışarı çıkmış bir dile sahiptir. Bu hayvan figürlerinin burnu insan burnuna benzemekte olup büyük yuvarlak gözleri ve yukarı kıvrılmış çatık kaşları, alnının ortasından her iki yana uzanan boynuzları vardır. Boynuzlarının ortasından çıkarak saç görünümünü andıran üçgen biçimindeki üç çizim de bu figürlerde yer alır. Çenenin altında sakal gibi görünen iki çatallı bir şekil ve alt çenenin iki yanına üçer pençe işlenmiştir. Bu özellikleriyle sürünür gibi duran bir hayvan görünümü vermektedir. Boyutları 18.2x30.5x4.3 cm'dir.

Uygurların şehir ve yerleşim alanları ile mezar ve türbelerinden günlük kullanım amaçlı kapacak da bulunmuştur. Yapım tekniği ve süslemeleri çeşitli olup bu eşyalar o dönemin dünya görüşü ve dinî inançlarına göre kendine özgü özellikler taşır. Örneğin, Karabalgasun'dan çıkan kapların çoğu döner

tekerlek üzerinde yapılmış, düzgün bir şekilde pişirilmiş, iyi harmanlanmış ve sıkıştırılmış gri veya kırmızı kil ile üretilmiştir. Kil kaplar, özel kalıplarla şekillendirilip süslenmiştir. Bunlar üzerinde yatay çizgilerle paralel hatlara, baskıyla oluşturulmuş çukur yatay çizgilere, dolanıp iç içe geçmiş yuvarlak şekilli desenlere, hilal, kemer ve dairesel formlar ile yarım kabartmalı birçok farklı desene rastlanmıştır (Erdenebat, 2016).

Uygur Dönemi'ne ait kap kacaklarda pek çok desen türü bulunmaktadır. Örneğin, eşkenar dörtgen desenleri, yay desenleri, dalga desenleri ve duvardaki göz gibi duran desenler yaygındır, ancak bazen bu desenler bir arada da kullanılmıştır. Desenler, kapların üzerine sivri uçlu aletlerle çizilerek, bastırılarak veya kaplara ek yapılarak oluşturulmuştur. Eklenen desenlerin üzerine baskı yapılarak oluşturulmuş tırnak desenleri de bulunmaktadır. Ayrıca, şehir ve yerleşim yerlerinin kalıntılarından, yapılar için kullanılan kil malzemelere ait parçalar, günlük kullanım için yapılmış kap kacakların kırıkları, desenli duvar sıvaları, ahşap ve kemikten yapılmış eşyalar, demir aletler ve taştan yapılmış çeşitli eşyalar da ortaya çıkarılmıştır.

Tartışma

Günümüz Moğolistan topraklarında, eski Uygurlar tarafından inşa edilen 20'den fazla şehir ve yerleşim yeri keşfedilmiştir. Bu şehir ve yerleşimlerin büyük bir kısmı, Orhun Nehri Vadisi ve bu nehre dökülen küçük kolların havzalarında konumlanmıştır. Yerleşimlerin bu stratejik dağılımı, eski Uygurların siyasi, ekonomik ve kültürel merkezlerinin Orhun Nehri ve kolları etrafında yoğunlaştığını açıkça ortaya koymaktadır. Ayrıca, Uygurlara ait şehirlerin plan ve yapı tasarımları da birkaç farklı türde sınıflandırılmaktadır.

İlk olarak, dörtgen tasarıma sahip ana sur inşa edilmiş ve bu surun içinde, batıdan doğuya uzanan birkaç sokak

düzenlenmiştir. Sokakların her iki yanında, araları kil duvarlarla ayrılmış alanlara çeşitli yapılar inşa edilmiştir. Dörtgen planlı ana duvarın doğu tarafından uzanan, kare şeklinde alçak kerpiç duvar, batıdan doğuya doğru uzanan bir caddeye sahiptir. Hem ana surun hem de ek surların kapıları doğuya bakacak şekilde hizalanmış olup bu kapılar sokağın iki yanında yer alan ve alçak kil duvarlarla birbirinden ayrılan küçük yapılarla çevrilmiştir. Bu düzenleme, eski Uygurların Moğol topraklarındaki şehir planlarının ve mimari anlayışlarının temel özelliklerini yansıtmaktadır. Bu tür düzenlemeye sahip şehirler arasında Karabalgasun (Ordu Balık)'un yüksek çamur duvarlı orta kısmı ve Çilen Balgas, Tsagaan Sumiyn Balgas, Çin Tolgoyn Balgas yer almaktadır.

Bu tür düzenlemelere sahip şehirlerde, ana surların doğu kapısı genellikle üst düzey yöneticilerin geçişi için kullanılırken Karabalgasun gibi şehirlerde batı kapısı acil durumlarda şehir sahiplerinin ve onların özel misafirlerinin geçişi için tasarlanmıştır. Kil surlarla çevrili, içerisinde az sayıda yapı bulunan yerleşim yerleri ise sade ve basit bir şehir planlamasına sahiptir. Kapıları her zaman doğuya dönüktür; bunların büyük şehirlerdeki gibi özel kapıları yoktur. Gezeg Burd ve Burgasın Höndiyn Dörvöljin yerleşim örneklerinde olduğu gibi, bunlardan bazıları aynı düzene sahiptir. Bu da yalnızca şehir planlamalarının değil, yerleşimlerin işlev ve amaçlarının da benzer olduğunu göstermektedir. İlgili yerleşimlerin surları daha küçük, içerisindeki yapı sayısı daha azdır. Bunlarda genellikle 1 ila 3 adet bina temeline rastlanır.

Dörtgen tasarımlı, içi boş kil surlar, Uygurların şehir planlama anlayışının bir türü olarak değerlendirilebilir. Bu tür surların içinde ger veya çadır gibi taşınabilir konutlar kurulur ve bunların yazlık yerleşim olarak kullanıldığı düşünülür. Böylece kil surların, koruma işlevi gördüğü anlaşılmaktadır. Hürmiyn Üzüüriyn Dörvöljin, Orhun Dörvöljini, Şarilangiyn Balgas ve

Tsagaan Süm-2 gibi yerleşimler, bu tür yapıların örnekleri olarak gösterilebilir. Bahsedilen üç farklı şehir ve yerleşim türünün ortak özelliği, sur kapılarının doğuya dönük olmasıdır. Bu özellik, Moğolistan'da Uygurların inşa ettiği şehir ve yerleşimlerde yaygın bir uygulama olarak öne çıkmaktadır. Ancak Uygurlar tarafından, ana surlarının içinde belirgin bir sokağı bulunmayan, kapıları güneye bakan ve bitişik sur yapıları olmayan şehirler de yapılmıştır. Bu şehirlerin planları, öncekilerden farklı bir yaklaşıma sahiptir. Baybalık bu kategoriye giren şehirlerdedir. Baybalık, eski Uygurların Moğolistan'da inşa ettiği şehirler arasında bağımsız bir planlama türünü temsil etmektedir. Bazı kaynaklara göre bu şehrin inşasında Soğd tüccarları ve Çinliler de yer almış ve hatta burada yaşamışlardır. Bu durum, Baybalık'ın yerleşim düzeni ve mimari tarzında dış etkilerin söz konusu olabileceğini düşündürmektedir.

Uygur şehirlerinde sıkça görülen bir özellik, şehirlerin toprak surlarında ahşap malzeme kullanımıdır. Kerpiç duvar yaptıklarında çamur duvarın çökmesini önlemek ve onu daha sağlam hâle getirmek için çamurun üzerine belirli bir seviyede, duvar kalınlığına yakın uzunlukta birkaç sıra ağaç koyarlar. Moğolistan'daki şehir surlarında ahşap karkas kullanımı, Uygur Dönemi'ne dayanmaktadır. Ayrıca, Moğolistan'daki antik şehirlerde, özellikle Uygur Kağanlığı Dönemi'ne ait büyük şehirlerde, ilk kez *çih* adı verilen özel savunma yapıları inşa edilmiştir. Yine, *çonj* olarak adlandırılabilen şehir surunun dışına itilmiş çamur yapı da Moğolistan'da ilk kez Uygurların kurduğu şehirlerde görülmüştür. Uygurlar tarafından geliştirilen bu ahşap destekli sur yapıları, savunma amaçlı *çih* ve *çonj* yapılarının inşası gibi uygulamalar, daha sonra Hitay gibi diğer göçebe devletler tarafından da şehir planlamasında benimsenmiştir.

KAYNAKLAR⁷

- Очир 2020. Очир А. Монгол улсын нутаг дахь уйгурчуудын хот, суурин. Тайжиуд Аюудайн Очир. Монголын түүхийн судалгаа IV. УБ., 2020. Тал. 369-381.
- Кызласов 1969. Кызласов Л.Р. История Тувы в средние века. М., 1969. Стр. 59-63.
- Тулуш 2014. Тулуш Д.Д. Фортификационные сооружения на территории Тувы (конец I тыс. до н. э. – начало II тыс. н. э.). Кемерово, 2014.
- Радлов 1892. Сборник трудов Орхонской экспедиции I. 1892г, вып. II. 1893г, вып. III. 1896г, вып. IV. 1899.
- Сборник трудов Орхонской экспедиции V. Санкт-Петербург. 1901.
- Радлов В.В. Атлас древностей Монголии. Санкт-Петербург, вып. I, II. Санкт-Петербург. 1892.
- Киселев 1947. Киселев С.В. Монголия в древности.- //Известия АН. СССР. Серия истории и философии. 1947. №4.
- Древние города Монголии. //Советская Археология. 1957. №2.
- Древнемонгольские города. М., 1965.
- Пэрлээ 1961. Пэрлээ Х. Монгол Ард Улсын эрт, дундад үеийн хот суурины товчоон. УБ., 1961 он.
- Эрдэнэбат, Хюттель, Цэвээндорж 2010. Эрдэнэбат У., Хюттель Х.-Г., Цэвээндорж Д. Уйгурын нийслэл Хар балгасыг археологийн талаар шинжлэн судалсан тойм.// Археологийн судлал. УБ., 2010. Тал. 302-324.
- Хюттель, Эрдэнэбат 2010. Хюттель Ханс-Георг, Эрдэнэбат У. –Хар балгас ба хархорум- Орхоны хөндий дэх хожуу нүүдэлчдийн суурьшмал хоёр хот. УБ., 2010. Тал. 58.
- Очир, Энхтөр, Эрдэнэболд 2005. Очир А., Энхтөр А., Эрдэнэболд Л. Хар бух балгас ба Туул голын хөндий дэхь Хятан улсын хот суурингууд. УБ., 2005.
- Крадин, Ивлиев, Очир бусад. 2004. Крадин Н., Ивлиев А.Л., Очир А., Данилов С.В., Никитин Ю.Г., Энхтөр А., Эрдэнэболд Л. Предварительные результаты исследования киданского городища Чинтолгой Балгас в 2004 г. //Социогенез в северной азии. Часть 1. Сборник научных трудов. Стр. 264-273.
- Kradin N.N., Ivliev A.L., Ochir A., Danilov S.V., Enkhthur A., Erdenebold L., Nikitin Yu.G. Preliminary results of the investigation of Kitan ancient town Chintolgoi balgas in 2004. //Nomadic Studies Bulletin. Ulaanbaatar. 10. 2005.
- Очир А., Крадин Н.Н., Ивлиев А.Л., Данилов С.В., Эрдэнэболд Л. Чин толгой балгасанд явуулсан археологийн малтлага судалгааны 2004 оны урьдчилсан үр дүнгээс. Археологийн судлал. Tomus III. (XXIII), Fasc 8. Тал 113-127. УБ., 2005.
- Эрдэнэболд, Баярсайхан. 2005. Эрдэнэболд Л., Баярсайхан Ж. Монгол-Голландын хамтарсан “Mon-arch” төслийн хээрийн судалгааны ангийн 2005 оны археологийн малтлага судалгааны монгол талын тайлан. //Монголын үндэсний музейн номын сан. Гар бичмэл. УБ., 2005.

[7] ÇN. Kaynaklar, çalışmanın aslındaki sıralama ve kaynak gösterme yöntemiyle verilmiştir.

- Очир, Эрдэнэболд, Крадин, бусад 2012. Очир А., Эрдэнэболд Л., Крадин Н.Н. Монгол-ОХУ-ын хамтарсан археологийн судалгааны ангийн Хэрмэн дэнж балгасны малтлага судалгааны тайлан. УБ., 2010, 2011. Гар бичмэл. НСИСОУХ-ийн номын сан.
- Эрдэнэболд Л., Болормаа С., Төгссайхан Р. Хэрмэн дэнж балгасанд явуулсан 2012 оны малтлага судалгааны тайлан. ШУТИС-ийн БУХСургуулийн археологийн лаборатори. Гар бичмэл. 2013.
- Крадин Н.Н., Ковычев Е.В., Ивлиев А.Л., Очир А., Саранцева С.Е., Эрдэнэболд Л. Предварительные результаты исследований городища Хэрмэн дэнж в Монголии в 2012г. // Древние культуры Монголии и Байкальской Сибири. IV международная научная конференция. Город Чита, 13-19 сентября 2013.
- Очир А., Крадин Н.Н., Ивлиев А.Л., Эрдэнэболд Л. Результаты исследований городища Хэрмэн дэнж в Монголии в 2010-2011 гг. // История культуры средневековых народов степной Евразии. Материалы II Международного конгресса средневековой археологии Евразийских степей. Барнаул 2012. Стр. 168-171.
- Эрдэнэболд Л. Хэрмэн дэнж балгасны он цагийн судалгааны зарим асуудалд. // Хойт хятад, Монгол Байгалийн Сибирийн эртний археологийн соёл. Олон улсын эрдэм шинжилгээний бага хурлын эмхэтгэл. Бээжин. 2015. Тал 657-661.
- Эрдэнэболд Л., Крадин Н.Н., Ивлиев А.Л., Васютин С.А., Төгссайхан Р. Хэрмэн дэнж балгасны 2017 оны малтлага судалгааны урьдчилсан үр дүн. // Монголын археологи 2017. Эрдэм шинжилгээний хурлын эмхэтгэл. УБ., 2018. Тал 240-246.
- Очир 2011, Батболд 2013. Очир А. Хэрмэн дэнж балгасны тухай дахин өгүүлэх нь. Монголын түүхийн судалгаа I. УБ., 2011. Т. 387-392.
- Батболд Г. Уйгурын Хатун буюу "Ke Dun Cheng". // Археологийн судал. УБ., 2013. Т. XXXIII, Fasc. 17. Тал. 247-262.
- Энхтөр, Номгуунсүрэн 2005, 2017. Энхтөр А., Номгуунсүрэн Г. Архайнгай аймгийн Хотонт, Цэнхэр сумын нутагт 2005 онд явуулсан археологийн хайгуулын ажлын тайлан. ШУА-ын Археологийн хүрээлэн. ГБСХөмрөг. УБ., 2005.
- Энхтөр А. Уйгурын хотын хэв шинж, онцлог (Цагаан сүмийн балгасын жишээн дээр). // Актуальные вопросы археологии и этнологии Центральной Азии. Улан-удэ. 2017. Стр. 240-243.
- Очир, Эрдэнэболд, Уртнасан 2013. Очир А., Эрдэнэболд Л., Уртнасан Э. Сүүлийн үед шинээр олдсон эртний хэдэн балгасны тухай. // нүүдэлчдийн өв судлал. УБ., 2013 он. Тал. 107-122.
- Өлзийбаяр, Ганбат, Батсүрэн, Очир 2019. Өлзийбаяр С., Ганбат Н., Батсүрэн Б., Очир Б. Монгол-Оросын хамтарсан "Бийбулаг-2018" хээрийн судалгааны товч мэдээ. // Монголын археологи-2018. УБ., 2019. Т. 265-267.
- Өлзийбаяр С., Ганбат Н., Сидиков А.Г., Измайлов И.Р., Хайрутдинов Р.М., Очир Б., Беляев А.В., Батсүрэн Б., Цэгмэд Э. Монгол-Оросын хамтарсан "Бийбулаг-2019" хээрийн судалгаа. // Монголын археологи-2019. УБ., 2019. Тал. 141-146.

- Очир, Одбаатар, Эрдэнэболд, Анхбаяр. 2019. Очир А., Одбаатар Ц., Эрдэнэболд Л., Анхбаяр Б. Монгол улсын нутаг дахь Уйгурчуудын археологийн дурсгал. УБ., 2019.
- Очир, Эрдэнэболд бусад 2008. Очир А., Эрдэнэболд Л., Анхбаяр Б., Одбаатар Ц., Та Ла, Чен Ён Жи, Сүн Гоу Дун, Юэ Гоу Мэн. Архангай аймгийн Хотонд сумын нутаг дахь Өвөрхавцлын амны 3-р дөрвөлжингийн малтлага судалгаа (2006 он). БНХАУ-ын соёлын өвийн хэвлэлийн хороо. 2008. Монгол, Хятад хэлээр.
- Данилов, Эрдэнэболд, Цэрэндорж 2014. Данилов С.В., Эрдэнэболд Л., Цэрэндорж Ц.. Эртний нүүдэлчдийн бунхант булшны судалгаа. УБ., 2014.
- Очир, Эрдэнэболд, 2011. Очир А., Эрдэнэболд Л. Өвөрхангай аймгийн Бат-Өлзий сумын нутаг Хужирын амны дурсгалуудад хийсэн археологийн судалгааны тайлан. УБ., 2011. ШУА ТУЗХ БМТ. Гар бичмэл.
- Очир, Уртнасан 2015. Очир А., Уртнасан Э. Өргөөт уулын дурсгал. // Археологийн судлал. УБ., 2015. Тал. 587-592.
- Очир, Одбаатар бусад 2015. Очир А., Одбаатар Ц., Эрдэнэболд Л., Та Ла, Чен Ён Жи, Сүн Гоу Дун, Юй Го Мин. Хулихын амны I дөрвөлжингийн малтлага судалгаа. Өв соёдын хэвлэлийн хороо. 2015.
- Баяр 2009. Баяр Д. Эртний нүүдэлчдийн өвөг дээдсээ тахиx ёсон хийгээд Чингис хааны онгон. Эрдэм шинжилгээний бичиг. 5 (4), УБ., 2009. Тал. 65-66.
- Очир 2020. Очир А. Монголын түүхийн судалгаа I. УБ., 2011. Тал. 221-234. Тайжиуд Аюудайн Очир. Монголын түүхийн судалгаа V. УБ., 2020. Тал. 345-354.
- Очир болон бусад 2015. Очир А., Анхбаяр Б., Одбаатар Ц., Цэрэнбямба Х., Чен Ён Жи, Саранбилэг Ч., Чен Фэн Фэй, Сүн Гоу Дун, Дандар Г. Талын их нүүдэлчид ба торгоны зам. Үзэсгэлэнгийн танилцуулга. УБ., 2015.
- Эрдэнэболд болон бусад 2019. Эрдэнэболд Л., Болдбаатар Ю., Бат-Эрдэнэ С., Хатанбаатар Д., Ванчигдаш Ч., Бямба-Очир Ц., Болормаа С., Одбаатар З. Монголын эртний нүүдэлчдийн өв. УБ., 2019.
- Эрдэнэбат 2016. Эрдэнэбат У. Уйгурын үеийн шавар сав. Монголын археологийн өв. УБ., 2016. Тал. 178.

БАЙБАЛЫКААС ОРДУБАЛЫК: МОНГОЛ НУТАГ ДАХЬ УЙГУРЫН ХОТЫН ШИНЭ СУДАЛГАА, ҮР ДҮН, ТӨСӨӨЛӨЛ

Доктор, Профессор Л. Эрдэнэболд

Монгол улсын ШУТИС-ийн Бизнесийн дуирдлага, хүмүүнлэгийн сургууль

Түүхэнд уйгуруудын өвөг дээдсийн тухай мэдээ НТӨ III зууны үед анх тэмдэглэгдсэн бөгөөд тэднийг Дин-лин, дили, тэлэ гэх мэтээр нэрлэж байжээ. Тэрчлэн өндөр дугуйтай тэрэг хэрэглэдэг учир гаогүй (өндөр тэрэгтэн) ч гэдэг байв. V зууны үеэс уйгурууд Хуйхэ, Ойхор, Уйгур гэх нэрээр түүхэнд тэмдэглэгдэх болжээ. Уйгурууд VIII зууны дундаас IX зууны дунд хүртэл өнөөгийн монгол улсын нутагт төвлөрсөн төрт улсаа байгуулж оршин тогтносон юм. Харин IX зууны дунд үед тэд Енисейн киргизүүдэд цохигдсоны дараа Төв болон Дорнод Азийн хөрш орнуудаар тархан суурьшжээ. Уйгурын хаант улсын үндсэн хүн амыг бүрдүүлж байсан теле зэрэг аймгууд өнөөгийн Турфан, Дорнод Туркестаны нутагт нүүдэллэн очиж суурьшсан юм. Монгол нутагт оршин тогтнож асан Уйгурын түүхэнд холбогдох түүх, соёлын дурсгалууд манай нутагт элбэг тархсан байна. Тэдгээр дурсгалуудын нэг хэсэг нь тэдний барьж босгон, оршин сууж агсан хот, суурингууд юм. Тэдний байгуулсан хот, суурингууд нь дотоод Азийн нүүдэлчдийн хот, суурингийн ерөнхий хэв шинжид хамаарах боловч бас хот байгуулалт, уран барилгын хувьд өөрийн гэсэн өвөрмөц онцлогтой байжээ. Түүнчлэн уйгуруудын хот, суурин нь үүрэг, зориулалтын хувьд ч бие биеэсээ ялгаатай байна. Эдгээр байдал нь уйгурууд хот, сууринг тусгай зориулалтаар барьж, бас уран барилга, хот

байгуулалт нь түүнтэйгээ зохицсон шийдэлтэй байжээ гэж дүгнэхэд хүргэдэг. Өдгөө Монгол улсын нутгаас эртний уйгурын үед барьж ашиглаж агсан 20 гаруй хот, суурин илэрч олдоод байна. Тухайлбал, Бийбулагийн балгас, Бургасны хөндийн балгас, Гээг бүрдийн балгас, Лүнгийн дөрвөлжин, Орхоны дөрвөлжин, Хар балгас (Ордубалык), Хар балгас, Хараатын балгаснууд 1-7, Хүрмийн үзүүрийн хэрэм, Хөх эргийн балгас, Цагаан сүмийн балгас-1, 2, Чилэн балгас, Шалз уулын шороон хэрэм, Шарилангийн хэрмийг дурдаж болох бөгөөд эдгээрийн ихэнх нь Орхон голын хөндий түүнд цутгадаг голуудын саваас илэрч олдсон нь [Очир 2020]. Орхоны хөндий бол нүүдэлчдийн түүхэнд стратегийн чухал ач холбогдолтой бүс нутаг байсаар ирсэнийг харуулна. Харин одоогийн Монгол улсын хилийн гадна буюу Уйгур улс оршин тогтнож байх цаг үеийн умард хилийн орчим хэд хэдэн хот байжээ. Тухайлбал, ОХУ-ын Тувагийн нутагт Пор бажин (Бор байшин), Шагонар-1, 2, 3, 4, Бажын Алак [Кызласов 1969, Тулуш 2014] зэрэг 20 орчим хотын үлдэгдэл мэдэгдээд байна.

Төв Азид мандан хөгжсөн нүүдэлчдийн улс бүхэн Хангайн нуруу, Орхоны сав газраар төвлөн нутагладаг байсан нь тухайн орон нутгийн байгаль-газарзүйн онцлогтой холбоотой. Орхоны хөндий нь өвс ургамал, ус бэлчээр тэгш, чухам нүүдэлчид, малчдад зохимжтой нутаг юм. Түрэгүүд ч, Уйгурууд ч анх тодрон гарсан газар нутгаасаа Орхоны хөндий, Хангайн нуруунд ирж нүүдлийн мал аж ахуйн зэрэгцээ ямар нэг хэмжээгээр газар тариалан эрхлэн, хот суурин барьж байгуулж суусан байна.

Уйгурын хот, суурины бүтэц, зохион байгуулалт: Монгол улсын нутгаас илрээд байгаа Уйгурын үеийн хот, суурин гол төлөв Орхон голын хөндий, түүний цутгал жижиг голын дагуу байрлаж байна.

Уйгурын хот, суурингууд нь өөр өөрийн үүрэг, зориулалт бүхий байж. Энэхүү зориулалтаасаа болоод тэдгээрийн хот төлөвлөлт нь ч ялгаатай байжээ. Монгол улсын нутагт илэрч мэдэгдээд буй уйгуруудын хот, суурингуудыг үүрэг

зориулалт, хот байгуулалтаар нь хэд ялгаж болохоор байна. Нийт судалгааны эргэлтэд орсон хот суурин, малтлага судалгаа хийгдсэн хот, суурины бүтэц зохион байгуулалтаас ажиглахад хэдэн төрөлд хувааж үзэн болохоор байна. Үүнд,

- Улс төрийн төв том хотууд
- Ноёдын өргөө (өвөлжөө, зуслан)
- Газар тариалангийн суурин газар
- Тахилга шүтээний байгууламж гэх мэт олон төрөлтэй байна.

Улс төрийн төв, том хотууд: Олон хүн ам байнга оршин суудаг, улс төр, эдийн засаг, худалдаа, шашин шүтлэгийн төвийн үүрэг гүйцэтгэдэг хотууд байв. Ийм хотуудад Хар балгас (Орду балык), Бийбулаг (Байбалык), Чилэн балгас зэргийг дурдаж болно. Ийм хотууд нь бусдаасаа хэмжээгээр том бөгөөд зарим нь дагуул дүүргүүдтэй байжээ.

Уйгурын үеийн том хотууд нь юуны өмнө дөрвөлжин зохиомжтой үндсэн том хэрэм бариад, түүний дотор баруунаас зүүн тийш чиглэсэн 1-2 гудамж байгуулж, уг гудамжнуудын хоёр талаар хооронд нь шавраар хамарлан тусгаарласан талбайнуудад барилгууд барьдаг байж. Мөн ийм хот нь үндсэн том хэрмийнхээ чанх хойно, бас урдаа чих хэмээх их хэрмээс залган барьсан хагас дугуй буюу дөрвөлжин байгууламжтай. Тэр чих хэмээх байгууламж нь гаднаас чихэнд орох, чихнээс үндсэн хэрэмд нэвтрэх тусгай үүдтэй байхаар төлөвлөж барьсан нь мэдэгдэнэ. Бас үндсэн дөрвөлжин зохиомжтой том хэрмийн зүүн (зүүн хойд, зүүн урд) хоёр өнцгөөс зүүн тийш нь сунган барьсан гонзгой дөрвөлжин зохиомжтой намхан шавар хэрэмтэй, тэр шавар хэрэм нь баруунаас зүүн тийш нэвт гарсан гудамжтай байдаг. Гудамжны хоёр талаар намхан шавар хэрмээр таслан хамарласан талбайд жижиг барилгуудтай. Иймэрхүү хэлбэр нь монгол нутагт эрт цагт сууж агсан уйгуруудын хот байгуулалт, уран барилгын үндсэн шинж юм. Ийм зохион байгуулалттай хотын тоонд Харбалгас (Орду балык)-ны өндөр шавар хэрэмт төв хэсэг,

Чилэн балгас, Цагаан сүмийн балгас, Хэдун (Чин толгой балгас) зэргийг оруулж байна. Тэдгээр балгасны үндсэн том хэрэм дотор уг хотын эзэд буюу улс төр, цэргийн, магадгүй бас шашны эрх баригсад суудаг байсан бол, үндсэн хэрмээс зүүн тийш залган барьсан намхан хэрэм дотор дээрх эрх баригсад, язгууртан нарт үйлчилдэг бага тушаалын албан хаагчид, бусад үйлчлэгчид суудаг байсан бололтой. Ийм байгуулалт бүхүй хотын үндсэн хэрмийн зүүн үүд (чихээр) энгийн үед ихэс дээдэс нэвтэрдэг бол, баруун чихээр нь яаруу бачуу үед хотын эзэд, бас тусгай зочид нэвтэрдэг байхаар бодож төлөвлөсөн бололтой. Мөн дотроо барилга байгууламжтай, бас барилгагүй зарим хот суурингууд нь хот байгуулалтын хувьд энгийн, хялбар зохион байгуулалттай аж. Тэдгээрийн хэрмийн үүд нь ямагт зүүн зүгт хандсан боловч том хотын адил чих гэх тусгай байгууламжгүй аж. Энэ төрлийн суурингууд нь хот байгуулалтын хувьд үүдний зүг чигээрээ дээр өгүүлсэн том хотуудтай адил байна. Үндсэн хэрмийн дотор нэвт гарсан том гудамж мэдэгдэхгүй, үүд нь өмнө зүгт хандсан, бас залгаж барьсан хэрэмгүй хот ч уйгурчуудад байжээ. Энэ хэлбэр нь хот байгуулалтын хувьд өмнө дурдсан хотуудаас өөр юм. Ийм хотын тоонд Бийбулаг (Байбалык) орно. Одоогийн Бийбулаг балгас нь эртний уйгурчуудын Монгол улсын нутагт барьж байгуулсан хотуудын дотор хот байгуулалтын бие даасан нэг хэлбэр болж байна. Зарим мэдээгээр, энэ хотод согд худалдаачид, мөн хятад хүмүүс нэлээд сууж байсан аж. Эл хотын зохион байгуулалт, уран барилгад гадны нөлөө туссан байж болох юм.

Ноёдын өргөө: Хар балгас мэтийн том хот суурингаас гадна өвлийн улиралд сууж байсан болов уу гэмээр хэдэн хотын туурь байна. Ийм төрлийн балгасны тоонд Гэээг бүрдийн балгас, Бургасны хөндийн дөрвөлжин, Цагаан сүмийн балгас-1 зэрэг балгас орох бөгөөд тэд Орхон голын цутгал жижиг голын эхэнд, нөмөр нөөлөг бүхий уулын аманд байрлаж байна. Тэдгээр жижиг хотууд нь зүүн урд зүг харсан үүдтэй, хэрмийн төвд нэжгээд барилгатай, хойд болон баруун, зүүн хананд тулган барьсан барилгатай байх

аж. Хэрмийн голд буй барилгад язгууртнууд сууж, түүнийг хүрээлсэн барилгад ойрын үйлчлэгчид болон бусад хүмүүс байрлаж байсан гэмээр зохион байгуулалт байдаг. Мөн Цагаан сүмийн балгас-1 хэмээх дурсгал нь Хар балгас мэтийн хоттой зохион байгуулалтын хувьд ижил боловч хэмжээгээр жижиг байгаа нь язгууртан юм уу хаадын өвөлжөөний газар гэмээр санагдана.

Мөн Орхон голын хөндийд дулааны улиралд зуслан гэх мэтэд ашиглах зориулалт бүхүй суурингууд ч байжээ. Хүрэмийн үзүүрийн дөрвөлжин, Шарлингийн хэрэм, Орхоны дөрвөлжин, Цагаан сүмийн балгас-2 гэх мэт. Ийм төрлийн суурингууд нь хэмжээгээр жижиг бөгөөд нэлээд тохиолдолд шороон хэрмийн дотор цөөхөн, жижгэвтэр барилгатай байжээ. Зарим тохиолдолд уг хэрмийн дотор гэр, майхан маягийн түр зуурын нүүдлийн сууцыг барьж суудаг байсан бололтой. Энэ төрлийн суурингууд нь гол төлөв өндөрлөг, бас гол усанд ойр, сэрүүн газарт байсан нь тэдгээрийн байрлалаас харагдаж байна. Тухайлбал, Хүрмийн үзүүрийн хэрэм нь Орхон голын урд эрэгт байрлах бөгөөд 20 орчим км зайд сэрүүний улиралд амьдарч болох Бургасны хөндийн дөрөвлжин балгас байрлаж байгаа нь язгуурнууд өвөлжөө, зуслангийн газар ойролцоо байгаа нь ажилагддаг.

Газар тариалангийн суурин: Нийслэл Хар балгасын болон бусад дагуул хотуудын орчим тариа ногоо тариалагчдын тосгон, суурингууд ч байжээ. Иймэрхүү суурингуудын зарим нь Хар балгас мэтийн том хотын захын дүүрэгт ч байсан. Энэ төрлийн суурингийн ойр тойронд тариа цайруулах ин чулуунууд, газар тариалан эрхэлж байсан ул мөр байхаас гадна тэр хавьд ялангуяа хүнсний ногоо тариалахад тохиромжтой, нам доор, чийглэг, ус элбэгтэй аж. Тухайлбал, Хар балгас (Орду балык)-ын зарим дүүрэг, Жарантайн голын дагуу Хараатын балгаснууд, Чилэн балгасны ойролцоо хэд хэдэн жижиг хотын туурь, Тамирын улаан хошууны орчим Хөх эргийн балгаснаас үр тариа цайруулах ин чулуу зэрэг олдож байгаагаас харахад том хотуудын ойролцоо, хүнсний ногоо тариалагчид оршин сууж байсныг гэрчилж байна.

Газар тариалан эрхлэгчдийн суурин нь хэмжээний хувьд жижиг, хэрмийн дотор талд хэд хэдэн барилгын оромтой байдаг аж. Тухайлбал, Хар балгаснаас хойш Жарантайн голын орчмоос илэрсэн Хараатын балгаснууд Уйгурын хот байгуулалтын үндсэн шинжийг агуулсан, зүүн урд зүг хандсан үүдтэй, хэрмийн дотороос Хар балгас, Дөрвөлжингүүдээс илэрсэн барилгын материал зэрэг олддог байна.

Тахилгашүтээний байгууламж: Уйгурын үеийн дурсгалууд дотороос хаад, язгууртан, баялаг хүмүүст зориулан босгосон тахилга шүтээний газар, бунхант оршуулга зэрэг дурсгалууд байна. Тухайлбал, Булган аймгийн Сайхан, Архангай аймгийн Хайрхан сумын нутагын заагт буй Могойн шинэ усны дурсгал, Өвөрхангай аймгийн Бат-Өлзий сумын нутаг дахь Хар балгас зэргийг дурдаж болно.

Дээр дурдсан Могойн шинэ усны дурсгал нь Уйгурын Моюунчур хаанд зориулан босгосон тахилын байгууламж гэдэг нь түүний гэрэлт хөшөөнөөс тодорхой мэдэгэж байгаа билээ. Могойн шинэ усны дурсгалаас хойд зүйг 500 орчим м зайд чулуун дараас бүхий дугуй хэлбэрийн байгууламж байдаг бөгөөд энэ хоёр дурсгалыг нутгийн иргэд хаан, хатанд зориулсан босгосон хэмээн домоглон ярилцдаг аж. Мөн тус хоёр дурсгалаас чанх хойд зүгт 5 км орчим зайд Өргөөт хэмээх уулын оройд шороо үелүүлэн дэлдэж хийсэн байгууламж байх бөгөөд судлаачид тус дурсгалыг Моюунчур хааны бунхан байж магадгүй таамаглсан байдаг [Очир, Уртнасан 2015].

Оршуулга, тахилгын байгууламж. Эртний нүүдэлчдийн археологийн ховор нандин дурсгалуудын нэг төрөл нь уйгурчуудын бунхант булш юм. Тус дурсгал нь уйгурчуудын барилга, архитектур, уран барилгын нэг төрлийг илтгэх юм. Уйгурчуудын бунхант булшууд нь гадуураа дөрвөлжин зохиомжтой, шороон далантай аж. Нутгийн оршин суугчид тэр далангийнх нь хэлбэрээр уг бунхант булшуудыг дөрвөлжин, дөрвөлжингүүд хэмээн нэрлэнэ.

Дөрвөлжингүүдийг Орхон голын хөндийд уулын амуудад бас зарим нь хөтөл дээр бөлөг бөлгөөр нь байгуулсан. Тийм бөлөг тус бүр нь нэг овог аймаг, ураг төрлийнхний оршуулгын газрууд байх магадлалтай. Уйгурын хаанчлалын бүхий л цаг үеийн туршид дөрвөлжин хэмээх эл бунхант оршуулгыг байгуулсаар байсан бололтой.

Одоо мэдэгдэж буй дөрвөлжингийн тархалтаас үзвэл, уг дурсгал Уйгурын хант улсын нутаг дэвсгэрт нийтэд нь тархсан биш бөгөөд тодорхой нэг бүс нутгийн хүрээг хамарч байна. Хайгуулын явцад илэрч мэдэгдсэн нийт дөрвөлжингүүд нь Орхоны хөндийд байршжээ. Одоогийн байдлаар, нийт 50 гаруй дөрвөлжин илэрснээс нэг дор 1-10 хүртэл тоотой оршино. Тэрхүү хэсэг бүлгээрээ байгаа дөрвөлжингүүд нь гол төлөв уулын зүүн тийш харсан аманд байрлажээ. Дөрвөлжингүүдийн байгаа газар нь өглөөний нар түрүүлж үзэх, ээвэр энгэр газар юм. Энэ нь дөрвөлжингүүдийн байрлалын онцлог шинж нь болж байна.

2005-2011 онуудад Монгол-БНХАУ-ын хамтарсан судалгааны ангийн археологичид Орхоны хөндийд орших хаад язгууртны бунхант булш-Дөрвөлжинг малтан судалснаар Уйгурын язгууртны булш, оршуулгын зан үйлийг тодруулах баримт хэрэглэгдэхүүнийг цуглуулж язгууртан баялаг этгээдүүдэд зориулсан дурсгалууд болохыг тогтоожээ [Очир, Одбаатар бусад 2015].

Дөрвөлжингүүд хэмээх дурсгал нь Архангай аймгийн Хотонт сумын нутаг, Булган аймгийн Бүрэг хангай сумын газар нутагт тархан байрлажээ. Бунхант булшны хэрмийн доторх барилга байгууламжууд хэд хэд байх аж. 659 онд бичсэн “Бэйши” хэмээх зохиолд дурдсанаар, “тэд булшны дээр байшин барьж, дотор нь талийгаачийн дүрсийг зурах ба түүний амьддаа оролцож байсан дайн тулааныг дүрсэлдэг” хэмээн өгүүлжээ. Дөрвөлжин хэмээх дурсгалд тогтвортой ажиглагддаг нийтлэг шинж бол хэрмийн дотор ямар нэг барилга байгууламжийн туурь хадгалагдаж үлдсэн байдаг. 2006-2011 онд малтан судалсан долоон

дөрвөлжингийн 57.2 хувиас бунхант оршуулга илэрсэн бөгөөд тэдгэрийн гуравт буюу 42.8 хувьд нь тусгай бунхан байгуулаагүй байжээ. Хундын хоолойн 3, 5-р, Хиргисийн хоолойн 6-р дөрвөлжингүүдэд бунхангүй бөгөөд хэмжээгээр жижгэвтэр боловч гадаад зохион байгуулалтын хувьд бусад дөрвөлжингүүдээс ялгагдах шинж тэмдэг байхгүй.

Судалгааны явцад бунхант булшууд нь дөрвөлжингийн хэрмийн дотор, голын овгор байгууламжийнхаа дотор болон түүнийг тойрч байрладаг нь тодорхой болсон. Дөрвөлжингийн голын овгорын баруун, баруун хойт, хойт талыг сонгож бунхан байгуулдаг уламжлал илүү түгээмэл байжээ.

Дөрвөлжингийн бунхант булш нь Монгол улсын нутагдахь Уйгурын цаг үед бүтээгдэж байсан бөгөөд олон хүний хүч хөдөлмөр, цаг хугацаа шаардсан нүсэр ажил байжээ. Бунханд ахмад, дунд, бага насны хүүхэд болон эрэгтэй, эмэгтэй ялгалгүй оршуулж байжээ. Тэдгээр хүмүүс нь угсаа гарлын хувьд язгууртан, ноёд, баялаг этгээдүүд байсан бололтой. Үнэт эдагуурс дагалдуулдаг байсан учраас тонуулчид бүгдийг тоносон байна. Хулхийн амны I дөрвөлжин 6 бунхантай, нэгэн зэрэг тэдгээрийг байгуулаагүй болох нь он цаг тогтоох C-14-ийн судалгааны үр дүнгээс харагддаг. Хүмүүсийг нас барсан нөхцөлд нэмж оршуулдаг, нэг гэр бүлийн оршуулга байж болох юм.

Оршуулгад дагалдуулах эд өлгийн зүйлс бүхэн утга агуулгатай, нэн ялангуяа шашин шүтлэгийн болоод бэлгэдлийн зан үйлийг илтгэхийн сацуу бас ертөнцийг үзэх үзлийг илэрхийлж байдаг. Дөрвөлжингийн бунхны олдворууд нь тухайн угсаатны зан заншил, соёл, аж ахуйн хэв маяг, гадаад харилцаа, шашин шүтлэгийг таних бодит хэрэглэгдэхүүн учраас нийгэм, эдийн засгийн судалгаанд тулгуур ач холбогдолтой юм. Түүнчлэн олдворууд нь дагалдуулж буй хүнийхээ нас, хүйс, зэрэг зиндаа, нийгэмд эзлэх байр суурийг илтгэн харуулдгаараа нийгмийн давхааржилтийг илтгэдэг.

Уйгурчуудын бунхант булш нь ханын зурагтай, бас суварга хэлбэрийн шаталсан байгууламжуудтай зэрэг өөрийн онцлогтой. Уйгурчууд нь IX зууны үед Монгол нутагт төвлөн сууж байхад тэдний дунд бурханы шашин дэлгэрч байсан нь тэдний үлдээсэн хотууд болон бунхант булшны судалгаанаас тодорхой болжээ [Очир 2020].

Уйгурын хот, суурины олдвор, тэдгээрийн онцлог: Монгол улсын нутагт уйгурчуудын байгуулсан хот, суурин газар нэлээд хэд илэрсэн боловч тэднийг малтан судалсан зүйл ховор байна. Хар балгас (Орду балык)-ыг эс тооцвол маш бага хэмжээгээр малтан судалсан гэхэд болно. Харин манай орны хил залгаа ОХУ-ын нутагт буй уйгурын үеийн хот, сууринг багагүй хэмжээгээр малтан судалжээ.

Хот, суурингаас гадна тухайн үеийн уран барилга, архитектурын нэгэн төрөл болох уйгурчуудын бунхант булшнаас тухай үеийн эдийн болон оюуны соёлын эд хэрэглэл гарсан байдаг. Юуны өмнө хүн удаан хугацаагаар сууж байсан Хар балгас (Орду балык)-аас ахуйн болох барилгын хэрэглэгдэхүүн их нэлээд хэмжээгээр илэрдэг бол бусад жижиг хот, суурин газраас зөвхөн барилгын материал, бага хэмжээгээр ахуйн сав суулганы хагархай олддог байна.

Уйгурын хот суурингаас илэрдэг дээврийн ваар, барилгын чимгэлэл нь том, жижиг хот гэлтгүй бүгд нэгэн хэлбэр хийцтэй байдаг байна. Барилгын материалыг дотор нь тоосго, нөмрөг ваар, тосгуур ваар, нүүр ваар гэх зэргээр ангилагдах бөгөөд домгийн амьтны дүрстэй барилгын чимэглэл нь ч нэг төрлийн загвартай аж.

Уйгурын үеийн барилгын гол хэрэглэгдэхүүн болох нүүр ваар нь дугуй хэлбэртэй, дунджаар 12 см голчтой, 2 см зузаан байдаг аж. Нүүр ваар нь таван төрлийн хээтэй аж. 1-р төрөл нь голдоо таван төл бүхий нэг том хээтэй, түүнийг тойрсон таван том, таван жижиг товгор хээтэй, таван жижиг хээ нь дотогш буюу голруугаа шувтарсан дусал хэлбэртэй, түүний гадуур нарийн зураасаар тусгаарласан 21 ширхэг үрлэн хээ

байх бөгөөд гурав, гурваар нь мөн нарийн төвгөр хээгээр тусгаарласан байх аж. 2-р төрөл нь хэмжээний хувьд ижил бөгөөд голдоо нэг үрлэн хээ, түүний дөрвөн талд мөн үрлэн хээтэй бөгөөд, тэдгээрийн гадуур нарийн зураасан хээ гаргаж арван дөрвөн үрлэн хээг дүрсэлсэн байна. 3-р төрөл нь голдоо таван тал бүхий нэг том хээтэй, түүний таван талд гурвалжин хэлбэрийн таван хээг хооронд нь нарийн зураасан хээгээр тусгаарласан байна. Голд буй тус хээний гадуур мөн нарийн зураасан хээ хийж гадуур нь хоорондоо мөн нарийн зураасаар тусгаарласан арван есөн ширхэг үрлэн хээг дүрсэлсэн байна. 4-р төрөл нь голдоо нэг, түүнийг тойрсон таван ширхэг үрлэн хээтэй, түүний гадуур нарийн зураасаар тусгаарлаж гадна талд нь өөд өөдөөсөө харсан хавирган саран хэлбэртэй хээний голд гурван тал бүхий үрлэн хээг дүрсэлсэн дөрвөн хээг тойруулан урласан байна. Тус хээнүүдийн хооронд мөн нэг нэг ширхэг үрлэн хээг хийсэн байна. Тус хээний гадуур мөн нарийн зураас хийж гадна талд нь хорин таван ширхэг үрлэн хээг дүрсэлсэн байна. 5-р төрөл нь дөрөв дүрээр төрлийн хээтэй төстэй боловч хамгийн гадуур буй үрлэн хээ нь орой болон буюу гучин ширхэг байна.

Иймэрхүү төрлийн нүүр ваар түрэгийн Билгэ хааны онгоноос ч илэрдэг бөгөөд хээ нь бага зэрэг өөр байдаг. Дээр өгүүлсэн хээ нь бадам цэцгийг дүрсэлсэн байх бөгөөд Хундын хоолойн 5-р дөрвөлжингийн бунханы ханын зурагт бадам цэцэг дүрсэлсэн байдаг нь уйгурчуудыг бурханы шашин шүтдэг байсныг дам ч гэсэн харуулж байна.

Нөмрөг ваар нь Уйгурын үед холбогдох дурсгалуудаас нэлээд хэмжээгээр олддог байна. Хэмжээ нь дунджаар 32 см урт, 13 см өргөн, 2.5 м зузаан бөгөөд бага зэрэг чулуурхаг нарийн ширхэгтэй шавраар хэвэнд дарж, шатааж хийсэн байна. Нөмрөг ваарны дотор талд нэлэнхийдээ таарны оромтой байдаг.

Тосгуур ваарыг нөмрөг ваартай ижил шавраар хийсэн байх бөгөөд хэмжээ нь дунджаар 32 см урт, 21-18 см өргөн, 2

см зузаан байдаг аж. Тосгуур ваарны дотор талд мөн л таарны оромтой байдаг.

Тоосго нь барилга байгууламжийн нэгэн гол хэрэглэгдэхүүн бөгөөд манай оронд малтан судалсан хот, суурингаас нэлээд хэмжээгээр илэрдэг юм. Улс, үндэстэн бүр өөр өөрийн онцлог, байгуулж буй байгууламжаас хамаарч өөр өөрийн хэлбэр хийц, зориулалттай байдаг. Уйгурчуудын хувьд мөн л олон төрлийн тоосго хэрэглэж байсан гэдэг нь мэдэгддэг. Тоосгыг барилга, байгууламжид ашиглахаас гадна дээр нь төрөл бүрийн хээ, тоглоомын хөлөг зэргийг зурж ашигладаг байжээ.

Домгийн амьтны дүрс бүхий барилгын чимэглэл хувьд Хар балгас, дөрвөлжингүүдээс, Пор бажин зэрэг дурсгалуудаас илэрсэн байдаг. Тус амьтны дүрс нь амаа том ангайсан байдалтай бөгөөд хоёр соёо, хэлийг тодорхой гаргасан, дэрвэгэр том угалз бүхий том хамартай, догшин төрх бүхий нүдтэй, том чихтэйгээр дүрсэлсэн байх бөгөөд хамрын угаас шанаа хүртэл холбосон хөмсөг юм уу эврийг дүрсэлсэн байна. Тус чимэглэлийн зарим хэсэгт нарийн зураасаар битүү зурж чимгэлсэн байх аж. Хэмжээ нь 21х18х7 см-ээс 29х22х3 см гэх мэтчилэн өөр өөр байна [Очир болон бусад 2015]. Энэ төрлийн домгийн амьтан бүхий барилгын чимэглэл Түрэг, Хятан хот суурин, тахилын байгууламжаас илэрдэг байна. Тухайлбал, Төв аймгийн Заамар сумын нутаг дахь Хэрмэн дэнжийн балгаснаас илэрсэн байдаг [Эрдэнэболд болон бусад 2019]. Хэрмэн дэнж балгаснаас илэрсэн тус домгийн амьтны дүрслэл нь хүний нүүрний төрхтэй төстэй боловч том амтай, доор, дээрээс гарсан дөрвөн том соёоог зөрүүлсэн байдалтай гаргасан, хэлээ гаргасан байдалтайгаар дүрсэлжээ. Хамар нь хүний хамартай төстэй, том бүлтгэр нүдтэй, хөмсөг нь өтгөн бөгөөд хоёр үзүүрийг дээш эргүүлсэн, хөмсгөө зангидсан байдалтай, духны голоос хоёр тийш гарсан эвэртэйгээр дүрсэлсэн байна. Хоёр эвэрний голоос үс бололтой гурван ширхэг гурвалжин дүрсийг хийсэн байна. Эрүүний доор сахал бололтой хоёр салаа дүрсийг хийсэн байх бөгөөд доод

эрүүний хоёр талд хумстай тус бүр гурав гурван сарууг хийсэн байна. Энэ нь гэтэж буй амьтныг санагдуулам төрхтэй болжээ. Хэмжээ нь 18.2х30.5х4.3 см байна.

Уйгурчуудын хот, суурин, булш, бунхнаас ахуйн зориулалттай сав суулга илэрдэг бөгөөд хийсэн арга техник, хээ чимэглэл нь олон төрөл, тухайн үндэстний ертөнцийн үзэх үзэл, шашин шүтлэгээс хамааран өөрдсийн гэсэн онцлогтой байдаг аж. Тухайлбал, Хар балгаснаас илэрсэн ихэнх сав суулгыг эргэх хүрд дээр үйлдсэн, жигд сайн шатаалттай, сайтар хольж нягтаршуулсан саарал болон улаан өнгийн шавраар хийсэн байна. Шавар савыг тусгай хэвээр дарж хээ гарган чимэглэх нь түгээмэл байжээ. Хөндлөн зураастай зэрэгцээ шугам, дарж гаргасан хонхортой хөндлөн зураас, ороолдож сүлжилдсэн болон дугуйрсан давхар саран, нуман болон дэгрээ хэлбэртэй, хагас товгор гэх зэрэг олон зүйлийн хээтэй байжээ [Эрдэнэбат 2016].

Уйгурын үеийн сав суулганы дээрх хээ олон төрөл байдаг хэмээн дээр өгүүлсэн билээ. Тухайлбал, ромбо хээ, нуман хээ, долгио хээ, ханан хээ зэрэг түгээмэл тохиолдох боловч зарим дээрх хээг хольж дүрсэлсэн байдаг. Хээг ваар савны дээр хурц үзүүртэй багажаар зурж, дарж гаргахаас гадна ваар, савны дээр нааж хийсэн хээ ч тохиолдох бөгөөд наамал хээний дээр дарж хийсэн хумсан хээ ч байдаг аж.

Энэ мэтчилэн хот, суурины тууриас шавраар урлсан барилгын материал, ахуйн зориулалттай ваар савны хагарахай нэлээд илэрхээс гадна хээтэй ханын шаваас, мод, ясаар хийсэн эдлэл хэрэглэл, төмөр багаж, чулуугаар хийсэн олон төрлийн эдлэлүүд илэрдэг.

Хэлэлцүүлэг

Өдгөө Монгол улсын нутгаас эртний уйгурчуудын байгуулсан 20 гаруй хот, суурин илэрч олдоод байна. Тэдгээр хот, суурингуудын дийлэнх нь Орхон голын хөндий, түүнд цутгасан жижиг голуудын сав дагуу оршиж байна. Тэдгээр

хот, суурингуудын байрлал нь эртний уйгурчуудын улс төр, эдийн засаг, соёлын төв нь Орхон гол, түүний цутгалуудад төвлөрч байсныг харуулна. Эртний уйгуруудын хот, суурингуудын хот төлөвлөлт, байгуулалт нь ч хэдэн янз ажээ.

Юуны өмнө дөрвөлжин зохиомжтой үндсэн том хэрэм байгуулаад, түүний дотор баруунаас зүүн тийш чиглэсэн хэдэн гудамж байгуулж, тэдгээрийн хоёр талаар хооронд нь шавраар хамарлан тусгаарласан талбайнуудад барилгууд барьдаг байж. Тэрхүү дөрвөлжин зохиомжтой үндсэн хэрмийн зүүн талаас сунган барьсан гонзгой дөрвөлжин зохиомжтой, намхан шавар хэрэмтэй, тэр нь баруунаас зүүн тийш нэвт гарсан гудамжтай. Үндсэн хэрэм болон залган барьсан хэрмүүдийн үүд нь нэг чигт, зүүн зүгт хандсан байдалтай, гудамжны хоёр талаар намхан шавар хэрмээр таслан хамарласан жижиг барилгуудтай хот байжээ. Энэ хэлбэр нь монгол нутагт эрт цагт сууж агсан уйгуруудын хот байгуулалт, уран барилгын үндсэн шинж нь юм. Ийм зохион байгуулалттай хотын тоонд Хар балгас (Орду балык)-ны өндөр шавар хэрэмт төв хэсэг, Чилэн балгас, Цагаан сүмийн балгас, Чин толгой балгас зэргийг хамруулж болно.

Ийм байгуулалт бүхүй хотын үндсэн хэрмийн зүүн чих буюу үүдээр энгийн үед ихэс дээдэс нэвтэрдэг бол, Харбалгас мэт хотын баруун чихээр нь яаруу бачуу үед хотын эзэд, бас тусгай зочид нэвтэрдэг байхаар бодож төлөвлөсөн бололтой.

Мөн шавар хэрэм дотроо цөөн барилга байгууламжтай суурингууд нь хот байгуулалтын хувьд энгийн, хялбар зохион байгуулалттай юм. Тэдний хаалга нь ямагт зүүн зүгт хандсан боловч том хотын адил чих гэх тусгай байгууламжгүй аж. Ийм суурингуудын зарим нь, тухайлбал, Гээг бүрд, Бургасны хөндийн дөрвөлжин зэрэг нь яг адил зохион байгуулалттай байна. Энэ нь тэдгээр суурингууд хот байгуулалтын төдийгүй, үүрэг зориулалт нь ч адил байсныг харуулна. Тэдгээр суурингийн хэрмийн хэмжээ нь бага, доторхи барилга байгууламж ч цөөхөн бөгөөд 1-3 барилгын ор үлдэцтэй аж.

Доторх нь цулгуй, дөрвөлжин зохиомжтой шавар хэрмүүд нь уйгурчуудын хот байгуулалтын нэг төрөл гэж болохоор байна. Тэдгээрийн дотор нь гэр, майхан мэтийн зөөврийн сууц барьж түр суудаг, зуслан гэх мэт зориулалттай байсан байж болох юм. Тийм тохиолдолд, эл шороон хэрмүүд нь хамгаалалтын үүрэг гүйцэтгэдэг бололтой. Үүнд: Хүрмийн үзүүрийн дөрвөлжин, Орхоны дөрвөлжин, Шарилангийн балгас, Цагаан сүм -2 мэтийг нэрлэж болно. Дээр өгүүлсэн гурван төрлийн хот, суурины хэрмийн үүд нь зүүн зүгт хандсанаараа бүгд ижил байна. Энэ нь Монгол улсын нутагт буй уйгуруудын байгуулсан хот, суурины нэг түгээмэл шинж болно.

Үндсэн хэрмийн дотор нэвт гарсан том гудамж мэдэгдэхгүй, үүд нь өмнө зүгт хандсан, бас залгаж барьсан хэрэмгүй хот ч уйгуруудад байжээ. Энэ нь хот байгуулалтын хувьд дээр дурдсан хэлбэрээс өөр юм. Ийм хотын тоонд Бийбулаг (Байбалык) орно. Одоогийн Бийбулаг балгас нь эртний уйгурчуудын Монгол улсын нутагт барьж байгуулсан хотуудын дотор хот байгуулалтын бие даасан нэг хэлбэр болж байна. Зарим мэдээгээр, энэ хотыг барьж байгуулахад согд худалдаачид, мөн хятад хүмүүс оролцсон бөгөөд бас тэд оршин сууж байсан аж. Уйгурын эл хотын зохион байгуулалт, уран барилгын хэлбэрт гадны нөлөө туссан байж болно.

Уйгурын хотуудад нэлээд түгээмэл үзэгддэг нэг онцлог зүйл бол, хотын шавар хэрмийг барихдаа, мод ашигласан явдал юм. Тэд шавар хэрмийг босгохдоо, хэрмийн шаврын дотор тодорхой түвшинд, хэрмийн зузаантай ойролцоо урттай модыг хэдэн эгнээ хөндлөн тавьдаг нь шавар хэрмийг нурахаас хамгаалж, бөх бат болгох зорилготой аж. Монгол улсын нутаг дахь хотын хэрмийг барихдаа тийнхүү модон краказ ашигласан нь Уйгурын үеэс эхлэлтэй. Мөн Монгол улсын нутагт буй эртний хотуудын дотроос чухам уйгур улсын үеийн томхон хотуудад анх удаа хэрмийн чих хэмээх тусгай байгууламжийг барьж ашиглаж байж. Бас хотын хэрэмд гадагш түлхсэн цонж гэж болохуйц шавар байгууламж

уйгурчуудын Монгол улсын нутагт байгуулсан хотуудад анх удаа үзэгдсэн билээ. Уйгурчуудын санаачлан үүсгэсэн шавар хэрэмд бэхэлгээний мод ашиглах, тэрчлэн хэрэмд чих хэмээх хамгаалалтын байгууламж барих, цонж байгуулах зэргийг хятан гэх мэт дараагийн нүүдэлчин төр улс хот байгуулалтандаа уламжлан хэрэглэсэн байна.

Ном Зүй

- Очир 2020. Очир А. Монгол улсын нутаг дахь уйгурчуудын хот, суурин. Тайжиуд Аюудайн Очир. Монголын түүхийн судалгаа IV. УБ., 2020. Тал. 369-381.
- Кызласов 1969. Кызласов Л.Р. История Тувы в средние века. М., 1969. Стр. 59-63.
- Тулуш 2014. Тулуш Д.Д. Фортификационные сооружения на территории Тувы (конец I тыс. до н. э. – начало II тыс. н. э.). Кемерово. 2014.
- Радлов 1892. Сборник трудов Орхонской экспедиции I. 1892г, вып. II. 1893г, вып. III. 1896г, вып. IV. 1899.
- Сборник трудов Орхонской экспедиции У. Санкт-Петербург. 1901.
- Радлов В.В. Атлас древностей Монголии. Санкт-Петербург, вып. I, II. Санкт-Петербург. 1892.
- Киселев 1947. Киселев С.В. Монголия в древности.- //Известия АН СССР. Серия истории и философии. 1947. №4.
- Древние города Монголии. //Советская Археология. 1957. №2.
- Древнемонгольские города. М., 1965.
- Пэрлээ 1961. Пэрлээ Х. Монгол Ард Улсын эрт, дундад үеийн хот суурины товчоон. УБ., 1961 он.
- Эрдэнэбат, Хюттель, Цэвээндорж 2010. Эрдэнэбат У., Хюттель Х.-Г., Цэвээндорж Д. Уйгурын нийслэл Хар балгасыг археологийн талаар шинжлэн судалсан тойм.// Археологийн судлал. УБ., 2010. Тал. 302-324.
- Хюттель, Эрдэнэбат 2010. Хюттель Ханс-Георг, Эрдэнэбат У. –Хар балгас ба хархорум- Орхоны хөндий дэх хожуу нүүдэлчдийн суурьшмал хоёр хот. УБ., 2010. Тал. 58.
- Очир, Энхтөр, Эрдэнэболд 2005. Очир А., Энхтөр А., Эрдэнэболд Л. Хар бух балгас ба Туул голын хөндий дэхь Хятан улсын хот суурингууд. УБ., 2005.
- Крадин, Ивлиев, Очир бусад. 2004. Крадин Н., Ивлиев А.Л., Очир А., Данилов С.В., Никитин Ю.Г., Энхтөр А., Эрдэнэболд Л. Предварительные результаты исследования киданского городища Чинтолгой Балгас в 2004 г. //Социогенез в северной Азии. Часть 1. Сборник научных трудов. Стр. 264-273;
- Kradin N.N., Ivliev A.L., Ochir A., Danilov S.V., Enkhtur A., Erdenebold L., Nikitin Yu.G. Preliminary results of the investigation of Kitan

- ancient town Chintolgoi balgas in 2004. //Nomadic Studies Bulletin. Ulaanbaatar. 10. 2005:
- Очир А., Крадин Н.Н., Ивлиев А.Л., Данилов С.В., Эрдэнэболд Л. Чин толгой балгасанд явуулсан археологийн малтлага судалгааны 2004 оны урьдчилсан үр дүнгээс. Археологийн судлал. Tomus III. (XXIII), Fasc 8. Тал 113-127. УБ., 2005.
- Эрдэнэболд, Баярсайхан. 2005. Эрдэнэболд Л., Баярсайхан Ж. Монгол-Голландын хамтарсан “Mon-arch” төслийн хээрийн судалгааны ангийн 2005 оны археологийн малтлага судалгааны монгол талын тайлан. //Монголын үндэсний музейн номын сан. Гар бичмэл. УБ., 2005.
- Очир, Эрдэнэболд, Крадин, бусад 2012. Очир А., Эрдэнэболд Л., Крадин Н.Н. Монгол-ОХУ-ын хамтарсан археологийн судалгааны ангийн Хэрмэн дэнж балгасны малтлага судалгааны тайлан. УБ., 2010, 2011. Гар бичмэл. НСИСОУХ-ийн номын сан:
- Эрдэнэболд Л., Болормаа С., Төгссайхан Р. Хэрмэн дэнж балгасанд явуулсан 2012 оны малтлага судалгааны тайлан. ШУТИС-ийн БУХСургуулийн археологийн лаборатори. Гар бичмэл. 2013:
- Крадин Н.Н., Ковычев Е.В., Ивлиев А.Л., Очир А., Саранцева С.Е., Эрдэнэболд Л. Предварительные результаты исследований городища Хэрмэн дэнж в Монголии в 2012г. //Древние культуры Монголии и Байкальской сибир. IV международная научная конференция. Город Чита, 13-19 сентября 2013:
- Очир А., Крадин Н.Н., Ивлиев А.Л., Эрдэнэболд Л. Результаты исследований городища Хэрмэн дэнж в Монголии в 2010-2011 гг. //История культура средневековых народов степной Евразии. Материалы II Международного конгресса средневековой археологии Евразийских степей. Барнаул 2012. Стр. 168-171:
- Эрдэнэболд Л. Хэрмэн дэнж балгасны он цагийн судалгааны зарим асуудалд. //Хойт хятад, Монгол Байгалийн Сибирийн эртний археологийн соёл. Олон улсын эрдэм шинжилгээний бага хурлын эмхэтгэл. Бээжин. 2015. Тал 657-661:
- Эрдэнэболд Л., Крадин Н.Н., Ивлиев А.Л., Васютин С.А., Төгссайхан Р. Хэрмэн дэнж балгасны 2017 оны малтлага судалгааны урьдчилсан үр дүн. //Монголын археологи 2017. Эрдэм шинжилгээний хурлын эмхэтгэл. УБ., 2018. Тал 240-246.
- Очир 2011, Батболд 2013. Очир А. Хэрмэн дэнж балгасны тухай дахин өгүүлэх нь. Монголын түүхийн судалгаа I. УБ., 2011. Т. 387-392,
- Батболд Г. Уйгурын Хатун буюу “Ke Dun Cheng”. //Археологийн судал. УБ., 2013. Т. XXXIII, Fasc.17. Тал. 247-262.
- Энхтөр, Номгуунсүрэн 2005, 2017. Энхтөр А., Номгуунсүрэн Г. Архайнгай аймгийн Хотонт, Цэнхэр сумын нутагт 2005 онд явуулсан археологийн хайгуулын ажлын тайлан. ШУА-ын Археологийн хүрээлэн. ГБСХөмрөг. УБ., 2005:

- Энхтөр А. Уйгурын хотын хэв шинж, онцлог (Цагаан сүмийн балгасын жишээн дээр). //Актуальные вопросы археологии и этнологии Центральной Азии. Улан удэ. 2017. Стр. 240-243.
- Очир, Эрдэнэболд, Уртнасан 2013. Очир А., Эрдэнэболд Л., Уртнасан Э. Сүүлийн үед шинээр олдсон эртний хэдэн балгасны тухай. // нүүдэлчдийн өв судлал. УБ., 2013 он. Тал. 107-122.
- Өлзийбаяр, Ганбат, Батсүрэн, Очир 2019. Өлзийбаяр С., Ганбат Н., Батсүрэн Б., Очир Б. Монгол-Оросын хамтарсан “Бийбулаг-2018” хээрийн судалгааны товч мэдээ. //Монголын археологи-2018. УБ., 2019. Т. 265-267,
- Өлзийбаяр С., Ганбат Н., Сидиков А.Г., Измаилов И.Р., Хайрутдинов Р.М., Очир Б., Беляев А.В., Батсүрэн Б., Цэгмэд Э. Монгол-Оросын хамтарсан “Бийбулаг-2019” хээрийн судалгаа. //Монголын археологи-2019. УБ., 2019. Тал. 141-146
- Очир, Одбаатар, Эрдэнэболд, Анхбаяр. 2019. Очир А., Одбаатар Ц., Эрдэнэболд Л., Анхбаяр Б. Монгол улсын нутаг дахь Уйгурчуудын археологийн дурсгал. УБ., 2019.
- Очир, Эрдэнэболд бусад 2008. Очир А., Эрдэнэболд Л., Анхбаяр Б., Одбаатар Ц., Та Ла, Чен Ён Жи, Сүн Гоу Дун, Юэ Гоу Мэн. Архангай аймгийн Хотонд сумын нутаг дахь Өвөрхавцлын амны 3-р дөрвөлжингийн малтлага судалгаа (2006 он). БНХАУ-ын соёлын өвийн хэвлэлийн хороо. 2008. Монгол, Хятад хэлээр.
- Данилов, Эрдэнэболд, Цэрэндорж 2014. Данилов С.В., Эрдэнэболд Л., Цэрэндорж Ц.. Эртний нүүдэлчдийн бунхант булшны судалгаа. УБ., 2014
- Очир, Эрдэнэболд, 2011. Очир А., Эрдэнэболд Л. Өвөрхангай аймгийн Бат-Өлзий сумын нутаг Хужирын амны дурсгалуудад хийсэн археологийн судалгааны тайлан. УБ., 2011. ШУА ТУЗХ БМТ. Гар бичмэл.
- Очир, Уртнасан 2015. Очир А., Уртнасан Э. Өргөөт уулын дурсгал. // Археологийн судлал. УБ., 2015. Тал. 587-592.
- Очир, Одбаатар бусад 2015. Очир А., Одбаатар Ц., Эрдэнэболд Л., Та Ла, Чен Ён Жи, Сун Гоу Дун, Юй Го Мин. Хулихын амны I дөрвөлжингийн малтлага судалгаа. Өв соёдын хэвлэлийн хороо. 2015.
- Баяр 2009. Баяр Д. Эртний нүүдэлчдийн өвөг дээдсээ тахиx ёсон хийгээд Чингис хааны онгон. Эрдэм шинжилгээний бичиг. 5 (4), УБ., 2009. Тал. 65-66.
- Очир 2020. Очир А. Монголын түүхийн судалгаа I. УБ., 2011. Тал. 221-234. Тайжиуд Аюудайн Очир. Монголын түүхийн судалгаа V. УБ., 2020. Тал. 345-354.
- Очир болон бусад 2015. Очир А., Анхбаяр Б., Одбаатар Ц., Цэрэнбямба Х., Чен Ён Жи, Саранбилэг Ч., Чен Фэн Фэй, Сүн Гоу Дун, Дандар Г. Талын их нүүдэлчид ба торгоны зам. Үзэсгэлэнгийн танилцуулга. УБ., 2015.

Эрдэнэболд болон бусад 2019. Эрдэнболд Л., Болдбаатар Ю., Бат-Эрдэнэ С., Хатанбаатар Д., Ванчигдаш Ч., Бямба-Очир Ц., Болормаа С., Одбаатар З. Монголын эртний нүүдэлчдийн өв. УБ., 2019.

Эрдэнэбат 2016. Эрдэнэбат У. Уйгурын үеийн шавар сав. Монголын археологийн өв. УБ., 2016. Тал. 178.

KİTAN YERLEŞİMLERİ

MOĞOLİSTAN'DAKİ KİTAN YERLEŞİMLERİ VE TOGU BALIK¹

Doç. Dr. Enkhtur ALTANGEREL

Moğolistan Bilimler Akademisi Arkeoloji Enstitüsü

Moğolistan topraklarında bulunan yaklaşık 20 büyük ve küçük Kitan yerleşiminden 15'i Tuul Nehri havzasında, 3'ü Kherlen Nehri havzasında ve 1'i Onon Nehri havzasında yer almaktadır (Perlee 1959). Bu şehirlerin konumuna göre büyük surlarla çevrili müstahkem şehir, küçük surlarla çevrili müstahkem şehirler ve müstahkem şehri çevreleyen yerleşimler, şehrin etrafında inşa edilmiş şehirler şeklinde sınıflandırmak mümkündür.

Coğrafi konum açısından Moğolistan'da bulunan Kitan yerleşimleri Orhun, Tuul, Kherlen, Onon vb. gibi büyük nehirlerin havzaları boyunca kurulmuş ve bunların kolları olan Murun, Harbukh, Savan, Hurkh ve Öglögchi Nehri vadilerinde de yer alıyordu. Bu şehirlerin konumlarından o dönemde siyasi ve kültürel merkezin nerede olduğunu bilmek mümkün olacaktır.

Moğolistan'da bulunan Kitan yerleşimlerinin inşa edilme amacına, şekline, büyüklüğüne ve yapısına göre;

1. Müstahkem şehir;
2. Uydu yerleşimi;
3. Gözetleme kuleleri olarak üç kategoriye ayrılabilir.

Bunların yanı sıra Cengiz Barajı denilen bir yapı vardır ve inşa tarihi Kitan dönemine denk gelmektedir.

[1] Bu makale yazarın izniyle çevrilmiş ve orijinal metinle birlikte yayıma hazırlanmıştır. Eserin Moğolca orijinali, Türkçe çevirisinin hemen ardından sunulmuştur.

Tuul Nehri havzasındaki Kitan yerleşim yerlerine bakıldığında, toprak duvarlı büyük bir şehrin ve çevresinde daha küçük yerleşim yerlerinin bulunduğu şehirler ağının olduğu açıktır. Bunların en büyüğü, birbirinden 15-20 km uzaklıktaki Çin Tolgoyn Balgas, Ulaan Herem ve Hermen Denj şehir kalıntılarıdır ve ayrı güvenlik sistemleri ve gözetleme kulelerine sahip bir şehir ağı şeklindedir. Kitan, batı ve kuzeybatı sınırlarını kendi kontrolünde olmayan kabilelerden korumanın yanı sıra, İpek Yolu üzerindeki ticaret merkezlerini de koruyor olmalıdır. Bu amaçla Çin Tolgoyn Balgas ve Hermen Denj şehirler Kitan öncesi dönemde inşa edilmiş ve daha sonra restore edilerek tekrar kullanılmıştır.

Müstahkem şehirler genel olarak iki kategoriye ayrılabilir: toprak surlu müstahkem şehirler ve taş surlu müstahkem şehirler.

Toprak Surlu Müstahkem Şehirler

Bu tip şehrin surları yüksek, toplam uzunluğu 700 metreden fazla, 2-6 kapı, dış tarafında derin hendek, çok sayıda kule, içeride çok sayıda sokak ve içinde özel surlu binaların kalıntıları mevcuttur. Örneğin, Çin Tolgoy, Khar Bukh Balgas, Kherlen Bars, Züün Herem, Ulaan Herem ve Baruun Herem gibi kalıntıları söylemek mümkündür.

Çin Tolgoy Balgas

Bulgan ilinin Daşınçilen Sum bölgesinde bulunan bu şehrin toprak katmandan oluşan surları vardır. Toprak suru kuzeyden güneye 260 derece yönünde uzanmaktadır. Surun kuzey duvarı 680 m, batı duvarı 1260 m, güney duvarı 680 m, doğu duvarı ise 1260 m'dir. Surlar genellikle kare bir tasarıma sahiptir. Sur batıdan doğuya doğru toprakla kaplanmış ve kuzey ve güney olmak üzere iki kısma ayrılmıştır. Kuzey cephenin doğu ve batı tarafları 700 m²'lik alanı kapsar. Ön cephesinin doğu kısmında kulak gibi çıkıntılı bir kapının olduğu bilinmektedir. Bu

kapının genişliği 10 m'dir. Kapının üç tarafı kerpiç duvarlarla korunmaktadır. Boyutu 45x45 m'dir. Kuzey surunun sol ve sağ taraflarında çıkıntılı kapılar bulunmaktadır. İki kapıyı birbirine bağlayan bir ana cadde vardır. Ana cadde 640 m uzunluğunda ve 28 m genişliğindedir. Çin Tolgoy kalıntılarının kuzey kesiminde çok sayıda yapının olduğu bilinmektedir. Ancak güney kesiminde kuzeydekine göre daha az bina vardı.

Toprak surun ön kısmının batı duvarı 600 m, güney duvarı 640 m, doğu duvarı ise 600 m'dir. Bu alanın güneydoğu tarafında da kulak gibi çıkıntılı bir kapı vardı. Günümüzde kapının yaklaşık 6 m genişliğindeki yatağı kalmıştır.

Ön kısımda da sağda ve solda birer çıkıntılı bir kapı ve bu iki kapıyı birbirine bağlayan bir sokak vardır. Bu sokaktan güney kapısına giden başka bir caddenin var olduğu görülmektedir. Uzunluğu 500 m, genişliği ise 38 m civarındadır.

Çin Tolgoy Balgas'ın surlarının kuzey tarafında 6, ön tarafında 6, sağ tarafında 10, sol tarafında 10, duvarın dört köşesinde birer adet olmak üzere toplam 36 kulesi bulunmaktadır. O kuleler duvardan dışarı itilmiş şekilde inşa edilmiştir.

Çin Tolgoy harabelerinin toprak duvarı tabanda 35 m, üstte 4,5 m genişliğindedir. Duvarın yerden yüksekliği 2,5-4 m'dir.

Çin Tolgoy Balgas'ın kuzeybatısından güneydoğusuna uzanan 1 km uzunluğunda baraj mevcuttur ve baraj bazı kısımlarda belli bazı kısımlarda ise belirsizdir. Bu baraj, suru yağmur ve sel sularından korumanın yanı sıra Çin tepesinden aşağı inen yağmur suyunu da toplayıp tarlalara yönlendirmek amacıyla inşa edildiği görünmektedir. Barajın batı ucunun surun arkasındaki kanalla birleştiği anlaşılmaktadır.

Ayrıca Çin Tolgoy kalıntılarının orta surunun güneydoğu kapısı alanından, barajlı küçük bir kanal ve bir gölün tabanı

olduğu anlaşılan oyuğa doğru doğuya yaklaşık 250 m uzanmaktadır.

Kitan döneminde, günümüz Moğolistan'da bulunan Uygur döneminin eski şehri yeniden restore ederek kullanılmıştır. Arkeolog H. Perlee, Çin Tolgoy kalıntılarının Kitan döneminde kurulan Zhengzhou şehri olduğunu ileri sürmüştür (Perlee 1961).

Tuul Nehri kıyısında kurulan eski Oğuz şehrinin adını değiştirerek Zhengzhou Şehri olarak varlığına devam ettiği sırada Kitan kağanının cariyesi inisiyatifi ele almış ve çalışmaların tamamlanmasına yardımcı olmuştur. Şehirde yaklaşık 20.000 asker, sürgündeki Curçenler ve 700 Çinli aile yaşamaktaydı.

O zamanlar Zhengzhou, Çin'in batı sınırını koruyan iki garnizon bölgenin merkeziydi. Dolayısıyla, Moğol askerleri şehre sürekli saldırmaktaydı. Kaynağa göre 1013 yılı baharının ilk ayında Moğol askerleri Zhengzhou şehrine saldırıp kuşatarak büyük paniğe neden olmuşlardı.

Kitanlar, Zhengzhou'yu yüz yıldan fazla süre askeri üs olarak kullanmıştır. 1120'lerin başında Curçenler Kin Hanedanı'ı işgal ettiğinde Kitan kağanı kaçıp dağlara saklanmış; ayrıca kağan soyunda Yalü Dashi kaçmayı başarmış ve 1124 yılında Zhen-zhou ya da bugünkü Çin Tolgoy kalıntılarına ulaşmıştır (Mengu 1895: 339). Tuul Nehri vadisindeki eski Kitan askeri şehirlerinden ve Moğol soylu beylerinden birlikler, silahlar ve atlar toplamış ve ardından 1125'te Zhengzhou'dan ayrılarak batıya, Orta Asya'ya doğru ilerleyerek Kara Hitay Devleti'ni kurmuştur. O dönemde bugünkü Moğolistan topraklarında meskun Kitan askerleri, Yelü Dashi'nin Karahitay Devleti'ni kurmasına destek veren ilk güç olmuştur.

Çin Tolgoy yerleşiminden sonra Tuul kıyısındaki Hermen Denj yerleşimi de Kitan döneminde yeni kurulmuş bir şehir değildir. Hermen Denj yerleşimini Uygur Devleti yıkıldıktan

sonra Kitanlar tarafından restore edilip kullanılmıştır. Hermen Denj yerleşiminin Uygurlar döneminde Hedun veya Hatun olarak adlandırıldığını da burada belirtmek gerekir.

Bir zamanlar Orta Asya göçebelerinin büyük bir kısmına hükmeden Uygur Devleti'nin bıraktığı tarihî ve kültürel eserler arasında kentsel yerleşimler önemli bir yer tutmaktadır. Uygurların kurduğu ve yaşadığı bazı şehirlerin isimleri dönemin kaynaklarında kayıtlıdır. Eski kaynaklarda adı geçen Uygur şehirlerinden biri de Hedun'dur. Çin tarihinde adı geçen bu şehrin tam yeri hakkında bilim adamları çeşitli görüşler ileri sürmüşlerdir.

1. Hedun kenti Orhon Nehri'nin kuzeyinde yer almaktadır (Rosthorne, 1920: 292),

2. Hedun şehri Kherlen Nehri havzasındaydı (Mengu, 1895: 340),

3. Uygur şehri Hedun, Orhun Nehri vadisindeydi (Mengu, 1895: 340) şeklinde görüşler vardır.

Şu ana kadar şehrin nerede olduğu tartışmalı bir konudur. Uygur Devleti'nin kurduğu Hedun veya Hatun şehri bize göre Çin Tolgoy kalıntılarıdır. Uygurlar döneminde kurulan şehir, daha sonra Kitanlar tarafından yeniden restore edilerek askeri üs olarak kullanılmıştır. Bazı kaynaklara göre 990 yılının başında Kitan ordu komutanları ülkenin kuzeybatısındaki Moğol kabilelerinin isyanını bastırmak amacıyla üç şehir inşa etmek istediğinde Kitan kağanı da bu teklifi kabul etmiştir. 994 yılında Xiao-da-lin (Сяо-да-лин) adında bir generali bir orduyla birlikte Kitan'ın kuzeybatı kısmına göndermiş ve ardından Kitanlar, günümüz Moğolistan'ında Zhen-zhou, Yi-zhou ve Bo-zhou (Чжэнь-чжоу, И-чжоу, Бо-чжоу) adlı üç şehir kurmuş ve içlerine askerler yerleştirmiştir. Kitanlar bu şehirleri inşa ederken tüm şehirleri sıfırdan inşa etmediler. Daha önceki dönemlerde

inşa edilen eski şehir ve şehir kalıntıları restore ederek de kullanmışlardır. Bu konu hakkında kaynakta "Hedun şehri eski Uygur şehri Hotun'dur. Yanlışlıkla Hedun olarak yazılmaya başlanmıştır" (Mengu, 1895: 340) şeklinde geçmektedir. Ayrıca Kitan kağanı Shen Tzung'un biyografisinde Hedun şehrinin adı 1004 yılında Zhengzhou olarak değiştirilmiştir (Mengu 1895: 339).

Geçen yüzyıldaki bazı araştırmacılar, günümüz Moğolistan'ındaki Hermen Denj kalıntılarının Kitan dönemindeki Zhengzhou şehrine ait olduğuna inanıyordu (Perle 1961).

Uygurların Hedun şehrini ne zaman kurdukları tam olarak bilinmemektedir. Ancak Kitan Devleti'nin eski Uygur şehri Hedun'un adını değiştirip yeniden inşa ettiği ve askeri üs olarak kullandığı açıktır. Başka bir deyişle Kitanlar, Moğolistan'da kendi garnizonunu kurmak için 10-11. yüzyıllarda eski Uygur şehri Hedun'u (Hatun) yeniden inşa edip adını Zhen-zhou olarak değiştirmişler. Kentin bu adının günümüze neredeyse hiç değişmeden geldiği Çin Tolgoy adından da anlaşılmaktadır.

Hermen Denj Kalıntıları

Bugünkü Töv ilinin Zaamar Sum'daki Hermen Denj kalıntıları, iki kültür katmanını koruyan bir anıttır. Bazı araştırmacılar şehrin Uygurlar döneminde Hedun (Hatun) olarak adlandırıldığını söylemektedir. Hermen Denj kalıntılarının toprak katmandan oluşan ana surunun tasarımı, yapısı ve organizasyonu Harbalgas (Khudyakov, Tseveendorj 1982: 340) ve Çilen Balgas (Ochir, Enkhtor 2004: 6-8) gibi Uygur şehirleriyle benzerlik göstermektedir. Örneğin şehir surunun ortasından sınırlandırılması veya duvarın uzatılması gibi bazı Uygur şehirlerinde görülen ortak nitelikleridir.

Hermen Denj kalıntılarında Uygur dönemine ait yapı süslemeleri ve çanak çömlekler bulunmuştur. Buluntuların tasarımları, şekilleri ve boyutları bizleri bu sonuca ulaştırmaktadır.

Hermen Denj kalıntılarının kuzeybatısında bulunan tepedeki görkemli taş yapı sadece bir taş yığını değil, kare bir taban bilinçli olarak yukarı doğru daraltılmakla birlikte dört köşenin üstünü kapatıp düzelterek üzerine ve yanına bir yapı inşa edilmiştir. Yapının görünümü aşağıdaki iki amaçtan biri için inşa edildiği izlenimini vermektedir. Birincisi tam kurban olanaklarına sahip büyük bir yer altı külliyesi olabilir. İkincisi bu yapı, ona bağlı bir kuleye sahip güvenlik binası olabilir. Eğer öyleyse, üzerine mutlaka bir nöbetçi oturur ve alarm verildiğinde gündüzleri duman çıkararak geceleri ise ateş yakarak sinyal verirdi.

Bahse konu taş yapının bulunduğu tepenin güneydoğu platformunda inşa edilen taş kaide üzerine ahşap sütunlu kare planlı yapı, bir tür kurban veya dini ritüellerin yapıldığı bir tapınak olma ihtimaline sahiptir.

Toprak Surlu Küçük Şehirler

Bu tür şehirleri de iki kategoriye ayırmak mümkündür.

1. 1-2 kapısı, surların içinde az sayıda bina, dışında kanalları olan küçük şehirler. Taliyn Herem, Hermen Ders, Tsagaan Üzüüriyn Dörvöljin, Dersen Harem-1, Tsagaan Denj Balgas -1, Hermen Denj-1, Hermen Denj - 6'yı içermektedir.

2. Surların 1-2 kapısı, az sayıda bina olan küçük şehirler. Naidag Uuliyın Dörvöljin, Dersen Herem - 2 ve Tsagaan Denj Balgas - 2'yi söylemek mümkün.

Taş Surlu Müstahkem Şehir

Bu tip yapılar Emgentiyn Herem ve Öglögçiyın Herem'i içermektedir.

Uydu Yerleşimleri

Genellikle toprak surlu müstahkem şehirlerin etrafında kurulan, surların toplam uzunluğu 700 metreden az olan ve

dışında toprak baraj bulunan yerleşimler uydu yerleşimler olarak ele alınmıştır. Bu şehirler ayrıca 2 kategoriye ayrılabilir.

1. Ana surlu müstahkem şehrin çevresinde tarımsal amaçlı inşa edilmiş, çiftçiler ve zanaatkârların yerleşimleridir. Bu yerleşimler tarım arazilerinin ve zanaatkârların atölyelerinin yakınındadır ve etrafı surlarla çevrili değildir. Örneğin; Hermen Denj-1, Hermen Denj-2, Hermen Denj-3, Hermen Denj-4.

2. Geçici yerleşim yerleri. Bu gruba askerlerin ve tüccarların geçici olarak konakladıkları yerleri dahil edebilir. Baga Gazriin yerleşimini ve Şaazan Tolgoy'un kuzey tarafındaki yerleri kapsamaktadır.

Gözetleme Kuleleri

Kıtanlar işgal ettikleri bölgelerde kurdukları şehirlerin yakınlarına, genellikle dağ zirvelerine ve iyi görünen yerlere gözetleme kuleleri inşa etmişlerdir. Arkeolojik araştırmalar Tuul Nehri havzasındaki şehirlerin etrafına birkaç kule inşa edildiğini ortaya çıkarmıştır. Bu muhafız kulübeleri veya kulelerin çevresinde Kıtan dönemine ait çanak çömlek parçaları bulunmuştur. Şu ana kadar keşfedilen 20'den fazla kulenin tamamı Kıtan yerleşim kalıntılarının yakınındadır.

Büyük surlu şehrin civarında veya yüksek bir dağın üstünde inşa edilen gözetleme kulelerinin asıl amacı, şehrin dışarıdan saldırıya uğramasını önlemek için küçük yerleşim yerlerindeki insanları büyük şehir surlarından içeriye girmeleri konusunda uyarmak ve tehlikenin boyutuna uygun sinyaller vermektir. Tehlikenin derecesi kule üzerinde çıkan dumanın miktarına ve sayısına göre belirlenmektedir. Sinyal geceleri ateşle, gündüzleri ise duman ve trompetlerle verilmektedir.

Kuleler daha çok devletler arasındaki sınır bölgelerindeki yerleşim yerlerinin etrafına inşa edilmekteydi. Bunların boyutları farklıdır ve şehrin büyüklüğüne göre değişmektedir.

Moğolistan'daki Kitan dönemine ait gözetleme kuleleri şu şekilde sınıflandırılabilir;

1. Bekçinin oturduğu sinyal kulesi. Örneğin, Çin Tolgoy ve Öglögçiyin Herem'in Kulesi.

2. Sürekli bekçi oturan kule. Yakınlarında insanların oturduğu bina kalıntısı olan kuleler şunlardır: Naydag Dağı Kulesi, Yashilt Dağı Kulesi, Buural Dağı, Çin Tolgoy, Haraat Dağı Kulesi ve Zaraa Tolgoy Kulesi.

3. Geçici kuleler. Bunlar, normal zamanlarda muhafızların (bekçilerin) olmadığı, savaş zamanlarında ise iyi görünen bir dağın tepesine inşa edilen, geçici olarak kullanılan kulelerdir. Haraat Dağı ve Salhit Dağı kulelerini içerir.

Çin Tolgoy Gözetleme Kulesi

Çin Tolgoy kalıntılarının yaklaşık 800 m kuzeyinde bir tepe bulunmaktadır. Adı Çin Tolgoy'dur. Tepesinde taştan bir yığma tepe yükseltilerek görkemli bir yapıya dönüştürülmüştür. Yapı deniz seviyesinden 1016 m yükseklikte yer almaktadır. Bu tepenin üstündeki taş yapının taban çevresi 214 m, yerden yüksekliği ise 12 m'dir. Taban alanı yaklaşık 3249 m²'dir. Taş yapının inşası sırasında dört köşesi yapılmış ve köşelerin alt kısımları taşlarla kaplanmıştır. Taş yapının üzerindeki düz alanda küçük bir yapı olduğu anlaşılmaktadır. Binanın çatı kiremit parçaları ile mavi tuğla parçaları, yapı çevresinde bol miktarda bulunmuştur.

Taş yapının doğusunda taş temelli iki yapı kalıntısı bulunmuştur. Kuzeydeki binanın tabanı 8x5 m, ön binası ise 16x8 m ölçülerinde kare planlıdır.

"Tsogt'un Ev İzleri" Yakınındaki Gözetleme Kulesi. Bulgan ili, Daşınçilen Sum, Naidag Dağı'nda Savang Nehri'ne doğru uzanan kayalık bir tepesinde taş bir yapı vardır. Deniz seviyesinden 1165 m yükseklikte yer almaktadır. Taş yapı

10x6 m boyutlarında olup genel olarak kare planlıdır. El değmemiş doğal taşlardan yapılmış bir bekçi kulübesi olduğu anlaşılmaktadır. Taş duvarcılığın en alçak noktasında yaklaşık 1,4 m yüksekliğindedir.

Bu taş yapı kare tabanlı olup bozkır ortasında dört taraftan görünüşe açık bir tepe üzerine inşa edilmiştir. Bu tepeden batıya doğru Har Buh Balgas'ı, Buural Dağı, Haraat Hayrhan, Naidag Dağı Gözetleme Kulesi, Yaşilt Gözetleme Kulesi, Bayan Ulaan Dağı Gözetleme Kulesi gibi diğer gözetleme kuleleri görünmektedir.

Buural Dağı Gözetleme Kulesi

Buural Dağı'nın üzerinde, Har Buh harabelerinin güney tarafında, 4x8 m ölçülerinde 1 m yüksekliğinde taş yığma bir gözetleme yeri bulunmaktadır.

Yaşilt Dağı Gözetleme Kulesi

Bulgan İli, Gürvanbulag Sum'un güneydoğusunda Yaşilt adlı dağın tepesinde, eski bir kule olduğu anlaşılan büyük bir taş tümsek bulunmaktadır. 15x20 m'lik dairesel bir taş örgüsü vardır. Bu taş yapıdan güneybatıda Haraat Dağı'nın kulesi ve Khashaat Sum bölgesindeki Eski Türk yapısı olan Shiveet Dağı görünmektedir.

Haraat Dağı Gözetleme Kulesi

Haraat adı verilen dağ, Bulgan ilinin Gurvanbulag Sum bölgesinde yer almaktadır. Bu dağın tepesinde küçük bir taş yığını bulunmaktadır. Deniz seviyesinden 1400 m'den yüksekte bulunan ve uzaktan iyi görünen bu yerin kule olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. Buradan Bulgan iline bağlı Bayannuur Sum'un güneybatısında yer alan Hermen Ders, Har Buh Harabeleri, Buural Dağı, Yaşilt Kulesi ve Haraat Dağı gibi yerler açıkça görülebilmektedir. Bu kulelerin çevresinde Kitan dönemine ait

yerleşimin kalıntıları mevcuttur. Bu yapılardan bazılarının Kitan döneminde inşa edildiği, bazılarının ise bir önceki dönem olan Uygur döneminden kalma ve yeniden kullanıldığını söylemek mümkündür.

Öglögçiyın Herem'in Gözetleme Kulesi

Araştırmacılar, Hentiy ilinin Batşireet Sum bölgesindeki Daiçin Dağın'daki Öglögçiyın Herem'in kuzeydoğu ucunu gözetleme kulesi olarak düşünmüşlerdir.

Dağdaki bu kulelerin arasındaki mesafeler 20-25 km, bazen 30-35 km kadardır.

Bunlar sadece Kitan şehirleri arasında değil aynı zamanda Uygur şehirleri Harbalgas ve Çilen Balgas için de sinyalizasyon amaçlı gözetleme kuleleriyle şekil ve amaç açısından örtüşüyor gibi görünmektedir.

SONUÇ

MS 923 yılında Kitan kağanı Ambagyan'ın bugünkü Moğolistan'ın merkezinde olan Harbalgas'ı işgal ettiği ve abide üzerine adını kazdırdığı söylenmektedir. O dönemde Kitanlar, Moğolistan'a asker konuşlandırmamıştı. Ancak 10. yüzyılın ikinci yarısında "İhanetin sınırsız olduğu" iddiasıyla Orhun ve Kerlen havzalarındaki birçok kabileye baskı yapmak için garnizon şehirler inşa etmeye başlamışlardı. O zamanlar kabileler Kitanlara bağlıydı. Ancak topraklar doğrudan onlara ait olarak düşünülüyordu. Orhun Nehri havzasında Kitan dönemine ait surlarla çevrili şehirlere rastlanmazken Uygur şehir kalıntılarında Kitan dönemine ait bulgulara rastlanmaktadır (Tsveendorj ve Hudyakov 1982; Elmas ve diğerleri 2004).

Orhun Nehri havzasında Kitan tipi yerleşimlere rastlanmamakta olup Kitanların Orhun Vadisi'nde doğrudan şehir kurmamaları eski Uygur şehirlerinin restore ettiklerinden

kaynaklanıyor olabilir. Bu nedenle, Uygur başkenti Harbalgas'ta ordu konuşlandırmadan bunun yerine 100 km'den daha doğusunda bulunan Tuul Nehri havzasında büyük bir orduya sahip birçok şehirden oluşan bir ağın kurulmuş olması mümkündür.

Ordunun Tuul nehri havzasına yerleşmesinin bir başka nedeni de buranın ordu için yiyecek olarak buğday yetiştirilebilecek bir şehir inşa etmek için uygun bir alan olmasıdır. Tuul Vadisi, hava koşulları açısından Orhun Vadisi'ne göre nispeten daha sıcaktır ve rakımı da nispeten düşüktür. Tuul Vadisi şehirlerinin rakımı deniz seviyesinden 900-1000 m yüksekliktedir. O dönemde tarımı yapılan yeşil arpa ve diğer bitki türlerinin ekiminin bu bölge için daha uygun olması muhtemeldir (Ochir, Enkhтор, Erdenebold 2005).

Ayrıca Orhun Vadisi o dönemde terk edilmişti ve Uygur efsanesine göre sahipsiz kalmıştı. Bu durum göçebelerin siyasi ve ticari merkezini Tuul Nehri'ne taşınmış olmalıdır.

Кайнакча

- Мэнь-гу 1895- Мэнь-гу-ю-му-цзи. Записки о Монгольских кочевьях. Перевод с китайского П.С.Попова. Санкт-Петербург
- Очир, Энхтөр 2004- А.Очир, А.Энхтөр. Чилэн балгасны тухай. // Үндэсний Монгол судлал. УБ.: 6-13
- Очир нар 2004- А.Очир, А.Энхтөр, Л.Эрдэнэболд. Чин толгой балгасны тухай. // Nomadic Studies. 18: 53-59
- Очир нар 2005 - А.Очир, А.Энхтөр, Л.Эрдэнэболд. Хар бүх балгас ба Туул голын сав дахь хятаны үеийн хот суурингууд. УБ.
- Пэрлээ 1959- Х.Пэрлээ. Хятан нар тэдний монголчуудтай холбогдсон нь. // Studia Historica. Том. I, fasc. 1. УБ.
- Пэрлээ 1961 - Х.Пэрлээ. Монгол Ард Улсын эрт, дундад үеийн хот суурины товчоон. УБ.
- Rosthorne 1920- А.Ростхорн. Төв Азийн уулын цайз (эрдэмтэн Хиртийн ойн ёслолын цуврал бичиг). Нью-Йорк (герман хэлээр)
- Худяков, Цэвээндорж 1982- Д.Цэвээндорж, Ю.С.Худяков. Керамика Орду-балыка. - Археология Северной Азии. Новосибирск

МОНГОЛ УЛСЫН НУТАГ ДАХЬ ХЯТАНЫ ХОТ СУУРИНУУД БА ТУГУ БАЛЫК

Доктор (Ph.D), дэд профэссор А.ЭНХТӨР

Монгол Улсын Шинжлэх Ухааны Академийн Археологийн Хүрээлэн

Монгол улсын нутаг дэвсгэрээс илрээд байгаа Хятаны 20 орчим том бага хот сууринаас Туул голын савд 15, Хэрлэн голын савд 3, Онон голын савд 1 бүртгэгдээд байна [Пэрлээ 1959]. Эдгээр хот сууринуудын байрлалаас үзэхэд их хэрэмт бэхлэлт хот, бэхлэлт хотыг тойрсон жижиг хэрэмт хот, суурингуудыг бэхлэлт хотоо тойрсон байдлаар байгуулж байжээ.

Монгол нутгаас илэрсэн Хятаны хот сууринуудыг газарзүйн байрлалын хувьд авч үзвэл Орхон, Туул, Хэрлэн, Онон гэх мэт томхон гол мөрний сав дагуу байгуулж байсан нь мэдэгдээд байгаа бөгөөд тэдгээрийн цутгал Мөрөн, Харбух, Савангийн гол, Хурх, Өглөгчийн голын хөндийд ч байжээ. Эдгээр хотуудын байршлаас тухайн үеийн улс төр, соёлын төв хаана байсныг мэдэх боломж гарч ирэх юм.

Монгол улсын нутагт илэрч судлагдаж буй Хятаны үеийн сууринуудыг зориулалт, хэлбэр, хэмжээ, бүтцээр нь:

1. Бэхлэлт хот;
2. Дагуул суурин;
3. Харуулын цамхаг хэмээн гурав ангилж болохоор байна. Эдгээрээс гадна Чингисийн далан хэмээх байгууламж байх ба түүний байгуулсан он цаг Хятан улсын үетэй таарч байна.

Туул голын сав дахь Хятаны үеийн хот суурины байршлаас үзэхэд шороон хэрэм бүхий нэг том хот, түүнийг тойрсон жижиг суурин бүхий хотуудын сүлжээ байсан нь тодорхой байна. Эдгээрээс хамгийн том нь Чин толгойн балгас, Улаан хэрэм, Хэрмэн дэнж гэх зэрэг өөр хоорондоо 15-20 км зайтай, тус тусдаа хамгаалалтын систем, харуулын цамхагтай хотын сүлжээ болно. Хятан улс баруун ба баруун хойд хязгаараа өөрийн захиргаанд ороогүй аймгуудаас хамгаалахын хамт мөн Торгоны замыг дагасан худалдааны түшиц газрыг хамгаалж байсан бололтой байна. Үүнээс Чин толгойн балгас, Хэрмэн дэнжийн балгасыг Хятанаас өмнөх үед байгуулан хожим нь сэргээн засаж дахин ашиглаж байсан бололтой.

Бэхлэлт хотуудыг дотор нь шороон хэрэмтэй бэхлэлт хот, чулуун хэрэмтэй бэхлэлт хот хэмээн ерөнхийд нь хоёр ангилж болно.

Шороон хэрэмтэй бэхлэлт хот. Энэ төрлийн хотын хэрэм нь өндөр бөгөөд нийт урт нь 700 м-ээс дээш хэмжээтэй, 2-6 хаалгатай, гадуураа гүнзгий сувагтай, олон цонжтой, дотроо гудамж олонтой, мөн дотор нь тусгай хэрэм бүхий барилгын турууд байдаг. Үүнд: Чинтолгой, Хар Бухын балгас, Хэрлэн барс, Зүүн хэрэм, Улаан хэрэм, Баруун хэрэм зэргийг хамруулж болохоор байна.

Чин толгойн балгас. Булган аймгийн Дашинчилэн сумын нутагт байсан энэ хот нь шороо дагтаршуулан дэлдсэн хэрэмтэй байжээ. Уг шороон хэрэм нь хойноос урагш 260 хэмд чиглэсэн байрлалтай. Хэрмийн хойд тал 680 м, баруун хана 1260 м, өмнөд тал 680 м, зүүн хана нь 1260 м хэмжээтэй. Хэрэм ерөнхийдөө дөрвөлжин зохиомжтой. Хэрмийг дундуур нь баруунаас зүүн тийш нь шороо дагтаршуулан хамарлаж хойд, өмнөд хоёр хэсэг болгон хуваажээ. Хойд этгээдийн зүүн, баруун тал нь тус бүр 700 м² талбайг эзэлнэ. Түүний урд талын зүүн хэсэгт гадагш сунган барьсан чих бүхий гулдан

хаалга байсны ор мэдэгдэж байна. Тэр хаалганы өргөн нь 10 м аж. Уг хаалганы гурван талыг шавар хэрэм барьж хамгаалсан аж.¹ Түүний хэмжээ нь 45х45 м юм. Хойд хэрмийн баруун, зүүн хоёр талд гадагш сунган барьсан чих бүхий хаалга буй. Тэр хоёр хаалгыг холбосон гол гудамжтай. Гол гудамжны урт нь 640 м, өргөн нь 28 м ажээ. Чин толгойн балгасны хойд хэсэгт нь нэлээд олон барилга байсны ор үлдэц мэдэгдэж байна. Харин түүний урд хэсэгт нь хойдохоо бодвол арай цөөн барилга байсан аж.

Шороон хэрмийн урд хэсгийн баруун хана нь 600 м, өмнөд хана нь 640 м, зүүн тал нь 600 м хэмжээтэй. Энэ хэсгийн зүүн өмнө талд бас чих бүхий гулдан хаалга байжээ. Одоо хаалганы 6 м орчим өргөн ор үлджээ.

Урд хэсэг нь мөн баруун, зүүн хоёр талдаа нэг нэг чих бүхий гулдан хаалгатай бөгөөд хоёр хаалгыг холбосон гудамжтай байжээ. Энэ гудамжнаас өмнөд хаалгыг чиглэсэн бас нэг гудамж байсан бололтой. Түүний урт нь 500 м, өргөн нь 38 м орчим байна.

Чин толгойн балгасны хэрэм нь хойд талдаа 6, өмнөө 6, баруун талдаа 10, зүүн талдаа 10, хэрмийн дөрвөн өнцөг тус бүртээ нэг, бүгд 36 цонжтой байсны үлдэц овойн харагдана. Тэдгээр цонжийг нь хэрмээс гадагш түлхэн байгуулсан байжээ.

Чин толгойн балгасны шороон хэрэм нь сууриараа 35 м өргөн, дээгүүрээ 4.5 м өргөн байна. Уг хэрэм газрын төвшнөөс дээш нь 2.5-4 м өндөр байна.

Чин толгойн балгасны баруун хойноос зүүн урагш чиглүүлэн балгасны баруун хойд өнцгийг ороолгосон маягтай

[1] Хятаны хэрэмт хотуудын хаалга үүдний зохион байгуулалтыг одоогийн байдлаар тусгайлан авч үзсэн зүйлгүй байна. Хятаны үеийн хот суурины хамгаалалтын хэрмийн хаалга нь хэд хэдэн хэлбэртэй бөгөөд тэдгээрийг дараах байдлаар ангилж болохоор байна. Үүнд: 1. Давхар хаалга ("Сонор" хаалга); 2. Дан хаалга ("Гулдан" хаалга); 3. Цонжит хаалга; 4. Далдавч хаалга

татсан 1 км урт далан зарим хэсэгтээ тодорхой, зарим газраа бүдгэрсэн байдалтай байна. Энэ далан нь хэрэм рүү бороо, үерийн ус орохоос хамгаалахаас гадна Чин толгойгоос бууж ирсэн хурын усыг хуримтлуулан тариалангийн тариг руу чиглүүлэн урсгаж байсан бололтой. Уг далангийн баруун үзүүр нь хэрмийн арын сувагтай нийлж байсан бололтой байна.

Бас Чин толгойн балгасны төв хэрмийн зүүн өмнөд хаалганы орчмоос нэгэн жижиг далантай суваг зүүн тийш чиглэн нэгэн жижиг нуурын ёроол байсан бололтой хонхор хүртэл 250 м орчим үргэлжилсэн байдаг.

Хятаны үед өнөөгийн Монголын нутаг дахь Уйгурын үеийн хуучин хотыг сэргээн ашиглаж байсан байна. Археологич Х.Пэрлээ Чин толгойн балгас бол Хятан улсын үед байгуулсан Чжэнь-чжоу хот мөн хэмээн үзжээ [Пэрлээ 1961].

Туул голын хөвөөнд барьсан хуучин Огузын хотын нэрийг халж Чжэнь-чжоу хотыг анх үүсгэн байгуулахад Хятаны хааны татвар эм санаачилга гарган, эл ажлыг гүйцэлдүүлэхэд тусалсан байна. Уг хотод 20000 орчим цэрэг, бас цөлөгдсөн зүрчид, хятад 700 өрх айл сууж байжээ.

Тэр цагт Чжэнь-чжоу нь Хятан улсын баруун хязгаарыг сахин хамгаалсан дарангуй цэргийн хоёр тойргийн төв болж байв. Тэгээд ч монгол цэргүүд түүнийг довтлон цохихыг оролддог байв. Сурвалж бичигт тэмдэглэснээр, 1013 оны хаврын тэргүүн сард монгол цэргүүд Чжэнь-чжоу хотыг довтлон бүслээд ихэд сандаргаж байжээ.

Хятан нар Чжэнь-чжоу хотыг зуу гаруй жилийн хугацаанд цэрэг суулган ашигласан байна 1120-оод оны эхээр Зүрчидийн Алтан улс Хятан улсад халдан довтлоход Хятаны хаан зугтан ууланд бүгж мөн хааны угсааны түшмэл Елюй Даши оргон буруулж зугтсаар тэр үеийн Чжэнь-чжоу буюу

өнөөгийн Чин толгойн балгасанд 1124 онд хүрч ирсэн байна [Мэнъ-гу 1895: 339]. Тэр Туул голын хөндийд агсан Хятаны цэргийн хотууд болон Монгол аймгийн ноёдоос цэрэг, зэвсэг, агт морьдын тусламж авч хүчээ хуримтлуулж аваад улмаар 1125 онд Чжэнь-чжоу хотыг орхин баруун тийш хөдөлж Дундад Азид хүрч Хар Хятан улсыг байгуулжээ. Өнөөгийн Монгол улсын нутагт сууж байсан тэр үеийн Хятан улсын цэргүүд нь тийнхүү Елюй Даши Хар Хятан улсыг байгуулахад анхны тулгуур хүч болж өгсөн байна.

Чин толгойгоос хойш, мөн Туулын хөвөөнд буй Хэрмэн дэнжийн балгас ч Хятан улсын үед шинээр байгуулагдсан хот биш бөгөөд түүнийг Уйгур улс мөхсөний дараа Хятан нар сэргээн засаад ашигласан байна. Хэрмэн дэнжийн балгас нь Уйгур улсын үед Хэдун буюу Хатун хэмээх нэртэй байсан хэмээх санал ч байдгийг энд дурдъя.

Төв Азийн нүүдэлчдийн нэлээд хэсгийг өөртөө багтааж нэгтгэн захирч агсан Уйгур улсын үлдээсэн түүх, соёлын дурсгалуудын дотор хот сууринууд чухал байр эзэлж байна. Уйгуруудын бүтээн босгож оршин сууж агсан хэдэн хотын нэр тухайн үеийн сурвалжид тэмдэглэгдэн үлджээ. Тийнхүү хуучин сударт нэр дурдагдсан уйгур хотын нэг бол Хэдун хот юм. Нахиадын түүхэнд нэр тэмдэглэгдсэн эл хот чухам хаана байсан тухай эрдэмтэд янз бүрийн санал таамаглал дэвшүүлсэн байна. Үүнд:

1. Хэдун хот нь Орхон голоос умард этгээдэд байсан [Ростхорн 1920: 292]

2. Хэдун хот бол Хэрлэн голын савд байсан [Мэнъ-гу 1895: 340]

3. Уйгурын Хэдун хот Орхон голын хөндийд байсан [Мэнъ-гу 1895: 340] гэжээ.

Тийнхүү уг хотын хаана байсныг олж тогтоож чадалгүй өдгөө хүрсэн байна. Бидний болоор бол Уйгур улсын үүсгэн

байгуулсан Хэдун буюу Хатун хот бол Чин толгойн балгас мөн. Уг хотыг Уйгур улсын үед бүтээн босгосон бөгөөд дараа нь Хятан нар сэлбэн засаж цэргийн суурин болгон хэрэглэж агсан байна. Зарим сурвалж бичгийн мэдээг үзвэл 990 оны эхэн үеэр Хятан улсын цэргийн эрхтэн нар тус улсын баруун хойд хязгаарт хамрагдан багтаж агсан Монгол угсааны аймгуудын бослого хөдөлгөөнийг номхотгох дарангуй цэргийг суулгах зорилгоор гурван хот байгуулахыг хүссэнд Хятаны хаан зөвшөөрсөн байна. Чингээд 994 онд Сяо-да-лин хэмээх жанжныг цэргийн хамт Хятан улсын баруун хойд хязгаар руу илгээж улмаар Хятан нар өнөөгийн Монгол улсын нутагт Чжэнь-чжоу, И-чжоу, Бо-чжоу хэмээх гурван хотыг байгуулан тэдгээрт цэрэг суулгажээ. Хятан нар тэр хотуудыг байгуулахдаа, цөмийг цоо шинээр босгосон биш, харин урьд нь нэгэнт буй болоод байсан хуучин хотыг бас ашигласан байна. Энэ тухай сурвалж бичигт, “Хэдун хот бол хуучин Уйгурын Хотун хот мөн. Түүнийг ташааран, Хэдун хэмээн бичих болжээ” гэсэн байна [Мэнъ-гу 1895: 340]. Мөн Хятан улсын Шэнь Цзун хааны намтарт Хэдун хотыг 1004 онд Чжэнь-чжоу хэмээн халж нэрлэсэн гэж байдаг [Мэнъ-гу 1895: 339].

Өнгөрсөн зууны үеийн зарим судлаач өнөөгийн Монгол улсын нутаг дахь Хэрмэн дэнжийн балгасыг Хятан улсын үеийн Чжэнь-чжоу хот мөн гэж үзэж байсан юм. [Пэрлээ 1961].

Уйгурууд Хэдун хотыг чухам хэзээ байгуулсан нь энэ хэр тодорхойгүй. Харин Хятан улс урьдын Уйгурын Хэдун хотын нэрийг сольж сэргээн засварлаад цэргийн суурин болгон ашиглаж байсан нь тодорхой байна. Өөрөөр хэлбэл Хятан нар Монгол оронд өөрийн дарангуй цэргийг суулгах зорилгоор урьдын Уйгурын Хэдун (Хатун) хотыг X-XI зууны зааг үед сэлбэн засаж нэрийг нь Чжэнь-чжоу хэмээн сольж нэрлэсэн аж. Хотын энэ түүхэн нэр бараг өөрчлөгдөлгүй бидний үед ирснийг Чин толгой хэмээх нэрээс харж болно.

Хэрмэн дэнжийн балгас. Өнөөгийн Төв аймгийн Заамар сумын нутаг дахь Хэрмэн дэнжийн балгас нь соёлын хоёр үе давхаргыг өөртөө хадгалсан дурсгал аж. Уйгур улсын үед уг хотыг Хэдун (Хатун) хот хэмээн нэрийдэж байжээ гэж зарим судлаач үздэг. Хэрмэн дэнжийн балгасны шороо дагтаршуулж үйлдсэн үндсэн хэрмийн зохиомж, бүтэц, зохион байгуулалт нь Уйгурын Хар балгас [Худяков, Цэвээндорж 1982: 340], Чилэн балгас [Очир, Энхтөр 2004: 6-8] зэрэг хотуудтай төстэй байна. Тухайлбал хотын хэрмийг дундуур нь хамарлаж заагласан буюу эсвэл хэрмийг залган сунгаж барьснаас хот нь хэсгүүдэд хуваагдсан байдаг нь Уйгурын зарим хотуудад үзэгддэг шинж тэмдэг юм.

Хэрмэн дэнжийн балгасны дотроос Уйгурын үеийн барилгын чимэглэл, ваар сав олдсон байдаг. Тэдгээрийн хийц, хэлбэр, хэмжээ зэрэг нь ийн үзэхэд хүргэж байна.

Хэрмэн дэнжийн балгасны баруун хойнох толгой дээр буй сүрлэг чулуун байгууламж нь зүгээр чулуун овоолго биш, зориуд дөрвөлжин суурь гарган дээш нь нарийсгаж шувтандуу болгохын хамт дөрвөн өнцгийг нь гүдийлгэн хамарлаж оройг нь тэгшлэн засаж дээр нь болон дэргэд нь барилга барьсан байжээ. Уг байгууламжийн эл байдал түүнийг дараах хоёр зориулалтын аль нэгээр босгосон болов уу гэсэн сэтгэгдэл төрүүлж байна. 1-рт, энэ нь тахилга, тайлгын иж байгууламж бүхий том бунхан байж болно. 2-рт, энэ байгууламж нь хараат цонж бүхий харуулын байр байсан байж мэднэ. Хэрэв тийм бол түүн дээр байнга харуул сууж, түгшүүр тохиолдсон цагт өдөр бол утаа тавьж шөнө бол гал түлж дохио өгдөг байсан буй за.

Дээрх чулуун байгууламж бүхий толгойн зүүн өмнөд дэвсэг дээр барьсан чулуун суурьтай модон багана бүхий дөрвөлжин барилга нь ямар нэг тахилга тайлга, шүтлэгийн зан үйл гүйцэтгэдэг сүм байсан байж болно.

Шороон хэрэмтэй бага хот

Энэ төрлийн хотуудыг дотор нь мөн хоёр ангилж болно.

1. Хэрэм нь 1-2 хаалгатай, хэрмийнх нь дотор барилга байшин цөөтэй, гадуураа суваг бүхий, хэмжээгээр бага хотууд. Үүнд Талын хэрэм, Хэрмэн дэрс, Цагаан үзүүрийн дөрвөлжин, Дэрсэн хэрэм - 1, Цагаан дэнжийн балгас - 1, Хэрмэн дэнж - 1, Хэрмэн дэнж - 6 зэргийг хамруулж болохоор байна.

2. Хэрэм нь 1-2 хаалгатай, байшин барилга цөөтэй, хэмжээгээр бага хотууд. Найдаг уулын дөрвөлжин, Дэрсэн хэрэм - 2, Цагаан дэнжийн балгас - 2 зэргийг үүнд хамруулж болохоор байна.

Чулуун хэрэмтэй бэхлэлт хот

Энэ төрөлд чулуун өрлөг бүхий өндөр хэрэмтэй Эмгэнтийн хэрэм, Өглөгчийн хэрмийг хамруулж болно.

Дагуул сууринууд

Ихэвчлэн шороон хэрэмтэй бэхлэлт хотын орчимд байгуулсан, хэрмийн нийт урт нь 700 м-ээс бага, гадуураа шороон далантай сууриныг бид дагуул суурин хэмээн тусад нь ангилан авч үзлээ. Үүнийг дотор нь мөн 2 ангилж болно.

1. Их хэрэмт хотын эргэн тойронд байгуулсан аж ахуйн зориулалтай болон тариачид, гар урчуудын суурин. Энэ сууринууд нь тойрсон хэрэм байхгүй тариан талбайн болон гар урчуудын урлангийн газрын ойролцоо байна. Тухайлбал Хэрмэн дэнж - 1, Хэрмэн дэнж - 2, Хэрмэн дэнж - 3, Хэрмэн дэнж - 4.

2. Түр суурин. Үүнд цэрэг, худалдаачдын түр буусан бууцыг хамруулж байна. Бага газрын суурин, Шаазан толгойн хойд талын бууц зэргийг хамруулж байна.

Харуулын цамхаг

Хятан нар эзэлсэн бүс нутагтаа байгуулсан хотынхоо дэргэд ихэвчлэн уулын оройн өндөрлөг, харууц сайтай газар дээр харуулын байр цамхгуудыг байгуулж байжээ. Туул голын сав дахь хотуудын орчимд хэд хэдэн цамхаг байгуулсан нь археологийн хайгуул судалгаагаар илэрч олдоод байна. Эдгээр харуулын байр буюу цамхгийн орчмоос Хятаны үеийн ваар савны хагархай олдож байна. Одоогоор илрээд буй 20 гаруй цамхаг бүгд Хятаны хотын туруудын дэргэд байна.

Их хэрэмт хотын орчимд, өндөр уулын орой дээр байгуулсан харуулын цамхгуудын гол зориулалт нь хотыг гаднын довтолгооноос сэргийлж жижиг сууринуудын хүн ардыг их хотын хэрэмд оруулах дохио өгөх, аюулын хэмжээг тодорхойлох хэмжээнд тохирсон дохио өгөх ажээ. Аюулын хэмжээ нь цамхаг дээр асаасан утааны хэмжээ, тоо зэргээр тодорхойлогдоно. Шөнө нь галаар, өдөр нь утаа болон бүрэн дуугаар дохио өгдөг байжээ.

Цамхгуудыг улс гүрнүүдийн хоорондын хил хязгаарын бүс нутгуудын сууринуудын орчим илүү их барьж байгуулж байжээ. Эдгээр нь хоорондоо овор хэмжээний хувьд харилцан адилгүй хотын хэмжээнээс хамаарч том жижиг байна.

Монгол улсын нутаг дахь Хятаны үеийн харуулын цамхгуудыг дараах байдлаар ангилж болно. Үүнд:

1. Харуул сууж тогтсон дохио өгдөг цамхаг. Жишээлбэл Чин толгой, Өглөгчийн хэрмийн цамхаг.

2. Байнга харуул суудаг цамхаг. Дэргэдээ хүн сууж байсан барилгын туртай цамхгууд үүнд: Найдаг уулын цамхаг, Яшилт уулын цамхаг, Буурал уул, Чин толгой, Хараат уулын цамхаг, Зараа толгойн цамхаг зэрэг цамхгуудыг оруулж болно.

3.Түр суудаг цамхгууд. Энэ нь энгийн цагт харуул

суудаггүй, дайн байлдаантай цагт суудаг харууц сайтай уулын оройд байгуулсан, түр зуур ашиглаж байсан шинжтэй цамхгууд юм. Үүнд Хараат уул, Салхит уулын цамхгууд орж болохоор байна.

Чин толгойн Харуулын цамхаг. Чин толгойн балгасны хойд талд 800 м орчимд, нэгэн толгой байна. Түүнийг Чин толгой гэнэ. Уг толгойн оройд чулуу өрж өндөрлөн сүрлэг байгууламж буй болгожээ. Эл байгууламж нь далайн төвшнөөс дээш 1016 м-ийн өндөрт оршино. Тэрхүү толгойн орой дээрх чулуун байгууламжийн суурийн периметр нь 214 м, өндөр нь газрын төвшнөөс дээш 12 м аж. Түүний суурийн талбай нь 3249 м² орчим байна. Уг чулуун байгууламжийг бүтээхдээ, дөрвөн өнцөг гарган өнцгүүдээс доош нь чулуугаар хамарласан байна. Чулуун байгууламжийн орой дээрх тэгш хэсэгт багахан барилга байсан бололтой. Барилгын дээврийн тосгуур болон нөмрөг ваарын хагархай, хөх тоосгоны хэлтэрхийнүүд уг байгууламж орчимд их хэмжээгээр олдож байна.

Чулуун байгууламжийн зүүн доор нь чулуун суурьтай хоёр барилга байсны үлдэц одоо мэдэгдэж байна. Түүний хойд талын барилгын суурь 8х5 м, урд талын барилга нь 16х8 м хэмжээтэй, дөрвөлжин зохиомжтой байжээ.

Цогтын гэрийн буурийн дэргэдэх харуулын цамхаг. Булган аймгийн Дашинчилэн сумын Найдаг уулын Савангийн гол руу түрж орсон хадан цохиот хошууны орой дээр нэгэн чулуун байгууламж байна. Далайн төвшнөөс дээш 1165 м өндөрт оршино. Эл чулуун байгууламж нь 10х6 м-ийн хэмжээтэй, ерөнхийдөө дөрвөлжин зохион байгуулалттай. Байгалийн чулууг тэр хэвээр нь өрж босгосон харуулын байр байсан бололтой. Чулуун өрлөг нь одоогоор хамгийн нам хэсэгтээ 1.4 м орчим өндөртэй.

Энэхүү чулуун байгууламж нь дөрвөлжин суурьтай бөгөөд талын дундах 4 зүг тийш харууцтай толгой дээр байгуулагдсан юм. Энэ толгойгоос баруун тийш Хар Бухын балгас, Буурал уул, Хараат Хайрхан, Найдаг уулын харуулын цамхаг, Яшилтын харуулын цамхаг, Баян Улаан уулын харуулын цамхаг гэх мэт бусад харуулын цамхгууд харагдана.

Буурал уулын харуулын цамхаг

Хар Бухын балгасны өмнөд талд орших Буурал уулын орой дээр 4x8 м хэмжээтэй 1 м өндөр чулуун өрлөг бүхий харуулын байр байна.

Яшилт уулын харуулын цамхаг

Булган аймгийн Гурванбулаг сумын зүүн урд талд орших Яшилт хэмээх уулын орой дээр их чулуун овоо байх бөгөөд энэ нь эртний цамхаг байсан бололтой. 15x20 м хэмжээтэй, дугуй зохиомжтой чулуун өрлөг байна. Энэ овооноос Хараат уулын цамхаг мөн баруун өмнө тийш Хашаат сумын нутаг дахь Эртний Түрэгийн үеийн байгууламж бүхий Шивээт толгой харагдана.

Хараат уулын харуулын цамхаг

Хараат хэмээх уул нь Булган аймгийн Гурванбулаг сумын нутагт байдаг. Энэ уулын оройд жижиг чулуун овоо байна. Далайн төвшнөөс дээш 1400 гаруй м-т өргөгдсөн харууц сайтай газрыг цамхаг болгон ашиглаж байсан бололтой. Эндээс Хэрмэн дэрс, Хар Бухын балгас, Буурал уул, Яшилтын цамхаг, Булган аймгийн Баяннуур сумын баруун өмнөд талд орших Хараат уул зэрэг газрууд ил харагдаж байна. Эдгээр цамхгуудын ойр орчинд Хятаны үед холбогдох хот суурины үлдэц байгаа бөгөөд энэ нь дээрх байгууламжуудын заримыг нь Хятан улсын үед барьж заримыг нь өмнөх үеийн буюу Уйгур улсын үеийн байгууламжийг дахин ашиглаж байгуулсан хэмээх дүгнэлтэд хүрч болохоор байна.

Өглөгчийн хэрмийн харуулын байр

Хэнтийн аймгийн Батширээт сумын нутаг Дайчин уулан дахь Өглөгчийн хэрмийн зүүн хойд өнцгийг судлаачид харуулын цамхаг гэж тайлбарласан байдаг.

Уулан дээрх эдгээр цамхгуудын бие биеэ харах зай нь 20-25 км, заримдаа 30-35 км байна.

Эдгээр нь дан ганц Хятаны хотуудын хооронд дохио өгөх бус, Уйгурын хот Хар балгас, Чилэн балгасанд дохио өгөх харуулын цамхгуудтай давхцаж байсан бололтой.

Дүгнэлт

Хятаны хаан Амбагян НТ 923 онд одоогийн Монгол улсын төв Хар балгасыг эзэлж хөшөөн дээр өөрийн нэрийг сийлүүлсэн тухай гардаг. Тэр цагт Хятан улс Монгол нутагт цэрэг суулгаагүй бөгөөд харин Х зууны 2-р хагаст Орхон, Хэрлэнгийн сав газрын олон аймгийг “урвах дагах нь хязгааргүй” гээд тэднийг дарангуйлан захирах цэргийн хотуудыг байгуулж эхэлсэн ажээ. Тэр үеийн аймгууд Хятан улсад харьяалагдаж байсан боловч газар нутаг нь шууд тооцогддоггүй байжээ. Орхон голын саваас Хятаны үеийн хэрэмт хотууд төдийлөн олддоггүй бөгөөд харин Уйгурын гэх хотын туруудаас Хятан үеийн гэхэд өлгийн зүйлүүд илэрч олддог байна [Цэвээндорж, Худяков 1982; Очир нар 2004].

Орхон голын сав газраас Хятаны хэв шинжтэй хот суурины тур илэрч олддоггүй бөгөөд Хятан нар Орхоны хөндийд шууд хот байгуулаагүй нь хуучин Уйгурын хотуудыг сэлбэн засаж сууж байсантай холбоотой байж болох юм. Тиймээс Уйгурын нийслэл Хар балгасанд цэрэг төвлөрүүлэн суулгалгүй түүнээс 100 гаруй км зүүн тийш буй Туул голын савд их цэрэгтэй олон хотын сүлжээ байгуулсан байж болох юм.

Туул голын савд цэрэг суулгах болсон бас нэг шалтгаан нь цэргийн хүнс болох будаа тарих боломжтой хот байгуулахад тохиромжтой нутаг байсан бололтой. Туулын хөндий нь цаг агаарын хувьд Орхоны хөндийгөөс харьцангуй дулаан, өндрийн хувьд харьцангуй нам доор юм. Туулын хөндийн хотуудын байрлаж буй орчны өндөр нь далайн төвшнөөс дээш 900-1000 м байна. Тухайн үед тариалж байсан ногоон хоног амуу, бусад төрлийн ургамлууд нь энэ бүс нутагт илүү зохицсон байж болох юм [Очир, Энхтөр, Эрдэнэболд 2005].

Мөн Орхоны хөндий тухайн үед эзгүйрч Уйгуруудын домогт гардгаар эзэнгүй болсон тул нүүдэлчдийн улс төр, худалдааны төвийг Туул голд шилжүүлсэн байж болох.

Хэрэглэсэн бүтээл

Мэнь-гу 1895 - Мэнь-гу-ю-му-цзи. Записки о Монгольских кочевьяхъ. Перевод с китайского П.С.Попова. Санкт-Петербург

Очир, Энхтөр 2004 - А.Очир, А.Энхтөр. Чилэн балгасны тухай. // Үндэсний Монгол судлал. УБ.: 6-13

Очир нар 2004 - А.Очир, А.Энхтөр, Л.Эрдэнэболд. Чин толгой балгасны тухай. // Nomadic Studies. 18: 53-59

Очир нар 2005 - А.Очир, А.Энхтөр, Л.Эрдэнэболд. Хар бух балгас ба Туул голын сав дахь хятаны үеийн хот суурингууд. УБ.

Пэрлээ 1959 - Х.Пэрлээ. Хятан нар тэдний монголчуудтай холбогдсон нь. // Studia Historica. Tom. I, fasc. 1. УБ.

Пэрлээ 1961 - Х.Пэрлээ. Монгол Ард Улсын эрт, дундад үеийн хот суурины товчоон. УБ.

Ростхорн 1920 - А.Ростхорн. Төв Азийн уудын цайз (эрдэмтэн Хиртийн ойн ёслолын цуврал бичиг). Нью-Йорк (герман хэлээр)

Худяков, Цэвээндорж 1982 - Д.Цэвээндорж, Ю.С.Худяков. Керамика Орду-балыка. - Археология Северной Азии. Новосибирск

MOĞOL YERLEŞİMLERİ

MOĞOL İMPARATORLUĞU'NUN ESKİ BAŞKENTİ KARAKURUM'DAKİ ARKEOLOJİK GELİŞMELER¹

Doç. Dr. Erdenebat ULAMBAYAR

*Moğolistan Millî Üniversitesi Göçebe Arkeolojisi Enstitüsü Müdürü
Antropoloji ve Arkeoloji Bölümü*

Çev. Altanzul PAGVADORI

*Yüksek Lisans Öğrencisi
İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi
Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı*

Moğolların millî gururu, bağımsızlığı ve birlik anlayışının sembolü, Moğolları dünya tarihine tanıtan büyük imparatorluğun başkenti Karakurum şehridir. Bu şehrin kalıntıları günümüz Moğolistan'ının Övörhangai eyaletinin Karakurum ilçesi sınırları içinde Hangai Dağları'nın ucunda, Orkhon Nehri vadisinde, Ulaanbaatar şehriden batıya 370 km mesafede Erdene Zuu Manastır'ının 1,6 km uzağında yer almaktadır.

Moğolların kurduğu şehirler arasında kısa bir süre içinde büyük bir üne kavuşmuş olan Karakurum XIII-XIV. yüzyıllarda Moğol İmparatorluğu'nun ilk başkenti olarak Asya ve Avrupa'nın birçok ülkesinin siyasi, tarihi, ekonomik, dini ve kültürel yaşamına önemli etkilerde bulunmuştur. Karakurum'un temelleri büyük imparator Cengiz Han döneminde atılmış ve daha sonra Ögeday, Güyük ve Möngke Hanlar dönemlerinde gelişerek büyümüştür. Bu şehir, Yuan Hanlığı'nın hükümdarlarını yetiştiren bir merkez olmuş ve o dönemde dünyanın yarısını

[1] Bu makale yazarın izniyle çevrilmiş ve orijinal metinle birlikte yayıma hazırlanmıştır. Eserin Moğolca orijinali, Türkçe çevirisinin hemen ardından sunulmuştur.

fethedip yöneten imparatorluğun ana başkenti olarak önemli bir rol oynamıştır.

2020 yılında Cengiz Han tarafından kurulan Büyük Moğol İmparatorluğu'nun başkenti Karakurum şehrinin 800. yıldönümü kutlanmıştır. Karakurum şehri, insanlık medeniyetinin, ticaretin ve alışverişin önemli merkezi olmasının yanı sıra, modern bilimsel araştırmalar ve kültürel iş birliği için önemli bir yer haline gelmiştir. Moğolistan Bilimler Akademisi Arkeoloji Enstitüsü, Moğolistan Millî Üniversitesi, Almanya Arkeoloji Enstitüsü ve Bonn Üniversitesi'nin ortaklaşa çalıştığı Moğol-Alman Karakurum saha araştırma ekibi 20 yıldır çalışmakta ve birçok keşfe imza atmaktadır.

Bu şehrin bulunduğu alan 1889 yılında Rus bilim insanı N.M. Yadrintsev'in başkanlık ettiği bir araştırma ekibi tarafından tespit edilmiştir. 1933-1934 yıllarında D.D. Bukiniç, Karakurum kalıntılarında küçük çapta kazılar yaparak yerin tarihini ve amacını belirlemeye çalışmıştır. 1948-1949 yıllarında S.V. Kiselev ve H. Perlee'nin başkanlığındaki Moğol-Sovyet ortak araştırma ekibi, şehrin bulunduğu alanda ilk büyük kazıları gerçekleştirmiştir. Bu çalışmalar sonucunda Erdene Zuu Manastırı yakınlarındaki antik şehrin kalıntılarının, Büyük Moğol İmparatorluğu'nun başkenti Karakurum'un temelleri olduğu ilk kez doğrulanmış ve bu şehrin sadece bir siyasi ve idari merkez değil, aynı zamanda bir üretim ve ticaret merkezi olduğu ortaya konmuştur.

Karakurum, çevresinde toprak surlarla çevrili olup dört tarafında kapıları bulunan, merkezinde keşişen iki ana cadde ile el sanatları, ticaret, saraylar ve tapınaklar gibi birkaç ana bölüme ayrılan bir şehir olarak tasarlanmıştır. Şehrin surlarının güneybatı kısmında yer alan özel bir surlu yapının kalıntılarında yapılan kazılar, şehrin kraliyet sarayının temellerini içerdiği düşünülen, 64 sütunlu bir kalıntı keşfedilmiştir. Şehrin

merkezindeki ticaret ve zanaat bölgesinde yapılan kazılar, demir işleme ve çömlek üretiminin yoğun bir şekilde geliştiğini gösteren zengin buluntular ortaya çıkarmıştır.

1976-1985 yılları arasında N. Ser-Odjav'ın başkanlık ettiği araştırma ekibi, Karakurum şehrinde arkeolojik çalışmalarına devam etmiş ve Moğollar ile Müslüman topluluklara ait mezarları ortaya çıkarmıştır. Bu bulgular, Büyük Moğol İmparatorluğu'nun başkentinde çeşitli dinlerin serbestçe yayıldığını ve farklı etnik kökenlerden insanların barış içinde birlikte yaşadığını gösteren tarihi kayıtları doğrulamıştır².

Karakurum şehriden çeşitli yollarla bulunan eserler, o dönemde diğer ülkelerle yapılan ticaretin son derece canlı olduğunu göstermektedir. Örneğin, 1970'lerde şehrin bulunduğu bölgede yapılan inşaat çalışmaları sırasında ortaya çıkarılan, Mısır firavununun yüzü tasvir edilmiş iki süs eşyası ve son derece lüks porselen kaplar bunun bir kanıtıdır³. Ayrıca, Ögeday Han'a ait olduğu düşünülen büyük bir yapının güney kısmında bulunan antik bir taş heykelin parçası, şehrin içindeki saray ve tapınakların yerleşimi hakkında önemli sonuçlar çıkarmayı mümkün kılmıştır.

1990 yılından itibaren Moğolistan, demokrasi dünyasına adım atarak gelişmiş birçok ülke ile işbirliği ve ortak çalışma fırsatları yakalamıştır. Bu nedenle, arkeolojik araştırmaların yüksek seviyede geliştiği Batılı ülkelerin bilim insanlarıyla birlikte çalışarak yeni araştırma yöntemlerini öğrenme fırsatı doğmuştur. 1995-1996 yıllarında UNESCO tarafından oluşturulan Moğol-Japon ortak araştırma ekibi, Karakurum şehrinin tam kapsamlı

[2] Bayar D., Voitov V. Excavation in the Islamic Cemetery of Karakurum. In: Mongolian-German Karakurum Expedition. Volume 1: Excavations in the Craftsmen Quarter at the main Road. Forschungen zur Archäologie Ausereuropäischer Kulturen. Bd. 8, Wiesbaden, 2010: 289-305.

[3] Ulambayaryn Erdenebat, Chunagiin Amartuvshin. Egyptian Style Remains Excavated from the Ruins of Mongol Imperial State. In: The North East Asia Studies Annual Report. №7, Niigata, Japan, March, 2000: 10-14; Эрдэнэбат У. Хархорумын шаазан эдлэлийн хоёр даршийг судалсан тухай. -МУИС-ийн Эрдэм шинжилгээний бичиг. №187 (13), Археологи, антропологи, угсаатан судлал. Улаанбаатар, 2002: 3-27.

topografik haritasını çıkarmış ve antik şehrin koruma alanını belirlemiştir. Bu da sonraki araştırmalar için büyük fayda sağlamıştır.

Moğolistan Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü ile Japonya Orta Avrasya Araştırmaları Derneği tarafından yürütülen “Yazıtlar” projesi kapsamında, Karakurum şehrinin yıkıntılarından alınarak Erdene Zuu Manastırı’nın inşasında kullanılan, Moğol, Çin ve Arap yazıtları içeren taş anıt parçaları keşfedilip incelenmiştir.

1999 yılından itibaren Moğolistan ve Almanya cumhurbaşkanlarının himayesi altında faaliyetlerine başlayan “Karakurum” seferi, Cengiz Han tarafından kurulan Büyük Moğol İmparatorluğu’nun ilk başkentinin kalıntılarını modern arkeolojik yöntemlerle araştırmış, kazılarda bulunan kalıntıları restore edip güçlendirmiştir. Ayrıca, bu kalıntılar yurt içi ve yurt dışından gelen turistler ile halkın ziyaretine açılmış, böylece atalarının inşa ettiği tarihi ve kültürel mirası gururla sergileyen bir açık hava müzesi oluşturulması hedeflenmiştir⁴.

1948-1949 yıllarında Karakurum şehri alanında geniş kapsamlı kazı çalışmaları, Sergey Kiselev liderliğindeki Moğol-Sovyet ortak araştırma ekibi tarafından gerçekleştirilmiştir. Araştırmacılar, şehrin büyük surlarının içinde, güneybatı köşesinde yer alan özel bir sur kompleksinin ortasındaki büyük bir yapının kalıntılarını kısmen kazmış ve bu yapının Ögeday Han’ın oturduğu “Tümen Amgalan Sarayı” olduğunu belirlemişlerdir. Bu, uzun yıllar boyunca Moğol araştırmaları camiasında genel kabul gören bir görüş olarak kalmıştır. Ancak, bu yapının bir kraliyet sarayı değil 1256 yılında inşa edilen ve 1346 yılında imparatorluk fermarıyla “Yuan İmparatorluğu’nun Yücelik Köşkü” adı verilen Budist tapınağının kalıntıları olduğu Moğol-Alman ortak arkeoloji grubunun çalışmaları sonucunda birçok kanıtla doğrulanmıştır.

[4] Баяр Д., Хюттель Х.-Г., Поол Э., Эрдэнэбат У. Хархорум хотын судалгааны шинэхэн үр дүнгээс. In: Mongolica: An International Annual of Mongol Studies Vol. 18 (39), УБ., 2006: 120-129.

Bu yapının 2000-2006 yılları arasında Alman Arkeoloji Enstitüsü'nün Avrupa Dışı Kùltürler Arkeoloji Komisyonu ile Moğolistan Bilimler Akademisi tarafından yürütölen kazılarda iç düzenlemeleri ve bulunan eserleriyle Budist tapınağı olduğı kesinleştirilerek sıkıştırılmış toprak temeller üzerine inşa edilmiş büyük bir salonun kalıntıları belgelenmiştir.

Karakurum'daki bu büyük salonun kalıntılarından 13-14. yüzyıla ait Budizm ile ilgili çok sayıda eser bulunmuştur ve kayıt altına alınan 17.000'den fazla eserin üçte ikisinden fazlasını Budist eşyalar olmuştur. Bina, yaklaşık iki metre yüksekliğinde, 38x38 metre boyutlarında kare şeklinde bir platform üzerine inşa edilmiş olup platformun yüzeyine tuğla bir duvarla kaplanmış ve köşeleri uzun dikdörtgen biçimindeki yontulmuş granit taşlarla güçlendirilmiştir.

Kazı sonuçlarına göre bu salon kare şeklinde olup 8x8 sütun tabanına bölünmüş ve toplamda 64 sütuna sahip olduğı ortaya çıkmıştır. Ancak, iç düzeni önceki tahminlerden oldukça farklıdır. Binanın zemininde kenarlarda gri renkte, sırsız seramikler, merkezde ise kare şeklinde yeşil sırlı seramikler kullanılmış, alt tarafının ise gri çamur sıva ile yapılmış olduğı belirlenmiştir. Binanın dört köşesinden salonun merkezine doğru uzanan yolların uçlarında lotus tahtında oturan Buddha figürlerinin kalıntıları batı ve doğu köşelerinde bulunmuştur. Bu, dört yolun tüm uçlarına benzer figürlerin yerleştirildiğı anlamına gelmektedir.⁵

Ayrıca yeşil sırlı şeritlerden içerde kare düzenlemeye sahip, oldukça kalın bir dolgu tabakası ortaya çıkmıştır. Binanın dört duvarına paralel olarak yer alan bu dolgu tabakasının kuzey duvarının ötesinde, salonun arka kısmında lotus tahtında oturan iki Buddha heykeli bulunmuştur. Bunun yanında çok sayıda

[5] Huettel H.-G. Im Palast des Ewigen Friedens- Die mongolisch-deutschen Ausgrabungen im Palastbezirk von Karakurum (Mongolei). In: AVA – Forschungen. Bd. 10: Expeditionen in vergessene Welten. 25 Jahre Archaeologische Forschungen in Afrika, Amerika und Asien. KAVA., Bonn, 2004: 179-208.

büyük ve küçük Buddha heykel parçaları, salonun içinde dolgu tabakaları arasında bulunmuştur. Bazı büyük Buddha figürleri pişirilmiş kil ile yapılırken, küçük figürlerin çoğu pişirilmemiş kil ile yapılmıştır. Bunun sonucu olarak da oldukça kırılgan yapıda olup hassas ve zaman alıcı bir restorasyon süreci gerektirmiştir. Bulunan heykel parçalarının boyutları göz önüne alındığında büyük olanlarının 3-4 metre yüksekliğinde olduğu tahmin edilmektedir.

Bu dört taraftan dolgu ile çevrili olan salondaki merkezde tuğladan yapılmış, 3m x 3m boyutlarında kare bir yapının kalıntısı bulunmuştur ve bu, önceki araştırma ekibinin eserleriyle XVII-XVIII yüzyıllara ait "tapınak" olarak tanımlanmıştır. Ancak, bu yapının altında bu büyük yapının inşa edildiği sırada yerleştirilen bir tür kutlu nesne 2004 yılındaki kazıda ortaya çıkmıştır.

Yapının temeli kazılırken yerleştirilmiş dört farklı kutlu nesne 2014 yılında yapılan arkeolojik araştırmalarda bulunmuş ve bu durum oldukça önem arz etmiştir. Tapınaktaki kutlu nesnelerin içinde çeşitli tahıllar, meyveler, altın ipliklerle sarılmış "dokuz değer" (bunlar arasında Moğol İmparatorluğu'nun büyük kağanlarının altın paraları, gümüş paralar, inci ve zümrüt gibi nesneler) yer almaktadır ve bunlar büyük bir seramik kap içinde toplanmış, ağzı çamurla kapatılmıştır. Dokuz çeşit malzemeden oluşan bu nesne, tapınak şeklindeki anıtsal yapının ruhunu canlandıran özel hediyeler olarak değerlendirilmektedir.⁶

Yapının çatısı, taş temeller üzerine büyük ahşap direklerle desteklenmiş ve çatının birden fazla katmandan oluştuğu anlaşılmaktadır. Yıkılmış halde bulunan tahtalar ve ahşap kalıntılarından, ahşap yapının ön planda olduğu ve çok sayıda sırlı tuğlanın bulunması, bu yapının sırlı tuğlayla kaplanmış çok katmanlı süslü bir çatıya sahip olduğunu göstermektedir. Ancak, bir vakit bu yapı güçlü bir yangına maruz kalmış ve yıkılmıştır. Daha sonra kullanılabilecek eşyalar buradan taşınmıştır. Sürekli

[6] Эрдэнэбат У., Франкен К., Батбаяр Т. Хархорумын "Юань улсыг мандуулах асар"-ын шүншигийг нээсэн нь. -Studia Archaeologica. Tom. XXXVI, Fasc. 20, УБ., 2017: 281-298.

malzeme taşınması sebebiyle buradan elde edilen buluntu sayısı az olmuştur.

Dolgu tabakasının etrafında çok sayıda bulunan yarı yuvarlak yüzeyli Buddha figürlerinin genelde beş ana Buddha'ya ait olduğu belirlenmiştir. Görünüşe göre bu tapınak, başlangıçtan itibaren Budist şehir tasarımına göre planlanmış ve şehir merkezinin her şeyin sebebinin açıklayan "her şeyi yaratan" Vairocana Buddha tarafından yönetildiği anlaşılmaktadır. Meditasyon yapan beş ana Buddha'nın her birinin kendine özgü el hareketleri ve yön sembollerine sahip olduğu, tapınaktan çıkan buluntularla örtüşmektedir.⁷

Kazılardan elde edilen buluntular ve yapının düzeni, buranın bir kraliyet sarayı olduğuna dair hiçbir delil olmadığını göstermektedir. Kazılan büyük salonun arka kısmında, yazılı kaynaklarda bahsedilen krallar ve prensesler için üç sıra oturma yeri ile Rubruck'un tanımladığı ünlü gümüş ağacının⁸ kalıntıları bulunmamıştır. Bunun yerine bu 64 sütunlu salonda çok sayıda büyük ve küçük Buddha heykeli ve binlerce dolgu tabakası bir arada bulunmuştur. Ayrıca çok sayıda sütunun sıkça düzenlendiği bu salonda, hükümdarın birçok misafiri ağırlayacak geniş bir alan yoktur. Buluntulara baktığımızda, yapının unsurları olan çatı kaplaması, yüzey ve sunak seramikleri, tuğlalar gibi unsurlar dışında sadece Budizm ile ilgili şeylerin bulunması, bunun bir kraliyet sarayı olamayacağını açıkça göstermektedir.

Tamamen Budist nesnelerle süslenmiş büyük salonun yapısının en az bir kez değiştirildiğini göstermektedir. Yapının XIII-XIV yüzyıla ait bir Budist tapınağı olduğu açıktır. Tapınağın yaşı, bir yandan buluntularla diğer yandan doğal bilimler

[7] Huettel H.-G. Der Palast des Ogedei Khan – Die Ausgrabungen des Deutschen Archäologischen Instituts im Palastbezirk von Karakorum. In: **Dschingis Khan und seine Erben. Das Weltreich der Mongolen. Bonn-Muenchen, 2005:140-146.**

[8] Гийом де Рубрук. Монголын эзэнт гүрэнд зорчсон нь. Франц хэлнээс орчуулсан Үсүд Тойтогийн Төмөрхүлэг. УБ., 2000: 107-108.

tarafından tarih belirleme yöntemleri (radyo karbon ve termoluminesans) ile belirlenmiştir.

Kazılardan elde edilen bilgilere göre, bu salonun yapısı, düzeni ve iç tasarımı, 1346 yılında Karakurum'da Moğol ve Eski Çince dillerindeki yazıtlarda bahsedilen "Büyük Tapınak Evi" olarak adlandırılan devasa Budist tapınağını anımsatmaktadır. Örneğin, yazıtta bu tapınağın "Bu tapınağın evi [... beş kat ... yüksekliği üç yüz [... dört yönde yedi] [... tapınak] inşa edildi ve içlerinde Buddha'lar kitap gereği yerleştirildi" şeklinde tanımlandığı belirtilmiştir. Bunu kazıdan çıkarılan salonla karşılaştırdığımızda, bu salonun her birinde 8 sütun ile bölünmüş 7 bölümden oluştuğu ve burada çok sayıda Buddha kalıntısının bulunduğu, o yazıya göre birçok Buddha'nın yerleştirildiği ile örtüştüğü görülmektedir⁹.

1346/1347 yıllarında Togoontumur Han döneminde inşa edilen şu anda Karakurum şehrinin kalıntıları üzerinde bulunan büyük taş heykelin Cengiz Han'ın 15. yılı olan 1220 yılında burayı devletin başkenti olarak belirlediğini Ögeday Han döneminde kraliyet sarayının inşa edildiğini, 1256 yılında Mongke Han'ın emriyle burada 300 dirsek yüksekliğinde büyük bir tapınak inşa edildiğini, bu tapınağın devlet nezdinde çok değerli kutsal bir mabet olduğunu, daha sonra Moğol kağanlarının sürekli olarak bakımını üstlendiği ve zamanla bozulduğunda özel olarak insanlar atayıp onardığını, böylece 1346 yılında Togoontumur Han döneminde bu tapınağa "Yuan İmparatorluğu'nu Yücelten Tapınak" adı verilerek heykel dikildiğini tarihsel olaylar belgelemektedir¹⁰.

Karakurum'daki büyük salonun kalıntılarından yaklaşık 60 metre mesafede, kaplumbağa taşının batısında yaklaşık 30

[9] Franken C. Die „Grossen Halle“ von Karakurum. Zur archaeologischen Untersuchung des ersten buddhistischen Tempels der alten mongolischen Hauptstadt. In: Forschungen zur Archäologie Ausereuropäischer Kulturen. Bd. 12, Wiesbaden, 2015.

[10] Cleaves F.W. The Sino-Mongolian Inscription of 1346. In: Harvard Journal of Asiatic Studies. Vol. 15, Harvard-Yenching Institute, Cambridge, 1952: 1-123.

metre uzaklıkta, jeo-manyetik araştırmalar sonucunda 3-5 metre çapında yuvarlak formlu dört nesne ortaya ıkmiş ve 2000 yılında yapılan kazıda burada inşaat malzemeleri olan tuğla, seramik ve yapısal süsleme üretmek için kullanılmış ocak kalıntıları iyi korunmuş olarak bulunmuştur. Bu buluntu 1347 yılına ait yazıtta bahsedilen tapınak yapısının onarıldığını doğrulamakla kalmayıp Moğolistan’da inşaat malzemesi üretiminin gelişmiş olduğuna dair somut bir kanıt olmuştur.¹¹

Karakurum şehrindeki yaşam, sadece şehrin surlarıyla sınırlı kalmamıştır. Orhon Nehri’nin kıyısında, Khovd Bulag ve Baga Nariin Am gibi yerlerde, büyük ölçekli yapılar için kullanılan seramik süslemeler ve tuğla üretimine yönelik fırınlarla dolu bir bölge bulunmaktadır. Örneğin, Orhon’un batı kıyısındaki Khovd Bulag’da 2008-2009 yıllarında yapılan kazılarda, Karakurum’un seramik ürünleri ve yapı süslemelerinin pişirildiği bir fırın kompleksi keşfedilmiştir. Khovd Bulag’daki atölyede 14 farklı fırın ortaya çıkarılmış olup bu fırınlarda çeşitli biçimlerde anka kuşu ve Galbinga kuşu figürleri, çatı kiremitleri, yapı dekorasyonlarında kullanılan süslemeler ve evlerin i dekorasyonuna yönelik ürünler üretilmiştir. Küçük bir fırında ise seramik figürlerin pişirilmesinde kullanılan malzemelerin ayarlanmasına yönelik birçok alet bulunmuştur. Bulunan kalıplar, bu ürünlerin yerel üretim olduğunu açık bir şekilde ortaya koymaktadır.

Karakurum’un kuzey kesiminde ve büyük tapınakta ele geçen birçok eserin, Khovd Bulag’daki atölye ve fırınlarda üretilmiş olduğunu gösteren karşılaştırmalı araştırmalar bu durumu doğrulamıştır. Dolayısıyla, Orhon çevresindeki bu el sanatları merkezleri, “Hükümdar El Sanatları şehri” olarak bilinen Karakurum’un ayrılmaz bir parçasını oluşturuyordu. 1340’lı yıllarda Suriye’den Al-Umari, Karakurum’u şu şekilde tarif etmiştir: “... *muhteşem bir şehir; Hükümdar’ın askerlerinin*

[11] Franken C. Die Brennofen im Palastbezirk von Karakurum. In: Dschingis Khan und seine Erben. Das Weltreich der Mongolen. Bonn - Muenchen, 2005: 147-149.

çoğunun bulunduğu büyük bir konak, değerli süs eşyalarının ve lüks ürünlerin üretim merkezi. Hükümdar'ın el sanatı şehri olarak kabul edilir; bu yüzden sarayın ihtiyaçları neredeyse tamamen buradan karşılanır..." Bu bağlamda, söz konusu eserleri üreten inşaatçılar, seramik ustaları, sanatçılar ve heykeltıraşlar, Al-Umarî'nin tanımında ifade ettiği *"muhteşem sanatkârlar ve zanaatkârlar"* arasında yer alıyordu.¹²

Karakurum'un zanaatkârları ve tüccarları hakkında yapılan kazılar, Büyük Moğol İmparatorluğu'nun ilk başkenti olan şehrin sakinlerinin yaşam tarzını ve oradaki yerleşimlerin, işlerin nasıl yürüdüğünü somut belgelerle ortaya koymak açısından büyük önem taşımaktadır. Şehri doğudan batıya kesen geniş bir caddenin kazılması, kentin yapı tarihini arkeolojik açıdan açıklama fırsatı sunmuştur. Bu cadde, seçilen alanda günümüz toprak yüzeyinin 2,5 metre altında ortaya çıkmış, ağaçlarla çevrelenmiş ve ortasında taş döşemelerle inşa edilmiştir. Caddenin yapımından önce, çakıl ve kum katmanları birkaç aşamada sıkıştırılmış ve ardından yol yapılmıştır. Yağmur ve kar sularının birikmesini önlemek amacıyla, cadde boyunca her iki tarafta ahşap engellerle su tahliye kanalları inşa edilmiş ve bu, son derece ince mühendislik çözümleriyle oluşturulmuş bir yapı olmuştur.¹³

Kesit üzerindeki taş döşemenin üstünde insan yaşamına dair birçok katman kalmış ve bu cadde boyunca kullanıldığı, her iki tarafında ahşap engellerle çevrili su tahliye kanallarının izleriyle kanıtlanmıştır. Bu katmanlarda yapılan analizler, caddenin üstündeki katmanların XIII. yüzyılın başından XIV. yüzyılın sonuna kadar olan bir dönemi kapsadığını, yani şehrin yaşamının aktif bir dönemine işaret ettiğini göstermektedir. Buradaki yapılar da tıpkı caddede olduğu gibi defalarca

[12] Эрдэнэбат У. Монголын эртний нийслэл Хархорум. УБ., 2018.

[13] Pohl E. The Excavations in the Craftsmen-Quarter of Karakurum (KAR-2) between 2000 and 2005 Stratigraphy and Architecture. In: Mongolian-German Karakurum Expedition. Volume 1: Excavations in the Craftsmen Quarter at the main Road. Forschungen zur Archäologie Ausereuropäischer Kulturen. Bd. 8, Wiesbaden, 2010: 63-136.

değişim ve yenileme geçirmiştir. Kazı kesitinde, caddenin iki tarafında 4-5 farklı döneme ait katmanlar tespit edilmiştir. Yapıların ana malzemesi, çamurla kalıp dökülerek yapılan ham tuğlalar olup, pişirilmiş tuğla yalnızca nadir durumlarda kullanılmıştır.

Binaların, sıcak havayı özel kanallarla taşımak suretiyle ısıtıldığına dair kalıntılar bolca bulunmuştur. Zemin ısıtma sisteminin yanı sıra ayrıca alt kısımdan ısıtma için tasarlanmış yataklara ait kalıntılar da bulunmuştur. Bunun dışında, iç kısmında kömürle ısıtılan yapılara ait parçalar da ortaya çıkmıştır. Bu yapıların tarihi, caddenin tarihiyle örtüşmektedir.¹⁴

Şehir merkezinde yapılan kazılar, çeşitli malzemelerin işlenmesi için kullanılan fırın ve ocak kalıntılarının çok sayıda bulunduğunu ortaya koymuştur. Bunların bazıları, cam ve demir kalıntıları içermektedir. El sanatı faaliyetlerinin geniş çapta yapıldığını gösteren birçok buluntu elde edilmiştir.¹⁵ Tamamlanmadan bırakılmış altın bilezik ve onlara ait kalıp modellerin bulunması oldukça ilginçtir. Ayrıca, altın ve gümüş test etme taşları, kalıp dökme kaşıkları ve cıva içeren seramik kaplar da bulunmuştur. Demirden yapılan çeşitli aletler, bıçaklar, kürekler, kepçeler, kazmalar ve demir çiviler gibi eşyalar da ortaya çıkarılmıştır. Ayrıca, cam ve değerli taşların işlenmesi, kemikten çeşitli aletler, süs eşyaları yapmak için yerel üretim izleri de bulunmuştur.

Çeşitli seramik kapların binlercesi katmanlardan çıkarılmış olup, bunlar Çin'in ünlü teknolojik geleneğine uygun olarak

[14] Erdenebat U., Pohl E. Karakurum 2 – Archaeologie im Stadtzentrum. In: Bonn Contributions to Asian Archaeology. Vol. 1, 2002, Qara Qorum- City (Mongolia) I. Preliminary report of the excavations 2000/2001. Ed. Helmut R. Roth, Institute of Pre-and Early Historical Archaeology Bonn University. Associate Member of the Center for Asian Studies Bonn CASB, Bonn, 2002: 37-51; Reichert S. A layered History of Karakurum. In: Bonn Contributions to Asian Archaeology. Vol. 8 = Mongolian-German Karakurum Expedition. Vol. 2, Vor-und Fruehgeschichtliche Archaeologie, Rheinische Friedrich-Wilhelms-Universitaet Bonn, 2019.

[15] Reichert S. Craft Production in the Mongol Empire: Karakurum and its Artisans. In: Bonn Contributions to Asian Archaeology. Vol. 9 = Mongolian-German Karakurum Expedition. Vol. 3, Vor-und Fruehgeschichtliche Archaeologie, Rheinische Friedrich-Wilhelms-Universitaet Bonn, 2020.

yapılmıştır. Bu kaplar arasında en ünlü olanlar mavi-beyaz çiniler ve farklı teknolojilerle üretilen kapların yanı sıra, İslam sanatı özelliklerini taşıyan kapların kalıntıları da bulunmaktadır. Ayrıca, yerel üretim olan iyi pişirilmiş koyu gri seramik kaplar da çeşitleriyle ortaya çıkmıştır

Karakurum şehri Orta Asya ve Çin'den mal taşımacılığı yapmak suretiyle ticaret yapıldığına dair kanıtlar sunmaktadır. Bakır aynalar, seramik eşyalar, tüccarların kullandığı tartı taşları ve döviz olarak kullanılan madeni paralar burada bulunmuştur. Karakurum'dan çıkan paralar, zaman bakımından geniş bir yelpazeyi kapsamaktadır; Tang döneminden Yuan dönemine kadar uzanmaktadır. Üç yüzün üzerinde paranın çoğu Çin yazısına, az bir kısmı ise Moğol kare harflerine sahipken dokuz adet Arap harfleriyle yazılmış gümüş para da bulunmuştur. Bu paralar arasında 1237-1238 yıllarında Karakurum'da basılmış Arap harfli gümüş para, Karakurum şehrinin ismini belgeleyen ilk yazılı belge olma özelliğini taşımaktadır.

Moğol-Alman Karakurum Ekspedisiyonu'nun 2006- 2007 ve 2009 yıllarında yaptığı saha araştırmaları sırasında Karakurum'un kuzeyinde, surların yakınındaki iki yapının kalıntıları detaylı olarak incelenmiş ve bu bölgenin Hristiyan Nestoriyan topluluğunun yaşadığı alan olarak değerlendirildiği sonucuna varılmıştır. Bu bağlamda, yapıların mimari özellikleri, duvarlarda bulunan resim ve yazıt kalıntıları, bronz haçlar ve bir arada bulunan sığır başları gibi kalıntılar Hristiyanlıkla ilgili kurban törenleri ve ibadetlerle ilişkilendirilmiştir.¹⁶

Bir diğer önemli araştırma Karakurum'un toprak örneklerinin incelenmesi sonucu burada yaklaşık 50 bin bitki kalıntısının bulunmuş olmasıdır. Bu araştırmalar, dönemin gıda bileşimini belirlemek açısından son derece verimli olmuştur. Sekiz çeşit tahıl, on beş çeşit fındık, meyve tohumları, on bir çeşit sebze,

[16] Батбаяр Т. Хархорумын несториын шашинтны дүрсгалын археологийн судалгаа. УБ., 2022.

baharat tohumları, altı çeşit yağ ve kırktan fazla türde yabancı bitki tohumları bulunmuştur. Ayrıca, hayvan kemiklerinin bol miktarda bulunması, bu bitkilerin de gıda olarak kullanıldığını göstermektedir.¹⁷

Moğol İmparatorluğu'nun başkenti Karakorum'da birçok ulustan oluşan bir nüfus yaşamaktaydı. El sanatları, ticaret, tarım gibi çeşitli faaliyetlerle meşgullerdiler. Çeşitli tahıl ve sebze bitkileri yetiştirmenin yanı sıra doğal olarak hazır bulunan fındık ve meyve toplayarak bazı meyve ve sebzeleri ticari yollarla dışarıdan getirip alım satım yaparak gıda ihtiyaçlarını karşılamaktaydılar. XIII. yüzyılın sonu ve XIV. yüzyıla ait toprak örneklerinde tahıl, fındık ve meyve tohumlarının bol miktarda bulunması, Moğol İmparatorluğu'na katılan Çin ve Orta Asya ülkelerinden tarımla uğraşan kişilerin getirilip bölgeye yerleştirilmesiyle ilişkilidir. Kültürel katmanlardan özellikle yanmış ve kömürleşmiş tahıl ile bitki tohumlarının çıkması, Moğol aristokratlarının iç çatışmaları ve Çin'in Ming ordusunun Karakorum'u ateşe verdiği haberlerini doğrulamaktadır.

Ayrıca, şehir merkezinde yapılan kazılardan Karakorum şehrine dair tarihsel bilgileri yazılı belgelerle doğrulayan önemli buluntular elde edilmiştir. 1368 yılında Yuan İmparatorluğu'nun çöküşünden sonra Moğolların anavatanlarına dönerek Karakorum'a yeniden yerleştiğine dair delillerden biri 1371 yılında Bilge Han ünvanıyla büyük bir tahtta oturan Ayushiridar Han'ın Maliye Bakanlığı'nın yetkilisine ait kare harflerle yazılmış mühürdür.¹⁸

Karakorum'da yürütülen arkeolojik çalışmaların sonucunda, kazılan her katmandan örnekler alınarak modern doğal araştırma yöntemleriyle şehrin tarihsel ve arkeolojik dönemlerinin

[17] Roesch M., Fischer E., Maerke T., Oyuntuya B. Medieval Plant Remains from Karakorum, Mongolia. In: Mongolian-German Karakorum Expedition. Volume 1: Excavations in the Craftsmen Quarter at the main Road. Forschungen zur Archäologie Ausereuropäischer Kulturen. Bd. 8, Reichert Verlag, Wiesbaden, 2010: 219-249.

[18] Weiers M. Die Siegel des Ayuſiridara, die politischen Ideologien der Mongolen, und ihre Geschichtsschreibung. In: Stipes Philologiae Asiae Maioris, 04 (2002) <http://www.spam.zentralasien.de>

belirlenmesi başarılı bir şekilde gerçekleştirilmektedir. Araştırmalar, Büyük Moğol İmparatorluğu'nun ilk başkenti Karakurum'da XIII. yüzyılın ilk yarısında gelişip XIV. yüzyılın sonlarına kadar, özellikle Çin'in Ming ordusunun 1380 ve 1388 yıllarında şehri yok etmesine kadar aktif bir yaşam sürdüğünü ortaya koymuştur.¹⁹

Orhon Vadisi'ndeki dünya kültürel miras alanının önemli bir bileşeni olan XIII. yüzyılda Moğol İmparatorluğu'nun başkenti Karakurum'un kalıntılarıdır. 2014 yılında kutlanan Almanya ile Moğolistan arasındaki diplomatik ilişkilerin 40. yılı çerçevesinde gerçekleştirilen çalışmalar arasında, iki ülke bilim insanlarının araştırdığı Karakurum'daki Budist tapınağının arkeolojik kalıntılarını koruma ve kamuya açık sergi alanı olarak değerlendirme projesi bulunmaktadır. Karakurum şehrindeki ilk araştırmalar, kazı çalışmalarına odaklanarak Moğol tarihini yeni buluntularla zenginleştirmeyi amaçlamış, ancak çıkan eserlerin bulunduğu alanları koruma ve halkın ilgisini çekecek müze sergisi yapma konusuna yeterince odaklanılmamıştır. Ancak, 2014-2015 yıllarında UNESCO standartlarına göre Almanya Dışişleri Bakanlığı, Gerda Henkel Vakfı, Alman Arkeoloji Enstitüsü ve Moğol Eğitim, Kültür ve Bilim Bakanlığı (eski adıyla) sponsorluğuyla Karakurum'daki Budist Büyük Tapınağının arkeolojik kalıntılarını koruma çalışmalarına ek olarak arkeolojik araştırmalara dayanarak platform duvarları ve çıkış merdivenlerini yeniden inşa etme işlemi gerçekleştirilmiştir.²⁰ Bu projenin başarılı bir şekilde uygulanması, kazılarla ortaya çıkan taşınmaz kalıntıların ilk görünümünü bozmadan çevresine uyum sağlayarak halk için antik tarihin somut bir müzesi olarak kullanılmasını sağlamak adına yapılan ilk somut çalışmadır. Böylece, arkeolojik pencere

[19] Erdenebat U., Pohl E. Aus der Mitte der Hauptstadt – Die Ausgrabungen der Universitaet Bonn im Zentrum von Karakurum. In: Dschingis Khan und seine Erben. Das Weltreich der Mongolen. Bonn - Muenchen, 2005: 168-175.

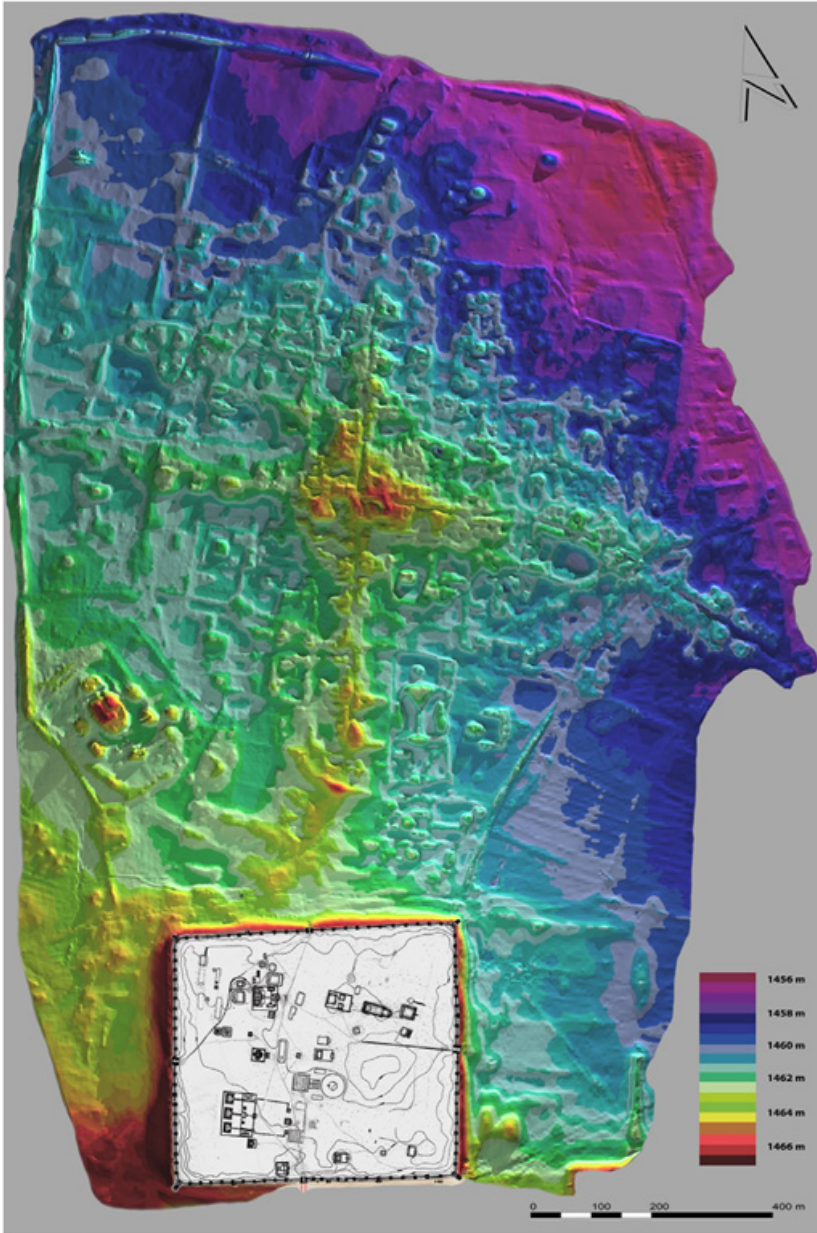
[20] У.Эрдэнэбат. Хархорумын 800 жилийн ой. - "Монголын археологи-2020". Эрдэм шинжилгээний хурлын эмхэтгэл. УБ., 2020: 7-14.

aracılığıyla antik tarihin kalıntılarını görme imkânı sağlanmış ve tapınağın granit taş temelleri, ilk araştırmalarda ortaya çıkan haliyle korunmuştur. Eğer ileride yeterli finansal kaynaklar temin edilirse, bir sonraki aşamada, çakıl ve biyotekstil ile kaplanarak korunan Karakurum'un büyük tapınağının duvarları, zeminleri, tanrıça tahtları ve sunak kalıntıları sağlam cam korumalar altında sergilenebilecektir.

Antik tarih kalıntılarını koruma çalışmaları ile birlikte günümüzde bilimsel araştırma, eğitim, tanıma ve turizm amaçlarıyla uygun şekilde bir kullanılması gereken önemli bir konu olarak öne çıkmaktadır. Moğolistan'ın antik başkenti Karakurum'un göçebe kültür ve dünya tarihi açısından taşıdığı özgün konumu göz önünde bulundurularak tarih ve arkeoloji alanında detaylı incelemeler yapılması gerekmektedir. Ayrıca yalnızca araştırma sonuçlarına dayalı olarak restore edilip güçlendirilerek korunabilecek bazı yapıları, duvarlar, sokak kalıntıları ve üretim alanlarının yurtiçi ve yurtdışından gelen turistlerin ve halkın ziyaretine açılması önemlidir.

Resim 1. Moğolistan'ın eski başkenti Karakorum'un havadan görünümü. Karakorum Sum, Uvurkhangai Eyaleti, Moğolistan.

Resim 2. Karakorum şehrinin arka plan resmi. Moğol-Alman Karakorum ekibi.

Resim 3. Karakorum Budist manastiri'nin kazısı. Moğol-Alman Karakorum ekibi.

Resim 4. Yuan Hanedanlığı döneminde Büyük Karakorum Tapınağı'nın yenilenmesi sırasında kullanılmış sobalardan kalıntılar. Moğol-Alman Karakorum ekibi.

Resim 5. Büyük manastırının yeşil çini döşemesi ve sütunlarının kalıntıları granit taban. Moğol-Alman Karakurum ekibi.

Resim 6. Büyük Tapınağın Kazısı. Kil sıçraması ve tanrı heykeller. Moğol-Alman Karakurum ekibi.

Resim 7. Karakurum'un Budist Manastırı'nın kalıntılarını koruyacak ve sergi olarak kullanılacak inşaat projesi. Moğol-Alman Orhun Keşif. 2015

Resim 8. Karakurum şehrinin merkez, tüccar ve zanaatkar mahalleleri kazıları. Moğol-Alman Karakurum ekibi.

Resim 9. Karakurum'un taş döşeli caddesinin kalıntıları. Moğol-Alman Karakurum ekibi.

Resim 10. Karakurum şehri demircilerin izleri. Moğol-Alman Karakurum ekibi.

Resim 11. Karakurum kazılarında bulunan altın bilezik. Moğol-Alman Karakurum ekibi.

Resim 12. Karakurum kazılarda bulunan çivi yazılı mühür. Moğol-Alman Karakurum ekibi.

Resim 13. *Karakurum kazılarda bulunan kilden heykel başı.*

МОНГОЛЫН ЭРТНИЙ НИЙСЛЭЛ ХАРХОРУМ ХОТЫН АРХЕОЛОГИЙН СУДАЛГАА

Доктор (Ph.D) УЛАМБАЯРЫН ЭРДЭНЭБАТ

МУИС-ийн Нүүдэлчдийн археологийн хүрээлэнгийн захирал
Антропологи, археологийн тэнхимийн дэд профессор

Монголчуудын үндэсний бахархал, тусгаар тогтнол, эв нэгдлийн үзэл санааны бэлгэ тэмдэг нь монголчуудыг дэлхийн түүхнээ алдаршуулсан их гүрний нийслэл Хархорум хот билээ. Энэхүү хотын турь одоогийн Монгол Улсын Өвөрхангай аймгийн Хархорин сумын нутаг дэвсгэрт, Хангайн нурууны төгсгөл, Орхон голын хөндийд, Улаанбаатар хотоос баруун зүг 370 км зайд, Эрдэнэ зуу хийдээс хойшоо 1,6 км газарт сунаж байрласан байдаг.

Монголчуудын байгуулсан хот сууринаас оршин тогтнож байсан богинохон хугацаандаа хол ойрд ихэд нэрд гарч, Ази, Европын олон орны улс төр, түүх, эдийн засаг, шашин, соёлын амьдралд багагүй үр нөлөөтэй байсан нь XIII-XIV зууны Монголын эзэнт гүрний анхны нийслэл Хархорум хот юм. Хархорум хот их эзэн Чингис хааны үед эхлэл нь тавигдаж, дараахь Өгэдэй, Гүюг, Мөнх хаадын үед цэцэглэн хөгжиж байсан бөгөөд Юань улсын хаадыг залгамжлах хан хөвгүүдийг өсгөж бойжуулсан газар, тухайн цагтаа дэлхийн талыг эзлэн захирсан эзэнт гүрний төв нийслэл болж, өрнө дорнын харилцаанд чухал үүрэг гүйцэтгэж байсан түүхтэй.

2020 онд Чингис хааны үндэслэн байгуулсан Их Монгол улсын нийслэл Хархорум хотын 800 жилийн түүхт тохиосон билээ. Хархорум хот нь хүн төрөлхтний соёл иргэншил, худалдаа, арилжааны гол нутаг төдийгүй орчин

үеийн шинжлэх ухааны хамтын судалгаа, соёлын хамтын ажиллагааны гол тулгуур газар болоод байна. Монгол Улсын ШУА-ийн Археологийн хүрээлэн, Монгол Улсын Их Сургууль, ХБНГУ-ын Археологийн хүрээлэн, Бонны Их Сургууль хамтарсан Монгол-Германы Хархорум хээрийн шинжилгээний анги 20 жил ажиллаж, олон арван нээлт хийгээд байна.

Энэ хотын оршин тогтнож байсан газрыг 1889 онд орос эрдэмтэн Н.М.Ядринцевийн удирдсан шинжилгээний анги олж тогтоосон. 1933-1934 онд Д.Д.Букинич Хархорумын турьд бага хэмжээний цооног малтан, холбогдох он цаг хийгээд утга зориулалтыг нь тодруулахыг зорьж байлаа. 1948-1949 онд С.В.Киселев, Х.Пэрлээ нарын удирдсан Монгол-Зөвлөлтийн хамтарсан шинжилгээний анги уг хотын дэвсгэр нутагт анхны томоохон малтлага судалгаа хийсэн юм. Тус шинжилгээний ажлын үр дүнд Эрдэнэ зуу хийдийн дэргэд оршиж буй эртний хотын үлдэгдэл нь Их Монгол Улсын нийслэл Хархорумын турь болохыг анх удаа археологийн судалгааны биет баримтаар нотлон тогтоож, энэ хот нь зөвхөн улс төр, засаг захиргааны төв төдийгүй тухайн үеийн үйлдвэр, худалдааны төв хот байсныг нотлон харуулжээ. Хархорум хот нь эргэн тойрон хүрээлсэн шавар хэрэмтэй, дөрвөн талдаа хаалгатай, төв хэсэгтээ огтлолцсон хоёр их гудамжаар гар урлал, худалдаа арилжаа, орд харш, сүм хийдийн гэх хэдэн үндсэн хэсэгт хуваагдаж байв. Хотын хэрмийн баруун өмнөд хэсэгт буй тусгай хэрэмт барилгын үлдэгдлийг нэлээд хэмжээгээр малтан судалж өндөрлөж хийсэн шороон довжоотой, 64 багана бүхий хааны ордны суурь байсан гэж үзжээ. Хотын төв хэсэг дэх худалдаа-гар үйлдвэрийн хорооллын малтлагаас төмөрлөгийн болон вааран савны үйлдвэрлэл, худалдаа арилжаа эрчимтэй хөгжиж байсныг харуулах арвин баялаг хэрэглэгдэхүүн олджээ.¹

1976-1985 онд Н.Сэр-Оджавын удирдсан шинжилгээний анги Хархорум хотын дүүрэгт археологийн ажлыг

[1] Древнемонгольские города. Под редакцией С.В.Киселева. М., 1965: 123-322.

үргэлжлүүлэн явуулж, монголчуудын болон лал шашинт иргэдийн булш оршуулгыг олж малтан судалснаар Их Монгол Улсын нийслэл хотод янз бүрийн шашин чөлөөтэй дэлгэрэн хөгжиж, өөр өөр угсаа гаралт иргэд эв найртай амьдран сууж байсан тухай өгүүлдэг сурвалж бичгийн мэдээг биет баримтаар нотолсон юм².

Хархорум хотоос янз бүрийн замаар олддог эд өлгийн зүйлс нь тухайн үед бусад улс оронтой хийж байсан худалдаа арилжаа нэн эрчимтэй байсныг харуулдаг. Тухайлбал, 1970-аад онд тус хотын дэвсгэр нутагт хийж байсан барилгын ажлын үед илрэн гарсан Египетийн фараоны нүүрийн дүрст чимэглэлийн зориулалт бүхий хоёр эдлэл, нэн тансаг үнэт шаазан сав суулгын дарш зэрэг нь үүний нэг баталгаа болно³. Түүнчлэн Өгөдэй хааны орд гэж үзэж байсан том барилгын өмнөд хэсэгт, эртний чулуун хөшөөний нэгэн хэлтэрхийг илрүүлж олсон нь тус хотын доторх орд барилга, сүм хийдийн байршлын талаар чухал дүгнэлт хийх боломж бүрдүүлсэн юм.

1990 оноос Монгол орон ардчиллын ертөнцөд хөл тавьж, дэлхийн өндөр хөгжилт олон оронтой харилцаа холбоо тогтоож хамтран ажиллах боломж нөхцлөөр хангагдлаа. Ийм ч учраас археологийн судалгаа өндөр төвшинд хөгжсөн өрнөдийн орны эрдэмтэдтэй хамтран ажиллаж судалгааны шинэ шинэ арга барилыг эзэмших боломж бүрдсэн билээ.

1995-1996 онд ЮНЕСКО-гоос зохион байгуулсан Монгол-Японы хамтарсан шинжилгээний анги Хархорум хотын бүрэн хэмжээний топографийн зураг үйлдэж, эртний хотын хамгаалалтын бүс тогтоосон нь цаашдын судалгаанд ихээхэн ач тустай ажил болсон байна. Монголын ШУА-ийн Түүхийн

[2] Bayar D., Voitov V. Excavation in the Islamic Cemetery of Karakorum. In: Mongolian-German Karakorum Expedition. Volume 1: Excavations in the Craftsmen Quarter at the main Road. Forschungen zur Archäologie Ausereuropäischer Kulturen. Bd. 8, Wiesbaden, 2010: 289-305.

[3] Ulambayaryn Erdenebat, Chunagiin Amartuvshin. Egyptian Style Remains Excavated from the Ruins of Mongol Imperial State. In: The North East Asia Studies Annual Report. №7, Niigata, Japan, March, 2000: 10-14; Эрдэнэбат У. Хархорумын шаазан эдлэлийн хоёр даршийг судалсан тухай. -МУИС-ийн Эрдэм шинжилгээний бичиг. №187 (13), Археологи, антропологи, угсаатан судлал. Улаанбаатар, 2002: 3-27.

хүрээлэн, Японы Төв Евразийн судлалын нийгэмлэгтэй хамтран гүйцэтгэсэн “Бичээс” төслийн хүрээнд Эрдэнэ зуу хийдийг барихад Хархорум хотын нуранхайгаас авч сүмийн барилга байгууламжид ашигласан монгол, хятад, араб бичээстэй хөшөөдийн хугархайг шинээр илрүүлэн судалсан юм.

Монгол, Герман хоёр улсын ерөнхийлөгч нарын ивээл дор үйл ажиллагаагаа эхлүүлсэн “Хархорум” экспедиц 1999 оноос хэрэгжиж, Чингис хааны үүсгэн байгуулсан Их Монгол улсын анхны нийслэлийн ор турийг археологийн судалгааны орчин үеийн дэвшилтэт арга барилын дагуу судлан шинжилж улмаар малтлагаар илэрсэн дурсгалт зүйлсийн үлдэгдлийг сэргээн бэхжүүлж гадаад дотоодын жуулчин, тойрон аялагчид болон нийт ард түмэн сонирхон үзэж өвөг дээдсийн бүтээн байгуулсан түүх соёлын өвөөр бахархан түүхийн гүн рүү аялах нээлттэй музей болгохыг зорьж ажиллав⁴.

1948-1949 онд Хархорум хотын талбайд өргөн хэмжээний малтлагын ажил анх гүйцэтгэсэн Сергей Киселев ахлагчтай Монгол-Зөвлөлтийн хамтарсан судалгааны ангийн судлаачид энэ хотын их хэрмийн дотор, баруун өмнөд өнцөгт нь орших тусгай хэрэмт цогцолборын төв дундах том барилгын үлдэгдлийг хэсэгчилсэн байдлаар малтан судалж, уг барилгыг Өгэдэй хааны сууж байсан “Түмэн амгалант орд” хэмээн тодорхойлсон нь олон жилийн турш монгол судлалын хүрээнд нийтээр хөдөлбөргүй дагаж мөрдөх үзэл баримтлал болж ирсэн билээ. Гэвч энэ барилга нь хааны орд харш бус, харин 1256 онд барьж дуусган 1346 онд эзэн хааны зарлигаар „Юань улсыг мандуулах асар“ хэмээх нэр хайрлаж дурсгалын хөшөө босгосон бурханы шашны их сүмийн үлдэгдэл болох нь Монгол-Германы хамтарсан археологийн экспедицийн үйл ажиллагааны үр дүнд олон баримтаар нотлогдоод байна.

2000-2006 онд Германы Археологийн Хүрээлэнгийн

[4] Баяр Д., Хюттель Х.-Г., Поол Э., Эрдэнэбат У. Хархорум хотын судалгааны шинэхэн үр дүнгээс. In: Mongolica: An International Annual of Mongol Studies Vol. 18 (39), УБ., 2006: 120-129.

Европын бус Соёлын Археологийн Комисс, Монголын Шинжлэх Ухааны Академийн хамтран явуулсан малтлагаар дотоод засал төлөвлөлт ба олдвор хэрэглэгдэхүүнийхээ бүхий л чуулбарын хувьд буддын шашны сүм байсан гэж итгэл төгс хэлж болохоор, шороо үелүүлэн дэлдэж хийсэн суурин дээр байгуулсан их танхимын үлдэгдлийг баримтжуулан судалсан билээ.

Хархорумын их танхимын үлдэгдлээс XIII-XIV зууны үеийн бурханы шашны холбогдолтой олдворууд асар олон тоогоор илрэн гарсан бөгөөд бүртгэн баримтжуулж авсан 17000 гаруй олдворын гуравны хоёроос илүү хувь нь буддын шашны холбогдолтой олдворууд байлаа. Барилгыг шороо үелүүлэн дэлдэж хийсэн хоёр метр орчим өндөр, тэг дөрвөлжин хэлбэртэй, хааш хаашаа 38 м х 38 м хиймэл довжоон дээр байгуулж тавцангийн нүүрэн талыг нь тоосгон ханаар гадарлаж булангуудыг нь гонзгой хэлбэртэй засмал боржин тулгуураар бэхэлсэн байжээ.

Малтлагын үр дүнд уг танхим нь тэг дөрвөлжин хэлбэртэй бөгөөд 8 х 8 эгнээ баганын сууриудаар хуваагдсан долоон жангийн хэмжээтэй байгаа нь тодорхой болсон. Үүгээр уг барилга 64 баганатай гэсэн нь батлагдаж байгаа ба харин дотоод зохион байгуулалт нь өмнөх төсөөллөөс нэлээд өөр болох нь мэдэгдэв. Барилгын шал нь захаараа саарал өнгөтэй, паалангүй, харин төв хэсэгтээ тэг дөрвөлжин, ногоон паалантай гоёмсог хавтангуудыг доор нь саарал өнгөтэй шавар зуурмаг түрхэж дэвсэж хийсэн зохион байгуулалттай болох нь барилгын дотор талд бүхэлдээ илрэв. Барилгын дөрвөн булангаас танхимын төв гол хэсэг рүү чиглэсэн хошуулдсан замын ам болгон дээр бадма сэнтийтэй бурхадын дүрс байсны үлдэгдэл баруун хойд болон зүүн хойд хэсэгт хадгалагдаж үлдсэн байв. Эндээс үзэхэд хошуулдсан дөрвөн замын аманд, бүгдээрэнд нь иймэрхүү дүрсүүдийг залж байсан гэж дүгнэж болохоор байлаа.⁵

[5] Huettel H.-G. Im Palast des Ewigen Friedens- Die mongolisch-deutschen Ausgrabungen im Palastbezirk von Karakorum (Mongolei). In: AVA – Forschungen. Bd. 10: Expeditionen in vergessene Welten. 25 Jahre Archäologische Forschungen in Afrika, Amerika und Asien. KAVA., Bonn, 2004: 179-208.

Түүнчлэн ногоон паалантай зурвас хүрээнээс дотогш мөн дөрвөлжилсэн байрлалтай тогтсон асар зузаан цацны үе илэрсэн нь барилгын дөрвөн ханын чиглэлтэй ижил байв. Хойд ханын цацнаас хойгуур буюу танхимын хойд хэсгийн хоёр үзүүрт бурханы бадам сэнтий суудал хоёр илрэн гарсан болно. Түүнээс гадна асар олон тоотой, том жижиг бурханы хөрөг баримлын хэлтэрхий энэ танхимын дотроос зузаан зузаан үеэр цацтай хамт илэрч гарсан. Эдгээрийн заримыг, ялангуяа том бурхадыг шатааж үйлдсэн байхад жижиг бурханы хөргийн ихэнхийг шатаагаагүй түүхий шавраар хийсэн нь маш хэврэг, сэргээн засварлах нарийн бөгөөд удаан төвөгтэй үйл ажиллагааг шаардаж байв. Олдож буй хөрөг баримлын хэсгүүдээс эдгээрийн хэмжээг тооцож үзэхэд том нь 3-4 м өндөр байсан бололтой.

Энэхүү дөрвөн талаасаа цацаар хүрээлэгдсэн танхимын төв дунд тоосгоор өрж хийсэн, 3 м x 3 м хэмжээтэй тэг дөрвөлжин хэлбэртэй өрлөг гарсан ба үүнийг өмнөх шинжилгээний ангийн бүтээлд хожмын буюу XVII-XVIII зууны “сүм хийдийн” хэмээх үед холбогдох суврагын үлдэгдэл гэж тодорхойлжээ. Гэтэл үүний дороос энэхүү нүсэр барилгыг анх байгуулахдаа шав тавьж аравнайлсан шүншигийн үлдэгдлийг 2004 оны малтлагаар илрүүлж олсон болно.

Барилгын суурийг дэлдэх үед тэнд аравнайлж тавьсан өөр дөрвөн шүншигийг 2014 онд явуулсан археологийн судалгаагаар илрүүлэн олсон нь онцгой ач холбогдолтой. Сүмийн шүншигт тариа будаа, төрөл бүрийн жимс, алтан утастай торгонд боодолтой “есөн эрдэнэ” (үүнд: Монгол гүрний их хаадын алтан зоос 2 ш, мөнгөн зоос 4 ш, шүр, сувд, оюу) орсон бөгөөд эдгээрийг том вааран саванд хийж амсрыг нь шавар тагаар таглаж тавьжээ. Есөн төрлийн материалаас бүрдсэн эд юмс нь бүтээн цогцолсон суварга шүтээнийг амилуулан тэтгэх нарийн нандин бэлгэтэй аж⁶.

Барилгын дээвэр нурууг чулуун суурин дээр босгосон том

[6] Эрдэнэбат У., Франкен К., Батбаяр Т. Хархорумын “Юань улсыг мандуулах асар”-ын шүншигийг нээсэн нь. -Studia Archaeologica. Tom. XXXVI, Fasc. 20, УБ., 2017: 281-298.

том модон баганууд тулж байсан бөгөөд дээврийн хэсэг нь хэд хэдэн давхраас бүрдэж байсан бололтой. Нурж унасан байдалтай олдсон шургааг болон банз модны үлдэгдлүүдээс үзэхэд модон хийц голлож байсан нь илэрхий агаад паалантай тоосго асар ихээр олдсон нь уг барилга вааран тоосгоор хучсан олон давхарлиг гоёмсог дээвэртэй байсныг гэрчилнэ. Гэвч нэгэн цагт уг барилга хүчтэй гал түймэрт өртөж нурж унасан бөгөөд хожим эндээс дахин хэрэглэж болох барилгын материалуудыг удаа дараа зөөж ашигласаар байсан тул өнөө хүртэл хадгалагдаж үлдсэн материал нь тоо хэмжээний хувьд төдийлөн утга төгөлдөр байж чадсангүй ажээ.

Цацны бөөгнөрлийн орчмоос олон тоогоор олдсон хагас товгор гадаргуутай бурхадын дүрсийг мутрын дохио зангаагаар нь үндсэндээ язгуурын таван бурханых гэж тогтоож болохоор байна. Бидний үзэж буйгаар энэхүү сүмийн барилгыг анхнаас нь бурханы шашны хот мандалын загвараар төлөвлөж байгуулсан бөгөөд хот мандалын төвийг номын хүрдэн эргүүлэгч, аливаа зүйлийн учир шалтгааныг тайлбарлах “машид гийгүүлэн зохиогч” хэмээх Вайрочана (Vairocana) бурхан эрхшээн сууж байна. Бясалгал үйлдэж буй язгуурын таван бурхан нь тус бүртээ өөрийн гэсэн мутрын дохио зангаатай, зүг чигийн бэлгэдлийн онцлогтой байдаг нь сүмийн үлдэгдлээс гарсан олдворуудтай таарч байна.⁷

Малтлагаас гарсан олдвор хийгээд барилгын бүтэц зохион байгуулалтаас үзэхэд үүнийг хааны орд гэж үзэх үндэсгүй байна. Малтан судалсан их танхимын хоймор хэсгээр бичгийн сурвалжид өгүүлсэн хаан болоод хан хөвгүүд, хатадын суух гурван эгнээ суудал, түүнчлэн Рубрукгийн үзсэн алдарт мөнгөн модны⁸ ул мөр байсангүй, харин энэхүү 64 баганат танхимд асар олон тоотой, том жижиг бурханы хөрөг баримал, олон мянган цац нэг дор бөөн байсан нь тэр хэвээрээ олдлоо. Тэгээд ч олон багана ойр ойрхон жигдэрсэн энэ

[7] Huettel H.-G. Der Palast des Ogedei Khan – Die Ausgrabungen des Deutschen Archäologischen Instituts im Palastbezirk von Karakorum. In: Dschingis Khan und seine Erben. Das Weltreich der Mongolen. Bonn-Muenchen, 2005:140-146.

[8] Гийом де Рубрук. Монголын эзэнт гүрэнд зорчсон нь. Франц хэлнээс орчуулсан Үсүд Тойтогийн Төмөрхүлэг. УБ., 2000: 107-108.

танхимд эзэн хаан олон зочдыг хүлээн авах уудам тэнэгэр зай үгүй байна. Эндээс гарч буй олдворуудыг харахад барилгын эд анги болох дээврийн ваар, нүүр болон тосгуур ваар, тоосго тэргүүтнийг эс тооцвол дан ганц бурхан шашны холбогдолт зүйлс байгаа нь үүнийг хааны орд харш гэж үзэх үндэслэл огт байхгүйг гэрчилнэ.

Бараг бүхэлдээ бурханы шашны эд өлгийн зүйлээр чимэглэгдсэн их танхимын барилга нь дор хаяж нэг удаа өөрчлөгдөн засварлагдсан болохыг дийлэнх олдворууд илтгэн харуулж байна. Энэ бол XIII-XIV зууны бурханы шашны нэгэн сүм болох нь илт байна. Сүмийн насыг нэг талаас олдворуудаар нь, нөгөө талаас байгалийн шинжлэх ухааны он цаг тогтоох аргуудаар (радиокарбон болон термолюминисценци) тодорхойлсон болно.

Малтлагын дүнд мэдэгдэж байгаагаар энэ танхимын бүтэц, зохион байгуулалт, дотоод засал тэргүүтэн нь 1346 оны Хархорумын монгол, нангиад хэлээрх гэрэлт хөшөөний бичээст өгүүлдэг “Цогт их сүмийн гэр” хэмээх бурханы шашны аврага том сүмийн барилгыг санагдуулж байна. Тухайлбал, хөшөөний монгол бичээст уг сүмийн барилгыг “Энэ сүмийн гэр хэмээвээс [... таван давхарт ... өндөр нь гурван зуун чи ... доор нь дөрвөн этгээдэд долоон] гэн-тү хийд [-ийг босг]-уулаад тэд дотор бурхануудыг номын ёсоор оршуулсан ажгуу” хэмээн тодорхойлсон байдаг. Үүнийг малтлагаар гаргаж ирсэн танхимтай харьцуулж үзвээс уг танхим нь тал бүртээ 8 баганаар хуваагдсан 7 таславчаас бүрдэж байгаа, тэгээд энд олон бурханы үлдэгдэл байгаа нь тэрхүү номын ёсоор олон бурханыг байрлууллаа гэдэгтэй яг тохирч байгаа юм⁹.

1346/1347 онд Тогоонтөмөр хааны үед босгож, эдүгээ Хархорум хотын турь дээр байх том чулуун яст мэлхийн нуруунд суурилуулж байсан тэрхүү хөшөөнд, Чингис хааны

[9] Franken C. Die „Grossen Halle“ von Karakorum. Zur archäologischen Untersuchung des ersten buddhistischen Tempels der alten mongolischen Hauptstadt. In: Forschungen zur Archäologie Ausereuropäischer Kulturen. Bd. 12, Wiesbaden, 2015.

15-р он цагаан луу жил буюу 1220 онд энд улсын нийслэлийг байгуулахаар товлосон, Өгэдэй хааны үед хааны их харшийг барьж байгуулсан, 1256 онд Мөнх хааны зарлигаар энд бурханы шашны 300 тохой өндөр их сүм бариулсан, энэ сүм нь улсын хэмжээнд нэн эрхэм шүтээн байсан, түүнийг цаашид монгол хаад онцгой анхаарч хуучран муудах бүрийд нь тусгайлан хүн томилж сэлбэн засуулсаар байсан, ингээд 1346 онд Тогоонтөмөр хааны үед уг сүмд “Юань улсыг мандуулах асар” хэмээх нэр хайрлаж хөшөө босгуулсан зэрэг түүхэн үйл явдлыг тэмдэглэжээ.¹⁰

Хархорумын их танхимын барилгын туриас өмнө тийш 60 орчим метр, мэлхий чулуунаас баруун тийш 30 орчим метр зайд геосоронзон судалгааны дүнд 3- 5 метр голчтой дүгрэг хэлбэрийн биет дөрөв илэрч гарсныг 2000 онд малтан судлахад энд барилгын материал ваар, тоосго, барилгын чимэглэл үйлдвэрлэн шатааж бэхжүүлж байсан зуухны үлдэгдэл нэлээд сайн хадгалагдсан байдлаар илрэн олдсон юм. Энэхүү олдвор нь 1347 оны хөшөөний бичээст өгүүлсэн сүмийн барилгыг засварлаж байсан хэмээх мэдээг баталж өгсөний зэрэгцээ Монгол оронд барилгын материалын үйлдвэрлэл хөгжиж байсны бодит баримт болсон байна.¹¹

Хархорум хотын амьдрал зөвхөн хотынхоо хэрмийн хүрээн дотор хязгаарлагдаж байсангүй. Орхоны голын эргийн ойролцоо Хөндлөн булаг, Бага нарийны ам зэрэг газар барилгын шавар чимэглэл, тоосго шатаах томоохон хэмжээний урлан, бүхэл бүтэн зуухны дүүрэг байсан байна. Тухайлбал, Орхоны баруун эргийн Хөндлөн булаг хэмээх газар 2008-2009 онд явуулсан малтлагаар Хархорумын шавар эдлэл, барилгын чимэглэл шатааж байсан бүхэл бүтэн зуухны дүүргийг нээн илрүүлсэн. Хөндлөн булагийн урлангаас том жижиг 14 зуух олдсон бөгөөд янз бүрийн хэлбэртэй галт шувуу, галбинга зэрэг шавар баримал дүрсүүд, дээврийн ваар,

[10] Cleaves F.W. The Sino-Mongolian Inscription of 1346. In: Harvard Journal of Asiatic Studies. Vol. 15, Harvard-Yenching Institute, Cambridge, 1952: 1-123.

[11] Franken C. Die Brennofen im Palastbezirk von Karakorum. In: Dschingis Khan und seine Erben. Das Weltreich der Mongolen. Bonn - Muenchen, 2005: 147-149.

барилгын дээвэр туургыг чимэглэж байсан төрөл бүрийн чимэглэл, тэрчлэн байшингийн дотоод засал чимэглэлийн зүйлүүдийг шатааж үйлдвэрлэдэг байжээ¹². Нэг жижигхэн зуухан дотроос шавар баримал шатаахад хэрэглэж байсан шавар тулгуур болон шавар эдлэлийг угсарч шатаахад хэрэглэх зай тохируулах багаж олон тоогоор олдсон. Хийж байсан байсан хэв нь хүртэл олдсоноос үзэхэд эдгээр зүйлүүд орон нутгийн үйлдвэрлэлийн бүтээгдэхүүн гэдэг нь гарцаагүй байв.

Хархорум хотын хойд хэсэг болон их сүмээс олдсон нэлээд олдвор Хөндлөн булгийн энэхүү урлан ба зуухнуудад бүтээгдсэн болох нь харьцуулсан судалгаагаар батлагдаж байна. Тэгэхлээр Орхоны ойролцоох гар үйлдвэрлэлийн газрууд нь “Эзэн хааны гар үйлдвэрийн хот” Хархорумын бүрэлдэхүүн хэсэг байсан нь гарцаагүй юм. 1340-өөд оны үед сири хүн Аль-Умари Хархорум хотыг дүрслэн бичихдээ: “... гайхалтай сайхан хот, Эзэн хааны цэргийн дийлэнх нь байрладаг томоохон хуаран, үнэт гоёмсог сүлжмэл эдлэл, тансаг эд агуурсын үйлдвэрлэлийн төв. Эзэн хааны гар үйлдвэрлэлийн хот хэмээн тооцогддог болохоор ордны хэрэгцээг бараг л дан ганц эндээс хангадаг...” хэмээн тодорхойлсон байдаг. Тиймээс эдгээрийг хийж бүтээсэн барилгачид, вааран эдлэлийн урчууд, уран зураач, барималчид нь Аль-Умарийн бичсэнчлэн: “... хүн амынх нь дотор гайхалтай уран гартнууд, урчууд байдаг” тус хотын өөрийнх нь оршин суугчид байсан хэмээн үзэж болно.¹³

Хархорумын гар урчууд, худалдаачдын хороололд хийсэн малтлага нь Их Монгол Улсын анхны нийслэл хотын оршин суугчдын аж амьдралын хэв төрх, тэнд хот суурин газрын амьдрал, хөдөлмөр хэрхэн өрнөж байсныг биет баримтаар

[12] H.-G. Huettel, U.Erdenebat. Karabalgasun und Karakorum – Two late nomadic urban settlements in the Orkhon Valley. Archaeological excavation and Research of the German Archaeological Institute (DAI) and the Mongolian Academy of Sciences 2000-2009. Ulaanbaatar, 2011; Erdenebat U., Kehren D., Tseveendorj D. Vorläufige Mitteilung ueber einen Kalavinka-Fund in der Mongolei. In: Ultra paludes Maeoticas. Zentralasienwissenschaftliche und linguistische Studien fuer Michael Weiers. Bd.1: Zentralasienwissenschaftliche Studien. Tunguso Sibirica 23, Harrossowitz Verlag, Wiesbaden, 2006: 207-218.

[13] Эрдэнэбат У. Монголын эртний нийслэл Хархорум. УБ., 2018.

харуулахад тун их ач холбогдолтой байлаа. Уг хотыг өмнөөс хойш огтолсон их гудамжийг анх удаа малтан нэгэн хэсэг газарт ил гаргасан нь хотын барилга байгууламжийн түүхэн үечлэлийг археологийн үүднээс тайлбарлах боломж олгосон юм. Энэхүү гудамж нь малтахаар сонгон авсан хэсэгт одоогийн газрын хөрснөөс доош 2,5 м гүнд илэрсэн бөгөөд модоор хүрээлэн жаазалж дунд нь чулуу суулган дэвсэж хийсэн, уг гудамжийг тавьж эхлэхээс өмнө урьдчилан хайрга чулуу ба элсийг хэдэн давхар үелүүлэн дагтаршуулсны дараа сая замаа тавьсан хийгээд бороо цасны ус тогтохоос сэргийлэн хоёр талаар нь модон хашлага бүхий ус зайлуулах суваг үйлдсэн инженерийн маш нарийн шийдэлтэй бүтээл байжээ.¹⁴

Зүсэлтэн дээр чулуу дэвсмэл төвшингээс дээш тогтсон хүний амьдралын ул мөр хадгалсан олон үе үүсч тогтсон ба үүнийг мөн гудамж чигээр нь ашиглаж байсныг хоёр талаар нь хүрээлсэн модон хашлагатай ус зайлуулах сувгийн ул мөр гэрчилдэг юм. Эдгээр үе давхрагуудад хийсэн шинжилгээнээс үзэхэд уг гудамжны дээрх үе давхрагууд нь XIII зууны эхний хагасаас XIV зууны сүүл үеийг хүртэлх хугацаанд хамрагдаж байгаа нь хотын амьдралын идэвхтэй үе буюу жинхэнэ ёсоор хот оршин тогтнож байсан үеийг харуулж байдаг. Эндхийн барилга байшингууд ч гудамжны нэг адил олон удаа өөрчлөгдөж, шинэчлэгдэн баригдаж байжээ. Малтлагын зүсэлтээс гудамжны хоёр талд 4-5 өөр цаг үед холбогдох үе давхрага мэдэгдсэн болно. Барилгын үндсэн материал нь шавраар хэв гарган цохиж хийсэн түүхий тоосго бөгөөд шатааж боловсруулсан тоосго судалсан хэсэгт маш цөөн тохиолдсон нь үүнийг онцгой зарим тохиолдолд хэрэглэж байсныг харуулна.

Байшин барилгыг халуун утааг тусгай сувгаар гүйлгэн халааж байсан халаалтын байгууламжийн үлдэгдэл олон гарчээ. Үүнийг шалнаас нь халаадгаар хийхээс гадна мөн

[14] Pohl E. The Excavations in the Craftsmen-Quarter of Karakorum (KAR-2) between 2000 and 2005 - Stratigraphy and Architecture. In: Mongolian-German Karakorum Expedition. Volume 1: Excavations in the Craftsmen Quarter at the main Road. Forschungen zur Archäologie Aus-eureuropäischer Kulturen. Bd. 8, Wiesbaden, 2010: 63-136.

зарчмаар ханзан ор хийж дороос нь халаадаг байсны үлдэгдэл ч тохиолдсон байна. Үүний зэрэгцээ нүүрсний цог цучлыг дотор нь тавьж байшин савыг халаадаг ширмэн хоовон бүтнээрээ олдсон нь нэг бус юм. Эдгээр барилгын цаг үе нь мөн л гудамжны цаг үетэй тохирч байдаг.¹⁵

Хотын төв хэсэгт хийсэн малтлагаар үйлдвэрлэлийн зорилгоор янз бүрийн материал боловсруулж байсан бүхэл бүтэн зуух болон голомтын ор үлдэгдэл олноор илэрч гарсан билээ. Эдгээрийн зарим нь дотроо шил, төмрийн баасны үлдэгдэлтэй ч байв. Гар үйлдвэрлэлийн үйл ажиллагаа маш өргөн хүрээтэй байсан нь, зэс хүрлээр юм хийж байсны гэрч тэмдгүүд олон олдсон.¹⁶ Тодорхой бус шалтгаанаар гүйцээлгүй орхисон алтан бугуйвч, түүнийг бүтээсэн эх загварын хамт олдсон нь тун сонирхолтой. Түүнчлэн алт мөнгөний сорьц шалгах чулуу, хэв цутгуурын халбага, мөнгөн ус шаазан савтайгаа олдож байлаа. Төмрөөр хийсэн төрөл бүрийн багаж зэвсэг болох хутга, шөвөг, шанага, хүрз, анжис, сүх, ширмэн цөн тэргүүтэн эд зүйлс илэрч олдсон. Түүнчлэн шил, үнэт чулуу боловсруулах, ясаар төрөл бүрийн багаж зэвсэг, гоёл чимэглэл хийх, үйсээр ахуйн хэрэглээний зүйл хийх үйлдвэрлэлийн биет ул мөр илэрсэн болно.

Төрөл бүрийн шаазан вааран савны хагархай хэлтэрхий олон мянгаараа үе давхрага бүхнээс илрэн гарсан нь Хятадын алдарт технологийн уламжлалын дагуу бүтээгдсэн байлаа. Эдгээрийн дотор нэн алдартай хөх хуарт ченхуа тэргүүтэн, өөр технологиор бүтсэн сав суулгын зүйл төрөл төрлөөрөө илрэн гарахын зэрэгцээ лалын урлагийн шинж чанарыг хадгалсан сав суулгын үлдэгдэл ч олдсон. Түүнчлэн орон

[15] Erdenebat U., Pohl E. Karakorum 2 – Archaeologie im Stadtzentrum. In: Bonn Contributions to Asian Archaeology. Vol. 1, 2002, Qara Qorum- City (Mongolia) I. Preliminary report of the excavations 2000/2001. Ed. Helmut R. Roth, Institute of Pre-and Early Historical Archaeology Bonn University. Associate Member of the Center for Asian Studies Bonn CASB, Bonn, 2002: 37-51; Reichert S. A layered History of Karakorum. In: Bonn Contributions to Asian Archaeology. Vol. 8 = Mongolian-German Karakorum Expedition. Vol. 2, Vor-und Fruehgeschichtliche Archaeologie, Rheinische Friedrich-Wilhelms-Universitaet Bonn, 2019.

[16] Reichert S. Craft Production in the Mongol Empire: Karakorum and its Artisans. In: Bonn Contributions to Asian Archaeology. Vol. 9 = Mongolian-German Karakorum Expedition. Vol. 3, Vor-und Fruehgeschichtliche Archaeologie, Rheinische Friedrich-Wilhelms-Universitaet Bonn, 2020.

нутгийн үйлдвэрлэлийн бүтээгдэхүүн болох сайн шатааж хийсэн хар саарал өнгийн шавар сав суулга төрөл төрлөөрөө гарчээ.

Хархорум хотод Дундад Ази болон Хятадаас бараа тээвэрлэн авчирч худалдаа хийж байсны гэрч болох хүрэл толь, шаазан эдлэл, наймаачдын хэрэглэдэг жингийн туухай, гүйлгээнд хэрэглэдэг гуулин ба мөнгөн зоос олддог. Хархорумаас олдсон зоосууд цаг хугацааны хувьд өргөн цар хүрээтэй, Тан улсаас Юань улсын үеийг хамаардаг. Гурван зуу гаруй зоосны дийлэнх нь хятад үсэгтэй, цөөвтөр нь монгол дөрвөлжин үсэгтэй зоос болох ба араб үсэгтэй мөнгөн зоос есөн ширхэг гарчээ. Эдгээрийн дотор 1237-1238 оны үед Хархорумд цутгасан араб үсэгтэй мөнгөн зоос байгаа нь Хархорум хотын нэрийг тэмдэглэсэн анхны бичмэл баримт болж байна¹⁷.

Монгол-Германы Хархорум Экспедицийн 2006-2007, 2009 оны хээрийн судалгааны хүрээнд, Хархорум хотын хойд хэсэгт, хэрмийн ойр орших барилгын чуулганы доторх хоёр барилгын үлдцийг бүрэн хэмжээгээр малтан шинжилж Христийн нестори шашинтны нийгэмлэгийн сууж байсан дүүрэг хэмээн үзжээ. Чингэхдээ барилгын зохион байгуулалтын онцлог, ханын шаваасан дээрх зураг, бичээсийн үлдэгдэл, хүрэл загалмай, нэг дор бөөнөөр олдсон үхрийн эврийн тугалмай зэрэг загалмайтны шашны ном сударт заасан тахилга өргөлийн ул мөртэй холбож үзсэн байна.¹⁸

Өөр нэг чухал судалгаа бол Хархорумын хөрсний дээжийг шинжилж эндээс нийтдээ 50 мянга орчим ургамлын үлдэгдлийг илрүүлж олсон ба тухайн үеийн хоол хүнсний найрлагыг тогтоох судалгаа хийсэн нь нэн үр дүнтэй болсон. Үр тарианы 8 зүйл, 15 төрлийн самар, жимсний үр,

[17] Heidemann S., Kelzenberg H., Erdenebat U., Pohl E. The First Documentary Evidence for Qara Qorum from the Year 635/1237-8. In: Zeitschrift fuer Archäologie Ausereuropaeischer Kulturen. Bd. 1, Reichert Verlag, Wiesbaden, 2006: 93-102.

[18] Батбаяр Т. Хархорумын нестори шашинтны дүрсгалын археологийн судалгаа. УБ., 2022.

11 төрлийн хүнсний ногоо, халуун ногооны үр, 6 төрлийн тос, олсон ургамал, 40 гаруй төрлийн зэрлэг ургамлын үр олдсон. Мэдээж хэрэг малын яс арвин их гарахын хамт эдгээр ургамлыг хоол хүнсэндээ хэрэглэж байсан нь ийнхүү тогтоогджээ.¹⁹ Монголын эзэнт гүрний нийслэл Хархорум хотод олон үндэстнээс бүрэлдсэн иргэд оршин сууж байсан бөгөөд гар урлал, худалдаа арилжаа, газар тариалан эрхэлж, нэлээд хэдэн төрлийн үр тариа, хүнсний ногооны ургамлуудыг тариалахын зэрэгцээ байгалийн бэлэн самар, жимс түүж хэрэглэх, зарим төрлийн жимс, ногоог худалдаа арилжааны замаар гаднаас оруулж ирэх, худалдаалах зэргээр хүнсний хэрэгцээгээ хангаж байжээ. XIII зууны эцэс XIV зууны үед холбогдох хөрсний дээжээс үр тариа, самар, жимсний үр харьцангуй их олдож байгаа нь Монголын эзэнт гүрний бүрэлдэхүүнд багтан орсон Хятад, Дундад Азийн орнуудаас тариачин иргэдийг олноор нь авчирч суулгасантай холбоотой. Хөрсний соёлт давхаргаас гол төлөв шатаж нүүрсжсэн үр тариа, ургамлын үр гарч байгаа нь монголын язгууртнуудын дотоодын зөрчил тэмцэл болон хятадын Мин улсын цэрэг Хархорумыг галдан шатаасан мэдээг дам баталж байна.

Түүнчлэн хотын төв хэсгийн малтлагаас Хархорум хотын тухай түүхэн мэдээг бичиг үсгийн дурсгалаар баяжуулан баталгаажуулах чухаг олдвор гарсан нь 1368 онд Юань гүрэн мөхсөний дараа монголчууд эх нутагтаа буцан ирж дахин Хархорумдаа төвлөн суусны гэрч болох 1371 онд Билэгт хаан цолтойгоор их ор суусан Аюуширидар хааны Сангийн явдлын яамны эрхэлсэн түшмэлийн дөрвөлжин үсэгт тамга олдсон явдал юм.²⁰

Хархорум хотод гүйцэтгэж буй археологийн шинжилгээний үр дүнд малтан шинжилсэн бүх үе давхаргаас дээж авч орчин үеийн байгалийн судалгааны аргаар хотын түүхэн

[19] Roesch M., Fischer E., Maerkle T., Oyuntuya B. Medieval Plant Remains from Karakorum, Mongolia. In: Mongolian-German Karakorum Expedition. Volume 1: Excavations in the Craftsmen Quarter at the main Road. Forschungen zur Archäologie Ausereuropäischer Kulturen. Bd. 8, Reichert Verlag, Wiesbaden, 2010: 219-249.

[20] Weiers M. Die Siegel des Ayuṣiridara, die politischen Ideologien der Mongolen, und ihre Geschichtsschreibung. In: Stipes Philologiae Asiae Maioris, 04 (2002) <http://www.spam.zentralasien.de>

болон археологийн үечлэлийг тодруулан тогтоох ажиллагаа амжилттай хэрэгжиж байна. Судалгаанаас үзэхэд Их Монгол Улсын анхны нийслэл Хархорум хот нь XIII зууны тэргүүн хагаст үүсэн хөгжиж XIV зууны төгсгөл буюу Хятадын Мин улсын цэрэг 1380, 1388 онд эвдэн сүйтгэхийг хүртэл хотын амьдрал нэн идэвхтэй өрнөж байсан нь нотлогдлоо.²¹

Орхоны хөндийд буй дэлхийн соёлын өвийн дурсгалт газрын чухал бүрэлдэхүүн хэсэг нь XIII зууны Монголын эзэнт гүрний нийслэл Хархорум хотын турь болно. 2014 онд ёслон тэмдэглэсэн ХБНГУ, Монгол Улсын хооронд дипломат харилцаа тогтоосны 40 жилийн ойн хүрээнд хийж гүйцэтгэсэн олон ажлын нэг нь хоёр орны эрдэмтдийн судалсан Хархорумын бурханы шашны сүмийн археологийн үлдэцийг хамгаалах, өргөн олон түмэнд үзүүлэх ил үзмэр болгон эзэмшиж ашиглах бүтээн байгуулалтын төсөл юм. Хархорум хотын анхны судалгааны ажлууд нь малтлага судалгааг голлон анхаарч, Монголын түүхийг шинэ олдвор баримтаар баяжуулахад чиглэж байснаас бус малтаж ил гаргасан биет дурсгалуудыг уг байранд нь хадгалан хамгаалж, олон нийт сонирхон үзэх музей үзмэр болгох талаар анхаарал хандуулж байсангүй. Харин 2014-2015 онд ЮНЕСКО-гийн стандартын дагуу ХБНГУ-ын Гадаад хэргийн яам, Герда Хенкель сан, Германы Археологийн хүрээлэн, Монгол Улсын Боловсрол, Соёл, Шинжлэх ухааны яамны (хуучин нэрээр) санхүүжилтээр Хархорум дахь Буддын шашны Их сүмийн археологийн үлдэцийг хамгаалахын зэрэгцээ, археологийн судалгаан дээр үндэслэн тавцангийн хана ба түүн дээр гарч буух шатыг дахин сэргээж босголоо.²² Энэхүү төслийг амжилттай хэрэгжүүлсэн нь малтлагаар илэрсэн үл хөдлөх дурсгалуудын анхны дүр төрхийг алдагдуулалгүй, хүрээлэн буй орчинд нь зохицуулан бэхжүүлж олон нийтэд зориулсан эртний түүхийн биет музей болгон ашиглах чиглэлээр манай оронд хийгдсэн анхны

[21] Erdenebat U., Pohl E. Aus der Mitte der Hauptstadt – Die Ausgrabungen der Universitaet Bonn im Zentrum von Karakorum. In: Dschingis Khan und seine Erben. Das Weltreich der Mongolen. Bonn - Muenchen, 2005: 168-175.

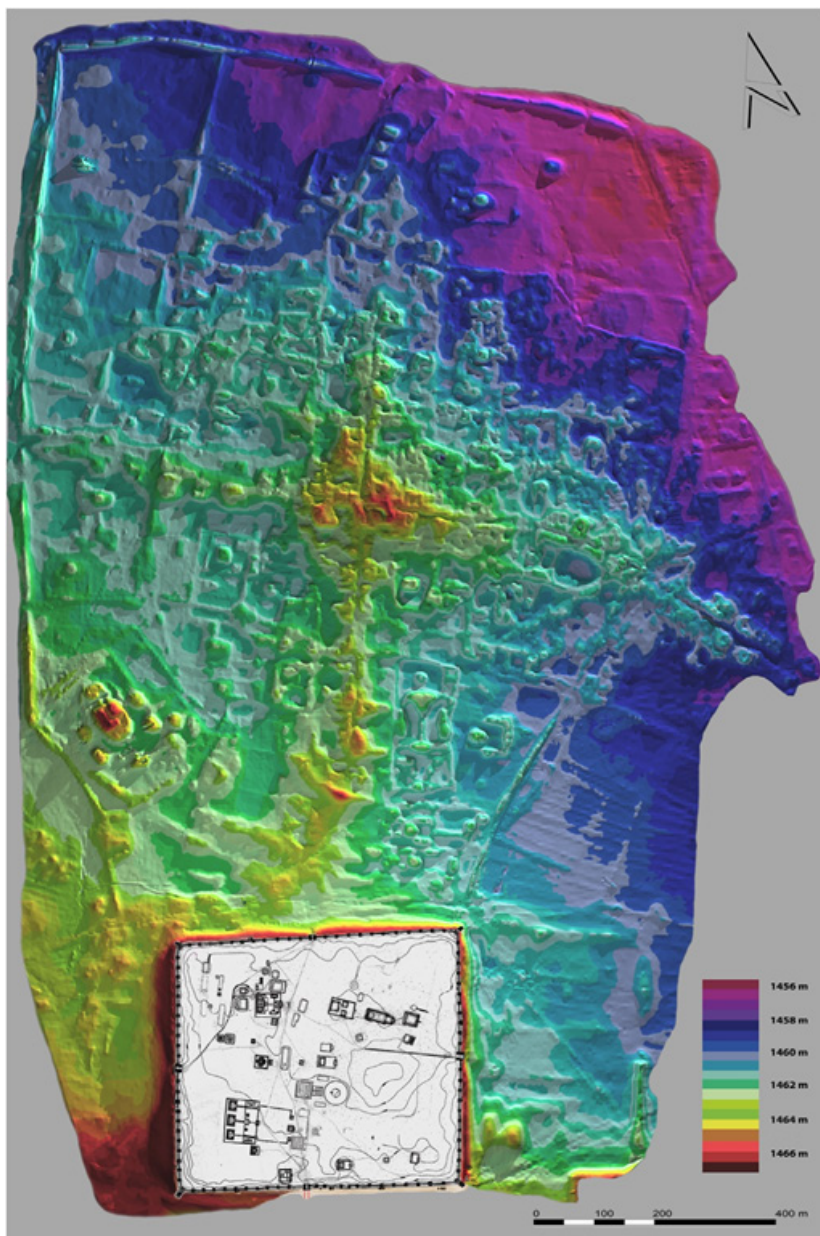
[22] У.Эрдэнэбат. Хархорумын 800 жилийн ой. - "Монголын археологи-2020". Эрдэм шинжилгээний хурлын эмхэтгэл. УБ., 2020: 7-14.

бодитой ажил боллоо. Ийнхүү археологийн цонхоор эртний түүхийн үлдэгдлийг харах боломжтой болсон бөгөөд сүмийн боржин чулуун сууриудыг анх судалгаагаар гарч ирсэн тэр эх байдлаар нь харуулах зорилгоор бэхжүүлэн үлдээсэн байна. Хэрэв цаашид хүрэлцээтэй хөрөнгө санхүүгийн эх үүсвэр бүрдвэл дараачийн шатанд хайрга болон биотекстилээр хучиж хамгаалсан Хархорумын их сүмийн хана, шал, бурханы сэнтий, цацны үлдэгдлүүдийг бат бөх шилэн хамгаалалтан дор хийж олон нийтэд үзүүлэх бололцоотой.

Эртний түүхийн дурсгалыг хадгалж хамгаалахын зэрэгцээ түүнийг эрдэм шинжилгээ, сургалт танин мэдэхүй, аялал жуулчлалын зорилгоор зөв зохистой ашиглах асуудал өнөөгийн нөхцөлд тавигдаж байна. Монголын эртний нийслэл Хархорум хотын нүүдэлчдийн болон дэлхийн түүхэнд эзлэх онцгой байр суурийг харгалзан цаашид түүх археологийн талаар нарийвчлан шинжлэх, улмаар зөвхөн судалгааны үр дүнд тулгуурлан сэргээн засварлаж, бэхжүүлэн хадгалах бололцоотой зарим байшин барилга, хана хэрэм, гудамжны үлдэгдэл, үйлдвэрлэл явуулж байсан дурсгалт газар зэргийг гадаад дотоодын жуулчин, тойрон аялагчид болон нийт ард түмэн сонирхон үзэх боломжийг дэс дараатайгаар бүрдүүлэх нь чухал байна.

Зураг 1. Монголын эртний нийслэл Хархорум хотын турийн агаарын зураг. Монгол Улс, Өвөрхангай аймаг, Хархорин сум

Зураг 2. Хархорум хотын дэвсгэр зураг. Монгол-Германы Хархорум
Экспедиц

Зураг 3. Хархорумын Бурханы шашны Их сүмийн барилгын малтлага. Монгол-Германы Хархорум Экспедиц

Зураг 4. Юань гүрний үед Хархорумын Их сүмийн барилгыг засварлахад хэрэглэсэн зуухны үлдэгдэл. Монгол-Германы Хархорум Экспедиц

Зураг 5. Их сүмийн ногоон паалантай хавтан шалны үлдэгдэл ба баганын боржин чулуун суурь. Монгол-Германы Хархорум Экспедиц

Зураг 6. Их сүмийн малтлага. Бөөнөөр олдсон шавар цац ба бурхадын дүрс. Монгол-Германы Хархорум Экспедиц

Зураг 7. Хархорумын Бурханы шашны Их сүмийн үлдцийг хадгалж хамгаалах, ил үзмэр болгон ашиглах бүтээн байгуулалтын төсөл.
Монгол-Германы Орхон Экспедиц, 2015 он

Зураг 8. Хархорумын хотын төв хэсэг – Худалдаачид, гар урчуудын хорооллын малтлага. Монгол-Германы Хархорум Экспедиц

Зураг 9. Хархорум хотын чулуу дэвсмэл гудамжны замын үлдэгдэл.
Монгол-Германы Хархорум Экспедиц

Зураг 10. Хархорум хотын төмөрлөгийн дархны газрын ул мөр.
Монгол-Германы Хархорум Экспедиц

Зураг 11. Хархорумын малтлагаас олдсон алтан бугуйвч. Монгол-Германы Хархорум Экспедиц

Зураг 12. Хархорумын малтлагаас олдсон дөрвөлжин үсэгтэй тамга. Монгол-Германы Хархорум Экспедиц

Зураг 13. Хархорумын малтлагаас олдсон шавар баримлын толгой

KÜLTÜREL MİRAS

MOĞOLİSTAN'DAKİ GÖÇEBELERDE ŞEHİRCİLİK ÜZERİNE

Doç. Dr. Enkhbat AVIRMED

Moğolistan Bilim ve Teknoloji Üniversitesi

E-posta: enkhbatu@must.edu.mm

Günümüz Moğolistan'ında Hun döneminden başlayarak 20. yüzyıla kadar devam eden göçebe imparatorlukların gelişim süreçlerinden kalma yaklaşık 300 şehir ve harabe bulunmaktadır. Son yıllarda hız kazanan arkeolojik saha çalışmaları sayesinde bu sayı giderek artmaktadır. Bu eski şehir ve harabeler, ilk kez 1970 yılında H. Perlee ve D. Maidar tarafından hazırlanan *Moğolistan Halk Cumhuriyeti'nde Bulunan Şehir ve Harabe Haritası* adlı eserde sistematik bir şekilde ele alınmıştır. Söz konusu eserde, "Hun dönemine ait 9, Göktürk dönemine ait 3, Uygur dönemine ait 2, Kitan dönemine ait 10, XII. yüzyıla ait 3, XIII. yüzyıla ait 3, XIV. yüzyıla ait 17, XV. ve XVI. yüzyıllara ait 2, XVII. yüzyıla ait 16, Mançu dönemine ait 136 şehir ve harabe bulunduğu; ayrıca 42 tarım yerleşkesi ve tarımsal kalıntının tespit edildiği" ifade edilmektedir.

Göçebe toplumun merkezi olarak adlandırılan Moğolistan topraklarında bu kadar çok sayıda şehir kalıntısının bulunması, göçebe yaşam ile yerleşik yaşamın bir arada geliştiğinin önemli bir kanıtını teşkil etmektedir. Bildirimizde, söz konusu şehir ve harabelerin dünya genelindeki modern dönem şehirlerinden planlama açısından ne ölçüde farklılık gösterdiği üzerinde durulacaktır.

Moğolistan coğrafyasında bulunan bu şehir ve harabeler, coğrafi açıdan genellikle Selenge, Kerülen ve Orhun Nehirleri

havzasında yoğunlaşmıştır. Ancak, başta eski Çin tarihçisi Sima Qian olmak üzere pek çok tarihçi, Orta Asya'daki Moğolca ve Türkçe konuşan halkların yalnızca konar-göçer bir yaşam sürdürdüğünü ve şehir hayatına dair herhangi bir iz bulunmadığını yazmıştır. Bu tür ifadeler, Batı dünyasında da benzer bir algının oluşmasına neden olmuş ve bu algı günümüzde de etkisini sürdürmektedir.

Öte yandan, Çin kaynaklarında Hunlar ve Juan-Juanlar gibi halkların şehirler kurduğu ve bu şehirlerde yaşadığına dair bilgiler yer almaktadır. Örneğin, Hunların başkenti olarak ifade edilen Lung-ch'eng hakkında Çin kaynaklarında şu ifadeler geçmektedir: "Yılın ilk ayında tüm beyler, Ch'an-yü'nün otağında küçük bir toplantı düzenleyerek dini tören yaparlardı. Beşinci ayda ise Lung-ch'eng'de büyük bir toplantı yaparak atalarına, göğe, yere, ruhlara ve tanrılara kurban sunarlardı."¹

Lung-ch'eng, yani Luut² şehri, 2021 yılında Moğolistan'ın Arkhangai eyaletine bağlı Ulziit sum bölgesinde, Hargan Meydanı olarak adlandırılan bölgede keşfedilmiştir. Bu keşif, Moğol arkeolog Dr. T. İderkhangai başkanlığındaki bir ekip tarafından kamuoyuna duyurulmuştur. Kazı alanında bulunan eserler arasında, şehrin kuruluş amacını ve önemini ortaya koyan süsleme parçaları dikkat çekmektedir. Bu parçalar üzerinde, Çince olarak "Tanrının oğlu Ch'an-yü, Tanrı gibi sonsuz, bin ve on bin yıl yaşasın" ifadelerinin yer aldığı yazıtlar keşfedilmiştir.

Ayrıca Juan-juanların şehir hakkında şu bilgi vardır. "502-519 yıllar arasında Dinlin kabilesini fetederek onların eski toprağına sahip olmuştur. Çift surlu şehir inşa ederek ona Mume adı vermiştir."³ Halbuki bu bilgiler çoğu araştırmacıların dikkatini fazla çekememiştir.

[1] Han Hanedanlığı Tarihi Hsiung-nu (Hun) Monografisi. Çev: Ayşe Onat, Sema Orsoy, Konuralp Ercilasun. Türk Tarih Kurumu Basımevi. Ankara. 2004. s.8.

[2] Anlamı *Ejderhali*.

[3] Sukhbaatar. G. Mongolın tuuhiin deej biçig, Tergüün devter, UB., 1992. T. 43.

Dönemin şehirleri, idari merkez, tarım, zanaatçılık ve dini faktörlerin öncülüğünde en uygun noktada kurulmaktaydı. Şehir sakinlerinin etnik ve sosyal kimliği sorunu, araştırılması gereken en önemli niyetindedir. Bilindiği üzere büyük şehrin idarecileri, genellikle göçebe kökenli han, emir ve komutanlardan oluşmaktaydı. Fakat şehir nüfüsü oluşturanlar ise yabancı memleketlerden esir olarak getirilen zanaatkar ve çiftçilerden oluşurdu. Dolayısıyla, göçebe toplumun içinde yer alan şehirler idari, dinî, tarım, zanaatçılık merkezi ve ticaret faaliyetleri gibi sosyo-kültürel unsurları içerisinde barındıran büyük bir pazar niteliğindeydi.

Arkeolojik kaynaklar, dönemin şehirlerinin idari merkezleri oluşturduğunu ve bu şehirlerin, özellikle han, emir ve komutan gibi soyluların kullandığı surlarla çevrili saraylardan; şehir asayişini sağlamakla görevli kolluk kuvvetlerine ait kışlalardan; zanaatkârlar ve tüccarların oturduğu mahallelerden; büyük ve küçük işyerlerinden; açık hava pazarlarından ve dini mekânlardan oluştuğunu göstermektedir. Dikkat çekici bir diğer husus ise göçebe kabileler tarafından geçici amaçlarla kurulan çadır kentlerin varlığıdır. Bu çadır kentler hakkında bilgiler, Çince kaynaklarda ve Moğolistan'dan geçen yabancı seyyahların kaleme aldığı eserlerde de yer almaktadır.

Sonuç olarak, Moğolistan topraklarında tarih boyunca iki farklı şehir düzeni bir arada yaşamaktaydı. Yerleşik yaşamın hâkim olduğu şehirler ve göçebeler tarafından geçici amaçlarla kurulan kentler. Bu iki şehir düzeni arasındaki farklılıkların araştırılması, bölgenin tarihi ve kültürel yapısını anlamak açısından büyük önem taşımaktadır. Örneğin, yerleşik yaşamın hâkim olduğu şehirler genellikle dörtgen biçimli duvarlarla çevrelenirken, göçebeler tarafından kurulan kentler çadırı andıran yuvarlak bir yapıya sahipti. Ancak, göçebe toplumlar tarafından inşa edilen bu kentler, genellikle uzun süre varlıklarını sürdürememiştir. Çeşitli siyasi ve çevresel nedenlerden ötürü, bu kentler kısa sürede harabe haline dönüşmüştür.

Kadim göçebe topluluklara ev sahipliği yapan Moğolistan coğrafyasından bu kadar sayıda eski şehir ve harabelerin bulunması, bu bölgede göçebelik dışında yerleşik şehir hayatının da varlığını kanıtlamaktadır.

İnsanlık tarihindeki pek çok şehir büyük nehirlerin ve deniz kıyılarının çevresinde kurulmuştur. Ancak Moğolistan coğrafyasında yaşamış göçebeler de Orhun, Kerülen, Tola ve Selenga nehir havzalarında kendilerine ait şehirler inşa etmişlerdir. Bu şehirler, kuruluş amaçlarına göre askeri, idari, ticari ve dini merkezler olarak sınıflandırabiliriz. Moğolistan'da bulunan kadim şehirlerin birçoğu surlarla çevrili olup birkaç mahalleden oluşurken bazıları ise sursuz ve duvarsız olarak inşa edilmiştir. Yerleşik medeniyetlerde, genellikle önce şehirler kurulur, ardından bu şehirler zamanla şehir devletlerine dönüşür ve güçlü devlet yapıları ortaya çıkardı. Ancak göçebe topluluklarda bu süreç tersine işlemiştir; güçlü devletlerin oluşumunun ardından şehirler kurulmuş ve genellikle bu yapıların ömrü uzun olmamıştır.

Şehirlerin kurulmasının temel nedeni göçebe toplumlarda güçlü bir devlet yapısının oluşmasıyla birlikte idari bir merkezin gerekliliği, ticari merkezler ve pazarların ortaya çıkması, tarım faaliyetlerinin gelişmesi, el sanatlarının yaygınlaşması ve dini ibadet mekânlarına duyulan ihtiyaçtır. Ancak bu şehirlerdeki nüfusun kimliği oldukça dikkat çekici bir sorundur. Şehirlerin idarecileri genellikle göçebe toplumlarda yetişmiş olan hanlar, hâkimler ve komutanlardı. Ancak şehirlerin ana nüfusunu çoğunlukla yabancı ülkelerden esir olarak getirilen siviller ve zanaatkârlar oluşturuyordu. Bu durum, göçebe toplumların şehirlerinin kısa bir süre içinde işlevselliğini yitirerek diğer medeniyetlerin şehirlerinden farklı bir gelişim sergilemesine yol açmıştır.

Çünkü, zaten şehirde yaşamayan göçebeler, savaş nedeniyle yıkılan pazar, idari merkez, hükümdar sarayı ve dini mekanları restore etmezdi. Savaş sırasında göçebeler şehirde

kalmazdı. Hemen kendi ev ve yurtlarını yükleyerek iktisadi kaynağı olan sürülerle beraber uzak yere götürürdü. Bu yüzden, onlara göre şehir ise idari, ticari ve dini ihtiyaçlarına cevap veren mekân niteliğindeydi.

Arkeolojik araştırmalara göre bu şehirler, idarî temsilciler olan hükümdar ve asillere ait saray, saray ve şehirdeki güvenlik ve asayişten sorumlu askeri birliklerin kışlaları, zanaatkar ve tüccarlara ait konaklar, küçük işletme, açık pazarlar ve manastırlardan oluşmaktaydı.

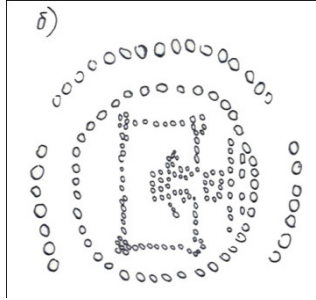
Fakat, söz konusu olan bu şehirlerin planlamasına baktığımızda göçebelerin oturduğu ev-çadır ve onun iç düzeninde yön öneminin yansıtıldığı düşünülmektedir.

Halk edebiyatı, seyahatnameler ve araştırmaya tabi tutulmuş malzemeler ışığında Moğol çadırın iç kısmı erkek ve bayan kısmı, sunak, baş köşe kısmı ve ocak kısmı olmak yapılan bölmelerin dışında kapının güneye bakması gibi önemli gelenekler, eski hayvancılıkla uğraşan kabile sisteminin meşguliyeti, günlük yaşamı, manevi değerler ve ilgili toplumunun gelişim sürecine bağlı olarak gelişmiştir.

Kadim Moğollar göç sırasında veya yeni yere konakladığında dış saldırıdan korunma amacı doğrultusunda çadırın dışında arabaları dizerek kalkan yapmaktaydı.⁴ Bu yüzden, bazı göçebe şehirler yuvarlak şeklinde olup sur ve hendek inşa etmemekteydiler. Bu sistem, aynı zamanda askeri kışla düzeninden icat edilmiş ve göçebeler, korunma amaçlı araba çemberi oluşturduğundan ortaya çıkmıştır. İran'da mevcut çember şehir düzeni tam bu nedenle meydana getirilmiştir. Moskova da her ne kadar göçebe şehir düzeni olmamasına rağmen kimi şehirler aynı çember şeklinde kurulmuştur.⁵

[4] Maidar. D. Mongolın Arhitektur ba Hot Baiguulalt. UB., 1972, s. 12.

[5] Yuliya Latınina //Avtorskaya peredaça. "Eho Moskvi" radio: Vrymya Vihoda v Efir: 17 Okt-yabrya 2015, 19:08. URL: <http://echo.msk.ru/programs/code/1641676-echo/>

Bu resimde Hun dönemine ait kurgan taslağı gösterilmektedir. Göçebe şehir planlaması da bir şekilde bu kurgan düzeniyle benzerlik göstermektedir.

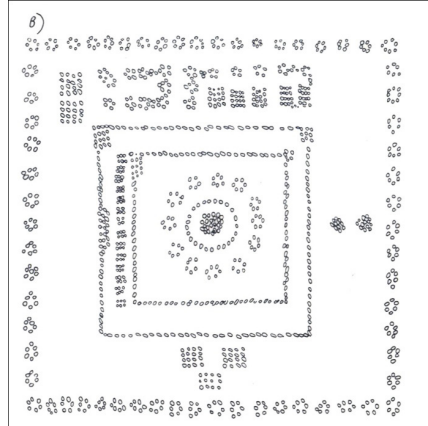
Bu resimde Tanrı dağında yaşayan Torgut obası gösterilmektedir.

Moğolistan'da bulunan Bronz Çağı'na ait mezarlarda, merhumun sol tarafına yemek ve erzak, sağ tarafına ise silah yerleştirildiği tespit edilmiştir. Bu düzenleme, Moğol çadırlarının

iç yapısıyla benzerlik göstermektedir; çadırların sağ kısmı mutfak ve kadınlara ait eşyalar için ayrılırken, sol kısmı at eyerleri ve silahların konumlandırıldığı bir alan olarak kullanılmıştır. Bu geleneksel yerleşim düzeninin, kadim şehir planlamalarına da yansıdığı görülmektedir. Şehirlerde, doğu ve güneydoğu bölgeleri genellikle tüccar ve zanaatkârlara tahsis edilirken batı ve kuzeybatı kısımları askeri depolar ve ordu kışlaları için ayrılmıştır.

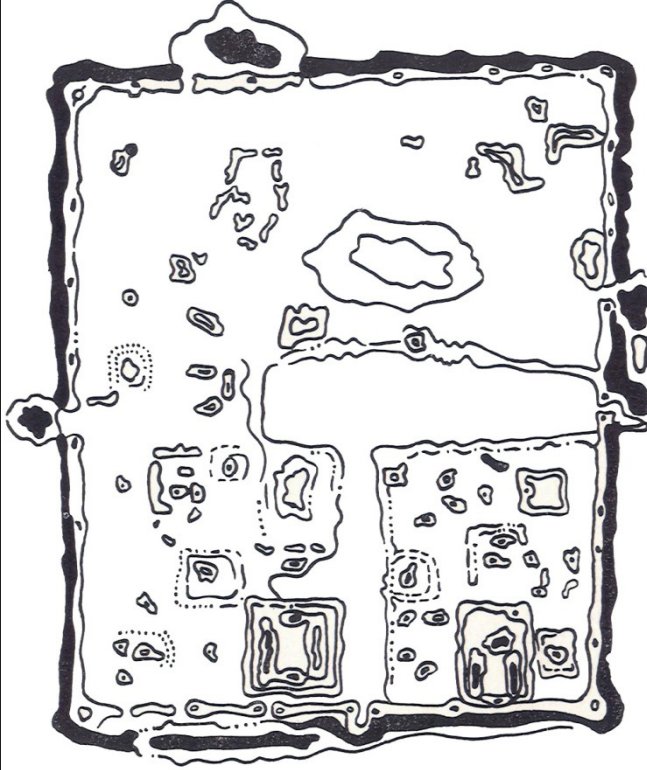
Geçmiş dönemlere ait şehir planlamasında bazı prensipler mevcuttu. Şehir meydanını doğru yerde kurmasına özen gösterecek ve hava şartlarını göz önüne bulundurarak güney tarafı açık bırakıp manastırları daire şeklinde kurduğu gibi merkez çevresinde de yuvarlak caddeler ve büyük küçük çevre yollar yapıldı. Bunların yanında evler de inşa edilirdi.⁶⁶

Fakat, diğer sınıfta gösterilecek şehirler ise eski surlu Çin şehirlerle benzerlik taşımaktadır. Çünkü, göçebeler şehir kuruluşunda yerleşik kökenli zanaatkarlar ve esirleri çalıştırmaktaydı. Ama söz konusu olan dörtgen şekilli şehirler de düzen açıdan kurganları benzerlik göstermesi, araştırma açıdan son derece önemlidir.

[6] Mairdar. D. Mongolın Hot Tosgonı Gurvan Zurag" (Ert, Dundad, XX zuunu eh) UB., 1970, s. 7.

Yukarıdaki bu resimde Hövsgöl ili Bürentogtoh ilçesi Uuşgiin övör'de bulunan kurgan düzeni gösterilmektedir.

Yukarıdaki bu resimde ise Hentii ili Mörön ilçesinde bulunan Züün herem (Pi-bei-çen) şehri düzeni gösterilmektedir.

Yukarıda bahsedilen konuları toplamak gerekirse bugünkü Moğolistan coğrafyasında bulunan eski şehir planlama şekilleri, göçebe yaşam unsurlarının önemli derecede yansımalarıdır. Fakat, söz konusu olan bu şehirler, sadece arkeolojik kazılar çerçevesinde değerlendirilmektedir. Bu yüzden, mevcut arkeolojik raporlara ve malzemelere binaen eski şehir tarihi, nüfus ve şehir planlamaları gibi birçok konunun titizlikle araştırılması gerektiğini vurgulamaktayız.

MOĞOLİSTAN'DAKİ TARİHÎ ŞEHİR YERLEŞİMLERİNİN BELGELENMESİ VE KORUNMASI¹

Uzm. Ankhsanaa GANBOLD

Moğolistan Kültürel Miras Merkezi

Çev. Samet KALYONCU

Moğolistan Millî Üniversitesi, Bilim ve Sanat Okulu

ORC-ID: 0000-0003-4700-6613

Moğolistan coğrafyasında eski göçebe toplumların belirli zaman dilimlerinde tek bir yerde toplanarak şehir surları inşa edip yerleştiklerini kanıtlayan çok sayıda tarihî şehir ve yerleşim kalıntısı bulunmaktadır. Bu eserler, Moğolistan'ın Kültürel Mirası Koruma Kanunu'nun "Tarihî ve kültürel taşınmaz miras" adlı bölümünde "Tarihî şehir ve yerleşim kalıntıları, tapınak kalıntıları ve mimarî eserler" kategorisine dâhil olup kanunla koruma altına alınmıştır.

Bu kategoriyle ilgili en eski eserler Hun, Türk, Uygur, Kitan, Moğol ve Mançu dönemlerine ait şehir ve yerleşim kalıntılarıdır. Bununla birlikte 15. yüzyıldan itibaren Moğolistan'da Budizm'in yeniden yayılmasının ardından çok sayıda tapınak inşa edilmeye başlanmıştır. Bu yapılar Moğol sanatının, el işçiliğinin ve mimarisinin özelliklerini yansıtan Çin ve Tibet tarzı yapılar ile çevrili tapınak kalıntılarını içermektedir. Ayrıca, 20. yüzyılın başlarına ait tarihî yapılar ve 1940-1950'li yıllardan itibaren

[1] Bu makale yazarın izniyle çevrilmiş ve orijinal metinle birlikte yayıma hazırlanmıştır. Eserin Moğolca orijinali, Türkçe çevirisinin hemen ardından sunulmuştur.

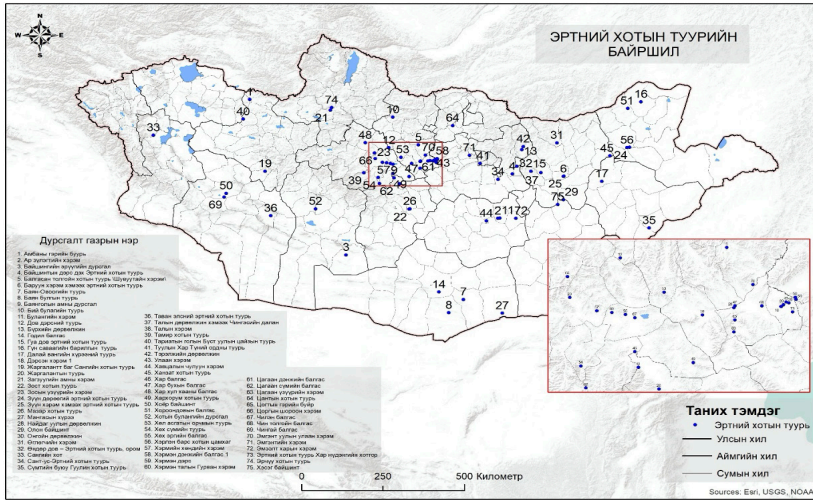
inşa edilmiş olan Moğol geleneksel mimarisi ile Avrupa klasik mimarî tarzını birleştiren yapılar da bu zengin tarihî mirasa dahil olmaktadır.

Bu çalışmada, Moğolistan'daki tarihî şehirlerin kaydı, araştırması, korunması ve muhafazası konusuna odaklanılmıştır. Tarihî şehir kalıntıları, belirli dönemlerde insanların kısa veya uzun sürelerle yerleşerek inşa ettikleri sur (kanal, hendek) yapılarının ve taş temelli binaların kalıntılarından oluşmaktadır. Belirtilen şehirlerin kapsamı, döneme bağlı olarak farklı dış mimari düzenlemelere sahiptir. Ayrıca işlev açısından soylu sarayları, tapınak alanları, askerî bölgeler, zanaatkarın yerleşimleri gibi çeşitli amaçlarla inşa edilmiş yapılardan oluşmaktadır.

Moğolistan'da korunarak günümüze ulaşan tarihî şehirler, genellikle tarihsel olarak yükselişe geçen bir devlet tarafından kurulmuş; ancak sonrasında gelen devletler tarafından geliştirilmek yerine yıkılarak terk edilmiş yapılardır. Zamanla ıssızlaşan bu tarihî şehir kalıntılarının üzerine, sonraki dönemlerde gelen insanlar yeni şehirler kurmuştur. Ancak bunu yaparken önceki yapıların malzemelerini kullanarak kendi şehirlerini inşa etmeyi tercih etmişlerdir. Bu durum, göçebe yaşam tarzının bir sonucu olarak sıkça gözlemlenmiştir. Moğolistan'ın farklı tarihî dönemlerine ait şehir kalıntılarının incelenmesi, her dönemin şehir kurma yöntemlerini, mimarî stillerini, yapı süslemelerini, kullanılan malzemelerin değişimlerini, dönemsel üretim gelişimini ve dış ilişkilerini anlamamıza imkân tanımaktadır (Tseveendorc ve diğerleri, 2006).

Moğolistan tarafında tarihî şehir yerleşimlerinin araştırmaları 19. yüzyılın sonlarında başlamış olup bu çalışmalar, Moğol İmparatorluğu'nun başkenti Harhorin (Karakorum) şehrinin keşfiyle ilgilidir. Moğol topraklarında faaliyet gösteren büyük araştırma ekiplerinin tamamı bu çalışmalara katılmıştır (Erdenebat, 2018: 108).

Tarihî şehir yerleşimlerine ilişkin ilk çalışmayı, arkeolog H. Perlee (1961) yayımlamış olup bu eserinde MÖ 3. yüzyıldan MS 17. yüzyılın sonuna kadar uzanan şehir yerleşim kalıntılarını yerinde inceleyip kayıt altına almıştır. Perlee, Orta Asya'da hüküm süren göçebe devletlerin kurdukları şehirlerin genel bir tasvirini sunmuş ve göçebe şehirlerinin yerleşik halkların şehirlerinden farklı özellikler taşıdığını vurgulamıştır. Onun ardından D. Maydar, Moğolistan topraklarında yapılan arkeolojik çalışmalar sonucunda toplanan veriler doğrultusunda antik şehirlerin kaydını tutmuş ve kalıntıların dağılımını harita üzerinde göstermiştir (1970).

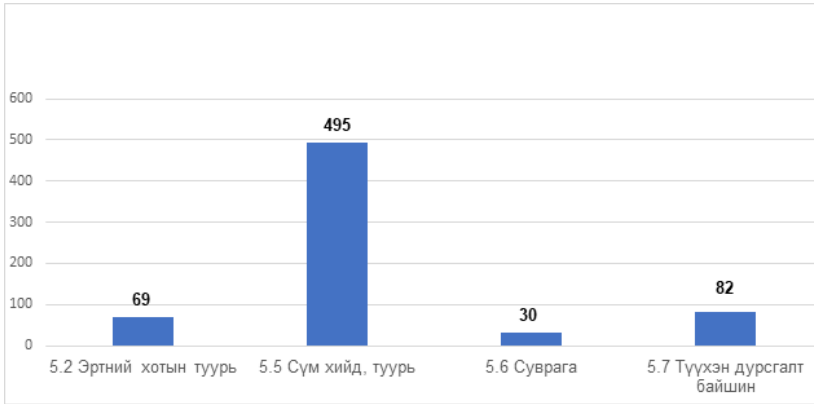

Görsel 1. Kültürel Miras Ulusal Kayıt Bilgi Sisteminde kayıtlı tarihî şehir yerleşim kalıntılarının dağılımı

Ayrıca, arkeolog Ts. Dorcsüren (1961), N. Ser-Odcav (1980), D. Tseveendorc (1982, 1994), D. Bayar (2002, 2003), U. Erdenebat (1995, 1999), Oçir, Enhtör Erdenebold (2005, 2022), Ts. Törbat (2008), Ç. Amartüvşin (2006), G. Eregzen (2016, 2017), G. Eregzen ve L. Erdenebold (2020), B. Tsogtbaatar (2020), Şiraişi Noriyoki (2004), V. S. Danilov (2015) gibi yurt içi ve yurt dışından pek çok araştırmacı, tarihî dönemlere ait şehir ve yerleşimleri inceleme çalışmalarını aktif olarak yürütmektedir.

Yukarıdaki arkeolojik araştırmalar sonucunda, Moğolistan coğrafyasında göçebeler tarafından inşa edilmiş ve MÖ 2. yüzyıldan Orta Çağ'ın sonları, yani 17. yüzyıla kadar tarihlenen yaklaşık 300 şehir yerleşim kalıntısı tespit edilmiştir (Tseveendorc ve diğerleri, 2006). Son yıllarda ise, yeni tarihî şehir yerleşimlerinin keşfedilmesi, kayıt altına alınması ve kazılarla incelenmesi çalışmalarını kesintisiz olarak devam ettirmektedir.

Ülkemiz, kültürel mirası 1972 tarihli Dünya Doğal ve Kültürel Mirasın Korunması Sözleşmesi (1990 yılında katılım sağlanmıştır) gibi uluslararası antlaşmaların yanı sıra Moğolistan Anayasası (1992), Kültürel Miras Koruma Yasası (2014), Ceza Kanunu (2015), İhlaller Hakkında Kanun (2017), Maden Yasası (2006) ve Bilim ve Teknoloji Yasası (2024) gibi iç mevzuatlarla koruma altına almaktadır.

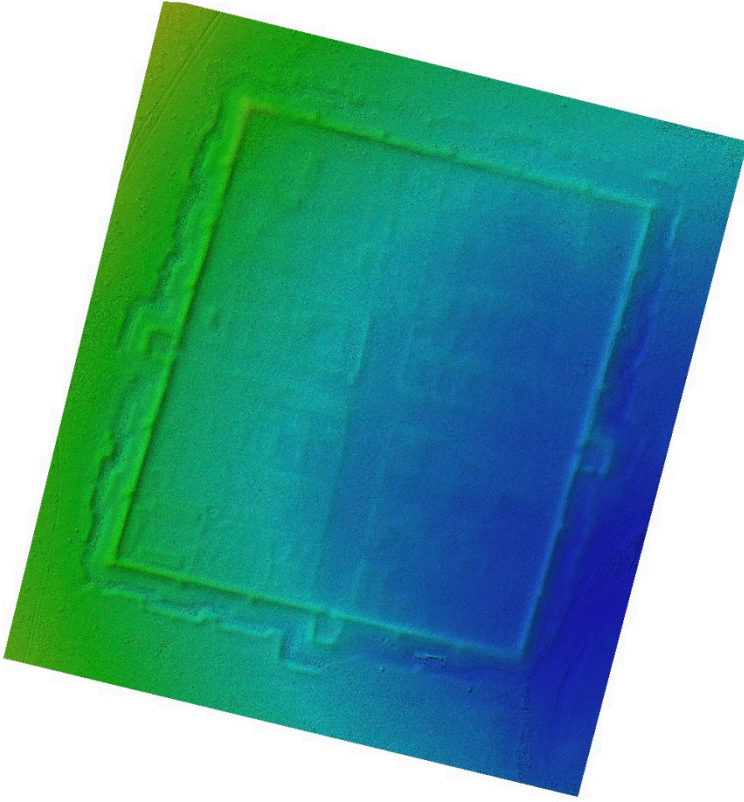
Görsel 2. Tarihî yapılar ve mimari eserlerin türlerine göre dağılım göstergesi

Örneğin, Kültürel Miras Koruma Yasası uyarınca, Kültürel Miras Ulusal Birleşik Kayıt ve Bilgi Sisteminin RICH 3.0 programında tarihî ve kültürel taşınmaz eserlerin kaydı tutulmaktadır. Bu sistemde, 69 tarihî şehir kalıntısı, 495 tapınak, 30 höyük ve stupa ile 82 tarihî bina olmak üzere toplam 1121 mimarî eser kayıt altına alınmıştır (Görsel 2).

Bunun haricinde Moğolistan Hükûmeti'nin 2020 yılında 13, 2021'de 179 ve 2024'te 65 numaralı kararları ile 209 eser ulusal koruma altına alınmıştır. Eğitim, Kültür, Bilim ve Spor Bakanı'nın 2020 tarihli A/161 sayılı kararı ile 608 eser eyalet ve başkent korumasına alınarak toplamda 817 eser yasal koruma altına alınmış olup bunlardan 53 tanesi tarihî şehir kalıntısını kapsamaktadır.

Bu koruma altına alınan tarihî şehir kalıntılarında, 1997 tarihli 241 sayılı karar ile Moğolistan'ın eski başkenti Harhorin'in kalıntıları için 9,69 km²'lik bir koruma alanı belirlenmiştir. Ayrıca, 2003 tarihli 190 sayılı karar ile Avarga Balgas'ın koruma alanı 1230 hektar, 2006 tarihli 70 sayılı karar ile de Har Buhin Balgas'ın koruma alanı 1080 hektar olarak belirlenmiştir.

Ayrıca, Kültürel Miras Merkezi tarafından, yerleşim bölgelerine ve ulusal, yerel yollara yakın konumda bulunan bazı tarihî şehir kalıntılarında (Heeriyin Bulag, Har Balgas, Har Buhin Balgas, Ulaan Herem vb.) aktif kazı çalışmaları yürütülmektedir. Bu kalıntılar, DJI Mavic 2 model hava aracı yardımıyla belgelenerek üç boyutlu görselleştirme, yükseklik haritalaması ve gerçek görüntüleme işlemleri yapılarak kayıt altına alınmaktadır. Aşınma ve yıpranma analizleri 5 yıllık periyotlarla karşılaştırmalı olarak yapılmakta olup multispektral görüntüleme ile bitki indeksleri incelenerek biyolojik hasar türleri belirlenmektedir. Bu şekilde elde edilen verilerden bir bilgi bankası oluşturulmaktadır (Görsel 3).

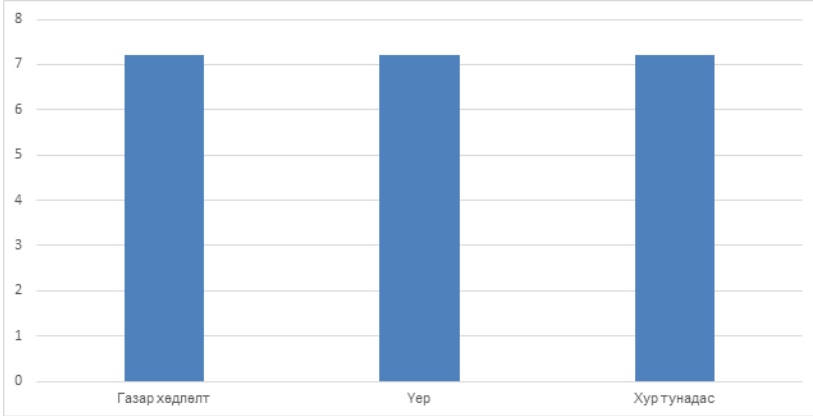
Görsel 3. Ulaan Herem'in yüksekliğine ait dijital model

Son yıllarda, Ulusal Merkez, tarihî ve kültürel taşınmaz eserlere olumsuz etkisi olan faktörleri ve bu faktörlerin etki derecelerini belirlemeye yönelik araştırmalar yürütmektedir. Bu çalışmada, eserler üzerinde olumsuz etkisi olan 29 çevresel ve toplumsal faktör tespit edilmiştir. Bu faktörlerin, eserlerin sekiz ana türüne yönelik risk seviyeleri, uluslararası "ABC" yöntemi kullanılarak sıralanmıştır. Bu araştırmaya göre, tarihî şehir kalıntılarına olumsuz etki eden doğal faktörler "deprem", "sel" ve "yağış" olarak (Görsel 4); toplumsal faktörler ise "kara ve demir yolu güzergahları", "maden ve petrol işletmeleri", "tarımsal faaliyetler", "yerleşim alanları", "ekonomik ve sosyal

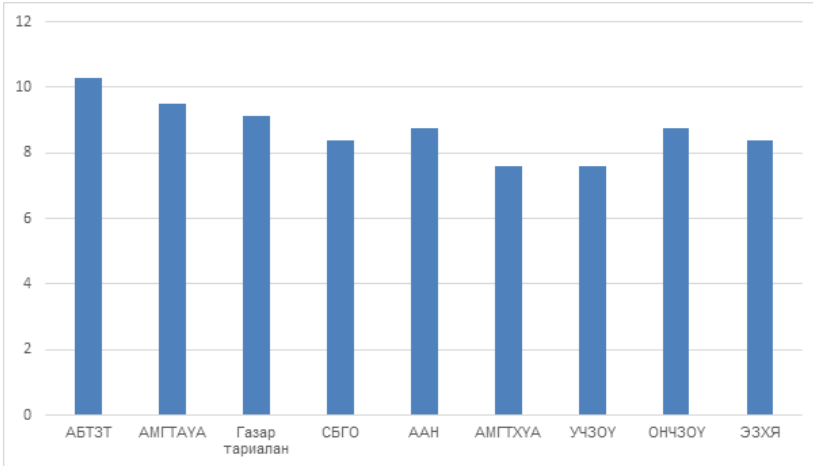
faaliyetler”, “maden ve petrol arama faaliyetleri”, “ulusal yolların yakınlığı”, “yerel yolların yakınlığı” ve “ekonomik yoksulluk” olarak sıralanmıştır (Görsel 5). Bu faktörler arasında en yüksek risk düzeyine sahip olan, 10.27 puanla “Tehlike ve Felaket” seviyesinde olan kara ve demir yolu güzergahlarıdır (Enhbat, Batsuuri, 2020).

Tablo 1. Antik Şehir, Tapınak Kalıntıları ve Harabelere Olumsuz Etki Eden Faktörlerin Risk Seviyesine Göre “ABC” Değerlendirmesi

№	Эртний хот, сүм хийдийн туурь балгас бүхий дурсгалд сөрөг нөлөөт хүчин зүйлс	A	B	C	MR (Эрсдэлийн хэмжигдэхүүн)		Хувь (%)
Байгалийн хүчин зүйлс							
1	Газар хөдлөлт	3.0	3.5	3.0	9.5	Их	7.22
2	Үер	3.0	3.5	3.0	9.5	Их	7.22
3	Хур тунадас	3.0	3.5	3.0	9.5	Их	7.22
Нийгмийн хүчин зүйлс							
4	Авто болон төмөр замын трасс	4.5	4.5	4.5	13.5	Аюул, сүйрэл	10.27
5	Ашигт малтмал, газрын тосны ашиглалтын үйл ажиллагаа	3.5	4.5	4.5	12.5	Маш их	9.51
6	Газар тариалан	3.5	4.0	4.5	12.0	Маш их	9.13
7	Суурьшлын бүс, газар олголт	3.5	3.0	4.5	11.0	Их	8.37
8	Аж ахуйн нөлөөлөл	3.5	4.0	4.0	11.5	Маш их	8.75
9	Ашигт малтмал, газрын тосны хайгуулын үйл ажиллагаа	3.5	3.0	3.5	10.0	Их	7.6
10	Улсын чанартай замтай ойр үед	3.5	3.5	3.0	10.0	Их	7.6
11	Орон нутгийн чанартай замтай ойр үед	3.5	4.0	4.0	11.5	Маш их	8.75
12	Эдийн засгийн хомсдол, ядуурал	4.0	3.0	4.0	11.0	Их	8.37
	Дундаж	3.5	3.6	3.8	11.0		100.0

Görsel 4. “ABC” деңгелдирмесиyle белirlenen тарихи шehir, тапинак калинтлары ve харабелер үзeриндеки олумсуз еtkили доғал фактöрлeрин risk сeвийесине гөре сираламасы

Görsel 5. “ABC” деңгелдирмесиyle белirlenen тарихи шehir, тапинак калинтлары ve харабелер үзeриндеки олумсуз еtkили топлумсал фактöрлeрин risk сeвийесине гөре сираламасы

Yukarıdakilerden anlaşılacağı üzere, Moğolistan’da tarihî şehir araştırmaları diğer türden eserlerin araştırmalarına göre nispeten erken başlamış ve diğer eserlere kıyasla daha ayrıntılı incelenmiştir. Günümüzde de bu alandaki araştırmaların aktif olarak sürdürüğünü araştırma sonuçları göstermektedir. Ancak,

bu araştırma sonuçlarının tarihî şehirlerin kayıtlarına yeterince yansıtılamadığı bazı somut örneklerden anlaşılmaktadır. Örneğin, arkeolojik çalışmalarda en az 300'den fazla tarihî şehir kalıntısı ve harabe kayıt altına alınmışken Kültürel Miras Kayıt Sistemi'nde bu sayının yarısına bile ulaşmamaktadır. Bu durum, araştırmaları yürüten bilimsel kurumlar ile kayıtları sorumlu kamu yönetimi ve yerel idarelerin ilgili yasa ve yönetmelikleri tam olarak uygulayamamalarıyla ilişkilidir.

Koruma ve muhafaza açısından Moğolistan, Birleşmiş Milletler Eğitim, Bilim ve Kültür Örgütü'nün (UNESCO) kültürel alandaki ilgili sözleşmelerine taraf olmuş, bu doğrultuda bağımsız yasalar çıkararak ilgili mevzuata gerekli maddeleri eklemiştir. Bu yasalar uyarınca, tarihî şehir kalıntıları koruma derecesine göre sınıflandırılarak bazı eserler için koruma alanları belirlenmiş ve bu tür koruma önlemleri uygulanmaya başlanmıştır.

Ayrıca, bu tür eserler üzerinde olumsuz etki yaratan faktörleri belirleme araştırmalarına başlanmış olup 12 farklı faktör tespit edilmiş ve bunlar etki düzeylerine göre sıralanmıştır.

КАУНАКЧА

- Амартүвшин нар., 2006 - Ч.Амартүвшин, Б.Хониҷёрж. Эртний нүүдэлчдийн төрийн байгууламжид хийсэн археологийн судалгаа. УБ., 2006
- Баяр нар., 2003 - Д.Баяр, У.Эрдэнэбат. Их Монгол улсын нийслэл Хар Хорум хотыг археологийн талаар судалсан нь. //Studia Archeologica. Археологийн судлал. Том (XXI) Fasc. 12, УБ., 2003
- Баяр, 2002 - Д.Баяр Хөгшин тээлийн балгас дахь анхны малтлага судалгаа // Түүхийн судлал. Том XXXIII, Fasc.16. УБ., 2002
- Баяр, 2003 - Д.Баяр. Уйгурын Байбалык хотын тухай тэмдэглэл. // Studia Archeologica. Археологийн судлал. Том (XXI) Fasc. 10. УБ., 2003
- Данилов, 2015 - С.В.Данилов, Н.В.Именохоев, Б.З.Нанзатов, А.И. Симухин. Предварительные результаты работы международной российско-монгольской археологической экспедиции по проекту: «Создание электронной карты городов древних кочевников Центральной Азии» (2010-2014 гг.) Актуальные вопросы археологии и этнологии Центральной Азии. Материалы международной научной конференции. Улан-Удэ, 7-8 апреля 2015
- Доржсүрэн, 1961 - Доржсүрэн Ц. Умард Хүннү (Эртний судлалын шинжилгээ). УБ., 1961
- Майдар, 1970 - Д.Майдар. Монголын хот тосгоны гурван зураг. УБ., 1970
- Очир, Энхтөр Эрдэнэболд, 2005 - А.Очир. А.Энхтөр, Л.Эрдэнэболд. Хар Бухын балгас ба Туул голын сав дахь Хятаны үеийн хот, суурин. УБ., 2005
- Очир, Энхтөр Эрдэнэболд, 2022 - А.Очир, А.Энхтөр, Л.Эрдэнэболд. Туул голын сав дахь хятаны үеийн хот, суурингууд. УБ., 2022
- Пэрлээ, 1961 - Х.Пэрлээ. Монгол Ард улсын эрт дундад үеийн хот, суурины товчоон. УБ., 1961
- Сэр-Оджав, Баяр, 1980 - Н.Сэр-Оджав, Д.Баяр. Хархорум хотыг судлах экспедицийн 1979 оны ажлын тайлан. ШУА-ийн Археологийн хүрээлэн. УБ., 1980
- Төрбат, 2008 - Ц.Төрбат. Хүннүгийн Бороогийн сууринд хийсэн судалгаа // Талын их эзэнт гүрэн Хүннү. Монгол-Солонгосын хамтарсан эрдэм шинжилгээний симпозиум. УБ., 2008
- Цогтбаатар нар., 2020 - Б.Цогтбаатар, Н.Ширайши, Л.Ишцэрэн, Э.Амарболд, Л.Бүрэнтөгс. “Аваргын балгас”-ын малтлага судалгааны урьдчилсан үр дүнгээс. Монголын археологи-2020. Эрдэм шинжилгээний хурлын эмхэтгэл. УБ., 2020
- Цэвээндорж нар., 1982 - Д.Цэвээндорж, В.С.Худяков. Керамика Орду-балыка // Археологий Северной Азии. Новосибирск, 1982
- Цэвээндорж нар., 2006 - Д.Цэвээндорж, Д.Баяр, У.Эрдэнэбат. Монголын хот суурины судалгаа // Монголын археологийн шинжлэх ухаан. 32 боть. Монголын шинжлэх ухаан 108 боть цуврал. УБ., 2006

- Цэвээндорж нар.,1994 - Д.Цэвээндорж, З.Батсайхан, Ц.Төрбат. Сүннүгийн хот суурины асуудалд // Монголын Шинжлэх Ухааны Академийн мэдээ. УБ., 1994
- Шираиши, 2004 - Шираиши Норюки. Монголын Их Хаадын улирлын нүүдэл ба Хар Хорум орчмын хотожсон газар нутаг // Studia Archaeologica, Tom (II) XXII, Fasc. 20, Улаанбаатар, 2004
- Энхбат, Батсуурь, 2020 - Г.Энхбат, Ж.Батсуурь. Түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалд сөрөг нөлөөт хүчин зүйлсийн учруулах эрсдэлийн үнэлгээний судалгаа. УБ., 2020
- Эрдэнэбат, 2009 - У.Эрдэнэбат. Монголын эртний нийслэл Хархорум. УБ., 2019
- Эрдэнэбат, 1996 - У.Эрдэнэбат Саарь хээрийн халиут орд хаана байсан бэ? // Studia Archeologica. Tom XVII, Fasc.11, УБ.,1996
- Эрдэнэбат, 2012 - У. Эрдэнэбат Археологийн үндэс судалгааны аргазүй. Ред. Ц.Төрбат. УБ., 2012
- Эрэгзэн, 2016 - Г.Эрэгзэн. Хэрлэн голын баруун эрэг дагуух Хүннүгийн “хотуудыг” шинээр тайлбарлах нь // Нүүдэлчдийн өв судлал. Tom XIV, Fasc 9. УБ., 2016
- Эрэгзэн, 2017 - Г.Эрэгзэн. Гуа довын дурсгалын бүтэц, үүрэг зориулалтын талаарх шинэ таамаглал // Studia Archaeologica. Tom XXXVI, Fasc 13. УБ., 2017
- Эрэгзэн, Эрдэнэболд, 2020 - Г.Эрэгзэн, Л.Эрдэнэболд. Монголын эртний хот суурин. Монголын археологийн өв цуврал. X боть. УБ., 2020
- 1972 оны Дэлхийн өвийн конвенцын үндсэн баримт бичгүүд // ЮНЕСКО-ийн Дэлхийн өв.7, place de Fontenoy. Парис хот 07 SP, Франц Улс (Албан хэрэгцээнд зориулав, 2016 оны 10 дугаар сарын хэвлэл). ЮНЕСКО-ийн хэвлэлийн газарт хэвлэв.
- Монгол Улсын хууль:
- Ашигт малтмалын тухай хууль. 2006. (<https://legalinfo.mn/mn/detail/63>)
- Зөрчлийн тухай хууль. 2017. (<https://legalinfo.mn/mn/detail/12695>)
- Монгол Улсын Үндсэн хууль.1992. (<https://legalinfo.mn/mn/detail?lawId=367>)
- Соёлын өвийг хамгаалах тухай хууль. 2014. (<https://legalinfo.mn/mn/detail/10439>)
- Шинжлэх ухаан, технологийн тухай хууль. 2024. (<https://legalinfo.mn/mn/detail?lawId=17140710245891>)
- Эрүүгийн тухай хууль. 2015. (<https://legalinfo.mn/mn/detail/11634>)

МОНГОЛ НУТАГ ДАХЬ ЭРТНИЙ ХОТ СУУРИНЫ БҮРТГЭЛ СУДАЛГАА, ХАДГАЛАЛТ ХАМГААЛАЛТ

Г. АНХСАНАА

Монголын соёлын өвийн төв

Монгол Улсын нутагт эртний нүүдэлчин ард түмнүүд тодорхой цаг хугацаанд нэг газарт төвлөрөн суухдаа хот хэрэм байгуулан сууж байсныг гэрчлэх цөөнгүй эртний хот, суурины үлдэгдлүүд бөгөөд эдгээр дурсгалууд нь Монгол Улсын Соёлын өвийг хамгаалах тухай хуулийн “түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгал” гэсэн хэсгийн “эртний хот суурин, сүм хийдийн үлдэгдэл, архитектурын дурсгал” төрөлд хамаарах ба хуулиар хамгаалагдаж байдаг.

Энэ төрөлд хамаарах дурсгалуудын хамгийн эртнийх нь хот суурины туурь бөгөөд Хүннү, Түрэг, Уйгур, Хятан, Монгол, Манжийн үед холбогдоно. Түүнчлэн XV зууны үеэс Монгол оронд Бурхны шашин дахин дэлгэрснээр сүм хийдүүд олноор баригдах болж түүнийг даган Монголын дүрслэх урлаг, гар урлал, архитектурын онцлогийг шингээсэн хятад, түвд хэлбэрийн барилга, байгууламж бүхий хүрээ, хийдийн үлдэгдэл XX зууны эхэн үеийн түүхэн барилга, 1940-1950 оноос эхлэн баригдсан Монголын уламжлалт архитектур европын сонгодог барилгын хэв загварыг хослуулсан барилга байгууламж зэрэг түүхийн олон үед хамаарах, янз бүрийн хэлбэр хэв шинжийг агуулсан дурсгалууд хамаардаг.

Энэ удаа Монгол нутаг дахь эртний хот суурины бүртгэл судалгаа, хадгалалт хамгаалалтын талаар авч тухайлан авч үзэхийг зорилоо. Эртний хот суурины үлдэгдлүүд нь тодорхой

цаг үед хүмүүс урт, богино хугацаагаар суурьшин барьж байгуулсан хэрэм (суваг, шуудуу)-барилга байгууламжийн чулуун суурины үлдэгдэл зэргээс бүрддэг онцлогтой. Тухайн үеийн хот сууринууд хамрах үеэс хамаарч гадаад зохион байгуулалтын хувьд харилцан адилгүй ба үүрэг зориулалтаар язгууртны ордон, тахилын газар, цэргийн газар, гар урчуудын суурин гэх мэт янз бүр байдаг.

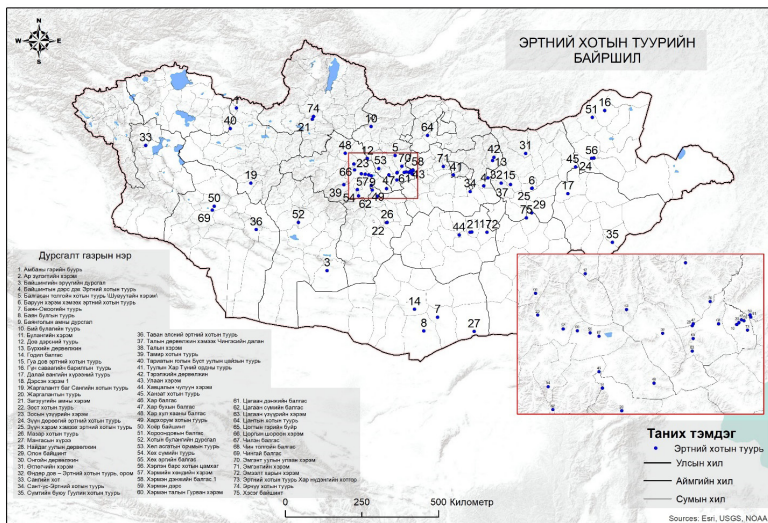
Монгол нутагт хадгалагдан үлдсэн хот суурин нь ихэвчлэн түүхийн тодорхой үед мандан гарсан нэгэн аймаг улсын байгуулсан хотыг дараах улс нь залган хөгжүүлж байсангүй, харин ч эвдлэн нурааж эзгүйрүүлэн орхидог байжээ. Ийнхүү эзгүйрч орхигдон олон жилийг өнгөрөөсөн хот балгадын туурь дээр бүр хожуу үеийн хүмүүс шинээр хот үүсгэн байгуулж, тэгэхдээ өмнөх хотын барилгын хэрэглэгдэхүүнийг авч ашиглан өөрсдийн хотоо цогцлох явдал нэн арвин байсан нь гагцхүү нүүдэл амьдралын онцлогтой холбоотой билээ. Монголын түүхийн олон үед холбогдох хот сууриныг судлан шинжилснээр үе үеийн хот байгуулалтын арга барил, уран барилгын хэв загвар, барилгын засалчимэг, хэрэглэгдэхүүний өөрчлөлт хувирал, тухайн үеийн үйлдвэрлэлийн хөгжил, гадаад харилцаа зэрэг олон асуудлыг тодруулан нягтлах боломжтой юм (Цэвээндорж нар., 2006).

Монгол Улсын хувьд эртний хот, суурины судалгаа XIX зууны сүүлээс эхэлсэн ба энэ нь Монголын эзэнт гүрний нийслэл Хархорум хотыг олж нээхтэй холбоотой бөгөөд Монгол нутгаар ажилласан том шинжилгээний ангиуд бүгд дээрх судалгаанд оролцжээ (Эрдэнэбат, 2018, 108).

Эртний хот суурины талаар анхны нэгэн сэдэвт бүтээлийг ууган археологич Х.Пэрлээ (1961) нийтлүүлсэн бөгөөд тус бүтээлдээ нтө III – нт XVII зууны эцэс хүртэлх үеийн хот, суурины туурь, балгасыг газар дээр нь бүртгэн, шинжлээд Төв Азид тогтнож байсан нүүдэлчдийн төр улсуудын үлдээсэн хот сууринуудын ерөнхий дүр зургийг гаргаж, нүүдэлчдийн хот сууринууд нь суурин ард түмний хотуудаас ялгарах зарим онцлогтойг тодруулан тавьжээ. Түүний дараа

Д.Майдар өнөөгийн монгол улсын нутаг хийсэн археологийн судалгааны үр дүнд хуримтлуулсан хэрэглэгдэхүүнд үндэслэн эртний хот суурины бүртгэлийг хийж, дурсгалын тархалтыг газрын зурагт буулган харуулсан байдаг (1970).

Зураг 1. Соёлын өвийн Улсын нэгдсэн бүртгэл мэдээллийн санд бүртгэгдсэн эртний хот суурины туурийн тархалт

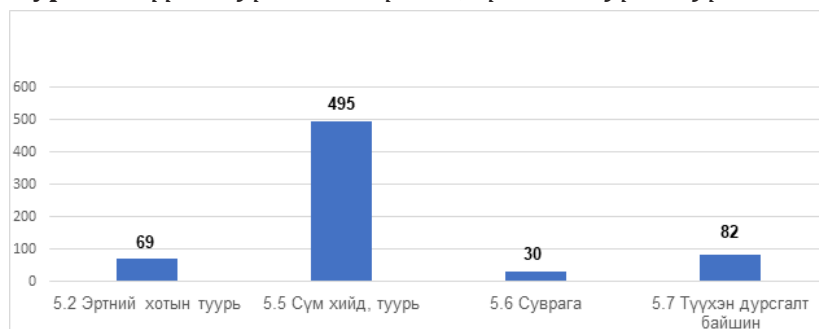
Түүнчлэн эртний хот суурины талаар археологич Ц.Доржсүрэн (1961), Н.Сэр-Оджав (1980), Д.Цэвээндорж (1982, 1994), Д.Баяр (2002, 2003), У.Эрдэнэбат (1995, 1999), Очир, Энхтөр Эрдэнэболд (2005, 2022), Ц.Төрбат (2008), Ч.Амартүвшин (2006) Г.Эрэгзэн (2016, 2017), Г.Эрэгзэн, Л.Эрдэнэболд (2020), Б.Цогтбаатар (2020), Шираиши Норуюки (2004), В.С.Данилов (2015) зэрэг дотоод, гадаадын судлаачид түүхийн олон үеийн хот сууриныг судлан шинжлэх ажлыг идэвхтэй хийж байна.

Дээрх археологийн судалгааны үр дүнд Монгол Улсын нутагт нүүдэлчдийн барьж байгуулсан, цаг хугацааны хувьд МЭӨ II зуунаас дундад зууны сүүл буюу XVII зууныг хүртэлх үед холбогдох 300 орчим хот суурин газрын ор үлдцийг олж тогтоосон (Цэвээндорж нар., 2006) бол сүүлийн жилүүдэд

цөөнгүй эртний хот сууриныг шинээр олж илрүүлэн бүртгэх, малтан судлах ажил тасралтгүй хийгдсээр байгаа.

Манай улсын хувьд соёлын өвийг 1972 оны Дэлхийн байгалийн болон соёлын өвийг хамгаалах тухай конвенц (1990 онд нэгдэж орсон) зэрэг олон улсын гэрээ конвенц, Монгол Улсын Үндсэн хууль (1992), Соёлын өвийг хамгаалах тухай хууль (2014), Эрүүгийн тухай хууль (2015), Зөрчлийн тухай хууль (2017), Ашигт малтмалын тухай хууль (2006), Шинжлэх ухаан, технологийн тухай хууль (2024) зэрэг дотоодын хууль тогтоомжоор хамгаалдаг.

Зураг 2. Түүхэн дурсгалт барилга, архитектурын дурсгалын

үзүүлэлт

Тухайлбал, Соёлын өвийг хамгаалах тухай хуульд заасны дагуу Соёлын өвийн Улсын нэгдсэн бүртгэл, мэдээллийн сангийн Түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын RICH 3.0 программд түүхэн дурсгалт барилга, архитектурын 1121 дурсгал хамрагдсанаас 69 эртний хотын туурь, 495 сүм хийд, 30 туурь, сувраг, 82 түүхэн дурсгалт байшингийн ерөнхий бүртгэлийг хийгээд байгаа (зураг 2).

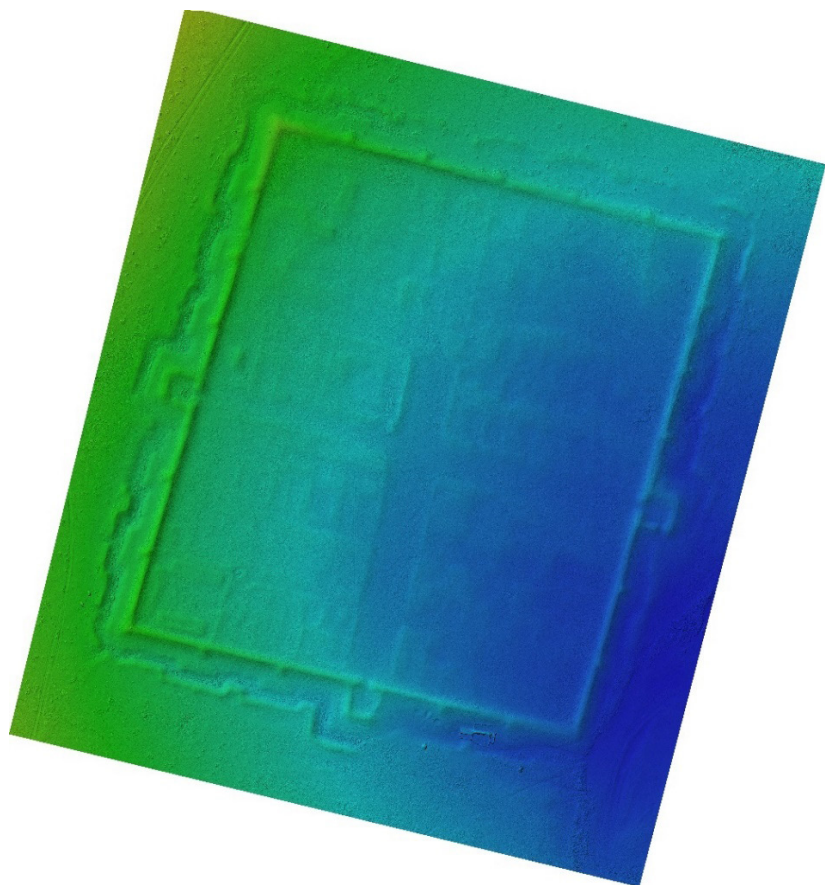
Мөн Монгол Улсын засгийн газрын 2020 оны 13, 2021 оны 179 дүгээр, 2024 оны 65 дугаар тогтоолоор улсын хамгаалалтад 209, Боловсрол, соёл, шинжлэх ухаан, спортын сайдын 2020 оны А/161 дүгээр тушаалаар аймаг, нийслэлийн хамгаалалтад 608, нийт 817 дурсгалыг эрх зүйн хамгаалалтад оруулснаас 53 эртний хотын туурийг хамруулсан.

Эдгээрээс хамгаалалтад авсан эртний хот суурины дурсгалуудаас Монгол Улсын 1997 оны 241 дугаар тогтоолоор Монголын эртний нийслэл Хархорум хотын туурийг хамгаалалтын бүсийг 9,69 ам дөрвөлжин км, 2003 оны 190 дугаар тогтоолоор Аваргын балгасын хамгаалалтын бүсийг 1230 га, 2006 оны 70 дугаар тогтоолоор Хар Бухын балгасын хамгаалалтын бүсийг 1080 га хэмжээтэй тус тус тогтоожээ.

Түүнчлэн Соёлын өвийн үндэсний төвөөс малтлага судалгаа идэвхтэй хийгдэж байгаа, суурьшлын бүс болон улсын болон орон нутгийн замтай ойрхон оршдог зарим эртний (Хээрийн булаг, Харбалгас, Хар бухын балгас, Улаан хэрэм г.м) хотын тууриудыг агаарын тандалт судалгааг DJI Mavic 2 загварын нисэх төхөөрөмжийн тусламжтай баримтжуулалт хийж 3 хэмжээст дүрслэл үүсгэх замаар өндрийн зураглал, бодит зураглал хийж элэгдэл хорогдлын харьцуулсан судалгааг 5 жилийн давтамжтай хийх, мульти спектрийн зураглал хийж ургамлын индексээс биологийн гэмтлийн төрлийг тогтоох судалгааг хослуулан хийж, мэдээллийн сан бүрдүүлэх ажлыг хийж байна (зураг 3).

Сүүлийн жилүүдэд үндэсний төвөөс түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалд сөрөг нөлөөтэй хүчин зүйлс, нөлөөллийн зэрэглэлийг тогтоох судалгаа хийж байгаа бөгөөд сөргөөр нөлөөлөх байгаль, нийгмийн 29 хүчин зүйлсийг олж тогтоон, дурсгалын үндсэн найман төрөлд тэдгээр сөрөг нөлөөт хүчин зүйлсийн эрсдэл учирлуулах түвшнийг олон улсын “ABC” арга зүйгээр ашиглан эрэмбэлэх судалгааг хийсэн. Энэ судалгаагаар эртний хот суурины туурьд сөрөг нөлөөт байгалийн хүчин зүйлс нь “газар хөдлөлт”, “үер”, “хур тунадас” гэсэн (зураг 4), нийгмийн хүчин зүйлс нь “авто болон төмөр замын трасс”, “ашигт малтмал, газрын тосны ашиглалтын үйл ажиллагаа”, “газар тариалан”, “суурьшлын бүс, газар олголт”, “аж ахуйн нөлөөлөл”, “ашигт малтмал, газрын тосны хайгуулын үйл ажиллагаа”, “улсын чанартай замтай ойр үед”, “орон нутгийн чанартай замтай ойр үед”, “эдийн засгийн хомсдол, ядуурал” гэсэн (зураг 5) дарааллаар 12 сөрөг нөлөөт

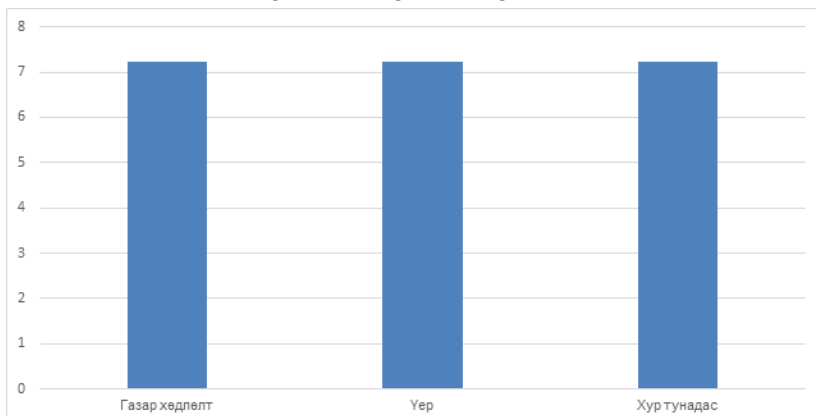
хүчин зүйлс эрэмбэлэгдсэн байна (хүснэгт 1). Эдгээрээс хамгийн их эрсдэлтэй нь авто болон төмөр замын трасс-байгаа ба 10.27 буюу “Аюул, сүйрэл”-ний түвшнийг заажээ (Энхбат, Батсуурь, 2020).

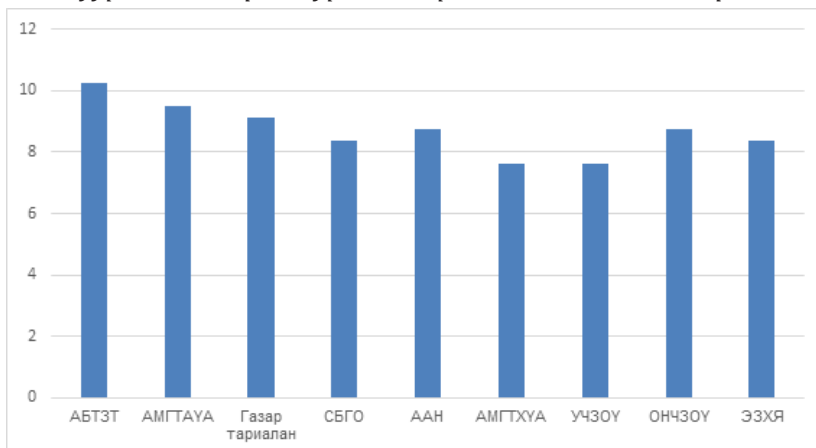
Хүснэгт 1. Эртний хот, сүм хийдийн туурь, балгас бүхий дурсгалд сөрөг нөлөөт хүчин зүйлсийн эрсдэл учруулах түвшний “ABC” үнэлгээ

№	Эртний хот, сүм хийдийн туурь балгас бүхий дурсгалд сөрөг нөлөөт хүчин зүйлс	A	B		C	MR (Эрсдэлийн хэмжигдэхүүн)	Хувь (%)	
Байгалийн хүчин зүйлс								
1	Газар хөдлөлт	3.0	3.5		3.0	9.5	Их	7.22
2	Үер	3.0	3.5		3.0	9.5	Их	7.22
3	Хур тунадас	3.0	3.5		3.0	9.5	Их	7.22
Нийгмийн хүчин зүйлс								
4	Авто болон төмөр замын трасс	4.5	4.5		4.5	13.5	Аюул, сүйрэл	10.27
5	Ашигт малтмал, газрын тосны ашиглалтын үйл ажиллагаа	3.5	4.5		4.5	12.5	Маш их	9.51
6	Газар тариалан	3.5	4.0		4.5	12.0	Маш их	9.13
7	Суурьшлын бүс, газар олголт	3.5	3.0		4.5	11.0	Их	8.37
8	Аж ахуйн нөлөөлөл	3.5	4.0		4.0	11.5	Маш их	8.75
9	Ашигт малтмал, газрын тосны хайгуулын үйл ажиллагаа	3.5	3.0		3.5	10.0	Их	7.6
10	Улсын чанартай замтай ойр үед	3.5	3.5		3.0	10.0	Их	7.6
11	Орон нутгийн чанартай замтай ойр үед	3.5	4.0		4.0	11.5	Маш их	8.75
12	Эдийн засгийн хомсдол, ядуурал	4.0	3.0		4.0	11.0	Их	8.37
	Дундаж	3.5	3.6		3.8	11.0		100.0

Зураг 4. “ABC” үнэлгээгээр тогтоосон эртний хот, сүм хийдийн туурь, балгас бүхий дурсгалд сөрөг нөлөөт байгалийн хүчин зүйлсийн түвшний эрэмбэ

Зураг 5. “ABC” үнэлгээгээр тогтоосон эртний хот, сүм хийдийн туурь, балгас бүхий дурсгалд сөрөг нөлөөт нийгмийн хүчин

Дээрхээс үзвэл Монгол улсад эртний хот суурины судалгаа бусад үеийн дурсгалуудаас харьцангуй эрт эхэлсэн бөгөөд бусад төрлийн дурсгалуудаас сайн судлагдсан байна. Одоо ч энэ талын судалгаа идэвхтэй хийгдсээр байгааг судалгааны үр дүнгээс харж болох юм. Харин энэ судалгааны үр дүнг энэ төрлийн дурсгалын бүртгэлд бодитоор ашиглаж чадахгүй байгаа нь тодорхой жишээнээс харагдаж байна. Тухайлбал,

археологийн судалгаагаар наанадаж 300 гаруй эртний хот суурины үлдэгдэл, туурь бүртгэгдсэн байхад Соёлын өвийн бүртгэлд үүний талд ч хүрэхгүй тооны дурсгалыг бүртгэж авчээ. Энэ нь судалгааг хийж байгаа эрдэм шинжилгээний байгууллагууд болон түүний бүртгэлийг хариуцсан төрийн захиргааны болон орон нутгийн байгууллагууд холбогдох хууль, журмыг бүрэн хэрэгжүүлээгүйтэй холбоотой.

Хадгалалт хамгаалалтын хувьд эрх зүйн түвшинд Монгол Улсаас Улс Нэгдсэн үндэстний боловсрол, соёл, шинжлэх ухааны байгууллага буюу ЮНЕСКО-ийн соёлын салбарын холбогдох конвенцууд нэгдэн орсон бөгөөд түүнийг дагсан бие даасан хуулийг батлан гаргаж, холбогдох хуулиудад зүйл заалтуудыг тусгуулжээ. Хуулийн дагуу эртний хот суурины дурсгалуудыг хамгаалалтын зэрэглэлд хамруулан, зарим дурсгалын хамгаалалтын бүсийг тогтоох зэрэг хамгаалалтын хэлбэрийг хэрэгжүүлжээ.

Түүнчлэн, дээрх төрлийн дурсгалд сөрөг нөлөөт хүчин зүйлсийг олж тогтоох судалгааны эхлэлийг тавьсан бөгөөд 12 хүчин зүйлсийг олж тогтоон, эрэмбэлсэн үр дүн гарсан байна.

Ном зүй

- Амартүвшин нар., 2006 - Ч.Амартүвшин, Б.Хоничёрж. Эртний нүүдэлчдийн төрийн байгууламжид хийсэн археологийн судалгаа. УБ., 2006
- Баяр нар., 2003 - Д.Баяр, У.Эрдэнэбат. Их Монгол улсын нийслэл Хар Хорум хотыг археологийн талаар судалсан нь. //Studia Archeologica. Археологийн судлал. Tom (XXI) Fasc .12, УБ., 2003
- Баяр, 2002 - Д.Баяр Хөгшин тээлийн балгас дахь анхны малтлага судалгаа // Түүхийн судлал. Tom XXXIII, Fasc.16. УБ., 2002
- Баяр, 2003 - Д.Баяр. Уйгурын Байбалык хотын тухай тэмдэглэл. // Studia Archeologica. Археологийн судлал. Tom (XXI) Fasc. 10. УБ., 2003
- Данилов, 2015 - С.В.Данилов, Н.В.Именохоев, Б.З.Нанзатов, А.И. Симухин. Предварительные результаты работы международной российско-монгольской археологической экспедиции по проекту: «Создание электронной карты городов древних кочевников Центральной Азии» (2010-2014 гг.)

- Актуальные вопросы археологии и этнологии Центральной Азии. Материалы международной научной конференции. Улан-Удэ, 7-8 апреля 2015
- Доржсүрэн, 1961 - Доржсүрэн Ц. Умард Хүннү (Эртний судлалын шинжилгээ). УБ., 1961
- Майдар, 1970 - Д.Майдар. Монголын хот тосгоны гурван зураг. УБ., 1970
- Очир, Энхтөр Эрдэнэболд, 2005 - А.Очир, А.Энхтөр, Л.Эрдэнэболд. Хар Бухын балгас ба Туул голын сав дахь Хятаны үеийн хот, суурин. УБ., 2005
- Очир, Энхтөр Эрдэнэболд, 2022 - А.Очир, А.Энхтөр, Л.Эрдэнэболд. Туул голын сав дахь хятаны үеийн хот, суурингууд. УБ., 2022
- Пэрлээ, 1961 - Х.Пэрлээ. Монгол Ард улсын эрт дундад үеийн хот, суурины товчоон. УБ., 1961
- Сэр-Оджав, Баяр, 1980 - Н.Сэр-Оджав, Д.Баяр. Хархорум хотыг судлах экспедицийн 1979 оны ажлын тайлан. ШУА-ийн Археологийн хүрээлэн. УБ., 1980
- Төрбат, 2008 - Ц.Төрбат. Хүннүгийн Бороогийн сууринд хийсэн судалгаа // Талын их эзэнт гүрэн Хүннү. Монгол-Солонгосын хамтарсан эрдэм шинжилгээний симпозиум. УБ., 2008
- Цогтбаатар нар., 2020 - Б.Цогтбаатар, Н.Ширайши, Л.Ишцэрэн, Э.Амарболд, Л.Бүрэнтөгс. “Аваргын балгас”-ын малтлага судалгааны урьдчилсан үр дүнгээс. Монголын археологи-2020. Эрдэм шинжилгээний хурлын эмхэтгэл. УБ., 2020
- Цэвээндорж нар., 1982 - Д.Цэвээндорж, В.С.Худяков. Керамика Орду-балыка // Археологий Северной Азии. Новосибирск, 1982
- Цэвээндорж нар., 2006 - Д.Цэвээндорж, Д.Баяр, У.Эрдэнэбат. Монголын хот суурины судалгаа // Монголын археологийн шинжлэх ухаан. 32 боть. Монголын шинжлэх ухаан 108 боть цуврал. УБ., 2006
- Цэвээндорж нар., 1994 - Д.Цэвээндорж, З.Батсайхан, Ц.Төрбат. Сүннүгийн хот суурины асуудалд // Монголын Шинжлэх Ухааны Академийн мэдээ. УБ., 1994
- Ширайши, 2004 - Ширайши Нориюки. Монголын Их Хаадын улирлын нүүдэл ба Хар Хорум орчмын хотожсон газар нутаг // Studia Archaeologica, Tom (II) XXII, Fasc. 20, Улаанбаатар, 2004
- Энхбат, Батсуурь, 2020 - Г.Энхбат, Ж.Батсуурь. Түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалд сөрөг нөлөөт хүчин зүйлсийн учруулах эрсдэлийн үнэлгээний судалгаа. УБ., 2020
- Эрдэнэбат, 2009 - У.Эрдэнэбат. Монголын эртний нийслэл Хархорум. УБ., 2019
- Эрдэнэбат, 1996 - У.Эрдэнэбат Саарь хээрийн халиут орд хаана байсан бэ? // Studia Archeologica. Tom XVII, Fasc.11, УБ., 1996
- Эрдэнэбат, 2012 - У. Эрдэнэбат Археологийн үндэс судалгааны аргазүй. Ред. Ц.Төрбат. УБ., 2012
- Эрэгзэн, 2016 - Г.Эрэгзэн. Хэрлэн голын баруун эрэг дагуух Хүннүгийн “хотуудыг” шинээр тайлбарлах нь // Нүүдэлчдийн өв судлал. Tom XIV, Fasc 9. УБ., 2016

- Эрэгзэн, 2017 - Г.Эрэгзэн. Гуа довын дурсгалын бүтэц, үүрэг зориулалтын талаарх шинэ таамаглал // *Studia Archaeologica. Tomm XXXVI, Fasc 13. УБ.*, 2017
- Эрэгзэн, Эрдэнэболд, 2020 - Г.Эрэгзэн, Л.Эрдэнэболд. Монголын эртний хот суурин. Монголын археологийн өв цуврал. Х боть. УБ., 2020
- 1972 оны Дэлхийн өвийн конвенцын үндсэн баримт бичгүүд // ЮНЕСКО-ийн Дэлхийн өв.7, place de Fontenoy. Парис хот 07 SP, Франц Улс (Албан хэрэгцээнд зориулав, 2016 оны 10 дугаар сарын хэвлэл). ЮНЕСКО-ийн хэвлэлийн газарт хэвлэв.
- Монгол Улсын хууль:
- Ашигт малтмалын тухай хууль. 2006. (<https://legalinfo.mn/mn/detail/63>)
- Зөрчлийн тухай хууль. 2017. (<https://legalinfo.mn/mn/detail/12695>)
- Монгол Улсын Үндсэн хууль.1992. (<https://legalinfo.mn/mn/detail?lawId=367>)
- Соёлын өвийг хамгаалах тухай хууль. 2014. (<https://legalinfo.mn/mn/detail/10439>)
- Эрүүгийн тухай хууль. 2015. (<https://legalinfo.mn/mn/detail/11634>)

MOĞOLİSTAN KÜLTÜREL MİRAS MERKEZİ

ENVANTERİNDEKİ ESKİ TÜRK VE

UYGUR DÖNEMİ GÖÇEBE GİYSİLERİ VE

AKSESUARLARI

Uzm. Uugantsetseg TUNGALAGBAATAR

"Silk Capital" Geleneksel Giysi Salonu

Çev. Nurullah KARAGÜL

İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi

Sosyal ve Beşerî Bilimler Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü

E-posta: nurullah.karagul@ikc.edu.tr

ORC-ID: 0000-0001-7017-0513

Moğol tarihinin önemli bir dönemi, Eski Türk ve Uygur dönemlerini kapsayan 6-8. yüzyıllardır. Bu dönemin tarih araştırmalarında kullanılan en önemli kaynakları arasında arkeolojik buluntular yer almaktadır. Hükümdarlar, soylular ve halktan bireyler için inşa edilmiş sunak alanları; bu alanlardaki insan figürlü heykeller ve hayvan figürleri; runik yazılı anıtlar; mimari yapılarla ilişkili eserler; kaya ve taşlara oyulmuş resimler; çeşitli büyüklüklerdeki yazıtlar ile mezarlar ve kurganlar sınıflandırılarak incelenmektedir (Bayar, 2003: 169). Bu arkeolojik buluntular, eski kabilelerin tarihini, yerleşim alanlarını, göç ve iskân süreçlerini, kültürel ve eğitimsel gelişimlerini, üretim faaliyetlerini ve dini inanış ile pratiklerini yeniden değerlendirmek için son derece değerli bir kaynak olarak görülmektedir (Bayar, 1997: 5). Ayrıca, döneme ait insan fizyolojisi, giyim-kuşam, günlük eşyalar, bu eşyaların süslemeleri ve silah türleri gibi nesneler, dönemin görsel sanatlarının

gelişimini ve estetik anlayışını ortaya koymaktadır. Bu unsurların incelenmesi, dönemin toplumsal ve kültürel yapısını anlamakta önemli bir rol oynamaktadır (Bayar, 2003: 169, 180-181).

Bu unsurlar arasında dönemin göçebe toplumlarının günlük yaşamında önemli bir yer tutan giyim kuşam öğeleridir. Her toplumun kullandığı giysiler, insanlığın tarihsel ve toplumsal gelişiminin çok eski dönemlerinde şekillenmiştir. Şekillenen giyim kuşam kültürü, çevre ve iklim koşulları ile o toplumun yaşam tarzını, ekonomik faaliyetlerini özgün bir biçimde yansıtarak sürekli gelişim ve dönüşüm geçirmiştir. Bu bağlamda giysi kültürü Moğolistan'ın ünlü arkeoloğu D. Bayar tarafından *insanlığın maddi kültürünün önemli bir unsuru* olarak değerlendirilmektedir.

Eski Türk ve Uygur dönemlerindeki göçebe toplulukların giyim-kuşam biçimlerini Moğolistan topraklarında geniş bir alana yayılmış insan biçimli taş heykeller ve çeşitli maddi buluntular aracılığıyla somut bir şekilde yeniden tasvir etmek mümkündür.

Türk dönemine ait olduğu kabul edilen insan figürlü taş heykellerin, ülkemizin batı ve orta bölgelerinde daha yoğun bir şekilde toplandığı güney, kuzey ve doğu bölgelerinde ise daha dağınık bir dağılım sergilediği gözlemlenmektedir (Ser-Odjav 1969: 17-26; Byambadorj, Amartuvshin 1998: 16-24; Bayar, Erdenebaatar 1999; Bayar, 1997; Törbat nar..., 2009: 106-159; Bayar 2004: 82-93). Moğol giyim kuşam tarihi ve bu kültürün gelişimi üzerine çalışmalar yapan etnolog H. Nyambu, Türk soylularının giyim kuşamları ile ilgili tarihi kaynaklarda yer alan bilgileri değerlendirerek bu toplulukların temel giyim kuşam unsurlarının şapka, deel (geleneksel Moğol kıyafeti), kemer ve ayakkabı olduğunu belirtmiştir (2002: 30). Bu sıralama göz önünde bulundurulduğunda, durum şu şekildedir:

Baş kısmı korunmuş insan figürlü taş heykeller içerisinde şapka görüntüsü belirgin bir şekilde gözlemlenemezken bazı

heykellerde ise şapkanın biçimi ve boyutu net bir şekilde görünmektedir.

Örneğin Arhangay Aymağı'nın Haşaat ilçesinde bulunan Höşöö Tsaydam kazısında bulunan Türk dönemine ait komutan Költegin heykelinde beşgen yapılı uzun/yüksek bir taç bulunmaktadır. Tacın ön yüzünde kanatlarını açmış kartal figürü net bir şekilde görünmektedir. Tacın alt kısmında, iki kenarında ince bir bordür bulunan geniş ve düz bir şerit oluşturulmuştur. Tacın arka kısmında geniş bordürü hafifçe aşarak sarkan üç ince dikey şerit tasvir edilmiştir. Tacın kenarlarının üst kısımları yuvarlak olup ense bölgesi ise tacın geri kalan kısmına göre biraz daha alçak ve düz bir yüzeye sahiptir. Arkeologlar, bu tür bir şapkanın ne Türk dönemine ait insan figürlü taş heykellerde ne de Türklerin tasvir edildiği diğer sanatsal eserlerde rastlanmadığını belirtmişlerdir. Bu tacın sıradan bir kişiye ait değil, soylulara özgü bir taç olduğu sonucuna varmışlardır (Bayar, 1997: 40-41). Arka kısımda bordürü hafifçe aşarak sarkan üç ince dikey şerit tasvir edilmiştir. Daha sonra bu şekle sahip bir altın taç (Görsel 1) kazılarda gerçekten ortaya çıkarılmıştır (Bayar, 2021). Hoşoo Tsaydam'daki insan figürlü taş heykeller arasında tepesi sivri ve ön kısmında dikey bir çizgi bulunan başlık, üç farklı heykelde betimlenmiştir. Bu başlığın arka tarafında enseyi örten uzun parçalar, her iki tarafında ise indirilip kaldırılan kulaklıklar bulunmaktadır. İnsan figürlü taş heykellerde kulaklıklar genellikle yukarı doğru kaldırılarak bağlanmış şekilde tasvir edilmiştir. Bu tür yada buna benzer başlıklı insan figürlü heykel Bulgan Aymağı'nın İkh Asgat sunak alanı taşları üzerinde oldukça net bir şekilde tasvir edilmiştir.

Arhangay ilinin İkh Tamir ilçesindeki Bayantsagaan bölgesinde bulunan bir insan figürlü taş heykelde, Moğolistan'daki taş heykellerde nadiren rastlanan özgün bir başlık tasviri yer almaktadır (Görsel 3). Başlık, uzun bir kumaşla sarılmış

ve ustaca örölüp sabitlenmiş, İslam kültüründe görülen 'sarık' tarzında bir biçim sergilemektedir. Altay Dağları'nda ise başlık, ince şerit şeklinde kabartmalarla süslenmiş ve bu unsurların üst üste sarılması şapka formunu andıran bir görüntü oluşturmuştur. Bayantsagaan'daki figür, nadiren karşılaşılan başı sarılı figürlere oldukça benzemektedir ve bu benzerlik arkeolog D. Bayar'ın (1997: 44) çalışmasında vurgulanmıştır.

Zavkhan Aymağ'ının Aldarkhaan ilçesi, Jigestey bölgesinde yer alan Davaani Am adlı mevkide kare şeklinde bir yapı kompleksinin doğu ön kısmında iki insan figürlü heykel vardır. Buradaki iki heykelden birinin sağ elinde bir kundak, sol elinde bir kılıç figürü tasvir edilmiştir. Diğer heykel ise sanatkârane desenlerle süslenmiş bir başlık, sağ elinde bir kundak ve kemer hizasının altında balık ve bıçak gibi öğeler betimlenmiştir (Ankhsanaa nar 2017: 34). Bu insan figürlü heykellerde tasvir edilen başlık oldukça nadir bir şekle sahiptir ve Moğolistan'da bu döneme ait insan biçimli taş heykellerde rastlanmayan özellikleriyle dikkat çekmektedir (Görsel 4).

Moğolistan'ın orta bölgesinde bulunan eski Türk aristokratları ve soylularına ait taş heykeller detaylı ve eksiksiz bir şekilde işlenirken batı bölgesindeki sıradan halk figürlerine ait heykeller daha sade ve bazen eksik işçilikle tasvir edilmiştir. İnsan figürlü taş heykellerin kıyafet tasvirleri taş üzerine işlenmektedir. Özellikle aristokratların heykellerinde giysiler oldukça belirgin bir şekilde tasvir edilmiştir. Kaftanın yakası ön tarafta ya da çapraz bir şekilde tasvir edilmekte bazen yakası dışı kıvrılmış veya dik yaka şeklinde işlenmiştir. Çoğu durumda taş heykelin boyun bölgesinde kaftanın yaka kısmı çizgilerle belirginleştirilmiş, kaftanın kolları da aynı şekilde çizgilerle ayrılmış ya da beline kemer bağlanmış şekilde belirginleştirilmiştir (Odbaatar 2023: 136-165).

Zavkhan Aymağı, Aldarkhaan ilçesi, Bogd Nehri'nin kuzey kıyısında dik yüzlü kayalara sahip Mungut Khyaa adlı dağ

eteğinde, eski göçebelerin kıyafet ve eşyalarının net bir şekilde oyulup tasvir edildiği özgün bir taş heykel bulunmaktadır. Bu granit anıt, üzerindeki figürler doğuya bakacak şekilde dikilmiştir (Görsel 5). Bu taş heykel G.N. Potanin (1881), B. Rinchen (1968), N. Ser-Odjav (1970), ve D. Bayar (1996) gibi saygın bilim insanları tarafından incelenmiş ve eski Türk dönemine ait olduğu kabul edilmiştir (Bayar, 1996). Heykelin geniş, düz yüzeyine dört insan figürü oyulmuştur; bunlardan ikisi figür dışı dönük yakalı ve ters kapamalı kaftan giymiştir. Diğer iki figürün kaftanının önü ise silikleştiğinden dolayı belirgin bir şekilde görülmemektedir. Bu gibi heykellerden anlaşılabileceği üzere o dönemde iki yana açılmış yakalı deellerin yaygın olarak giyildiğini söylemek mümkündür. Bunun yanı sıra yaygın olarak başa giyilmesi için tasarlanmış gibi görünen, tamamen kapalı ve sadece yaka kısmında başın geçmesi için bir açıklık bulunan kaftanların tasvir edildiği insan figürlü heykeller de Bayan-Ölgii bölgesinde bulunmuş ve incelenmiştir (Turbat nar, 2009: 129).

Ayrıca bu dönemin insan figürlü taş heykellerini yaparken cinsiyet ayrımını yalnızca beden yapısıyla değil, aynı zamanda deel ve kıyafetlerle de tasvir ettikleri görülmektedir. Kadınlar erkeklerle aynı deel ile tasvir edilmekle birlikte, kemersiz ve bazen de deel'in yaka kısmının gevşek bırakıldığı şekilde de tasvir edilir.

Türlere ait insan figürlü heykelleri yapan oymacılar, o kişilerin tüm toplumsal statülerini ve pozisyonlarını belirgin bir şekilde yansıtmaya çalışmışlardır. Bunu da özellikle kemerlere tasvir etmişlerdir. Kemerden sarkan aksesuarlar, büyük ve küçük bıçaklar, kılıç gibi silahların ve tütün kaplarının eklenmesiyle tasarlanmış olması kişinin sosyal statüsünü açık bir şekilde göstermektedir. Türk dönemi kemerleri üzerine çalışıldığında, unsurların oldukça ince işçilikle yapıldıklarını, bunun da belirli uzmanlık alanına sahip zanaatkarlar tarafından gerçekleştirildiği

göstermektedir. Ancak herbir kemerin süslemesi yapılırken belirli kalıplara bağlı kalındığını söylemek mümkündür. Bu konu hakkında N. Ser-Odjav "...Bronz, altın ve demirle süslenmiş kılıç kayışı kemerleri Cücenlerden başlayarak Türklere kadar yaygın/geniş çaplı bir şekilde kullanılıp kama, sadak, tütün kabı gibi nesneleri asmak için kullanırlardı. Mezarlardan bulunan küpeleri insan figürlü heykele hakketmiş ancak parçalardan edinilen bir bilgi değildir" şeklinde belirtmiştir. Kemerlerin tasvirinde genellikle ay, yarım ay ve kare şekillerinin bulunduğu tabakalı bir tarzdadır. İnsan figürlü heykeller üzerindeki tasvirler, gömü esnasında mezara konulan materyallere bakıldığında uyusmaktadır.

Bu ortak özelliklere dayanarak Arkeolog D. Bayar, insan figürlü taş heykellerde tasvir edilen kemerleri 5 kategoriye ayırmıştır (Bayar, 1997: 53-57). D. Erdenebaatar ve Ts. Odbaatar Türk dönemi ile ilişkili kemerlerin şekilsel özelliklerine dayanarak kare ya da dikdörtgen şekilli kemerler, yarım ay biçimli metal tokalı kemerler, çiçek desenli kemerler ve bu üç desenin bir arada bulunduğu kemerler olarak dört gruba ayırmışlardır (2003, 122-123).

Türk dönemi kemerlerinin kalıntılarına bakıldığında genellikle askerî amaçlar için yapılmış kılıç kayışı kemerleri gözlemlenmiştir. Ayrıca bir diğer özellik de büyük ölçüde demir kullanılarak yapılmasıdır. Eski Türkler Altay Dağları'nda yaşayıp demir işliyorlardı ve Cücen Hanededanlığı'na demir işleyen 36 ulusla birlikte demir vergisi ödüyorlardı.

1990 yılında Govi-Altay Aймаğı'nın Altay şehri civarında Arkeolog D. Navaani önderliğindeki "Khovd Araştırma Ekibi" bu dönemle ilişkili mezarlarda yaptığı kazılarda, bu döneme ait kemerlerin materyallerini keşfetmişlerdir (Görsel 6). Zengin bir şekilde materyale sahip bu mezarda bir at ile 34 adet kemer aksesuarı, klipsler, tokalar, halkalar ve süsler olmak üzere tam bir set gün yüzüne çıkarılmıştır (Navaan, 1990 [2018]).

Türk dönemine ait insan figürlü taş heykellerde ayakkabı/ çizme tasviri sınırlıdır, ancak Moğolistan'ın Töv bölgesinde keşfedilen ve incelenen 14 insan figürlü heykelde ayakkabı/ çizme tasvirinin olduğu bilinmektedir. Ancak bu insan figürlü taş heykellerin çoğu ciddi şekilde hasar görmüş ve aşınmıştır. Bu nedenle tasvirlerin ince ayrıntıları görünmemektedir (Bayar, 1997: 66). Fakat Arhangay Aymağı'nın Erdenemandal ilçesinde (Bürdiyn hölniy doğu tarafı) Tsorg Gölü'nün ön tarafında Türk dönemine ait bir insan figürlü heykel ve kırılmış Geyikli Taş bulunmaktadır (Görsel 7).

İnsan figürlü heykeller bağdaş kurmuş şekilde tasvir edilirken iki bacağı çapraz olarak ince tabanlı ve uzun konçlu, sivri burunlu çizme giymiş olarak resmedilmiştir (Ankhsanaa nar. 2013: 105).

İlgili dönemin ayakkabılarının betimlemesi, daha önce zikredilen Mungöt Hiyasa ve Khöl Asgat gibi Türk dönemine ait görsel sanat kalıntılarından belirli ölçüde tasavvur edilebilmektedir. Burada tasvir edilen ayakkabıların şekline bakıldığında, uzun konçlu, hafif sivri ama yuvarlakça burunlu olduğu görülmektedir. Ayrıca, taban ile üst kısmı birbirinden ayıran bir çizimin yapılmamış olması (Görsel5, 8), ince tabanlı, yumuşak ve hafif ayakkabıların yaygın olarak kullanıldığını söylememize imkan sağlamaktadır.

Moğolistan'ın Batı bölgesinde, civarında sunak alanı, hayvan figürlü ve balbal dizisi olmayan, iki eliyle midesine denk gelecek bölgede kadeh tutan, dik şekilli ve iki kulağından yukarıya doğru katlanmış yuvarlak bir şapka takan ve kemere çok sayıda asılı süsleme/nesne bulunan insan figürlü heykeller az sayıda bulunmuştur. Bu heykellere işlenen tasvirlerle Türk dönemine ait insan figürlü heykellerdeki tasvirler farklıdır, yani araştırmacılarımız bu figürleri komşu bölge olan Tuva'dan bulunan ve 8-10. yy.lara tarihlendirilen (Evtjukhova, 1952: 83-

89; Kyzlasov: 1969 80-82) bazı insan figürlü taş heykellerle karşılaştırıldığında Uygur dönemiyle ilişkili olduğu görülmüştür (Bayar nar, 1999, 70). Araştırmacılar tarafından net bir şekilde tespit edildiği üzere, bu tür insan figürlü heykeller Moğolistan'da dokuz adet bulunmuş olup bunlardan yedisi Tuva ile sınır komşusu olan Bayan-Ölgii bölgesinde, ikisi ise Uvs bölgesinde yer almaktadır (Byambadorj nar., 1998, 121, 124; Bayar, nar. 1999, 70-71; Khayashi, 2005, 109; Törbat nar, 2009, 170-172; Ochir.. nar, 2010, 7-9; Bayarsaikhan nar, 2020).

Araştırmaya konu olan heykellerde tasvir edilen şapkalar, genel olarak yuvarlak biçimde olup her iki yandaki kulaklıkların yukarı doğru katlanarak giyildiği açıkça gösterilmiştir. Ayrıca şapkanın tepe kısmında arkadan öne doğru uzanan dikiz izine benzer bir çizgi ile iki kulaklığı birleştiren bir bağ olduğu anlaşılan detayların da titizlikle betimlendiği (Resim 9) belirtilmiştir (Turbat nar, 2009: 170-171). Son yıllarda, Hangayn Dağları'nın kuzey eteklerinde, Arkhangai vilayetinin Tsenkher bölgesindeki Ekh Bulag Bogino Khairkhan'dan bir (Resim 10) ve Khotont bölgesindeki Ar Kholoi'den iki (Resim 11) olmak üzere toplam üç yeni insan figürlü heykel keşfedilmiş ve kaydedilmiştir. Bu heykellerin Uygur dönemine ait olduğu önerisi ileri sürülmüştür (Ankhsanaa, Davaatseren, 2014: 10-16). Ar Kholoi'deki insan figürlü heykellerin bir yüzü dikkatlice işlenmiş taşlardan yapılmış olup yalnızca yüzün tasvir edilmesi bu heykellerin özgün bir özelliğidir. Burada dikkat çeken ilginç bir husus, bu iki taş insan heykelinde herhangi bir sakal veya bıyık tasvir edilmemiş olmasıdır. Ayrıca, ikinci insan figürlü taş heykelde şapka, alın hemen üstünden ince bir çizgi ile çerçevelenmiş, yukarı doğru düzgün bir şekilde yükselip yuvarlak biçimde tasvir edilmiştir. Buna karşın, Ekh Bulag insan figürlü taş heykeli geniş yüzlü olarak betimlenmiş ve yuvarlakça bir şapka giydiği, etrafı ince bir çizgi ile tamamen çevrelenerek gösterilmiştir. Göğüs kısmında iki eliyle Butan şekilli bir kase/vazo tutmaktadır. Bu

taş insan heykellerinde farklı şapkaların tasvir edilmesi, ilgili dönemlerin tahmini zaman dilimini belirlemek için bir dayanak oluşturmaktadır.

Şu ana kadar Uygur dönemine atfedilen insan figürlü taş heykellerde deel giysisi ve ayakkabı tasvirleri bulunmamaktadır. Ancak bazı insan figürlü taş heykellerde sarkıntılar olan sade kemer tasviri bulunmaktadır. Bu kemer, oldukça geniş şerit formundadır ve kemerin altından dört ila beş sarkıntı kayışı sarmaktadır. Bu çok sayıda sarkıntıya sahip kemer, her ne kadar düğme veya süslemesi olmayan sade bir kemer olsa da genel şekli itibarıyla Hakasya'daki Nik-Haya bölgesinde keşfedilen ve kazılarla incelenen süslemeli Uygur dönemi kemerine benzemektedir. Bu tür kemerler Doğu Türkistan'a göç eden Uygurların IX-X. yüzyıla ait kültürel mirası olan duvar resimlerinde sıkça tasvir edilmiştir. Bu nedenle, bu kemere sahip insan figürlü taş heykellerin Türk kültürüne ait bir eser değil, daha sonraki döneme ait olduğuna dair arkeologlar tarafından kanıt olarak kaydedilmiştir (Turbat nar, 2009: 171).

Bu dönemle ilgili olarak incelenen insan figürlü taş heykellerde, Türk dönemine ait insan figürlü taş heykellere kıyasla daha az giysi ve aksesuar tasvir etmektedir. Ancak şehir yerleşimleri ve mezar kazılarından deri, kumaş gibi malzemelerden yapılmış eşyalar ve bu eşyaların parçalarına sıkça rastlanmaktadır. Bu buluntular, o döneme ait giyim-kuşam eşyalarını yeniden incelemek için önemli materyaller sağlamaktadır. Örneğin Arhangai eyaletinin Khotont bölgesindeki Orhon Nehri havzasında yer alan 'Dörvöljin' adlı anıtsal yapının kazısında kemer tokası, süs eşyaları, deri ayakkabılar ve ipek torbalar gibi buluntular elde edilmiştir. Uygur dönemine ait Karabalgasun'un batısında bulunan Olon Dov mezar alanında ise, Moğolistan Millî Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi Arkeoloji ve Antropoloji Bölümü'nün araştırma ekibi tarafından yapılan kazılarda birçok ilginç ve bilimsel

açıdan değerli eserler ortaya çıkarılmıştır. Kazı çalışmaları sonucunda, 26 numaralı mezar olarak adlandırılan yapının yer yüzeyinin altında tuğlalarla inşa edilmiş tek odalı mezar odasında, bir genç kadının cesedinin baş kısmının sağ tarafında altın çiçek desenli zarif bir ipek kumaştan yapılmış, ortasında düğüm olan bir nesne bulunmuştur. Bu nesnenin bir tür şapka ya da baş süsü olabileceği düşünülmektedir. Başlığın altında üçgen şekilli iki adet küçük demir toka siyah saç üzerinde bulunmuştur. Bulunan cesedin iki yanına dönmüş üçgen yakalı tamamen yeşil renkli bir küf oluşmuş olmasına rağmen, bu kıyafetin göğüs kısmı, etek ve önlük gibi ayrı parçalardan oluştuğu belirlenmiştir. Ayrıca, buradan iki farklı uzunlukta ve düğümlü ipler de tamamen bir şekilde bulunmuştur. Mezarda, yuvarlak şekilli küçük bir metal klipsin iki parçası ve bir kişinin bir parça siyah saç elde edilmiştir. Bu kazıyı gerçekleştiren araştırmacılar, yukarıda bahsedilen kumaş ve yumuşak eşyaları restore etmek amacıyla bir atölyeye götürüp temizleyip güçlendirdikten sonra, yapılan incelemelerde, bir şapka, ceketlerin göğüs kısmına giyilen parçanın parçası, omuzlu etek tarzında bir giysi kalıntısı, önlük tarzında bir giysi ve diğer giysi parçaları olduğu belirlenmiştir. Bu giysilerin yapısal özellikleri son derece özgün olup, Moğolistan sınırları içinde ilk kez somut olarak bulunan Uygur dönemine ait giysiler olduğu sonucuna varılmıştır (Erdenebat nar, 2013: 195-199; Erdenebat, 2014: 265-277)

Buna ek olarak Uygur dönemine ait giysi ve aksesuarların önemli bir başka kaynağı, Moğolistan'ın orta bölgesinde kazılan iki mezardan çıkarılan kil insan figürleri, kil atlı heykelleri ve giysili insan figürlü ahşap oymalarıdır (Ochir nar, 2013; Ochir nar, 2013b). Özellikle, Töv vilayetine bağlı Zaamar ilçesindeki Şoroon Bumbagar anıt mezarından çıkarılan duvar resimleri, ahşap kuklalar, atlı ve insan figürlü kil heykellerde; sol tarafa doğru eğimli, çapraz kapanan bir yaka ile uzun, bol bir kaftan,

hafifçe sivri burunlu uzun çizmeler ve kapüşon şeklinde bir başlık tasvir edilmiştir. Bazı figürlerin yüz ve göğüs kısımları beyaz renge, vücutları ise kahverengi tonlarına boyanmıştır (Resim 12).

Bulgan Aymağı'nın Bayannuur ilçesindeki Ulaan Herem'in Şoroon Bumbagar mezarından çıkarılan kil atlı heykeller ve ahşap insan figürlerine bakıldığında, erkek ve kadınların dar kollu, yuvarlak yakalı ve bileğe kadar uzanan uzun kaftanlar giydikleri görülmektedir. Bu kaftanlar kahverengi, mavi ve kırmızı tonlarında tasvir edilmiştir. Bazı figürler ise kaftanlarının üzerine yakası dışa dönük, üçgen kesimli, diz boyuna kadar uzanan ceketler giymektedir. Başlarında ise arkadan iki kısa şerit sarkan, koyu renkli yuvarlak tepelikli şapkalar ya da kapüşonlu başlıklar bulunmaktadır. Ayrıca koyu renkli ince kemerleri bellerine bağlamış şekilde tasvir edilmişlerdir (Resim 13) (Odbaatar nar, 2023: 167-180).

Uvs Aymağı'nda bulunan ilginç bir eser, tarih açısından Uygur dönemi ile ilişkilidir. 2017 yılında bu bölgenin Davst ilçesinde yer alan Şüden Dağı'nda bireysel bir şekilde tuz madenciliği yapan kişiler yerin derinliklerinden antik bir mumya ve ahşap aletler bulmuşlardır. Bu buluntular envantere eklenmiş ve ilçenin Kültürel Miras Ulusal Merkezi'ne teslim edilmiştir (Batdalai nar, 2018).

Bu buluntu, Şüden Dağı'nın güney yamacında tuz çıkarma çalışmalarında açılan çukurunun dik duvarında, yerin 4.7 metre derinliğinde keşfedilmiştir. Mumyanın sağ tarafı ortaya çıkmış durumdaydı. Bu çevreden ahşap kürek, tokmak, balyoz, kazık, keski gibi 40'tan fazla ahşap alet bulunmuştur

Mumyalanmış ceset, kalın yapılı sarımsı kahverengi iplikten dokunmuş bir kılıfın içine yerleştirilmiş gibi görünüyor. Kılıfın arkasında, yün karışımı kalın bir ceket, yünlü kulaklıkları olan bir şapka ve uzun topuklu yün çizmeler bulunmaktadır (Görsel

14). Ceset, kuzeydoğuya doğru dönük ve aşağıya bakar vaziyetteydi; sağ kolu göğsüne katlanmış, iki bacağı ise gövdesinin altında kalmıştı. Laboratuvar ortamında temizlenen ve ölçülen cesedin 170-172 cm boyunda, Mongoloid ve Avrupa ırkı arasında bir görünüşe sahip bir erkeğe ait olduğu belirlenmiştir (Nomundari, 2018). Dişleri üzerinde Japonya'nın "Kasoku" (加速器分析研究所) laboratuvarında yapılan karbon tarihleme testleri, VIII-IX. yüzyıla ait olduğunu ortaya koymuştur (Ankhsanaa vd., 2019, 25-26).

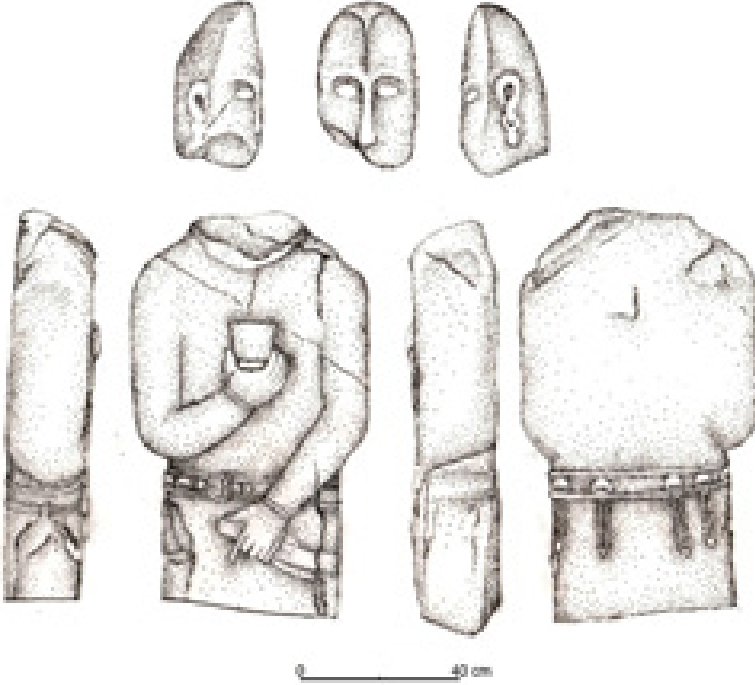
Bu buluntunun tarihi, VIII-IX. yüzyıl yani Uygur dönemine ait olmakla birlikte, o döneme ait sıradan bir insanın kışlık giysi ve aksesuarlarının tamamen korunmuş halde günümüze ulaşmasıyla tarih ve kültür açısından değerli bir kaynak haline gelmesi de önemlidir.

Kaynakça

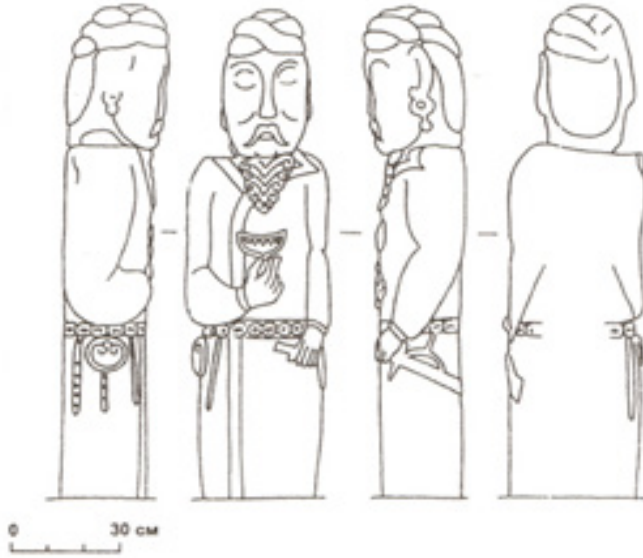
- Анхсанаа нар., 2013 – Г.Анхсанаа, Г.Энхбат. Монгол нутаг дахь түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгал. X дэвтэр Архангай аймаг. Улаанбаатар, 2013. 117 т.
- Анхсанаа нар., 2014 – Г.Анхсанаа, Б.Даваацэрэн. Төв Монголоос олдсон Уйгурын үед холбогдох хэдэн хүн чулуун хөшөөд // Древние культуры Монголии и Байкальской Сибири. IV Международная научная конференция. Чита, 2014. 13-19 сентября 2013 г. Часть II. Чита, с.10-16.
- Анхсанаа нар., 2017 – Г.Анхсанаа, Г.Энхбат. Монгол нутаг дахь түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгал. XI дэвтэр Завхан аймаг. Улаанбаатар, 2017. 120 т.
- Анхсанаа нар., 2019 – Г.Анхсанаа, Н.Бат-Эрдэнэ, Б.Батдалай, Ч.Амартүвшин. Шүдэн уулын дурсгалыг авран хамгаалсан тухай // Соёлын өвийн мэдээ, мэдээлэл. 2014-2019/1 №8. Улаанбаатар, 2019. т.25-26.
- Батдалай нар., 2018 – Б.Батдалай, Г.Одмагнай, Г.Анхсанаа, Н.Бат-Эрдэнэ.Увс аймгийн Давст сумын нутгаас илэрсэн хатмал шарилыг археологийн авран хамгаалах судалгаа хийсэн ажлын тайлан. ШУА-ийн Түүх-Археологийн хүрээлэн, Соёлын өвийн үндэсний төв. Улаанбаатар, 2018.
- Баяр нар., 1999 – Д.Баяр, Д.Эрдэнэбаатар. 1999. Монгол Алтайн хүн чулуун хөшөө (Вып.I). Улаанбаатар, 1999.116 т.
- Баяр нар., 2021 – Д.Баяр, Ч.Амартүвшин, А.Энхтөр, Ж.Гэрэлбадрах. Билгэ хааны үнэт эрдэнэс. Улаанбаатар, 2021, 140 т.

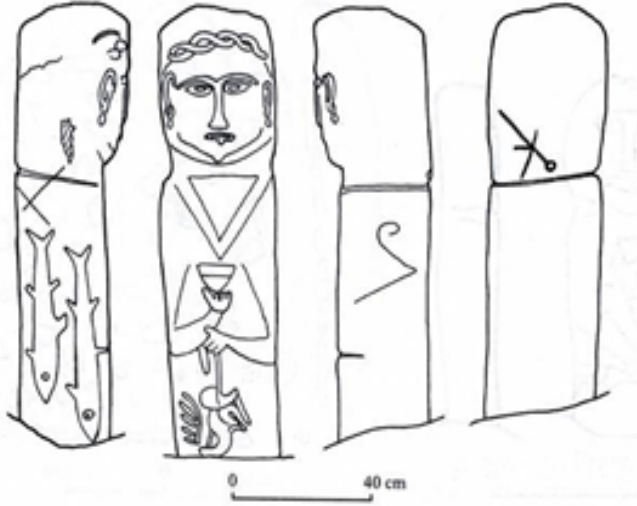
Görsel 1. Költegin'in Altın Tacı

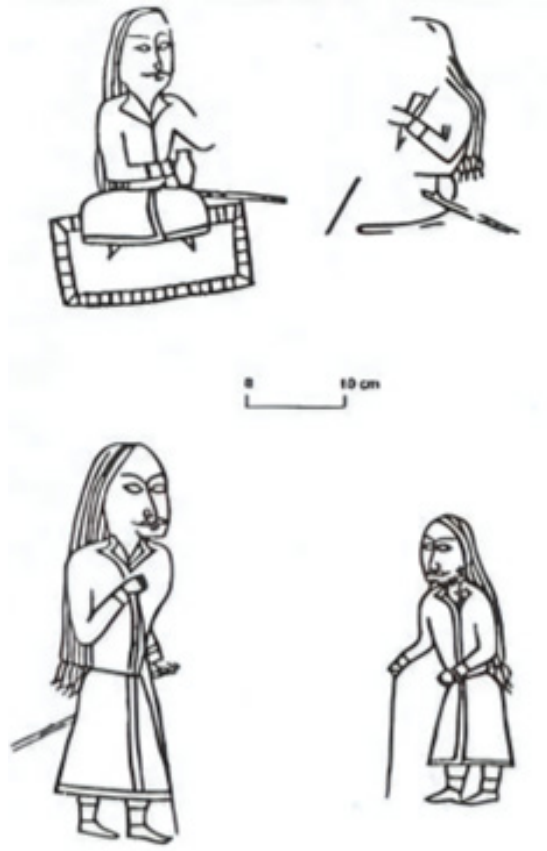
Görsel 2. Godron Tolgoi insan figürlü taş heykeli. Arhangai Aymagı, Tsahir İlçesi

Görsel 3. Bayantsagaan insan figürlü heykeli. Arhangay Aymagi, İkhtamir ilçesi (D. Bayar'a göre, 1997)

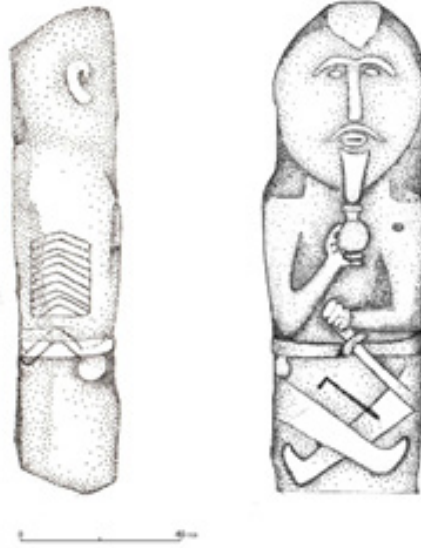
Görsel 4. Davaani Am İnsan Figürlü Taş Heykeli Zavkhan Aymagi, Aldarkhaan İlçesi (D. Bayar'a göre, 2013)

Görsel 5. Möngöt Hyasaa Anıtı Görseli, Zavkhan Aymağı, Aldarkhaan İlçesi (D. Bayar'a göre, 1996)

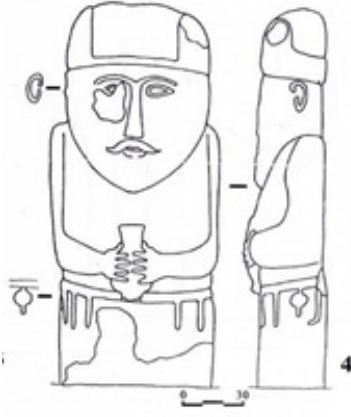
Görsel 6. Türk mezarlarından bulunan gümüş kemer tokası. Gov-Altay Aymağı Yesönbulag İlçesi (D. Navaan'a göre, 1990)

Görsel 7. Tsorg Nehri insan figürlü taş heykeli. Arkhangai Aymağı, Erdenemandal ilçesi

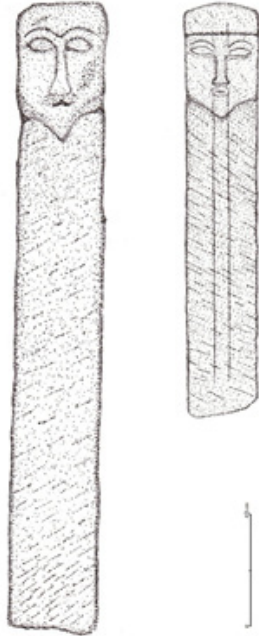
Görsel 8. Khul Asgatiin Takhilin Ongoni Khavtan. Bulgan Aymağı, Bayan-Agt İlçesi

Görsel 9. Tsagaan Höşööt insan figürlü taş heykeli. Bayan-Ölgii Aymagı, Bayannuur İlçesi (Ts. Turbat vd.'e göre, 2009)

Görsel 10. Ekh Bulag Kısa Burunlu insan figürlü taş heykeli. Arkhangai Aymagı Tsenkher İlçesi.

Görsel 11. Ar Holoo insan figürlü taş heykeli. Arkhangai Aymagı, Hotont ilçesi

Görsel 12. Zamar, Şoroon Bumbagar Kurganı'ndan çıkarılan kalıntılar

Görsel 13. Bayannuur Ulaan Herem'in Şoroon Bumbagar Kurganından çıkarılan kalıntılar

Görsel 14. Şuden Dağı'ndan keşfedilen ceset

КАУНАКЧА

- Анхсанаа нар., 2013 – Г.Анхсанаа, Г.Энхбат. Монгол нутаг дахь түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгал. X дэвтэр Архангай аймаг. Улаанбаатар, 2013. 117 т.
- Анхсанаа нар., 2014 – Г.Анхсанаа, Б.Даваацэрэн. Төв Монголоос олдсон Уйгурын үед холбогдох хэдэн хүн чулуун хөшөөд // Древние культуры Монголии и Байкальской Сибири. IV Международная научная конференция. Чита, 2014. 13-19 сентября 2013 г. Часть II. Чита, с.10-16.
- Анхсанаа нар., 2017 – Г.Анхсанаа, Г.Энхбат. Монгол нутаг дахь түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгал. XI дэвтэр Завхан аймаг. Улаанбаатар, 2017. 120 т.
- Анхсанаа нар., 2019 – Г.Анхсанаа, Н.Бат-Эрдэнэ, Б.Батдалай, Ч.Амартүвшин. Шүдэн уулын дурсгалыг авран хамгаалсан тухай // Соёлын өвийн мэдээ, мэдээлэл. 2014-2019/1 №8. Улаанбаатар, 2019. т.25-26.
- Батдалай нар., 2018 – Б.Батдалай, Г.Одмагнай, Г.Анхсанаа, Н.Бат-Эрдэнэ.Увс аймгийн Давст сумын нутгаас илэрсэн хатмал шарилыг археологийн авран хамгаалах судалгаа хийсэн ажлын тайлан. ШУА-ийн Түүх-Археологийн хүрээлэн, Соёлын өвийн үндэсний төв. Улаанбаатар, 2018.
- Баяр нар., 1999 – Д.Баяр, Д.Эрдэнэбаатар. 1999. Монгол Алтайн хүн чулуун хөшөө (Вып.I). Улаанбаатар, 1999.116 т.
- Баяр нар., 2021 – Д.Баяр, Ч.Амартүвшин, А.Энхтөр, Ж.Гэрэлбадрах. Билгэ хааны үнэт эрдэнэс. Улаанбаатар, 2021, 140 т.
- Баяр, 1986 – Д.Баяр. Дундад зууны Монгол хувцас // Шинжлэх ухаан, амьдрал. №4, Улаанбаатар, 1986. т.49-53.
- Баяр, 1996 – Д.Баяр. Мөнгөт хясаанд мөнхөрсөн баатар эрийн дурсгал. Засгийн Газрын Мэдээ 1996. №201.
- Баяр, 1996 – Д.Баяр. ШУА-ийн Түүхийн хүрээлэнгээс Завхан аймагт ажиллуулсан шинжилгээний ангийн тайлан // Довдойн Баяр. Монголын дундад зууны археологийн судалгаа. Бүтээлийн эмхэтгэл. II боть (1992-2003 он). Улаанбаатар, 2013.
- Баяр, 1997 – Д.Баяр. Монголын төв нутаг дахь Түрэгийн хүн чулуу. Улаанбаатар, 1997. 118 т.
- Баяр, 2003 – Д.Баяр. Түрэгийн үеийн археологийн дурсгалууд // Монголын археологи.
- Д.Цэвээндорж, Д.Баяр, Я.Цэрэндагва, Ц.Очирхуяг. Улаанбаатар, 2003. т.168-191.
- Баяр, 2004 – Д.Баяр. Түрэгийн тахилын онгоны тархцын дорнод хязгаарын тухай асуудалд // Шинжлэх Ухааны Академийн мэдээ, №. 4, Улаанбаатар, 2004. т.83-92.
- Баярсайхан нар., 2020 – Ж.Баярсайхан, Ц.Одбаатар, Д.Анхбаяр, Г.Анхсанаа, Б.Буян-Орших. Увс, Ховд аймгийн зарим сумдад мэдээ шалгасан судалгааны ажлын тайлан. Монголын Үндэсний музей. Улаанбаатар, 2020. 70 т.

- Бямбадорж нар., 1998 – Т.Бямбадорж, Ч.Амартүвшин Ч.Увс аймгийн нутаг дахь түрэгийн үеийн зарим хүн чулууд. // Studia Archaeologica, Tomus XVIII. Fasc.10. Улаанбаатар, 1998. т.116-124.
- Евтюхова, 1952 – Л.А. Евтюхова. Каменные изваяния Южной Сибири и Монголии //МИА № 24. Материалы и Исследования по Археологии Сибири. Т. 1. Москва, 1952. с. 72-120.
- Кызласов, 1969 – Л.Р. Кызласов. История Тувы в средние века. Москва, 1969. 212 с.
- Наваан, 1990 [2018] – Д.Наваан. Ховд аймагт явуулсан археологийн судалгаа //
- Доржпаламын Наваан. Бүтээл туурвилын эмхэтгэл. III боть. Эрхлэн хэвлүүлсэн Д.Заяабаатар. Эмхэтгэж, хэвлэлд бэлтгэсэн У.Эрдэнэбат, Ч.Амарбилэг, Д.Содномжамц. Улаанбаатар, 1990 [2018]. 271 т.
- Номуундарь, 2018 – Г.Номуундарь. Шүдэн уулаас олдсон хатмал шарилд рентген шинжилгээ хийсэн товч тайлан. Мөнгөнгүүр эмнэлэг дүрс оношилгооны тасаг, Соёлын өвийн үндэсний төв. Улаанбаатар, 2018.
- Нямбуу, 2002 – Х.Нямбуу. Монгол хувцасны түүх. Улаанбаатар, 2002. 394 т.
- Одбаатар нар., 2023 – Ц.Одбаатар, Л.Эрдэнэболд. Уйгурын үеийн хувцас гоёл чимэглэл (VIII-IX зуун) Монголчуудын хувцас, гоёл чимэглэл. Улаанбаатар, 2023. т.166-180.
- Одбаатар, 2023 - Ц.Одбаатар. Түрэгийн үеийн хувцас, гоёл чимэглэл (V-VII зуун).
- Монголчуудын хувцас, гоёл чимэглэл. Улаанбаатар, 2023. т.136-166.
- Очир нар., 2010 – А.Очир, Г.Батболд. Бөхмөрөний Уйгур хүн чулуу // Nomadic Studies, Bulletin № 17. Улаанбаатар, 2010. т.7-9.
- Очир нар., 2013 – А.Очир, С.В.Данилов, Л.Эрдэнэболд, Ц.Цэрэндорж. Эртний нүүдэлчдийн бунхант булшны малтлага, судалгаа (Төв аймгийн Заамар сумын Шороон бумбагарын малтлагын тайлан). Улаанбаатар, 2013. 164 т.
- Очир нар., 2013б – А.Очир, Л.Эрдэнэболд, С.Харжаубай, Х.Жантегин. Эртний нүүдэлчдийн бунхант булшны малтлага судалгаа (Булган аймгийн Баяннуур сумын Улаан хэрмийн Шороон бумбагарын малтлагын тайлан). Улаанбаатар, 2013. 290 т.
- Потанин, 1881 – Г.Н.Потанин. Очерки Северно-Западная Монголий, вы. II, СПб, 1881. 286 с.
- Ринчен, 1968 – Б.Ринчен. Монгол нутаг дахь хадны бичээс гэрэлт хөшөөний зүйл //Corpus Scriptorum Mongolorum. Tom XVI. Fasc 1. Улаанбаатар, 1968. 78 т.
- Сэр-Оджав, 1969 – Н.Сэр-Оджав. Баян-Өлгий аймгийн археологийн дурсгалыг судалсан нь // Studia Historica, Tomus.VIII. Fasc.1. Улаанбаатар, 1969. 17-26.

Сэр-Оджав, 1970 – Н.Сэр-Оджав. Эртний түрэгүүд (VI-VII зуун) // *Studia Archaeologica*, Tomus V. Fasc.2. Улаанбаатар, 1970. 116 т.

Төрбат нар., 2009 – Ц.Төрбат, Д.Баяр, Д.Цэвээндорж, Ц.Баттулга, Н.Баярхүү, Т.Идэрхангай, П.Х.Жискар, 2009. Монгол Алтайн археологийн дурсгалууд-I Баян-Өлгий аймаг. Улаанбаатар, 2009. 424 т.

Хаяаши, 2005 – Хаяаши. Евразийн хүн чулуун хөшөөд. Токио, 2005. 245 т (Япон хэлээр).

Эрдэнэбаатар нар., 2003 – Д.Эрдэнэбаатар, Ц.Одбаатар. Нүүдэлчдийн бүс түүний хувьсал өөрчлөлт // МУИС. Антропологи-Археологи, Угсаатан судлал. Эрдэм шинжилгээний бичиг. №210 (19). Улаанбаатар, 2003. т.112-134.

Эрдэнэбат нар., 2013 – У.Эрдэнэбат, Т.Батбаяр. Хар балгасын оршин суугчдад холбогдох шинэ олдворууд // *Studia Archaeologica*, Tomus XXIII. Fasc.13. Улаанбаатар, 2013. т.193-215.

Эрдэнэбат, 2014 – У.Эрдэнэбат. Уйгурын үеийн хувцасны шинэ олдвор // *Studia Ethnologica*. Tom XXI-XXII. Fasc 20. Улаанбаатар, 2017. т.265-277.

МОНГОЛ УЛСЫН СОЁЛЫН ҮНДЭСНИЙ ТӨВИЙН САН ХӨТРӨГ ДЭХ ЭРТНИЙ ТҮРЭГ УЙГУРЫН ҮЕИЙН НҮҮДЭЛЧДИЙН ХУВЦАС ХЭРЭГЛЭЛҮҮД

Тунгалагбаатарын Ууганцэцэг
“Silk Capital” Үндэсний хувцасны салон

Монголын түүхийн нэгэн чухал үе нь эртний түрэг, уйгурын үе буюу VI-VIII зуун билээ. Энэ үеийн түүхийн судалгааны гол эх хэрэглэгдэхүүн болох археологийн эд өлгийн дурсгалт зүйлийг хаад ноёд, жирийн иргэдэд зориулсан тахил тайлгын онгон, тэдгээрийн бүрэлдэхүүнд багтах хүн чулуун хөшөө, адгуус амьтны дүрс, руни бичээст пайлуур хөшөө, уран барилгын холбогдолт дурсгал, хад чулуу болон бусад эд зүйлд сийлбэрлэн гаргасан элдэв зураг, их бага бичээсний зүйлс, нас барагсдыг оршуулсан булш, хиргисүүр хэмээн ангилан авч үздэг (Баяр, 2003, 169). Эдгээр археологийн дурсгал эртний овог аймгуудын түүх, эзэмшил нутаг, нүүдэл суудал хийгээд соёл боловсрол, үйлдвэрлэхүй хүчний хөгжил, шашин шүтлэг, дадал заншил зэрэг олон талт асуудлыг сэргээн судлах үнэт сурвалж болохоос (Баяр, 1997, 5) гадна тухайн үеийн хүмүүсийн төрх байдал, хувцас өмсгөл, эд хэрэглэл, гоёл чимэг, зэр зэвсгийн төрөл зүйл, тэдгээрийн онцлог зэргийг тодруулж судлахад онцгой ач холбогдолтойн дээр тэр үеийн дүрслэх урлагийн хөгжил, гоо сайхны үзлийн хэмжээ түшинг илтгэн харуулдаг (Баяр, 2003, 169, 180-181).

Эдгээрийн дотроос тухайн үеийн нүүдэлчдийн өдөр тутмын нэгэн чухал зүйл нь хувцас өмсгөл юм. Аливаа ард

түмний өмсөж эдлэх хувцас хунар хүний нийгмийн түүхэн хөгжлийн нэн эрт үед үүсэн бүрэлдэж байгаль, цаг уурын онцлог, тухайн ард түмний ахуй амьдрал, эрхлэх аж ахуйн өвөрмөц шинжийг өөртөө тусган хувирч хөгжсөөр ирсэн, хүн төрөлхтний эдийн соёлын нэгэн чухал бүрэлдэхүүн хэсэг хэмээн Монголын нэрт археологич Д.Баяр тэмдэглэсэн байдаг (1986, 49-50).

Эртний түрэг, уйгурын үеийн нүүдэлчдийн хувцас өмсгөлийн хэлбэр төрхийг Монгол Улсын нутаг дэвсгэрт өргөн тархсан хүн чулуун хөшөө, зарим биет олдвор зэргээс бодитоор сэргээн төсөөлөх бүрэн боломжтой.

Түрэгийн үед хамааруулан авч үздэг хүн чулуун хөшөө манай орны баруун болон төвийн бүсийн нутгуудаар илүү их нягтран бөөгнөрсөн байдаг бол өмнөд, умард, дорно зүгийн нутгаар нэлээд таруу байдалтай байгаа нь ажиглагддаг (Сэр-Оджав, 1969, 17-26; Бямбадорж, Амартүвшин, 1998, 16-24; Баяр, Эрдэнэбаатар, 1999; Баяр 1997; Төрбат нар., 2009, 106-159; Баяр, 2004, 82-93).

Монгол хувцасны түүх, хувьслыг судалсан угсаатны зүйч Х.Нямбуу түрэгийн ихэс язгууртны хувцасны тухай сурвалж бичигт тэмдэглэгдэн үлдсэн мэдээ баримтыг шүүж үзээд тэдний үндсэн хувцас нь малгай, дээл, бүс, гутал байжээ хэмээсэн (2002, 30) бөгөөд энэ дарааллаар авч үзвэл, дараах байдалтай байна.

Толгой нь ямар нэгэн байдлаар хадгалагдан үлдсэн хүн чулуудындотормалгайндүрсмэдэгдэхтөдийбайхадзаримынх нь малгайн хэлбэр, хэмжээ тодорхой харагддаг. Тухайлбал, Архангай аймгийн Хашаат сумын нутагт орших Хөшөө Цайдмын малтлагаас олдсон Түрэгийн жанжин Куль Тегиний хөргийн толгойд таван талт хэвсэг бүхий өндөр титэм өмсгөж урласан ба өмнө талын хэвсэг бусдаас өндөр, энд далавчаа дэвсэн бүргэдийн дүрс товойлгон гаргажээ. Титмийн доод талаар тэгш өргөн хүрээ гаргасан нь хоёр захаараа рсэлжээ. Хэвсгийн талуудын орой мөлгөр бөгөөд дагзны

хэсэг нь хэвсгээс арай намхан хавтгайдуу гадаргуутай аж. Ийм хэлбэрийн малгай түрэгийн үеийн хүн чулуу болон түрэгчүүдийг дүрсэлсэн уран зургийн аливаа дурсгалд тааралдаж байсангүйг археологичид дурдаад жирийн хүмүүсийн өмсөх малгай бус сурвалжит хүний өмсөх титэм гэж үзжээ (Баяр, 1997, 40-41). нарийн эмжээртэй. Ар талд уг хүрээг яльгүй даван унжсан гурван нарийн босоо тууз дү Хожим ийм хэлбэртэй алтан титэм (зураг 1) биетээр олдсон байдаг (Баяр нар., 2021). Хөшөө Цайдмын хүн чулуудын дотор гозгор оройтой, нүүрэн талын голоор босоо шулуун зураас бүхий малгайг гурван хөшөөнд дүрслэн харуулжээ. Уг малгай ар талдаа хүзүү халхалсан урт шилэвчтэйгээс гадна хоёр талдаа сөхөж буулгадаг чихэвчтэй бөгөөд хүн чулуунд ихэвчлэн чихэвчийг дээш сөхөж бүчилсэн байдлаар дүрсэлдэг. Ийм хэлбэрийн буюу үүнтэй төстэй малгайтай хүнийг Булган аймгийн Их Асгатын тахилын онгоны хавтан чулуун дээр маш тодорхой дүрсэлжээ. Мөн Өвөрхангай аймгийн Буурлын хүн чулуу, Завхан аймгийн Айраг нуур хүн чулуу, Архангай аймгийн Цахир сумын Годрон толгойн (зураг 2) хүн чулуунд тус тус дүрсэлжээ.

Мөн Монгол нутгийн хүн чулуунд ховор тохиолдох өвөрмөц хэлбэрийн малгайг Архангай аймгийн Их Тамир сумын Баянцагаан гэдэг газраас олдсон хүн чулуунд дүрсэлжээ (зураг 3). Үүний хэлбэр хийцийг ажиглахад урт бөс эдээр толгойг ороож маш уран чадварлаг сүлжилдүүлэн бэхэлж тогтоосон байдалтай, лал мөргөлтний өмсөх «чалма» хэлбэрийн малгай бөгөөд Уулын Алтайд малгайн гадна талд нарийн тууз гэмээр товгор зүйл дүрсэлсний зөрөлдүүлж давхарлан ороож дээрх хэлбэрийн өмсгөлийг санагдуулах хүн чулууд цөөн боловч тохиолддог нь энэхүү Баянцагааны дурсгалын толгойгоо ороосонтой тун төстэй болохыг археологич Д.Баяр нэгэн сэдэвт бүтээлдээ дурдсан байдаг (1997, 44).

Түүнчлэн Завхан аймгийн Алдархаан сумын Жигэстэй багийн нутаг Давааны ам хэмээх газар дөрвөлжин хашлаганы

зүүн урд талд хоёр хүн чулуун хөшөө бий. Энд орших хоёр хүн чулууны нэгийг баруун гараар хундага, зүүн гараар илд барьснаар дүрсэлсэн бол нөгөөг нь уран хээ угалз бүхий малгай, баруун гартаа хундага, бүснээс доош загас, хутга зэрэг дүрслэлтэй (Анхсанаа нар., 2017, 34). Энэ хүн чулуунд дүрсэлсэн малгай нь нэлээн өвөрмөц хэлбэртэй ба монголд судлагдсан энэ үеийн хүн чулуудад тохиолдож байгаагүйгээрээ онцлог (зураг 4).

Монголын төвийн бүсд орших эртний түрэгийн ихэс, язгууртнуудын чулуун хөшөөг нарийн хийцтэй, бүрэн дүрслэлтэй үйлддэг бол баруун бүс нутагт судлагдсан жирийн ардиргэдийн хөшөөг тоймлог, энгийн буюу заримдаг хийцтэй уралжээ. Хүн чулуун хөшөөний дээл хувцастай гэдгийг хэд хэдэн янзаар харуулах ба ялангуяа хаад язгууртны зарим хөшөөнд дээл хувцсыг маш тодорхой сийлбэрлэсэн байдаг. Дээлийн энгэр нь урдаа, эсвэл ташуу энгэртэй, захыг гадагш эргүүлж нугалсан, эс бөгөөс босоо захтай дүрсэлсэн байна. Ихэнх тохиолдолд хүн чулуун хөшөөний хоолойн орчимд дээлийн захыг зураасаар цоолборлох, дээлийн ханцуйг зураасаар илэрхийлэх, эсвэл бүс бүсэлсэн байдлаар дээлтэй гэдгийг цохон харуулдаг байна (Одбаатар, 2023, 136-165).

Түүнчлэн Завхан аймгийн Алдархаан сумын нутаг Богдын голын хойд хөвөөнд, Мөнгөт Хясаа хэмээх эгц элгэн хадтай уулын өвөрт, эртний нүүдэлчдийн хувцас хэрэглэлийг тодорхой сийлж дүрсэлсэн нэгэн өвөрмөц хөшөө чулууг зурагтай талаар нь наран ургах зүг хандуулан зоосон боржин хөшөө бий (зураг 5). Тус хөшөө чулууг Г.Н.Потанин (1881), Б.Ринчен (1968), Н.Сэр-Оджав (1970), Д.Баяр (1996) зэрэг нэр хүндтэй эрдэмтэд шинжлээд эртний түрэгийн үед холбогдолтой хэмээн үзжээ (Баяр, 1996). Тус хөшөөний өргөн тэгш гадаргууд дөрвөн хүний дүрс цоолборлон гаргаснаас 2 хүн нь гадагш эргэсэн захтай, буруу энгэртэй дээлтэй, харин нөгөө хоёрынх нь дээлийн энгэр бүдгэрч арилсан бололтой тодорхой мэдэгдэх зүйлгүй болжээ. Энэ мэт баримтаас үзвэл тухайн үед хоёр тийш эргэсэн задгай захтай дээл түгээмэл

өмсдөг байсан бололтой. Мөн үүний зэрэгцээ толгойд углаж өмсөхөд зориулсан бололтой битүү энгэртэй, зөвхөн хүзүү хоолой орчмоор толгой оруулах ухлаадас бүхий дээл дүрсэлсэн хүн чулуун хөшөөдийг Баян-Өлгийн аймгийн нутгаас илрүүлэн судалжээ (Төрбат нар., 2009, 129).

Үүнээс гадна энэ үеийн хүн чулууг урлахдаа хүйсийг ялгах шинж тэмдгийг зөвхөн биеийн хэлбэр маягаар ялгахад гадна дээл, хувцсаар ялгаж болохоор дүрсэлдэг байжээ. Эмэгтэй хүнийг эрчүүдийнхтэй адил дээлтэй дүрслэх боловч бүс байхгүй нөмгөн, зарим үед буруу энгэртэй дүрсэлсэн байдаг.

Түрэгийн хүн чулуун хөшөөг урлан сийлэгчид нь тухайн хүнийхээ аль нэг онцлог нийгэмд эзлэх байр суурийг тодорхой тусгахыг хичээж байсан бөгөөд энэ нь бүсээс унжуулсан олон салаа унжлага, том жижиг хутга, сэлэм зэрэг зэр зэвсгийн зүйл хавтага сав зүүлгэсэн зэргээс тодорхой байна. Түрэгийн бүсний дурсгалыг ажиглахад маш нарийн уран чадмаг хийсэн нь дагнасан нарийн мэргэжлийн дархчууд байсан гэлтэй боловч аливаа бүсний гоёл чимэглэлийг хийхдээ тодорхой тогтсон хэв загварт баригдах явдал байсан бололтой. Энэ тухай археологич Н.Сэр-Оджав «...Хүрэл, алт, төмрөөр чимэглэсэн агсарга бүс Жужанаас эхлээд Түрэгээр дамжин өргөн хэрэглэгдэж чичлүүр хутга, саадаг, хоромсого зүүх тээглүүр, хавтага зэргийг зүүдэг унжуулсан суртай байсан нь булшнаас гарсан чимэг, хүн чулуунд сийлсэн бүс зэргээс мэдэгдэж байна» гэжээ. Бүсний дүрслэл ихэвчлэн олон суран унжлагатай, дөрвөлжин ба тал саран хэлбэрийн ялтастай байдаг нь хүн чулуун хөшөө, булш оршуулгын материалаас үзэхэд тодорхой мэдэгддэг.

Эдгээр нийтлэг шинж тэмдгийг үндэслэн археологич Д.Баяр хүн чулуунд дүрсэлсэн бүсийг 5 хэсэгт ангилсан (Баяр, 1997, 53-57) бол Д.Эрдэнэбаатар, Ц.Одбаатар нар түрэгийн үед холбогдох бүсний хэрэглэгдэхүүнд тулгуурлан бүсийг Дөрвөлжин буюу тэгш өнцөгт хэлбэрийн ялтастай бүс, Хагас саран хэлбэрийн ялтсан даруулгатай бүс, Цэцгэн хээ бүхий дугараг товруутай бүс, Дээрх гурван хэв шинжийг хослуулан

чимэглэсэн бүс хэмээн дөрөв хуваан авч үзжээ (2003, 122-123)

Түрэгийн бүсний дурсгалыг шинжин үзвэл ихэвчлэн цэрэг дайны зориулалттай агсарга бүснүүд байдаг бөгөөд бас нэг онцлог шинж бол түүнийг үлэмж их төмөрлөг ашиглаж хийсэн явдал юм. Эртний Түрэгийн язгуур аймгууд нь Алтайн ууланд сууж төмрийн хүдрийг хайлуулж дархлах ажил хийдэг байсан ба Жужаны хаант улсад төмрийн алба төлөхийн хамт 36 улс аймгийг төмөр эдлэлээр хангаж байсан зэрэгтэй холбоотой хэмээн тайлбарладаг.

Энэ үед хамаарах булшнаас бүсний бодит хэрэглэгдэхүүн 1990 онд Говь-Алтай аймгийн Алтай хотын орчимд археологич Д.Навааны ахалсан “Ховдын шинжилгээний анги” илрүүлжээ (зураг 6). Энд адуу дагалдуулсан, баялаг олдвор бүхий нэгэн булш малтан судалжээ. Энэ булшнаас арал, товруу, гархи, унжлага чимэглэл бүхий 34 ширхэг иж бүрэн бүсний мөнгөн тоногийг илрүүлжээ (Наваан, 1990 [2018]).

Түрэгийн хүн чулуун гутал дүрсэлсэн нь цөөн бөгөөд Монголын төв нутагт илрүүлж судалсан 14 хүн чулуунд гутал дүрсэлсэн нь мэдэгддэг боловч ихэнх хүн чулуу ихээр эвдэрсэн, эсвэл завилж болон бохирон сууснаас нарийн тодорхой зүйлс харагддаггүй аж (Баяр, 1997, 66). Харин Архангай аймгийн Эрдэнэмандал сумын нутаг (Бүрдийн хөлний зүүн талд) Цоргын голын урд талд түрэгийн үеийн нэгэн хүн чулуун хөшөө, мөн хугарсан буган чулуун хөшөө бий (зураг 7). Хүн чулууг завилж суугаагаар дүрслэхдээ хоёр хөлийг зөрүүлэн өндөр түрийтэй ээтэн хоншоортой, нимгэн ултай гутал өмссөнөөр дүрсэлсэн байдаг (Анхсанаа нар., 2013, 105).

Тухайн үеийн гутлын дүрслэлийг өмнө өгүүлсэн Мөнгөт хясаа, Хөл асгатын зэрэг түрэгийн үед хамаарах дүрслэх урлагийн дурсгалуудаас ямар нэг хэмжээгээр төсөөлж болохоор байна. Энд дүрсэлсэн гутлын хэлбэр дүрсийг харахад

урт түрийтэй, ялимгүй ээтгэр боловч мөлгөрдүү хоншоортой байх ба улыг их биеэс зааглаж дүрслээгүйгээс (зураг 5, 8) үзвэл нимгэн ултай зөөлөн хөнгөн гутлыг түгээмэл хэрэглэж байсан бололтой.

Монголын баруун бүсийн нутгаас дэргэдээ тахилын хашлага, амьтны дүрст хөшөө, зэл чулуугүй хоёр гараар хэвлийн өмнө сав барьсан, босоо дүрстэйгээс гадна хоёр чихэвчийг нь дээш сөхсөн дүгрэг малгайтай, олон унжлага зүүлт бүхий бүстэй хүн чулуун хөшөө цөөн тоогоор олдсон нь хийц дүрслэлээрээ Түрэгийн хэмээх хүн чулуун хөшөөнөөс ялгаатай бөгөөд манай судлаачид зэргэлдээ орших Тувагийн нутгаас олдсон VIII-X зууны үед холбогдох (Евтюхова, 1952, 83-89; Кызласов, 1969, 80-82) зарим хүн чулуудтай харьцуулан үзээд уйгурын үед холбогдуулан үзжээ (Баяр нар., 1999, 70). Ийм хүн чулууд Монгол Улсын нутаг дэвсгэрээс судлаачдын баттай олж тогтоосноор ес илэрч олдсоноос Туватай залгаа Баян-Өлгий аймгийн нутагт 7, Увс аймгийн нутагт 2 оршдог (Бямбадорж нар., 1998, 121, 124; Баяр, нар., 1999, 70-71; Хаяаши, 2005, 109; Төрбат нар, 2009, 170-172; Очир., нар, 2010, 7-9; Баярсайхан нар., 2020).

Судалгаанд хамрагдсан хөшөөнд дүрсэлсэн малгай нь ерөнхийдөө дүгрэг хэлбэртэй, хоёр талын чихэвчийг дээш сөхөж өмссөнийг тодорхой зааглан харуулснаас гадна малгайн оройн голоор хойноос урагш чиглэлтэй ширээс бололтой зураас, мөн хоёр чихэвчийг холбосон бүч бололтой зүйлийг ч нарийн сайн дүрсэлсэн (зураг 9) зэргийг тэмдэглэжээ (Төрбат нар., 2009, 170-171). Сүүлийн жилүүдэд Хангайн нурууны ар бие, Архангай аймгийн Цэнхэр сумын нутаг Эх булгийн богино хамраас нэг (зураг 10), Хотонт сумын нутаг Ар хоолойгоос хоёр (зураг 11), нийт гурван хүн чулуун хөшөөг шинээр илрүүлэн бүртгэж Уйгурын үед холбогдох санал дэвшүүлжээ (Анхсанаа, Даваацэрэн, 2014, 10-16). Ар хоолойн хүн чулуун хөшөөдийг сайтар зассан чулууны нэг үзүүрт зөвхөн нүүрийг дүрсэлсэн нь өвөрмөц. Энд ажиглагдаж байгаа сонирхолтой зүйл бол тус хоёр хүн

чулуун хөшөөнд ямар нэгэн сахал, живэр дүрслээгүй явдал юм. Мөн 2-р хүн чулуунд малгайг дүрслэхдээ духны дээхнүүр нарийн зураасаар хөвөөлж, дээшээ жигдхэн өндөрсөж дүгрэг хэлбэртэй дүрсэлжээ. Харин Эх булгийн хүн чулуун хөшөөг өргөн нүүртэй дүрслээд, бөмбөгөрдүү хэлбэртэй малгай өмссөн болохыг нарийн зураасаар бүтэн тойруулан хөвөө татан харуулжээ. Цээжин хэсэгт хоёр гараараа бутан хэлбэрийн ваар барьсан. Эдгээр хүн чулуун хөшөөнд өөр өөрийн онцлог бүхий малгай дүрсэлснээс холбогдох он цагийн баримжааг тогтоох үндэс болж байгаа юм.

Одоо хүртэл Уйгурын үед хамааруулж байгаа хүн чулуудад дээл хувцас, гутлын дүрслэл байдаггүй боловч зарим хүн чулуунд унжлага бүхий цулгуй бүсийг дүрсэлсэн байх бөгөөд уг бүс нь нэлээд өргөн тууз хэлбэрийн их биетэй, бүсний дороос дөрвөөс таван унжлага оосор унжсан байдалтай. Эдгээр олон унжлага зүүлт бүхий бүс нь хэдийгээр товруу чимэг байхгүй цулгуй ч гэсэн ерөнхий хэлбэр дүрсээрээ, Хакасын нутагт Ник-Хая гэдэг газраас илрүүлэн олж малтан судалсан чимэглэл товруу бүхий Уйгурын үеийн бүстэй ижил бөгөөд ийм бүс нь Дорнод Туркестанд очиж суурьшсан Уйгурын IX-X зууны соёлын дурсгал болох ханын зурагт олонтоо дүрслэгдсэн байдаг зэрэг баримтад үндэслэн ийм бүстэй хүн чулууд нь түрэгийн соёлын дурсгал бус харин түүний дараах үед холбогдох нотолгоо болохыг археологичид тэмдэглэсэн байдаг (Төрбат нар., 2009, 171).

Энэ үед холбогдуулан үзэж байгаа хүн чулуун хөшөөнд түрэгийн үеийн хүн чулуутай харьцуулахад хувцас хэрэглэл бага дүрсэлдэг боловч хот суурин болон булш, бунхны малтлагаас арьс шир, бөс даавуугаар хийсэн эдлэл, түүний тасархай хэсгүүд цөөнгүй олдсон нь тэр үеийн хувцас хэрэглэлийг сэргээн судлахад чухал хэрэглэгдэхүүн болдог. Тухайлбал, Архангай аймгийн Хотонт сумын нутаг Орхон голын савд орших “Дөрвөлжин” хэмээх дурсгалын малтлагаас бүсний арал, тоног, ширэн гутал, торгон уут зэрэг олдвор хэрэглэгдэхүүн илэрсэн бол Уйгурын Хар Балгасны баруун

этгээдэд орших Олон Довын оршуулгын газарт Монгол Улсын Их Сургуулийн Нийгмийн Шинжлэх Ухааны Сургуулийн Археологи-Антропологийн тэнхимийн судалгааны баг малтлага судалгаа хийж олон сонирхолтой, шинжлэх ухааны үнэ цэн бүхий дурсгал илрүүлжээ. Малтлага судалгаагаар 26-р булш гэж дугаарласан байгууламжаас газрын хөрсөн дор тоосгоор өрж хийсэн ганц өрөөтэй бунханд нэгэн залуу эмэгтэйн шарилын толгойн ясны баруун талд алтан цэцгэн хээтэй гоёмсог торгоор урласан, дундаа зангилаастай, ямар нэгэн малгай эсвэл толгойн засал бололтой зүйл байжээ. Малгайн дороос тахир хэлбэртэй жижигхэн төмөр хавчаарын хугархай хоёр ширхэг, мөн хүний хар өнгөтэй үсний хэсэг олдсон байна. Хүүрийн биед хоёр тийшээ эргэсэн гурвалжин захтай энгэр бүхий урт хормойтой өвөрмөц өмсгөл өмсгөсөн байх бөгөөд хувцасны үлдэгдэл дээгүүр бүхэлдээ ногоон өнгийн хөгц тогтсон байсан хэдий ч уг өмсгөл цээжин хэсэг ба банзал, хормогч гэсэн салангид хэсгүүдээс бүрдэх нь мэдэгдэж байжээ. Мөн эндээс хоёр өөр, урт богино, зангилаатайгаа бүч тус тусдаа бүтнээрээ олджээ (Эрдэнэбат нар., 2013, 195-196). Тус малтлагыг гардан хийсэн судлаачид дээрх даавуу, зөөлөн эдлэлийг сэргээн засварлах урланд авчирч цэвэрлэж бэхжүүлсний дараа үзэхэд малгай, дээлийн цээжинд өмсөх хэсгийн тасархай, мөрөвтэй банзал маягийн хувцасны үлдэгдэл, хормогч маягийн хувцас, хувцасны бусад тасархай хэсгүүд болохыг тогтоосон бөгөөд эдгээр хувцас хийцийн хувьд нэн өвөрмөц, Монгол улсын нутгаас анх удаа биет байдлаар олдож байгаа Уйгурын үеийн хувцас юм хэмээн дүгнэжээ (Эрдэнэбат нар., 2013, 195-199; Эрдэнэбат, 2014, 265-277).

Үүний зэрэгцээ Уйгурын үеийн хувцас хэрэглэлийн бас нэгэн чухал сурвалж нь Монгол улсын төв хэсэгт малтсан хоёр бунхант булшнаас гарсан шавар хүмүүс, шавар морьтон баримал, хувцас хэрэглэлтэй хүний модон сийлбэрүүд билээ (Очир нар., 2013; Очир нар., 2013б). Тодруулбал, Төв аймгийн Заамар сумын Шороон бумбагарын бунхант булшнаас илэрсэн ханын зураг, модон хүүхэлдэй, морьтой, босоо хүний шавар

барималд ташуу гурвалжин буруу тийш дарсан энгэртэй, хэлхгэр урт дээл, бага зэрэг ээтгэр хошуутай урт түрийтэй гутал, юүдэн хэлбэрийн шилэвчтэй малгай өмсгөж, зарим баримлын нүүр цээжин хэсгийг цагаан, биеийг бор өнгөөр буджээ (зураг 12). Булган аймгийн Баяннуур сумын Улаан хэрмийн Шороон бумбагарын шавар морьтны баримал, хүний модон сийлбэрээс харахад эрэгтэй, эмэгтэй хүмүүсийг бор, цэнхэр, улаан өнгийн нарийн ханцуйтай, дугуй энгэртэй, шагай хүрсэн урт хормойтой дээл өмсөж, зарим нь дээлийн гадуур захыг нь гадагш эргүүлсэн гурвалжин задгай энгэртэй, өвдөг хүрсэн урттай хүрэм, толгойдоо бараан өнгийн ардаа хоёр салаа богино бүчтэй, бөмбөгөр оройтой малгай, зарим нь юүдэн маягийн шилэвчтэй малгайтай, бараан өнгийн нарийн бүс бүсэлсэн байдалтайгаар (зураг 13) дүрсэлжээ (Одбаатар нар., 2023, 167-180).

Увс аймгийн нутгаас нэгэн сонирхолтой олдвор илрүүлсэн нь он цагийн хувьд Уйгурын үед хамаарна. 2017 онд тус аймгийн Давст сумын нутагт орших Шүдэн уул хэмээх газар хувиараа давс олборлолт явуулж байсан иргэд газрын гүнээс эртний хатмал шарил болон модон багажууд илэрснийг баримтжуулан сумын Соёлын өвийн үндэсний төвд шилжүүлэн авч ирсэн байна (Батдалай нар., 2018).

Тус дурсгал нь Шүдэн уулын урд энгэрт давс олборлож байсан ухмалын дотор эгц хананд газрын хөрснөөс доош 4.7 м гүнээс анх илэрсэн бөгөөд шарилын баруун тал ил гарсан байдалтай байжээ. Энэ орчмоос модон хүрз, модон муна, модон лантуу, модон гадас, модон ооль зэрэг 40 гаруй модон багаж олджээ.

Хатмал шарил бүдүүн ширхэгтэй шаргал бор өнгийн утсаар нэхэж хийсэн моринд эмээлийн ард тохож явах зориулалттай бололтой тааран богц, дээр эсгий давхарласан үстэй дээл, эсгий давхарласан чихэвчтэй малгай, урт түрийтэй нэхий гуталтай (зураг 14). Хүний толгой нь зүүн хойд зүгт хандан доош харсан байдалтай байсан ба баруун гараа энгэртээ нугалгаж хоёр хөл нь их биеийн доор

дарагдсан байдалтай. Шарилыг лабораторид цэвэрлэж, хэмжилт хийж, тодорхойлоход 170-172 см өндөртэй, монголжуу болон европжуу завсрын төрхтэй, эрэгтэй хүн байсан (Номуундарь, 2018) бөгөөд шүдэнд Япон Улсын “Kasoku” задлан шинжилгээний (加速器分析研究所、2018) лабораторид хийсэн он цаг тогтоох шинжилгээгээр VIII-IX зуунд хамаарах нь тогтоогджээ (Анхсанаа нар., 2019, 25-26).

Энэхүү олдворын он цаг VIII-IX зуун буюу Уйгурын үед хамаарч байгаагаас гадна нь тэр үеийн энгийн хүний өвөл цагийн иж бүрэн хувцас хэрэглэл бүрэн бүтэн өнөө үед хадгалагдан үлдсэнээрээ түүх, соёлын үнэт сурвалж болж буйгаараа чухал ач холбогдолтой.

Ном зүй:

- Анхсанаа нар., 2013 – Г.Анхсанаа, Г.Энхбат. Монгол нутаг дахь түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгал. Х дэвтэр Архангай аймаг. Улаанбаатар, 2013. 117 т.
- Анхсанаа нар., 2014 – Г.Анхсанаа, Б.Даваацэрэн. Төв Монголоос олдсон Уйгурын үед холбогдох хэдэн хүн чулуун хөшөөд // Древние культуры Монголии и Байкальской Сибири. IV Международная научная конференция. Чита, 2014. 13-19 сентября 2013 г. Часть II. Чита, с.10-16.
- Анхсанаа нар., 2017 – Г.Анхсанаа, Г.Энхбат. Монгол нутаг дахь түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгал. XI дэвтэр Завхан аймаг. Улаанбаатар, 2017. 120 т.
- Анхсанаа нар., 2019 – Г.Анхсанаа, Н.Бат-Эрдэнэ, Б.Батдалай, Ч.Амартүвшин. Шүдэн уулын дурсгалыг авран хамгаалсан тухай // Соёлын өвийн мэдээ, мэдээлэл. 2014-2019/1 №8. Улаанбаатар, 2019. т.25-26.
- Батдалай нар., 2018 – Б.Батдалай, Г.Одмагнай, Г.Анхсанаа, Н.Бат-Эрдэнэ. Увс аймгийн Давст сумын нутгаас илэрсэн хатмал шарилыг археологийн авран хамгаалах судалгаа хийсэн ажлын тайлан. ШУА-ийн Түүх-Археологийн хүрээлэн, Соёлын өвийн үндэсний төв. Улаанбаатар, 2018.
- Баяр нар., 1999 – Д.Баяр, Д.Эрдэнэбаатар. 1999. Монгол Алтайн хүн чулуун хөшөө (Вып.I). Улаанбаатар, 1999.116 т.
- Баяр нар., 2021 – Д.Баяр, Ч.Амартүвшин, А.Энхтөр, Ж.Гэрэлбадрах. Билгэ хааны үнэт эрдэнэс. Улаанбаатар, 2021, 140 т.
- Баяр, 1986 – Д.Баяр. Дундад зууны Монгол хувцас // Шинжлэх ухаан, амьдрал. №4

Улаанбаатар, 1986. т.49-53.

Баяр, 1996 – Д.Баяр. Мөнгөт хясаанд мөнхөрсөн баатар эрийн дурсгал. Засгийн Газрын

Мэдээ 1996. №201.

Баяр, 1996 – Д.Баяр. ШУА-ийн Түүхийн хүрээлэнгээс Завхан аймагт ажиллуулсан

шинжилгээний ангийн тайлан // Довдойн Баяр. Монголын дундад зууны археологийн судалгаа. Бүтээлийн эмхэтгэл. II боть (1992-2003 он). Улаанбаатар, 2013

Баяр, 1997 – Д.Баяр. Монголын төв нутаг дахь Түрэгийн хүн чулуу. Улаанбаатар, 1997.

118 т.

Баяр, 2003 – Д.Баяр. Түрэгийн үеийн археологийн дурсгалууд // Монголын археологи.

Д.Цэвээндорж, Д.Баяр, Я.Цэрэндагва, Ц.Очирхуяг. Улаанбаатар, 2003. т.168-191.

Баяр, 2004 – Д.Баяр. Түрэгийн тахилын онгоны тархцын дорнод хязгаарын тухай

асуудалд // Шинжлэх Ухааны Академийн мэдээ, №. 4, Улаанбаатар, 2004. т.83-92.

Баярсайхан нар., 2020 – Ж.Баярсайхан, Ц.Одбаатар, Д.Анхбаяр, Г.Анхсанаа, Б.Буян-

Орших. Увс, Ховд аймгийн зарим сумдад мэдээ шалгасан судалгааны ажлын тайлан. Монголын Үндэсний музей. Улаанбаатар, 2020. 70 т.

Бямбадорж нар., 1998 – Т.Бямбадорж, Ч.Амартүвшин Ч.Увс аймгийн нутаг дахь

түрэгийн үеийн зарим хүн чулууд. // Studia Archaeologica, Tomus XVIII. Fasc.10. Улаанбаатар, 1998. т.116-124.

Евтюхова, 1952 – Л.А. Евтюхова. Каменные изваяния Южной Сибири и Монголии //

МИА № 24. Материалы и Исследования по Археологии Сибири. Т. 1. Москва, 1952. с. 72-120.

Кызласов, 1969 – Л.Р. Кызласов. История Тувы в средние века. Москва, 1969. 212 с

Наваан, 1990 [2018] – Д.Наваан. Ховд аймагт явуулсан археологийн судалгаа //

Доржпаламын Наваан. Бүтээл туурвилын эмхэтгэл. III боть. Эрхлэн хэвлүүлсэн Д.Заяабаатар. Эмхэтгэж, хэвлэлд бэлтгэсэн У.Эрдэнэбат, Ч.Амарбилэг, Д.Содномжамц. Улаанбаатар, 1990 [2018]. 271 т.

Номуундарь, 2018 – Г.Номуундарь. Шүдэн уулаас олдсон хатмал шарилд рентген

шинжилгээ хийсэн товч тайлан. Мөнгөнгүүр эмнэлэг дүрс оношилгооны тасаг, Соёлын өвийн үндэсний төв. Улаанбаатар, 2018.

Нямбуу, 2002 – Х.Нямбуу. Монгол хувцасны түүх. Улаанбаатар, 2002. 394 т.

Одбаатар нар., 2023 – Ц.Одбаатар, Л.Эрдэнэболд. Уйгурын үеийн хувцас гоёл

чимэглэл (VIII-IX зуун) Монголчуудын хувцас, гоёл чимэглэл.

Улаанбаатар, 2023. т.166-180.

Одбаатар, 2023 - Ц.Одбаатар. Түрэгийн үеийн хувцас, гоёл чимэглэл (V-VII зуун).

Монголчуудын хувцас, гоёл чимэглэл. Улаанбаатар, 2023. т.136-166.

Очир нар., 2010 – А.Очир, Г.Батболд. Бөхмөрөний Уйгур хүн чулуу // Nomadic Studies Bulletin № 17. Улаанбаатар, 2010. т.7-9.

Очир нар., 2013 – А.Очир, С.В.Данилов, Л.Эрдэнэболд, Ц.Цэрэндорж. Эртний нүүдэлчдийн бунхант булшны малтлага, судалгаа (Төв аймгийн Заамар сумын Шороон бумбагарын малтлагын тайлан). Улаанбаатар, 2013. 164 т.

Очир нар., 2013б – А.Очир, Л.Эрдэнэболд, С.Харжаубай, Х.Жантегин. Эртний нүүдэлчдийн бунхант булшны малтлага судалгаа (Булган аймгийн Баяннуур сумын Улаан хэрмийн Шороон бумбагарын малтлагын тайлан). Улаанбаатар, 2013. 290 т.

Потанин, 1881 – Г.Н.Потанин. Очерки Северно-Западная Монголий, вы. II, СПб, 1881. 286 с.

Ринчен, 1968 – Б.Ринчен. Монгол нутаг дахь хадны бичээс гэрэлт хөшөөний зүйл // Corpus Scriptorum Mongolorum. Tom XVI. Fasc 1. Улаанбаатар, 1968. 78 т.

Сэр-Оджав, 1969 – Н.Сэр-Оджав. Баян-Өлгий аймгийн археологийн дурсгалыг судалсан нь // Studia Historica, Tomus.VIII. Fasc.1. Улаанбаатар, 1969. 17-26.

Сэр-Оджав, 1970 – Н.Сэр-Оджав. Эртний түрэгүүд (VI-VII зуун) // Studia Archaeologica, Tomus V. Fasc.2. Улаанбаатар, 1970. 116 т.

Төрбат нар., 2009 – Ц.Төрбат, Д.Баяр, Д.Цэвээндорж, Ц.Баттулга, Н.Баярхүү, Т.Идэрхангай, П.Х.Жискар, 2009. Монгол Алтайн археологийн дурсгалууд-I Баян-Өлгий аймаг. Улаанбаатар, 2009. 424 т.

Хаяаши, 2005 – Хаяаши. Евразийн хүн чулуун хөшөөд. Токио, 2005. 245 т (Япон хэлээр)

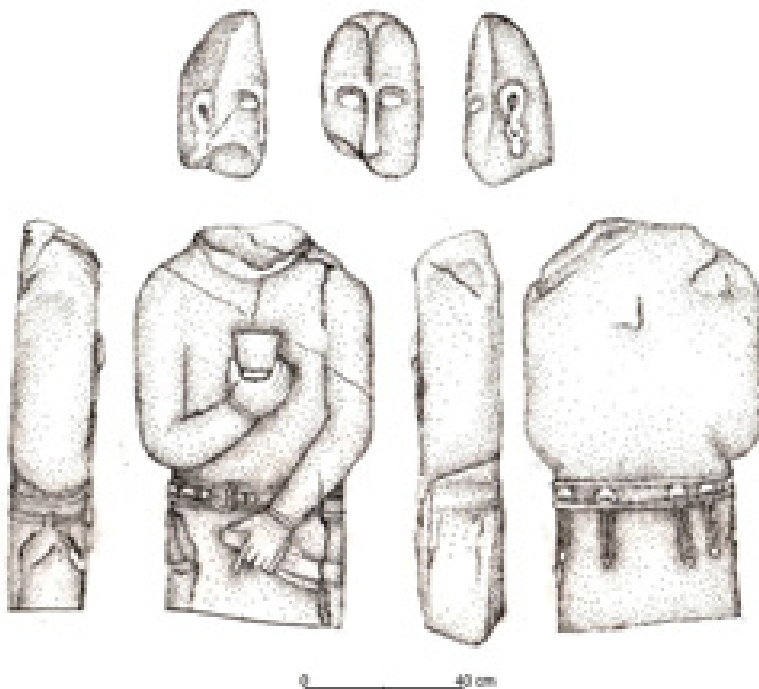
Эрдэнэбаатар нар., 2003 – Д.Эрдэнэбаатар, Ц.Одбаатар. Нүүдэлчдийн бүс түүний хувьсал өөрчлөлт // МУИС. Антропологи-Археологи, Угсаатан судлал. Эрдэм шинжилгээний бичиг. №210 (19). Улаанбаатар, 2003. т.112-134.

Эрдэнэбат нар., 2013 – У.Эрдэнэбат, Т.Батбаяр. Хар балгасын оршин суугчдад холбогдох шинэ олдворууд // Studia Archaeologica, Tomus XXIII. Fasc.13. Улаанбаатар, 2013. т.193-215.

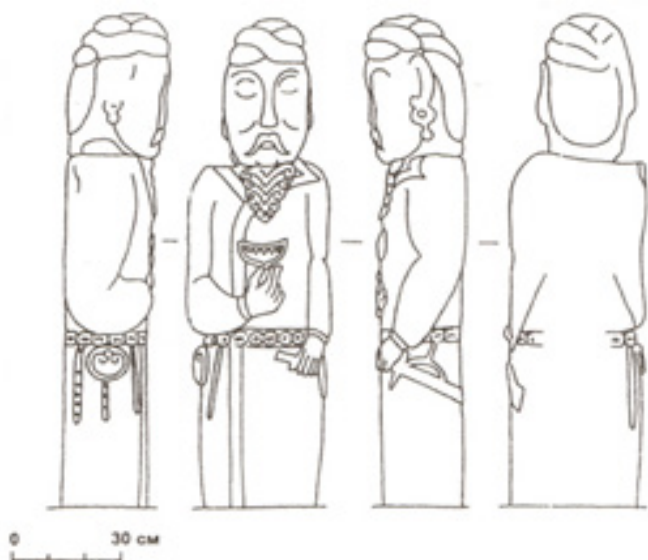
Эрдэнэбат, 2014 – У.Эрдэнэбат. Уйгурын үеийн хувцасны шинэ олдвор // Studia Ethnologica. Tom XXI-XXII. Fasc 20. Улаанбаатар, 2017. т.265-277.

Зураг 1. Куль Тегиний алтан титэм

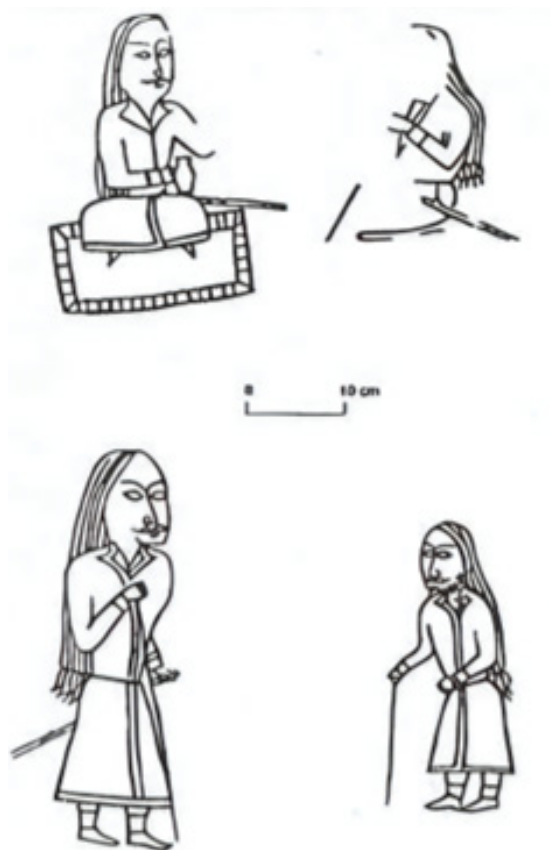
Зураг 2. Годрон толгойн хүн чулуу. Архангай аймгийн Цахир сум

Зураг 3. Баянцагааны хүн чулуу. Архангай аймгийн Ихтамир
(Д.Баярын нийтэлснээр, 1997)

Зураг 4. Давааны ам хүн чулуу. Завхан
аймгийн Алдархаан сум (Д.Баярын
нийтэлснээр, 2013)

Зураг 5. Мөнгөт Хясааны хөшөөний зураг. Завхан аймгийн Алдархаан сум (Д.Баярын нийтэлснээр, 1996)

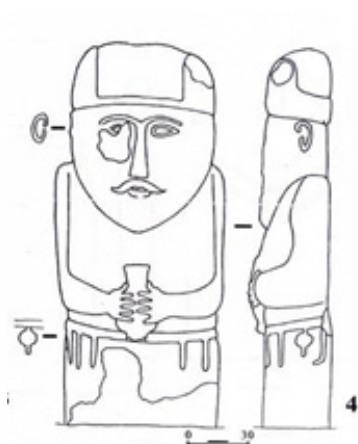
Зураг 6. Түрэг булнаас олдсон бүсний мөнгөн тоног. Говь-Алтай аймгийн Есөнбулаг сум (Д.Навааны нийтэлснээр, 1990)

Зураг 7. Цоргын голын хүн чулуу. Архангай аймгийн Эрдэнэмандал сум

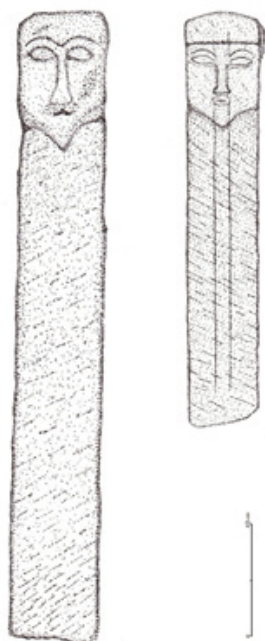
Зураг 8. Хөл асгатын тахилын онгоны хавтан. Булган аймгийн Баян-Агт сум

Зураг 9. Цагаан хөшөөтийн хүн чулуу. Баян-Өлгий аймгийн Баяннуур сум (Ц.Төрбат нарын нийтэлснээр, 2009)

Зураг 10. Эх булгийн богино хамрын хүн чулуу. Архангай аймгийн Цэнхэр сум

Зураг 11. Ар хоолойн хүн чулуу. Архангай аймгийн Хотонт сум

Зураг 12. Заамарын Шороон бумбагарын бунхант булнаас илэрсэн олдвор

Зураг 13. Баяннуурын Улаан хэрмийн Шороон бумбагарын бунхант булнаас илэрсэн олдвор

